

UNIVERSITATEA DE STAT DIN MOLDOVA

Cu titlul de manuscris

CZU: [159.964.21 + 316.6]:323.28(478)(091)(043)

BOLEA ZINAIDA

**DIMENSIUNI PSIHOSOCIALE ȘI PSIHANALITICE ALE
FENOMENULUI DEPORTĂRIILOR DIN RSSM**

Specialități: 511.01 – Psihologie generală

511.03 – Psihologie socială

Teză de doctor habilitat în psihologie

Consultanți științifici:

PLATON Carolina,

dr. în psihologie, dr. hab. în pedagogie, prof. univ.

PETRENCU Anatol,

dr. hab. în istorie, prof. univ.

Autor:

BOLEA Zinaida, dr. în psihologie, conf. univ.

CHIȘINĂU, 2024

©BOLEA Zinaida, 2024

CUPRINS

Adnotare (în română, engleză, rusă)	6
Lista tabelelor	9
Lista figurilor	10
Lista abrevierilor	11
INTRODUCERE	12
1. ABORDĂRI TEORETICE PRIVIND FENOMENUL TRAUMEI ISTORICE	24
1.1. Conceptul de traumă psihică	24
1.2. Conceptul de traumă istorică	34
1.3. Problematika doliului în trauma istorică	46
1.4. Transmiterea transgenerațională a traumei istorice	50
1.5. Reziliența în trauma istorică	60
1.6. Concluzii la capitolul 1	68
2. CERCETAREA TRAUMEI ISTORICE DIN PERSPECTIVĂ PSIHANALITICĂ: ASPECTE TEORETICO-METODOLOGICE.....	71
2.1. Psihanaliza și științele socioumane	71
2.2. Psihanaliza și cercetarea calitativă	79
2.3. Polemici privind metodologia de cercetare a traumatismului istoric	90
2.4. Metodologia cercetării fenomenului deportărilor din RSSM	94
2.5. Concluzii la capitolul 2	110
3. DIMENSIUNI TRAUMATICE ALE FENOMENULUI DEPORTĂRILOR DIN RSSM	112
3.1. Specificul memoriei traumatice în cazul deportărilor din RSSM	112
3.2. Traumatismul fizic	123
3.3. Traumatismul narcisic: analiză și conceptualizare	124
3.4. Traumatismul narcisic și mitologia deportărilor: mitul canibalismului	130
3.5. Traumatismul narcisic și mitologia deportărilor: idealizarea	134
3.6. Traumatismul relational: analiză și conceptualizare	136
3.7. Traumatismul relațional și tematica invidiei – perspective psihanalitice	140
3.8. Doliu și reconciliere: responsabilitate, vinovăție, iertare	151

3.9. Concluzii la capitolul 3	164
4. PARTICULARITĂȚI PSIHLOGICE SPECIFICE CERCETĂRII FENOMENULUI DEPORTĂRIILOR DIN RSSM: ACTUALIZAREA TRAUMATISMULUI ÎN CONTEXTUL CERCETĂRII.....	166
4.1. Trăiri psihoafective ale cercetătorilor în procesul de cercetare a deportărilor din RSSM	166
4.2. Manifestări ale inconștientului în cercetare: travaliul oniric al cercetătorului	178
4.3. Polemici privind dualitatea subiectivitate – obiectivitate în cercetare: studiu teoretic comparativ	185
4.4. Validarea memoriei persoanelor deportate	192
4.5. Concluzii la capitolul 4	199
5. SPECIFICUL TRANSMITERII INTER- ȘI TRANSGENERAȚIONALE A ISTORIEI DEPORTARILOR DIN RSSM	201
5.1. Modalități de transmitere a istoriei deportarilor: o comunicare privilegiată bunici – nepoți?	202
5.2. Reprezentări ale descendenților, la vârsta copilăriei și adolescenței, asupra narațiunii predecesorilor	203
5.3. Tipuri de transmitere a istoriei deportărilor	208
5.4. Reprezentări ale descendenților asupra traumei deportărilor: similitudini și diferențe între generații	213
5.5. Transmiterea transgenerațională: studiu de caz privind dinamica traumatismului asociat fenomenului deportărilor din RSSM	217
5.6. Concluzii la capitolul 5	232
6. SPECIFICUL REZILIENȚEI ÎN FENOMENUL DEPORTĂRIILOR DIN RSSM	234
6.1. Mecanisme primare de apărare în narațiunile persoanelor deportate	235
6.2. Mecanisme secundare de apărare în narațiunile persoanelor deportate	240
6.3. Tipuri de reziliență în fenomenul deportărilor din RSSM	248
6.4. Concluzii la capitolul 6	255
CONCLUZII GENERALE ȘI RECOMANDĂRI.....	257
BIBLIOGRAFIE	266
ANEXE	293

Anexa 1. Structura traumatismului narcisic	293
Anexa 2. Raportul dintre dimensiunile psihosociale și dimensiunile psihanalitice în fenomenul deportărilor din RSSM	294
Anexa 3. Date privind locul de naștere, anul nașterii, vârsta la momentul deportării și regiunea deportării	297
Anexa 4. Date cu referire la respondenți – descendenți ai persoanelor deportate	300
Anexa 5. Date cu referire respondenți – cercetătorii istorici implicați în cercetare	301
Anexa 6. Ghid de interviu – intervierea cercetătorilor istorici implicați în proiectele de istorie orală	302
Anexa 7. Ghid de interviu – intervierea descendenților persoanelor deportate	303
Anexa 8. Grilă de lectură – tipuri de mecanisme de apărare (N. McWilliams, 2011/2014)	305
DECLARAȚIA PRIVIND ASUMAREA RĂSPUNDERII	306
CV-UL AUTORULUI	307

ADNOTARE

Zinaida Bolea. Dimensiuni psihosociale și psihanalitice ale fenomenului deportărilor din RSSM.

Teză de doctor habilitat în psihologie. Chișinău, 2024.

Structura tezei: lucrarea conține adnotări în limbile română, rusă și engleză, introducere, 6 capitole, concluzii generale și recomandări, bibliografie din 387 titluri, 8 anexe, 265 pagini de text de bază, 10 figuri și 3 tabele. Rezultatele obținute sunt publicate în 38 de lucrări științifice.

Cuvinte-cheie: psihanaliză, traumă psihică, traumă istorică, reziliență, transmitere inter- și transgenerațională, traumatism narcisic, traumatism relațional, stigmatizare, contratransfer, clivaj, activism, sublimare, travaliu al doliului.

Scopul cercetării: *fundamentarea teoretică, metodologică și empirică, din perspectivă psihanalitică și psihosocială, a fenomenului deportărilor din RSSM, prin identificarea și analiza particularităților traumatice, a rezilienței și a transmiterii inter- și transgeneraționale a fenomenului, precum și elaborarea unei concepții psihanalitice de cercetare a fenomenului deportărilor din RSSM.*

Obiectivele cercetării: analiza și sinteza literaturii de specialitate, de sorginte psihanalitică și psihosocială, referitoare la fenomenul traumei psihice, traumei istorice, rezilienței, transmiterii inter- și transgeneraționale; 2) adaptarea instrumentarului teoretico-metodologic psihanalitic la specificul cercetării traumei istorice și fundamentarea unui cadru metodologic în vederea cercetării deportărilor din RSSM; 3) identificarea, analiza și conceptualizarea dimensiunilor traumatice ale fenomenului deportărilor din RSSM; 4) analiza și conceptualizarea cadrului relațional „cercetător-respondent” în contextul proiectelor de istorie orală dedicate fenomenului deportărilor din RSSM; 5) analiza fenomenului transmiterii inter- și transgeneraționale a memoriei traumatice a deportărilor din RSSM; 6) analiza pattern-urilor reziliente asociate deportărilor din RSSM.

Noutatea și originalitatea științifică a rezultatelor cercetării. Lucrarea prezentată este primul studiu psihanalitic și psihosocial dedicat fenomenului deportărilor din RSSM. Originalitatea lucrării rezidă în specificul demersului epistemologic realizat, fiind valorificată din punct de vedere teoretic abordarea psihanalitică, iar din punct de vedere metodologic perspectiva calitativă a cercetării faptului psihosocial. Cercetarea noastră reprezintă un produs epistemologic original și în virtutea concepției sale inter- și pluridisciplinare. În acest sens, a fost prezentat un model de concluzare între psihanaliză și științele sociumane, psihanaliză și istorie, psihanaliză și cercetarea calitativă, fiind configurat un cadru epistemologic în care sunt valorificate resorturile teoretice și metodologice ale psihanalizei pentru cercetarea traumei istorice. Ca rezultat, a fost fundamentată o concepție teoretico-metodologică, de sorginte psihanalitică și psihosocială, referitoare la dimensiunile psihologice ale fenomenului deportărilor din RSSM și a fost elaborat o concepție psihanalitică în vederea cercetării deportărilor din RSSM. Sub aspect empiric-aplicativ, au fost analizate valențele psihosociale ale fenomenului deportărilor din RSSM, fiind prioritizate trei dimensiuni: traumatismul, reziliența, transmiterea inter- și transgenerațională. De asemenea, fiind analizate trăirile psihoe emoționale ale cercetătorilor, a fost clarificat specificul cadrului relațional în contextul proiectelor de istorie orală dedicate deportărilor din RSSM.

Rezultate obținute în cadrul cercetării au determinat crearea unei direcții științifice noi: *Abordarea psihanalitică și psihosocială a traumei istorice.*

Semnificația teoretică a cercetării rezidă în elaborarea unei concepții teoretice, de sorginte psihanalitică și psihosocială, asupra fenomenului deportărilor din RSSM. Concepția prezentată în lucrare derivă dintr-o analiză sintetică a mai multor domenii de cunoaștere – psihanaliză, psihologie generală, psihologie socială, cercetare calitativă, istorie, sociologie –, oferind o reprezentare științifică pluridisciplinară asupra fenomenului deportărilor din RSSM. Concepția teoretică elaborată include analiza și conceptualizarea particularităților traumatice, a rezilienței și a transmiterii inter- și transgeneraționale a fenomenului deportărilor din perspectiva mai multor categorii de protagoniști – persoane deportate, descendenți ai persoanelor deportate, cercetători, finalizând cu teoretizări care permit valorificarea și aplicarea teoriei psihanalitice asupra fenomenelor istorice. Astfel, considerăm că conceptele elaborate în cadrul cercetării noastre – traumatism narcisic, traumatism relațional, stigmatizare oficială, stigmatizare neoficială, poziție paranoid-schizoidă activă, poziție paranoid-schizoidă pasivă, narațiune paradoxală – extind spațiul reprezentational științific asupra fenomenului deportărilor din RSSM, dar și spațiul conceptual al psihanalizei.

Valoarea aplicativă a cercetării rezidă în elaborarea unui cadru analitic-interpretativ, de sorginte psihanalitică și psihosocială, care are scopul să clarifice procesul și dinamica elaborării traumei deportărilor din RSSM și care extinde resorturile asistenței psihologice și ale culturii civice în spațiul Republicii Moldova. Sub aspect metodologic, lucrarea prezintă un model de cercetare calitativă adaptat studiului fenomenului deportărilor din RSSM, care poate fi valorificat în cercetări ulterioare dedicate traumei istorice. Rezultatele empirice ale lucrării configurează o concepție analitico-interpretativă asupra fenomenului studiat, care permite extinderea reprezentării științifice asupra fenomenului deportărilor din RSSM. Rezumând, menționăm că rezultatele cercetării oferă instrumente metodologice și rezultate empirice utile cercetătorilor din diverse domenii: 1) psihologilor care abordează în activitatea profesională traumatismul istoric; 2) istoricilor, sociologilor, antropologilor care sunt implicați în cercetarea subiectelor sociale sensibile; 3) psihologilor, istoricilor, sociologilor și pedagogilor în elaborarea programelor didactice și a proiectelor de cercetare; 4) entităților social-politice și administrative în elaborarea politicilor de stat în domeniul educației și culturii civice.

Implementarea rezultatelor s-a realizat în cadrul Programului de Stat „Recuperarea și valorificarea istorică a memoriei victimelor regimului totalitar-comunist din RSS Moldovenească în perioada anilor 1940-1941, 1944-1953”; al conferințelor științifice naționale și internaționale; al activității didactice de pregătire și formare a studenților, masteranzilor și doctoranzilor de la specialitatea Psihologie (USM); al proiectelor culturale și civice dedicate deportărilor din RSSM.

ANNOTATION

Zinaida Bolea. Psychosocial and psychoanalytic dimensions of the phenomenon of deportations from the MSSR. Habilitation Thesis in Psychology. Chisinau, 2024.

Thesis structure: the thesis contains annotations in Romanian, Russian, and English, an introduction, 6 chapters, general conclusions and recommendations, a bibliography of 387 titles, 8 appendices, 265 pages of basic text, 10 figures, and 3 tables. The results are published in 38 scientific papers.

Keywords: psychoanalysis, psychological trauma, historical trauma, resilience, inter- and transgenerational transmission, narcissistic trauma, relational trauma, stigmatization, countertransference, splitting, activism, sublimation, mourning work.

The purpose of the research: theoretical, methodological, and empirical fundamentation, from a psychoanalytical and psychosocial perspective, of the phenomenon of deportations from the MSSR, by identifying and analyzing the traumatic particularities, resilience, and inter- and transgenerational transmission of the phenomenon, as well as developing a psychoanalytical concept of research on the phenomenon of deportations from the MSSR.

Research objectives: 1) to analyze and synthesize the psychoanalytic and psychosocial literature on the phenomenon of psychological trauma, historical trauma, resilience, and inter- and transgenerational transmission; 2) to adapt the psychoanalytic theoretical-methodological framework to the specifics of historical trauma research and to develop a methodological framework for researching the deportations in the MSSR; 3) identification, analysis and conceptualization of the traumatic dimensions of the MSSR deportations; 4) analysis and conceptualization of the relational framework "researcher-respondent" in the context of oral history projects dedicated to the deportations from the MSSR; 5) analysis of the phenomenon of inter- and transgenerational transmission of the traumatic memory of the deportations from the MSSR; 6) analysis of the resilient patterns associated with the deportations from the MSSR.

The novelty and scientific originality of the research results. The presented work is the first psychoanalytical and psychosocial study dedicated to the phenomenon of deportations from the MSSR. The originality of the work resides in the specific epistemological approach, being used from a theoretical point of view the psychoanalytical approach, and from a methodological point of view the qualitative perspective of the psychosocial research. Our research also represents an original epistemological product of its inter- and multidisciplinary conception. In this sense, a model of collaboration between psychoanalysis and the socio-humanistic sciences, psychoanalysis and history, psychoanalysis and qualitative research has been presented, and an epistemological framework has been developed in which psychoanalysis's theoretical and methodological resources are valorized for the research of historical trauma. As a result, a theoretical-methodological conception, of psychoanalytic and psychosocial inspiration, was founded on the psychological dimensions of the phenomenon of deportations in the MSSR, and a psychoanalytic conception was developed for the research of deportations in the MSSR. In the empirical-applicative aspect, the psychosocial valences of the phenomenon of deportations from the MSSR were analyzed, with three dimensions being prioritized: trauma, resilience, and inter- and transgenerational transmission. The psycho-emotional experiences of the researchers were also analyzed, and the specifics of the relational framework in the context of oral history projects dedicated to the deportations in the MSSR were clarified.

The present research results have led to the creation of a new scientific direction: *a psychoanalytic and psychosocial approach to historical trauma.*

The theoretical significance of the research consists in the elaboration of a psychoanalytical and psychosocial theoretical conception of the phenomenon of deportations from the MSSR. The conception presented in the paper derives from a synthetic analysis of several fields of knowledge - psychoanalysis, general psychology, social psychology, qualitative research, history, and sociology - providing a multidisciplinary scientific representation of the phenomenon of deportations from the MSSR. The theoretical conception elaborated includes the analysis and conceptualization of traumatic particularities, resilience, and inter- and transgenerational transmission of the deportation phenomenon from the perspective of several categories of protagonists - deportees, descendants of deportees, and researchers, concluding with theorizations that allow the valorization and application of psychoanalytic theory on historical phenomena. Thus, we consider that the concepts developed in our research - narcissistic traumatism, relational traumatism, official stigmatization, unofficial stigmatization, active paranoid-schizoid position, passive paranoid-schizoid position, paradoxical narrative - extend the scientific representational space on the phenomenon of deportations from the MSSR, but also the conceptual space of psychoanalysis.

The applied value of the research resides in the elaboration of an analytical-interpretative framework, of psychoanalytical and psychosocial inspiration, which aims to clarify the process and dynamics of the elaboration of the trauma of the deportations in the MSSR and extends the resorts of psychological assistance and civic culture in the Republic of Moldova. Methodologically, the paper presents a qualitative research model appropriate to the study of the phenomenon of deportations in the MSSR, which can be used in further research on historical trauma. The empirical results of the research provide an analytical-interpretative conception of the phenomenon studied, which allows for an extension of the scientific representation of the phenomenon of deportations from the MSSR. Summarising, we note that the research results provide methodological tools and empirical results useful for researchers in various fields: 1) psychologists who work with historical trauma; 2) historians, sociologists, and anthropologists who are involved in research on socially sensitive subjects; 3) psychologists, historians, sociologists, and pedagogues in the elaboration of teaching programs and research projects; 4) social-political and administrative entities in developing state policies in the field of education and civic culture.

The implementation of the scientific results was carried out within the framework of the State Programme "Recovery and historical valorization of the memory of the victims of the totalitarian-communist regime in the MSSR in the period 1940-1941, 1944-1953"; of national and international scientific conferences; of the didactic activity of formation and training of students, master's and doctoral students of the speciality of Psychology (MSU); of cultural and civic projects dedicated to the deportations from the MSSR.

АННОТАЦИЯ

Зинаида Боля. Психосоциальные и психоаналитические аспекты феномена депортации из МССР.

Диссертация на соискание ученой степени доктора habilitation в психологии. Кишинэу, 2024 г.

Структура диссертации: Диссертация состоит из аннотации на румынском, русском и английском языках, введения, шести глав, общих выводов и рекомендаций, библиографии из 387 названий, 8 приложений, 265 страниц основного текста, 10 рисунков и 3 таблиц. Результаты исследования опубликованы в 38 научных работах.

Ключевые слова: психоанализ, психологическая травма, историческая травма, жизнестойкость, межпоколенческая и трансгенерационная передача, нарциссическая травма, отношенческая травма, стигматизация, контрперенос, расщепление, активизм, сублимация, работа горя.

Цель исследования: теоретическое, методологическое и эмпирическое обоснование с психоаналитической и психосоциальной точек зрения феномена депортации из МССР путем выявления и анализа травматических особенностей, жизнестойкости, межпоколенческой и трансгенерационной передачи, а также разработка психоаналитической исследовательской концепции феномена депортации из МССР.

Задачи исследования: 1) анализ и обобщение психоаналитической и психосоциальной литературы по феноменам психологической травмы, исторической травмы, жизнестойкости, межпоколенческой и трансгенерационной передачи; 2) адаптация психоаналитического теоретико-методологического инструментария к специфике исследования исторической травмы и разработка методологической базы для исследования депортации из МССР; 3) выявление, анализ и концептуализация травматических аспектов депортации из МССР; 4) анализ и концептуализация системы взаимоотношений "исследователь - респондент" в контексте проектов устной истории, посвященных депортации из МССР; 5) анализ феномена межпоколенческой и трансгенерационной передачи травматической памяти о депортации из МССР; 6) анализ паттернов жизнестойкости, связанных с депортацией из МССР.

Новизна и научная оригинальность результатов исследования. Представленная работа является первым психоаналитическим и психосоциальным исследованием, посвященным феномену депортации из МССР. Оригинальность работы заключается в специфическом эпистемологическом подходе, использующем с теоретической точки зрения психоаналитический подход, а с методологической - качественную перспективу психосоциального исследования. Исследование представляет оригинальный эпистемологический продукт в силу своей меж- и мультидисциплинарной концепции. Была представлена модель сотрудничества между психоанализом и социогуманитарными науками, психоанализом и историей, психоанализом и качественными исследованиями, а также создана эпистемологическая концепция, в которой теоретические и методологические ресурсы психоанализа используются для исследования исторической травмы. В результате была обоснована теоретико-методологическая концепция психоаналитического и психосоциального характера, посвященная психологическим аспектам феномена депортации из МССР, и разработана психоаналитическая концепция для исследования депортации из МССР. В эмпирико-прикладном аспекте проанализированы психосоциальные составляющие феномена депортации из МССР, в качестве приоритетных выделены три измерения: травма, жизнестойкость, межпоколенческая и трансгенерационная передача. Также был проанализирован психоэмоциональный опыт исследователей и уточнена специфика системы взаимоотношений в контексте проектов устной истории, посвященных депортации из МССР.

Научные результаты полученные в исследовании способствовали созданию нового научного направления: психоаналитический и психосоциальный подход в исследовании исторической травмы.

Теоретическая значимость исследования заключается в разработке психоаналитической и психосоциальной теоретической концепции феномена депортации из МССР. Представленная в работе концепция является результатом синтетического анализа нескольких областей знания - психоанализа, общей психологии, социальной психологии, качественного исследования, истории, социологии - и обеспечивает междисциплинарную научную репрезентацию феномена депортации из МССР. Разработанная теоретическая концепция включает в себя анализ и концептуализацию травматических особенностей, устойчивости и межпоколенческой и трансгенерационной передачи феномена депортации с точки зрения нескольких категорий субъектов - депортированных, потомков депортированных, исследователей, завершаясь теоретизированием, позволяющим применить психоаналитическую теорию к историческим явлениям. Разработанные в нашем исследовании концепты - нарциссический травматизм, отношенческий травматизм, официальная стигматизация, неофициальная стигматизация, активная параноидно-шизоидная позиция, пассивная параноидно-шизоидная позиция, парадоксальный нарратив - расширяют научное репрезентативное пространство о феномене депортации из МССР, а также концептуальное пространство психоанализа.

Прикладная значимость исследования заключается в разработке аналитико-интерпретационной концепции психоаналитического и психосоциального происхождения, направленной на прояснение процесса и динамики развития травмы депортации из МССР и расширяющей возможности психологической помощи и гражданской культуры в Республике Молдова. В методологическом плане в работе представлена концепция качественного исследования, адаптированная к изучению феномена депортации из МССР, которая может быть использована в дальнейших исследованиях исторической травмы. В заключение отметим что результаты исследования предоставляют методологический инструментарий и эмпирические результаты, полезные для исследователей различных областей: 1) психологи, которые в своей профессиональной деятельности работают с исторической травмой; 2) историки, социологи, антропологи, которые занимаются исследованиями чувствительных социальных тем; 3) психологи, историки, социологи и педагоги при разработке учебных программ и исследовательских проектов; 4) общественно-политические и административные структуры при разработке государственной политики в области образования и гражданской культуры.

Внедрение результатов осуществлялось в рамках Государственной программы "Восстановление и историческая валоризация памяти жертв тоталитарно-коммунистического режима в МССР в период 1940-1941, 1944-1953 гг."; национальных и международных научных конференций; дидактической деятельности по подготовке и обучению студентов и докторантов по специальности "Психология" (МГУ); культурных и гражданских проектов, посвященных депортации из МССР.

LISTA TABELELOR

Tabelul 2. 1. Caracteristici ale cercetării calitative (adaptare după M. Agabrian, 2004)	95
Tabelul 4.1. Tipuri de manifestări contratransferențiale la cercetătorii implicați în realizarea interviurilor de istorie orală	182
Tabelul 5.1. Analiza comparativă a aspectelor traumatice în narațiunile persoanelor deportate și ale descendenților	217

LISTA FIGURILOR

Figura 2.1. Distribuția datelor privind regiunea deportării și numărul persoanelor deportate ...	99
Figura 3.1. Strategii de apărare subscrise tăcerii	114
Figura 3.2. Componente centrale ale traumatismului narcisic în cazul deportărilor din RSSM	125
Figura 3.3. Tipuri ale stigmatizării în contextul deportărilor din RSSM	128
Figura 3.4. Modelul grupal al lui A. Sirota adaptat contextului deportărilor din RSSM	146
Figura 3.5. Structura comunității în contextul deportărilor	158
Figura 3.6. Structura grupală a comunității și pozițiile psihice aferente grupurilor	162
Figură 4.1. Distribuția datelor privind vârsta persoanelor deportate la momentul deportării (Românii în Gulag, vol. I, 2014; vol. II, 2015; Arhivele Memoriei, vol. I, tom I, 2016; vol. II, tom I, 2016; vol. II, tom. II, 2016; vol. III, tom. II, 2017; vol. III, tom III, 2019)	197
Figura 5.1. Tipuri de transmitere a istoriei deportărilor	209
Figura 5.2. Tipuri de narațiuni specifice	212

LISTA ABREVIERILOR

RSSM – Republica Sovietică Socialistă Moldovenească

URSS – Uniunea Republicilor Sovietice Socialiste

DSM – Manualul de diagnostic și clasificare statistică a tulburărilor mintale

TSPT – Tulburare de stres posttraumatică

INTRODUCERE

Actualitatea și importanța temei abordate

Cercetarea de față se referă la un eveniment traumatic din istoria contemporană a Republicii Moldova, și anume la deportările forțate din RSSM în perioadele 1940-1941 și 1944-1953. Deportările din RSSM au fost parte a politicii de stat a URSS de strămutare a popoarelor, operaționalizată în perioada 1920-1959. Ca urmare a semnării la 23 august 1939 a Pactului Ribbentrop-Molotov, un an mai târziu, la 28 iunie 1940, Basarabia și Bucovina de Nord devin parte a URSS, politica represivă fiind accentuat aplicată în regiunile ocupate. În contextul acestui fenomen, circa 60 000 de basarabeni au fost deportați în Siberia și în Kazahstan (A. Petrencu, 2013). Sursele istorice relevă că mulți dintre cei deportați au decedat în primul an de deportare, inclusiv în drum spre locurile deportării (A. Petrencu, 2013; L. D. Cojocaru, 2018). Cei care au supraviețuit au avut de înfruntat situații de limită la locul exilului și au urmat un parcurs existențial marcat de multiple vicisitudini după revenirea la locul de baștină. Moartea lui Stalin în 1953 și denunțarea cultului personalității acestuia în 1956 în cadrul celui de-al XX-lea Congres al Partidului Comunist al Uniunii Sovietice au fost urmate de recunoașterea de către oficialități a caracterului represiv al deportărilor și anunțarea permisiunii de a reveni acasă pentru persoanele deportate. Dar, conform cercetărilor dedicate memoriei deportărilor din RSSM, așa-zisa „eliberare” a fost una specifică, întrucât a presupus în continuare perpetuarea unei atitudini discriminatorii și stigmatizante față de persoanele deportate, atitudine care s-a concretizat prin interdicția de a se întoarce în localitățile de baștină, imposibilitatea accesului la proprietatea confiscată, aluzii sau referințe directe la statutul de „dușmani ai poporului” (V. Pasat, 2006; A. Petrencu, 2013; L. D. Cojocaru, 2014; V. Olaru-Cemîrtan, 2020 ș.a.).

Un specific important al deportărilor din RSSM l-a constituit imposibilitatea persoanelor deportate de a împărtăși într-un spațiu public trăirile legate de experiența traumatică, basarabeni deportați fiind nevoiți, timp de mai multe decenii, să-și ascundă statutul de deportat pentru a avea acces la studii și la un parcurs profesional, precum și pentru a-și proteja urmașii de stigmatul represiunilor (L. D. Cojocaru, 2014, 2018). Din cauza tabuizării acestui subiect, și studiile științifice asupra deportărilor au demarat abia după anii '90 ai secolului trecut, ca urmare a schimbărilor social-politice ce au făcut posibilă abordarea acestui fenomen. Respectiv, actualmente, suntem într-o perioadă de creare a reprezentărilor asupra fenomenului deportărilor din RSSM – reprezentări științifice, civice, culturale. Trebuie să menționăm că, sub aspect științific și civic-comunitar, cele mai multe contribuții, la această dată, le aparțin istoricilor și oamenilor de cultură. Alte domenii ale spațiului academic nu și-au expus deocamdată viziunea asupra fenomenului respectiv. Astfel, caracteristicile și dinamica memoriei deportărilor din RSSM

urmează să devină obiect de cercetare pentru varii domenii socioumane – psihologie, sociologie, antropologie ș.a. În acest sens, cercetarea noastră reprezintă un asemenea demers epistemologic.

Având în vedere cele menționate, devine evident faptul că tăcerea științifică asupra deportărilor din RSSM a fost parte a tăcerii colective asupra acestui fenomen timp de aproape 50 de ani. Tăcerea asupra fenomenului deportărilor sau „latența prelungită” – termen pe care l-am utilizat în lucrare – a fost determinată de mai mulți factori sociali, politici, familiali și individuali. Faptul că persoanele deportate și-au continuat viața în același cadru social-politic și ideologic care a organizat deportările – sistemul comunist – reprezintă o caracteristică centrală a fenomenului deportărilor din RSSM. Este important a menționa că sistemul comunist în forma sa poststalinistă nu mai prezenta caracteristicile represive ale anilor '30, '40, '50, dar, în esență, reprezenta aceeași filosofie privind relația stat-cetățean, însoțită de o strategie punitivă și de tabuizarea subiectelor sociale sensibile. Vrem să credem că proiectele științifice, culturale, civice inițiate după anii '90 vin să construiască pentru fenomenul deportărilor din RSSM ceea ce sociologul american J. Alexander (2011) numește „proces al traumei” – fenomen psihosociocultural ce permite ca un eveniment istoric traumatic să devină parte din discursul colectiv și să se înscrie în mentalul elaborativ al unei națiuni.

Din perspectivă civică, vom menționa că realitățile social-politice actuale în mod special solicită valorificarea anumitor tematici științifice care ar susține dezvoltarea gândirii critice și a culturii civice, astfel încât să fie augmentată competența cetățenilor de a analiza fenomenele psihosociale și politice. În această ordine de idei vom menționa că în strategia de dezvoltare a educației pentru anii 2021-2030 „Educația – 2030” sunt punctate prioritățile procesului și actului educațional în Republica Moldova și anume: transmiterea de noi cunoștințe și valori general-umane, dezvoltarea capitalului uman, formarea conștiinței și a identității naționale, promovarea aspirațiilor de integrare europeană. Considerăm că tema noastră de cercetare subscie acestei liste de deziderate educaționale, întrucât analizăm din punct de vedere psihologic un eveniment al istoriei contemporane, care a avut un impact major asupra funcționării psihice individuale și colective, asupra sentimentelor și a reprezentărilor referitoare la identitatea națională și, în mod fundamental, asupra procesului de gândire a realităților individuale și colective. Aspirațiile actuale de integrare europeană a Republicii Moldova și de construire a unui stat democratic solicită atingerea unui nivel înalt al culturii civice, aceasta din urmă fiind definită, în primul rând, prin capacitatea de a gândi istoria țării și prin interiorizarea gândirii libere și elaborative. La fel, obiectivele și finalitățile cercetării noastre sunt în concordanță cu programele de asigurare a păcii și a securității, o referință relevantă în acest sens fiind Programul național de implementare a

Rezoluției 1325 al Consiliului de Securitate a ONU privind femeile, pacea și securitatea pentru anii 2023-2027.

Sub aspect științific, cercetarea fenomenului deportărilor din RSSM este în concordanță cu tendința actuală din domeniul științelor socioumane referitoare la condiția inter- și pluridisciplinarității, care implică o perspectivă complexă asupra fenomenelor studiate și oportunități de conlucrare între varii domenii, ceea ce presupune inclusiv resurse suplimentare în elaborarea strategiilor de prevenire a fenomenelor psihosociale indezirabile și în asistarea beneficiarilor. În lucrarea noastră, premisa inter- și pluridisciplinarității este anunțată începând cu baza conceptual-teoretică, ce include o sinteză a studiilor din domeniile psihanalizei, psihologiei sociale, psihologiei generale, istoriei, sociologiei. Din punct de vedere metodologic, pluridisciplinaritatea a reprezentat o condiție impusă de însuși specificul obiectului de cercetare, întrucât a fost necesar să ne preocupăm de perspectivele epistemologice actuale privind cercetarea trecutului, a memoriei traumatice, a felului în care se realizează procesul de cercetare în cazul demersurilor epistemologice dedicate traumatismelor istorice. În acest context, analiza literaturii de specialitate ne-a confirmat faptul că cercetarea trecutului traumatic solicită cooperarea mai multor domenii științifice, psihanaliza dovedindu-se a fi un domeniu de referință, oferind fundamente teoretice și metodologice pertinente și asigurând conexiunea dintre varii domenii socio-umane (Segal, 1997; LaCapra, 1999; Ушакин, 2009; Caruth, 2009; Etkind, 2013; Мороз și Суверина, 2014; Fonda, 2017; Volkan, 2018; Figlio, 1998, 2019).

Deportările din RSSM fac parte din categoria traumelor istorice, denumite în literatura de specialitate și traume antropogene, calificativul „antropogen” fiind atribuit traumatismelor în care personajele umane sunt implicate plenar în acțiunea violentă îndreptată împotriva semenilor (Bohleber, 2007). În acest sens, subscriem diferențierii între traumele istorice de tipul războiului și acțiunilor militare, a căror realitate presupune confruntare între personaje militare, și traumele istorice de tipul represiunilor din URSS, Holocaustului, genocidelor din Armenia, America Latină, Rwanda ș.a., care presupun acțiuni violente îndreptate împotriva populației civile. Antropogenismul traumelor istorice de tipul deportărilor din RSSM aduce în prim-planul demersului nostru de cercetare aspectele psihologice inerente acestui tip de fenomen. Trăirile persoanelor deportate – atât în plan intrapsihic, cât și interpsihic, încercările acestora de elaborare pe cont propriu a fenomenului, schimbările psihice în câmpul social ca urmare a deportărilor, impactul asupra vieții psihice individuale și colective – reprezintă câteva aspecte generale, reflectate în obiectivele specifice de cercetare ale studiului nostru, care certifică actualitatea și necesitatea unui studiu psihologic asupra fenomenului deportărilor din RSSM.

În același timp, am analizat psihologia fenomenului traumei istorice antropogene prin prisma referințelor la contextul regimurilor și ideologiilor totalitare, caracterizat de impunerea unei ideologii existențiale favorabile regimului și de manipularea populației în scopul dominării și controlului. Dat fiind acest specific al cercetării, lucrarea implică convergențe teoretice și metodologice importante cu perspectiva metamodernistă a cunoașterii, care readuce cu mai multă fermitate în discuțiile epistemologice subiecte precum profunzimea trăirilor psihice asociate fenomenelor psihosociale și rolul afectivității în construcția relațiilor și fenomenelor sociale (Șleahțițchi, 2020).

Realitățile social-politice și geopolitice de ultimă oră scot în evidență specificul mentalității și fenomenologiei totalitare, care, după cum constatăm, denotă o extraordinară capacitate de a se transforma, de a se procrea, de a rămâne într-o formă latent-activă, fiind relativ ușor actualizată de varii strategii propagandistice, chiar într-o eră caracterizată de un schimb intens și rapid al informației și de posibilitatea cunoașterii interculturale. Respectiv, evenimentele de ultimă oră ne întăresc și mai mult convingerea că în spațiul est-european memoria regimurilor totalitare nu a fost îndeajuns cercetată și valorificată în sens aplicativ-civic, astfel încât să fie asigurate condiții suficiente pentru interiorizarea la nivel individual și colectiv a valorilor democratice. Urmând perspectivele științifice actuale privind atemporalitatea psihică – individuală și colectivă – a memoriei traumatice, în lucrarea noastră vom utiliza sintagma „fenomenul deportărilor din RSSM” cu referire atât la temporalitatea factuală a deportărilor înscrisă cronologic în perioada 1940-1953, cât și la consecințele psihologice și sociale, care implică o temporalitate psihică de lungă durată.

Încadrarea temei în preocupările internaționale, naționale, zonale, ale colectivului de cercetare și în context inter- și transdisciplinar, prezentarea rezultatelor cercetărilor anterioare

În a doua jumătate a secolului al XX-lea au fost realizate numeroase studii dedicate traumelor istorice care au avut loc în același spațiu cronologic ca și fenomenul deportărilor din RSSM. Cercetările asupra traumelor istorice, inițiate după Primul Război Mondial, au evoluat ca număr și tematică după cel de-al Doilea Război Mondial, în mod special în legătură cu problematici referitoare la asistența psihologică a copiilor și adolescenților care au suferit de pe urma războiului și în legătură cu experiențele din lagărele de concentrare naziste. Printre primele materiale de studiu se numără mărturiile scrise ale supraviețuitorilor lagărelor de concentrare (Bettelheim, 1943; Levi, 1947), urmate de materialul psihic adus în spațiul psihoterapeutic atât de către supraviețuitori, cât și de către urmașii acestora (Krystal, 1968; Barocas, 1975; Kestenberg, 1980; Kaës, 1989; Felman și Laub, 1992; Gampel, 2003; Kogan, 2007; Laub, 2009; Kaplan, 2013).

Începând cu anii '80 ai secolului trecut sunt realizate mai multe cercetări ce abordează traume istorice care au avut loc în perioade totalitare sau în perioade de violență socială în diverse regiuni ale lumii: America Latină (Puget, 1988, 1989), Armenia (Altouniane, 2005), România (Nicolau, 1999, 2010; Talaban, 2007, 2010; Clit, 2004, 2010; Betea, 2010, 2012; Adomnicăi, 2010; Soponaru, 2010, Zamfirescu, 2014), Rusia (Решетников, 2004; Кига́й, 2010; Солоед, 2010).

În această logică și succesiune a cercetărilor asupra traumelor istorice, fenomenul deportărilor din RSSM s-a regăsit printre cercetările istoricilor din Republica Moldova începând cu anii '90 ai secolului trecut (Pasat, 1994, 2000, 2006, 2011; Postică, Praporșic, Stăvilă, 1999; Petrencu, 2013; Cașu, 2015; Cojocaru, 2014, 2016; Pădureac, 2017; Țicu, 2018; Olaru-Cemîrtan, 2020 ș.a.). Este important a menționa că cercetările istoricilor au inclus studii de istorie orală, semnate de A. Petrencu (2013), L. D. Cojocaru (2016), E. Postică (2016), L. Pădureac (2017), C. Manolache, I. V. Xenofontov, L. Prisac (2019) – acestea constituind un material empiric valoros pentru cercetarea noastră. Având în vedere acest specific al cercetării deportărilor din RSSM, putem spune că cercetarea psihologică asupra deportărilor și-a așteptat momentul istoric, care a demarat, așa cum e și firesc, după clarificarea factual-fenomenologică a acestor realități de către istorici. În acest sens, lucrarea noastră reprezintă prima cercetare psihologică, de sorginte psihanalitică și psihosocială, referitoare la fenomenul deportărilor din RSSM.

După destrămarea imperiului sovietic, în fostele republici ale URSS au fost inițiate studii dedicate formelor de represiune totalitară, inclusiv deportărilor. Lucrarea noastră se realizează acestor proiecte de cercetare, valorificând studiile realizate în Țările Baltice și Kalmâkia (Гучинова, 2005, 2009; Vaskelienė, 2012; Gailiene, 2019).

Analizând literatura de specialitate dedicată traumei psihice, în general, și traumei istorice, în particular, am constatat că psihanaliza a contribuit considerabil la înțelegerea fenomenelor sociale și politice, în mod special a traumelor istorice din secolul al XX-lea. În spațiul psihanalitic au fost elaborate concepte importante, care au contribuit atât la înțelegerea mecanismelor ce determină disponibilitatea umană pentru distructivitate, conflicte și violență socială, cât și la identificarea resurselor psihice ce oferă posibilități de gestionare a acestor conflicte (Freud, 1895, 1920; Kaës, 1989; Puget, 1989; Segal, 1997; Gampel, 2003; Bohleber, 2000, 2007; Volkan, 2007, 2021; Laub, 2009; Fonda, 2017; Figlio, 2019). Trebuie să remarcăm că literatura de sorginte psihanalitică include cercetări realizate în spațiul postsovietic care s-au referit la reprezentările asupra trecutului traumatic din perioada comunistă – Rešetnikov (2004), Kigai (2010), Soloed (2010), Gulina (2013), Antonian (2015); Potapova (2020), Pușkariova (2021), Talaban (2007, 2010), Clit (2004, 2010), Adomnicăi (2010).

Prioritizarea abordării psihanalitice în cercetarea noastră a fost determinată și de faptul că în ultimele decenii psihanaliza și-a extins considerabil aria de influență conceptuală și metodologică în domeniul științelor socioumane, inclusiv în domeniile istoriei, sociologiei, culturologiei. În mod special, în lucrare ne referim la felul în care psihanaliza a fost valorificată în elaborările interpretative și conceptuale ale istoricilor, sociologilor, culturologilor, antropologilor care au dezvoltat curentul denumit în literatura de specialitate „trauma studies”, reprezentanții acestui curent fiind interesați de studierea modului în care evenimentele istorice traumatice influențează atât indivizii, cât și grupurile, astfel, printr-un determinism multifactorial, asigurându-se repetiția inconștientă a trecutului traumatic (Santner, 1992; LaCapra, 1999; Caruth, 2009; Felman, 2003; Ушакин, 2009; Etkind, 2013; Аникин, 2012, 2018; Головашина 2018; Миськова, 2019).

În lucrare sunt valorificate inclusiv abordări sociologice și culturologice ale traumei istorice (Alexander, 2011; Assman, 2006). În mod special, demersul nostru epistemologic este în consonanță cu asumțiile formulate de sociologul american J. Alexander (2011/2012), care consideră că de un proces al traumei nu beneficiază toate evenimentele sau experiențele traumatice, unele comunități rămânând incapabile să conștientizeze existența unei traume colective și să includă reflecțiile asupra acesteia în identitatea colectivă, întrucât constituirea unui proces al traumei solicită anumite condiții socioculturale care să inițieze procesul traumei, aceste condiții fiind asigurate inclusiv prin proiectele de cercetare.

În procesul de studiere a surselor științifice asupra traumei istorice și, în mod special, asupra metodologiei de cercetare a traumei istorice – care, dat fiind specificul dinamicii elaborării psihice a traumei, întotdeauna se întâmplă retrospectiv – am constatat că instrumentarul conceptual psihanalitic a devenit parte din instrumentarul științelor socioumane în acest gen de demersuri epistemice. Respectiv, în această lucrare prezentăm felul în care s-a constituit și continuă să se dezvolte, sperăm inclusiv prin cercetarea noastră, legătura dintre psihanaliză și istorie. Astfel, lucrarea noastră conține sinteze clarificatoare privind conexiunea dintre aceste două domenii, fiind nominalizați, pe de o parte, psihanalisti care s-au preocupat de interpretarea psihanalitică a fenomenelor și personalităților istorice (Freud, 1915, 1921, 1930, 1933; Erikson, 1950; 1958; Fromm, 1941; Segal, 1997; Volkan, 2005, 2007, 2021), iar, pe de altă parte, istorici contemporani care au valorificat cu succes instrumentarul teoretic de factură psihanalitică pentru analiza dinamicității și complexității fenomenelor istorice (LaCapra, 1999; Caruth, 2009; Scott, 2012; Etkind, 2013; Roth, 2014). În domeniul general al traumei istorice, această comunicare dintre istorie și psihanaliză a finalizat cu elaborarea unor concepte importante pentru clarificarea tematicii respective, pentru cercetarea procesului de doliu în cazul traumelor istorice, pentru

înțelegerea felului în care cercetătorul istoric se implică în elaborarea și gândirea cercetării, unele dintre aceste concepte fiind valorificate pentru conceptualizarea cercetării asupra fenomenului deportărilor din RSSM.

Proiectul de cercetare a fenomenului deportărilor din RSSM a avut în calitate de repere conceptuale și metodologice și o serie de studii realizate în Republica Moldova. În acest sens, menționăm contribuțiile semnate de M. Șleahțișchi, dedicate cercetării în metamodernitate și aspectelor psihosociale ale invidiei, cercetările realizate de N. Cojocaru privind deportările etnicilor germani din România, precum și lucrările autoarei dedicate cercetării calitative (Șleahțișchi, 2017, 2020; Cojocaru, 2010, 2012).

Până la momentul actual, deportările din RSSM nu au fost subiectul unor studii care să scoată în evidență specificul psihologic al acestui fenomen, nici în plan individual, nici în plan social. Astfel, *problema cercetării* rezidă în faptul existenței în spațiul nostru cultural a unui fenomen istoric care se înscrie în categoria traumelor istorice antropogene și care nu a fost supus unei cercetări în aspect psihologic, respectiv fiind insuficient reprezentat atât în discursul științific, cât și în discursul social și cultural. Prin urmare, problema cercetării în cadrul demersului nostru va fi formulată prin următoarele întrebări: *cum este reprezentată experiența deportărilor în narațiunea persoanelor deportate și a descendenților acestora, la nivel de experiență traumatică și resurse de reziliență? Cum are loc transmiterea inter- și transgenerațională a reprezentărilor despre deportări, ce mesaje și semnificații prevalează în această transmitere? Care este specificul cercetării fenomenului deportărilor și ce probleme de ordin epistemologic și etic pune în evidență acest gen de cercetare?*

Scopul cercetării constă în fundamentarea teoretică, metodologică și empirică, din perspectivă psihanalitică și psihosocială, a fenomenului deportărilor din RSSM, prin identificarea și analiza particularităților traumatice, a rezilienței și a transmiterii inter- și transgeneraționale a fenomenului, precum și elaborarea unei concepții psihanalitice de cercetare a fenomenului deportărilor din RSSM.

Pentru a asigura realizarea scopului propus, au fost stabilite următoarele **obiective**:

- 1) analiza și sinteza literaturii de specialitate, psihanalitică și psihosocială, referitoare la fenomenul traumei psihice, traumei istorice, rezilienței, transmiterii inter- și transgeneraționale;
- 2) adaptarea instrumentarului teoretico-metodologic psihanalitic și psihosocial la specificul cercetării traumei istorice și fundamentarea unui cadru metodologic în vederea cercetării deportărilor din RSSM;
- 3) identificarea, analiza și conceptualizarea dimensiunilor traumatice ale fenomenului deportărilor din RSSM, din perspectivă psihanalitică și psihosocială;

4) analiza și conceptualizarea cadrului relațional „cercetător-respondent” în contextul proiectelor de istorie orală dedicate fenomenului deportărilor din RSSM;

5) analiza fenomenului transmiterii inter- și transgeneraționale a memoriei traumatice a deportărilor din RSSM, prin identificarea și analiza reprezentărilor descendenților persoanelor deportate asupra narațiunii predecesorilor privind experiența deportărilor;

6) analiza patternurilor reziliente asociate fenomenului deportărilor din RSSM.

Ipotezele cercetării:

1) fenomenul deportărilor din RSSM reprezintă un traumatism multidimensional, caracterizat prin valențe narcisice și relaționale, menținut într-un cadru temporal de lungă durată prin diverși factori psihosociali;

2) contextul cercetării asupra fenomenului deportărilor din RSSM permite scoaterea în evidență a dimensiunilor traumatice ale deportării prin valorificarea trăirilor psihoafective ale cercetătorilor implicați în proiectele de istorie orală;

3) transmiterea inter- și transgenerațională a traumatismului deportărilor din RSSM reprezintă un fenomen psihic complex, în care generațiile ulterioare sunt implicate, conștient și inconștient, în travaliul de elaborare a traumatismului;

4) fenomenul rezilienței în cazul deportărilor din RSSM comportă deopotrivă dinamici defensive primitive și mature, având ca extremă primitivă regresivă clivajul, prin corelatele sale – devalorizarea și idealizarea, date fiind condițiile social-politice care nu au asigurat verbalizarea și elaborarea traumatismului într-un cadru comunitar.

Sinteza metodologiei de cercetare și justificarea metodelor de cercetare alese

Suportul teoretic al cercetării vizează următoarele abordări conceptual-teoretice: concepții psihanalitice privind trauma psihică (Freud, 1895, 1920; Ferenczi, 1932, 1933; Winnicott, 1960; Khan, 1968; Lebovici, 1998; Crocq, 2012); concepții psihanalitice privind trauma istorică (Freud, 1920, 1932, 1939; Puget, 1989; Felman și Laub, 1992; Segal, 1997; Volkan, 2007; Alford, 2015; Zamfirescu, 2014; Clit, 2004, 2010; Talaban, 2007, 2010); concepții psihanalitice privind transmiterea transgenerațională (Lebovici, 1998; Gampel, 2003; Volkan, 2007; Tisseron, 2011); concepții psihanalitice și psihosociale referitoare la fenomenul rezilienței (Cyrulnik, 2006; Duval, 2006; Golse, 2006; Turliuc și Măirean, 2014; Tisseron, 2017); concepții psihosociale privind relațiile intra- și intergrupale, identitatea personală și identitatea socială (Sirota, 1998; Neculau, 1999; Betea, 2012; Platon și Paladi, 2013; Platon, 2018; Șleahțișchi, 2017, 2019); concepții istorice de inspirație psihanalitică cu privire la trauma istorică (LaCapra, 1999; Etkind, 2013; Felman, 2003; Caruth, 2009); concepții sociologice asupra memoriei

traumatice (Assmann, 2006; Alexander, 2011; Ушакин, 2009); concepții culturologice de inspirație psihanalitică privind trauma istorică (Santner, 1992; Мороз și Суверина, 2014).

Metodologia demersului empiric derivă din specificul tematicii de cercetare, în acest sens lucrarea respectivă reprezentând un demers de cercetare calitativă, care presupune o abordare analitică și interpretativă a particularităților psihosociale ale fenomenului deportărilor din RSSM. Opțiunea în favoarea unui demers calitativ de cercetare a derivat din particularitățile fenomenului studiat, și anume:

1. Deportările din RSSM reprezintă un fenomen traumatic antropogen, în care trăirile protagoniștilor constituie elementul central. Astfel, am fost preocupați să urmărim cum se articulează în narațiunea respondenților cercetării experiența deportării, interesându-ne mai puțin de o „cuantificare” a fenomenului.

2. Cercetarea fenomenului deportărilor are loc într-o manieră retrospectivă, la o distanță de aproximativ opt decenii de la evenimentul factual. Respectiv, în cercetarea noastră ne referim la memoria traumatică și la reprezentările diferitor categorii de respondenți asupra acestui fenomen istoric.

Metode de cercetare

Metode teoretice: analiza și sinteza literaturii de specialitate; interpretarea psihanalitică, teoretizarea.

Metode empirice de colectare a datelor: interviul aprofundat semistrukturat (Kvale, 1996/2003; Kaufmann, 1996/1998).

Metode empirice de analiză a datelor: analiza de conținut calitativă prin teoretizare (Strauss și Corbin, 1990, 1998; Kaufmann, 1996/1998; Agabrian, 2004; Cojocaru, 2010); studiul de caz psihanalitic (McWilliams, 1999).

Sursa de date a fost constituită din materialul narativ obținut în baza:

1) interviurilor aprofundate semistrukturate realizate în perioada 2012-2018 de către Institutul de Istorie Socială „ProMemoria” în cadrul Programului de stat „Recuperarea și valorificarea istorică a memoriei victimelor regimului totalitar-comunist din RSS Moldovenească în perioada anilor 1940-1941, 1944-1953”, textele integrale ale interviurilor fiind publicate în culegerile: *Românii în Gulag. Memorii. Mărturii. Documente* (vol. I, 2014; vol. II, 2015 (ed. A. Petrencu, L. D. Cojocaru, L. Pădureac); *Arhivele Memoriei. Recuperarea și valorificarea istorică a memoriei victimelor regimului totalitar-comunist din Republica Sovietică Socialistă Moldovenească* (vol. I, tom I, 2016 (ed. L.D. Cojocaru); vol. II, tom I (ed. E. Postică); vol. II, tom II, 2016 (ed. E. Postică); vol. III, tom II, 2017 (ed. L. Pădureac); vol. III, tom III, 2019 (ed. C. Manolache);

2) interviurilor aprofundate semistructurate realizate cu cercetătorii istorici implicați în desfășurarea interviurilor cu persoanele deportate (2020-2022);

3) interviurilor aprofundate semistructurate realizate cu descendenți din a doua generație ai persoanelor deportate (2019-2022).

Originalitatea rezultatelor obținute în cadrul prezentei cercetări au determinat crearea unei direcții științifice noi: abordarea psihanalitică și psihosocială a traumei istorice.

Sumarul compartimentelor tezei

Teza cuprinde adnotarea, lista abrevierilor, introducere, șase capitole, concluzii generale și recomandări, bibliografie din 387 de titluri, 8 anexe, 10 figuri, 3 tabele și conține 311 pagini.

În **Introducere** este argumentată actualitatea și importanța temei abordate, este prezentat statutul cercetării în cadrul preocupărilor internaționale, naționale, zonale, ale colectivului de cercetare, în context inter- și transdisciplinar, sunt anunțate scopul și obiectivele cercetării, este prezentată sintetic metodologia de cercetare și sunt justificate metodele de cercetare alese, este prezentat sumarul compartimentelor tezei.

Capitolul 1, intitulat „**Abordări teoretice privind fenomenul traumei istorice**”, include fundamentarea teoretico-conceptuală de sorginte psihanalitică și psihosocială a problematicii traumatismului istoric antropogen. În acest capitol au fost supuse analizei conceptele de traumă psihică și traumă istorică, fiind prezentat traseul dezvoltării acestor concepte și relevanța lor pentru cercetarea deportărilor din RSSM. De asemenea, capitolul include o sinteză a concepțiilor și studiilor dedicate fenomenului doliului și transmiterii inter- și transgeneraționale a traumei istorice ca fenomene psihice, individuale și colective care asigură continuitatea memoriei traumatice.

Capitolul 2, „**Cercetarea traumei istorice din perspectivă psihanalitică: aspecte teoretico-metodologice**”, reprezintă un expozeu al epistemologiei psihanalitice, întrucât baza teoretico-conceptuală a lucrării noastre, inclusiv grila de analiză a fenomenologiei traumei istorice, este una eminentă psihanalitică. Respectiv, în acest capitol sunt prezentate fundamentele gândirii psihanalitice și operaționalizările acesteia din perspectivă metodologică. Tot în acest capitol sunt expuse și analizate resorturile teoretice și metodologice de factură psihanalitică aplicate în domeniul cercetării calitative și în studiile psihosociale. Totodată, capitolul include o expunere detaliată și argumentativă a demersului de cercetare, de factură calitativă, privind dimensiunile psihologice definitorii pentru fenomenul deportărilor din RSSM, la fel și o prezentare a polemicilor referitoare la specificul cercetării unui fenomen traumatic antropogen, fiind expuse perspective psihanalitice, istorice și sociologice asupra acestui subiect. Ulterior este expusă metodologia fundamentată și aplicată în scopul cercetării dimensiunilor psihosociale ale fenomenului deportărilor din RSSM.

Capitolul 3, **„Dimensiuni traumatice ale fenomenului deportărilor din RSSM”**, include rezultatele cercetării empirice referitoare la specificul reprezentării traumatismului în mărturiile persoanelor deportate din RSSM. În acest capitol sunt prezentate, analizate și teoretizate, din perspectivă psihanalitică, două dimensiuni traumatice reperate ca urmare a analizei mărturiilor persoanelor deportate – traumatismul narcisic și traumatismul relațional. Acestor două categorii conceptuale centrale le sunt subsumate alte tematici sensibile precum patternul dezumanizării Celuilalt în deportări, mitologiile deportărilor, resorturile reconcilierii. Capitolul finalizează cu elaborarea unei concepții de sorginte psihanalitică și psihosocială referitoare la impactul traumatismelor asociate deportărilor asupra dinamicii grupale în cadrul societății din RSSM și relația dintre fenomenul deportărilor și calitatea culturii civice a comunității actuale din Republica Moldova.

Capitolul 4, intitulat **„Particularități psihologice specifice cercetării fenomenului deportărilor din RSSM: actualizarea traumatismului în contextul cercetării”**, se referă la identificarea caracteristicilor psihologice ale procedurii de cercetare a fenomenului deportărilor, realizată prin metoda istoriei orale. Sunt prezentate rezultate ce țin de trăirile cercetătorilor și de specificul comunicării cercetător-respondent, aceste rezultate fiind teoretizate din perspectiva polemicilor cu privire la dualitățile „subiectivitate versus obiectivitate”, „cunoaștere intelectuală versus cunoaștere emoțională” în cercetare, cu precădere în contextul cercetării traumei istorice. În același timp, rezultatele prezentate în acest capitol relevă specificul manifestărilor contratransferențiale într-un context de cercetare, fiind reperate diverse forme de reacții contratransferențiale: afective, comportamentale, somatice, onirice.

Capitolul 5, **„Specificul transmiterii inter- și transgeneraționale a istoriei deportărilor”**, elucidează aspecte ce țin de felul în care se realizează transmiterea între generații a experienței deportărilor: modalitatea de transmitere a narațiunii despre deportare, scenariile factuale și emoționale ale narațiunii transmise, tematicile centrale în discursul naratorului, semnificațiile atribuite de către descendenți comunicării dintre generații. Dintre conceptualizările importante expuse în acest capitol vom menționa narațiunile paradoxale ale predecesorilor, problematizarea de către descendenți a tematicilor sensibile, chestionarea de către descendenți a narațiunii predecesorilor cu privire la fenomenul deportărilor din RSSM. În ceea ce privește aspectul aplicativ-formativ, capitolul include un studiu de caz psihanalitic reprezentativ pentru problematica deportărilor din RSSM. Materialul empiric prezentat în acest capitol își dovedește caracterul său formativ prin expunerea metodologiei psihanalitice și prin prezentarea dinamicii psihanalitice de lucru, în care se regăsesc mai multe tematici definitorii pentru fenomenul deportărilor, așa cum au fost abordate în capitolele anterioare.

Capitolul 6, „**Specificul rezilienței în fenomenul deportărilor din RSSM**”, cuprinde rezultatele referitoare la tipurile de reziliență reperate în narațiunile persoanelor deportate, și anume: reziliența familială, reziliența spirituală, reziliența comunitară. Conceptualizările din acest capitol se referă la rolul religiei și al creației în fenomenul de reziliență. De asemenea, sunt prezentate rezultatele privind mecanismele de apărare identificate în narațiunile persoanelor deportate, fiind realizată o diferențiere a acestora în funcție de criteriile primar-secundar și arhaic-matur.

Studiul se încheie cu prezentarea **concluziilor generale și a recomandărilor**, care sintetizează principalele idei și rezultate empirice ale cercetării. În final, sunt formulate recomandări referitoare la condițiile prevenirii traumatismelor istorice, la elaborarea colectivă a traumatismelor afiliate fenomenului deportărilor din RSSM, sunt punctate limitele cercetării și, respectiv, sunt formulate noi direcții de cercetare în acest domeniu.

1. ABORDĂRI TEORETICE PRIVIND FENOMENUL TRAUMEI ISTORICE

1.1. Conceptul de traumă psihică

Urmând logica fenomenologiei psihice, dar și etapele evoluției reprezentărilor științifice ale traumatismului istoric, vom începe acest capitol prin clarificarea conceptului de traumă psihică. Acest lucru ne va permite să înțelegem evoluția gândirii psihanalitice asupra psihicului individual și colectiv, precum și să decelăm condițiile științifice și istorice care au contribuit la elaborarea conceptului de traumă istorică.

Definiții ale traumei psihice

Definirea și conceptualizarea traumei psihice a presupus un parcurs îndelungat în psihiatrie, psihologie și psihanaliză, dat fiind faptul că traumaticul reprezintă o fenomenologie specifică, dificil de identificat și de reprezentat mental, atât de către protagonistul evenimentului traumatic, cât și de către cercetători sau practicieni. În consecință, fenomenul traumei rămâne în continuare un subiect discutat uneori în contradictoriu, în acest sens psihanalistul norvegian S. Varvin (2016) întrebându-se dacă trauma psihică a ajuns să fie un concept „elastic”, întrucât acesta mai păstrează actualitatea polemicilor privind fenomenologia traumei, contribuția realității interne și a realității externe la constituirea traumei, relația dintre realitatea fantasmată și cea trăită.

Tot în acest sens, răspândirea largă a termenului de traumă în ultimele decenii a determinat și mai multă confuzie în ceea ce privește semnificațiile evenimentului traumatic, unii autori menționând chiar vulgarizarea termenului, în sensul în care, fiind parte într-o măsură atât de mare din limbajul cotidian, acesta și-ar fi pierdut considerabil din claritatea științifică (M. Решетников, 2004; Varvin, 2016).

Înainte de a prezenta istoricul conceptului de traumă psihică, vom trece în revistă câteva definiții recente ale traumei, nominalizate în lucrările de specialitate în ultimele două decenii, pentru a elucida felul în care cercetătorii își reprezintă actualmente trauma psihică și, astfel, pentru a oferi unele repere în prezentarea dinamicii reflecțiilor științifice atât asupra fenomenului traumatic, cât și asupra conceptelor de traumă și traumatism.

Autorii germani G. Fischer și P. Riedesser (1998/2001), în lucrarea lor fundamentală *Tratat de psihotraumatologie*, definesc trauma drept o experiență vitală de discrepanță între factori situaționali amenințatori și capacitățile individuale de stăpânire, care este însoțită de sentimente de neajutorare și abandonare, lipsă de apărare și care determină o prăbușire de durată a înțelegerii de sine și de lume.

Psihiatrul și psihanalistul francez L. Crocq (2012/2014) definește trauma psihică drept un „fenomen de perturbare care se petrece în interiorul psihismului în urma excesului de excitații exterioare în cazul unui eveniment subit, violent și agresor care trece prin efracție dincolo de mecanismele de apărare ale acestui psihism” (p.18).

Psihanalistul francez C. Le Guen (2018/2021), autorul celui mai recent dicționar de psihanaliză, consideră trauma „o experiență trăită, adusă în viața psihică într-un scurt timp, care presupune o creștere a excitațiilor externe suficient de puternice pentru a nu putea fi înlăturate prin intermediul mecanismelor psihice și comportamentelor utilizate de subiect și care produce o efracție în sistemul de apărare, antrenând o stare de siderare și putând să creeze o fixație, aceste excitații provocând perturbări durabile în economia, organizarea proceselor și gestionarea energiei” (p. 1187).

Analizând trauma psihică din perspectiva psihanalizei relațiilor de obiect și referindu-se inclusiv la relația analitică, R. Hartke (2005) numește traumatică o situație ce aduce o intensitate și o calitate a emoției care depășesc capacitatea de conținere a cuplului analitic, astfel că la unul sau la ambii participanți se creează o perioadă de dementalizare. Autorul susține că dementalizarea apare ca o formă radicală de apărare contra unei experiențe emoționale legate de un eveniment relațional trăit ca intolerabil.

În același registru al prioritizării relației cu obiectul, D. Laub (2009), psihanalist și psihiatru american, menționează că în situația traumatică are loc distrugerea diadei comunicative a Sinelui. Ca rezultat, apare o stare de singurătate internă și neconsolare totală, fapt ce determină incapacitatea persoanei de a vorbi despre traumatism.

Analizând aceste definiții de sorginte psihanalitică, constatăm că în unele dintre acestea accentul este pus pe dimensiunea energetic-cantitativă, ceea ce ia în considerare, în mod prioritar, avalanșa de excitație psihică juxtapusă imposibilității de conținere de către sistemul defensiv psihic individual a acestui exces de excitație, în timp ce în alte definiții se aduce în discuție dimensiunea relațională, punându-se accent pe incapacitatea de conținere a experienței traumatice, mai ales pe incapacitatea de asigurare a calității relaționale de către actorii implicați în relație. Vom vedea ulterior că aceste diferențieri conceptuale reprezintă două repere centrale în analiza traumei psihice și sunt importante pentru definirea traumei istorice, în general, și a traumei deportărilor, în particular.

Istoricul conceptului de traumă psihică: prefigurarea conceptului de traumă istorică

După părerea multor cercetători, conceptul de traumă psihică are o istorie relativ recentă, dacă luăm în considerare istoria de lungă durată a psihiatriei, întrucât preocupările privind

clarificarea conceptului de traumă psihică iau amploare în secolul al XX-lea, în mod special în legătură cu cataclisme sociale și istorice (L. Crocq, 2012/2014; M. Решетников, 2018).

Din perspectivă clinică, reflecțiile asupra traumatismului psihic au început odată cu studiile asupra isteriei, realizate la sfârșitul secolului al XIX-lea. Prima descoperire importantă în acest sens a fost cea realizată de neurologul francez J.-M. Charcot, care, îndepărtându-se de concepțiile medicale ale epocii, afirmă că simptomele isterice pot fi declanșate de un șoc traumatic (*apud* Freud, 1895). Aceeași atitudine este preluată de S. Freud, în opinia căruia crizele isterice și simptomele isterice de lungă durată au o etiologie traumatică psihogenă și se referă la evenimente traumatice care nu au fost elaborate psihic: „simptomele cele mai diferite, care trec drept acte spontane, ca să zicem așa idiopatice ale isteriei, se află într-o corelație la fel de stringentă cu trauma declanșatoare” (Freud, 1895/2005, p. 80).

În aceeași perioadă istorică, P. Janet (1889/2022) asociază trauma psihică cu fenomenul disocierii, care este determinat de suprasolicitarea conștiinței de impactul unor situații traumatice, copleșitoare. P. Janet susține că amintirea unei experiențe traumatice deseori nu poate fi elaborată corespunzător; respectiv, aceasta va fi desprinsă de conștiință, disociată, pentru a fi re trăită la un moment temporal ulterior, fie ca stare emoțională, fie ca poziție sau stare corporală, fie în formă de reprezentări, imagini sau reînscenări în comportament.

La începutul secolului al XX-lea, trauma psihică este cercetată, de asemenea, ca parte din realități social-istorice violente, precum conflagrațiile militare, mai mulți psihiatri și psihanalști fiind în această perioadă medici militari și cercetând în teren trăirile psihice ale protagoniștilor acțiunilor militare. Perioada Primului Război Mondial coincide cu schimbări importante și în gândirea freudiană, apariția unor concepte și teorii noi fiind determinată atât de realități descoperite în spațiul clinic, cât și de realitățile războiului. În sensul preocupărilor freudiene pentru fenomenul traumei și conceptul de traumă, vom invoca lucrarea *Dincolo de principiul plăcerii* (1920), în care este prezentat conceptul de „nevroză traumatică”, căruia S. Freud îi extinde arealul fenomenologic, invocând realitățile traumatice ale militarilor (pentru prima oară S. Freud folosește sintagma „nevroză traumatică” în *Studii asupra isteriei* (1895), cu referire la pacienții nevrotici).

În perioada celui de-al Doilea Război Mondial continuă cercetările asupra traumei, în baza experienței clinice cu soldații americani care au luptat împotriva Germaniei naziste și Japoniei. De referință pentru această etapă de cercetări, rămân elaborările lui A. Kardiner (1941 *apud* G. Fischer și P. Riedesser, 1998/2001), care a examinat și a numit manifestările fiziologice masive ce însoțesc reacțiile traumatice, acestea fiind precursori ai actualului sindrom de stres posttraumatic: 1) îngustarea Eului; 2) epuizarea resurselor interne sau sărăcirea energetică; 3) dezorganizarea.

Introducerea în anul 1980, în *Manualul de diagnostic și clarificare statistică a tulburărilor mentale* (DSM), a noțiunii de „tulburare de stres posttraumatic” (TSPT), inclusiv grație presiunilor veteranilor războiului din Vietnam, a constituit un alt moment important pentru clarificarea fenomenului traumei psihice. Așa cum menționează D. Fassin și R. Rechtman (2009), acest moment a constituit o adevărată revoluție conceptuală: „Nu mai este nevoie să căutăm o personalitate fragilă, deoarece simptomele sunt reacția normală – în sens statistic – la eveniment. Nu mai este necesar să explorăm un traumatism inaugural, deoarece evenimentul – de unul singur – este suficient pentru a produce tulburarea. Nu mai avem dubii cu privire la sinceritatea persoanei traumatizate: este *a priori* credibilă. Nu ne mai întrebăm despre beneficiile secundare: diagnosticul deschide dreptul la o compensație echitabilă” (p. 77).

Pe lângă realizările metodologice și nosologice, apariția în DSM a TSPT a avut un efect benefic asupra pacienților, prin faptul că oferea un cadru conceptual, datorită căruia experiențele traumatiche ale acestora erau validate, fiind prioritizate experiența umană și semnificațiile atribuite experienței trăite. Tot în acest sens, istoricul american C. Caruth (1996) menționează că, spre deosebire de alte tulburări psihice, TSPT apare în baza unor evenimente reale: „Totul ține de realitatea experienței traumatiche, care stă la baza formării psihopatologiei; nu este vorba despre o patologie a convingerilor greșite sau de o schimbare de sens, ci de istorie așa cum este ea” (p. 573). În același timp, anume evaluarea subiectivă de către individ a experienței trăite, bazată pe perceperea pericolului și a neputinței proprii, oferă evenimentului statutul de traumatic. Astfel, cu toate că realitatea situației existențiale de limită este principala cauză a TSPT, un rol important în formarea trăirilor traumatiche și în stabilirea diagnosticului îl are sensul atribuit de protagonist acestui eveniment. Vom vedea ulterior că aceste achiziții și clarificări nosologice au contribuit semnificativ la înțelegerea traumatismului istoric antropogen.

Concepția psihanalitică asupra traumei psihice

Problematika traumei a reprezentat chiar de la început un subiect important în cadrul teoriei psihanalitice, psihanalistul german W. Bohleber (2000) afirmând că psihanaliza a apărut ca o teorie a traumei. Bineînțeles, nu toți psihanaliztii contemporani vor împărtăși această poziție, dar cert este că teoria traumei are un loc central în gândirea freudiană, în gândirea psihanaliztilor postfreudieni și contemporani, iar reprezentarea asupra traumei s-a modificat pe parcursul anilor ca urmare a evoluției gândirii psihanalitice.

Unii psihanaliztii contemporani, printre care Th. Bokanowski (2002) și E. Weil (2016), susțin că în reflecțiile freudiene conceptul de traumă a fost întotdeauna legat de excitația psihică și, în acest sens cantitativ, definiția cea mai clară a traumei este oferită de S. Freud (1920/2000) în lucrarea *Dincolo de principiul plăcerii*: „traumatismul apare atunci când subiectul se confruntă

cu o excitație care îi depășește capacitatea de gestionare a acestei excitații” (p. 185). Alți psihanalști contemporani, precum R. Roussillon (2007/2010), Th. Ogden (2005/2014), fac referire inclusiv la felul în care S. Freud vede traumatismul din perspectiva relației cu obiectul, fiind invocate în acest sens lucrările *Doliu și melancolie* (1917) și *Inhibiție, simptom, angoasă* (1926), în care trauma psihică este asociată cu pierderea obiectului.

Altă dualitate importantă invocată în procesul de gândire a traumatismului psihic este cea referitoare la binomul „seducție-fantasmă”. Din această perspectivă, atunci când parcurgem evoluția gândirii freudiene asupra traumatismului, delimităm două perioade istorice care au legătură cu reprezentarea asupra traumei psihice. Prima perioadă, de scurtă durată, include anii 1895-1897 și se caracterizează prin faptul că traumatismul se referă și la o realitate obiectivă. Această perspectivă ține de ipotezele lui S. Freud, derivate din materialul psihic adus în cabinet de către unii pacienți, cu privire la situațiile de abuz sexual din copilăria pacienților cu patologie nevrotică. În baza acestor ipoteze referitoare la etiologia suferinței nevrotice, a fost elaborată „teoria seducției”, conform căreia seducția sexuală a copilului de către un adult era considerată decisivă pentru organizarea patologiei nevrotice. Deja în 1897, „teoria seducției” este abandonată și este înlocuită cu „teoria fantasmei”, S. Freud invocând argumentul că este imposibil ca atât de mulți pacienți să fi fost supuși unui abuz în copilărie. Astfel, odată cu inaugurarea teoriei fantasmei, fantasma, și nu seducția – adică realitatea obiectivă, devine factorul traumatic *princeps* în organizarea nevrozei.

Ca urmare a acestei treceri de la „teoria seducției” la „teoria fantasmei”, Freud va elabora concepte și teorii importante asupra psihismului – conceptul de „sexualitate infantilă”, teoria stadiilor psihosexuale, complexul Oedip ș.a. Respectiv, conform noilor perspective freudiene, situațiile traumatice paradigmatică sunt legate de fantasmăle originare (fantasma seducției, fantasma castrării, scena primitivă, complexul Oedip) și de anxietățile conexe, iar traumatismul este în raport cu forța presantă a pulsionilor și a conflictelor intrapsihice (Freud, 1905/2001, 1909/2000). Această schimbare de perspectivă a permis elaborarea unei metapsihologii valoroase pentru înțelegerea tulburărilor nevrotice, dar, în același timp, a pus baza unei polemici importante în lumea psihanalitică asupra statutului realității psihice interne și al realității externe în etiologia traumatismului, această polemică reflectându-se în toate elaborările psihanalitice asupra conceptului de traumă.

O altă perioadă importantă a elaborărilor freudiene asupra traumatismului se înscrie între anii 1920-1939 și coincide cu trecerea la a doua topică asupra aparatului psihic (Sine, Eu și Supraeu) și la a doua teorie asupra pulsionilor (dualitatea „pulsionea de viață – pulsionea de moarte”). Pentru această perioadă, sunt paradigmatică lucrările lui S. Freud *Dincolo de principiul*

plăcerii (1920) și *Inhibiție, simptom, angoasă* (1926), precum și conceptele „filtru de excitație” și „nevroză traumatică”. În *Dincolo de principiul plăcerii*, traumatismul este prezentat mai mult ca o rupere a filtrului de excitație, iar în *Inhibiție, simptom, angoasă* S. Freud subliniază legătura dintre traumatism și pierderea obiectului (accentuând importanța Celuilalt în organizarea aparatului psihic, idee care va deveni ulterior centrală în psihanaliza legăturilor de obiect). În aceste texte, realitatea externă a traumatismului este readusă în câmpul conceptual-interpretativ, însă fără a-i fi atribuit statutul din perioada „teoriei seducției”.

După această prezentare cronologică a dinamicii reflecțiilor lui S. Freud asupra traumatismului, considerăm necesară clarificarea anumitor concepte freudiene – „nevroză traumatică”, „filtru de excitație”, „compulsie la repetiție”, „doliu” – care sunt paradigmatic pentru perspectiva psihanalitică asupra traumei, multe dintre ele fiind preluate de specialiști din varii domenii socioumane.

Unul dintre aceste concepte, mai puțin cunoscut publicului academic nonpsihanalitic, dar foarte important pentru înțelegerea fenomenului traumatic, este cel de „filtru de excitație”, definit drept o funcție a aparatului psihic care constă în a proteja psihicul împotriva excitațiilor provenite atât din realitatea internă, cât și din realitatea externă. S. Freud numește traumatice acele excitații care sunt suficient de puternice pentru a sparge filtrul de excitație. Respectiv, nevroza traumatică este consecința unei efracții ample a barierei de protecție a psihicului, iar traumatismul este determinat de afectul negativ asociat acestei efracții și de sentimentul unei amenințări vitale. Pentru a-și fortifica poziția, S. Freud adaugă că în cazul nevrozei traumatice, inclusiv viața onirică se caracterizează prin revenirea permanentă în vis a momentului traumatic. Potrivit lui S. Freud (1920/2000), „faptul că o anumită imagine i se impune bolnavului tot timpul, chiar și în somn, este considerat drept o dovadă a intensității impresiei produse de către accidentul traumatic” (p. 170).

Valorificând conceptul freudian de filtru de excitație, E. Weil (2016) susține că psihanalistii evidențiază trei caracteristici ale traumei, ca urmare a valorificării ipotezei freudiene privind spargerea filtrului de excitație a aparatului psihic: 1) intervenția unui șoc emoțional puternic; 2) efracția psihicului; 3) consecințele traumei asupra organizării psihice a subiectului. R. Roussillon (2007/2010) extinde importanța filtrului de excitație pentru funcționarea psihică, susținând că funcția acestuia nu se rezumă doar la faptul că apără aparatul psihic de excitația care vine din interior și exterior, dar, de asemenea, permite realizarea travaliului psihic. La rândul său, Th. Bokanowski (2002) menționează că, prin introducerea conceptului de filtru de excitație, conceptul de traumatism trece la un alt nivel conceptual, devenind o concepție metaforică, simbolică despre eșecul aparatului psihic în fața traumatismului.

Un alt concept freudian esențial pentru înțelegerea traumei este cel de „compulsie la repetiție”. S. Freud este inspirat inițial în crearea acestui termen de fenomenele de actualizare și repetare a conflictelor infantile în cadrul curei psihanalitice, în raport cu persoana analistului. Ulterior, ajunge următoarea concluzie privind compulsia la repetiție: aceasta se exprimă prin simptomele nevrotice care au caracter repetitiv (de exemplu, ritualurile obsesionale), prin visele repetitive traumatice ce urmează unui eveniment traumatizant, și poate contribui uneori la constituirea unei adevărate „nevroze de destin”. Compulsia la repetiție apare și se perpetuează datorită unei fixații subiective inconștiente la un eveniment cu mare încărcătură emoțională din trecut și reprezintă o încercare în contextul fiecărei repetări de a rezolva situația conflictuală la care subiectul a rămas fixat.

După o trecere în revistă a conceptelor freudiene referitoare la fenomenologia, etiologia și dinamica traumatismului, vom prezenta contribuțiile asupra acestui subiect ale lui S. Ferenczi, autor care a readus realitatea obiectivă afiliată traumei în atenția comunității psihanalitice. Valorizând conceptul freudian de compulsie la repetiție, S. Ferenczi menționează în lucrarea *Confuzia limbajelor între adulți și copii* (1933/1988) despre repetițiile semihalucinatorii ale evenimentelor traumatice identificate în practica clinică. Dar, spre deosebire de S. Freud, S. Ferenczi abordează materialul traumatic adus în ședințe ca pe un fapt real, având ca reper conceptual teoria seducției, elaborată de S. Freud în 1895. În consecință, S. Ferenczi propune o schimbare de atitudine aproape radicală față de lucrul cu pacienții isterici, insistând, în primul rând, asupra validării experienței traumatice a acestora, afirmând în acest sens următoarele: „În acest moment al situației analitice îi impunem pacientului povara suplimentară a reproducerii traumei originare, creăm o situație care devine insuportabilă; nu trebuie deci să ne surprindă că ea nu a putut avea un rezultat nici mai bun, nici diferit decât trauma primitivă însăși. Însă capacitatea de a ne accepta greșelile și de a renunța la ele, autorizarea criticilor sale ne fac să câștigăm încrederea pacientului. În această încredere se stabilește contrastul dintre prezent și un trecut insuportabil și traumatic” (p. 199).

Referindu-se la mecanismele de apărare asociate situațiilor traumatice, S. Ferenczi susține că acestea implică întotdeauna clivajul personalității, menționând că „nu există șoc, nici teamă fără apariția unui clivaj al personalității” (p. 204). Astfel, pentru S. Ferenczi traumatismul este constituit din trăirile Eului care s-a confruntat cu o experiență groznică, în consecință fiind perturbată întreaga funcționare psihică a persoanei. Experiența traumatică este reprezentată, în același timp, prin starea de confuzie psihică și prin faptul că Eul se protejează, iar ceea ce poate oferi Eul, în primul rând, ca apărare, este mecanismul clivajului. S. Ferenczi menționa că o altă consecință a traumei, dar și condiție a clivajului, este maturizarea precoce, pe care a numit-o și

progresie traumatică. Maturizarea precoce se va întâmpla atât pe plan emoțional, cât și pe plan intelectual, trauma determinând maturizarea subită a unei părți a personalității.

La fel, este important a menționa că S. Ferenczi s-a referit la identificarea cu agresorul și introiectarea sentimentului de vinovăție a agresorului, desemnându-le ca mecanisme psihice ce sunt parte din confuzia psihică indusă de traumatism. Conceptualizarea acestor două mecanisme de apărare a extins considerabil spațiul reprezentărilor asupra fenomenologiei și dinamicii traumatismului.

După S. Ferenczi, un alt psihanalist care a contribuit considerabil la înțelegerea traumatismului a fost D. Winnicott. Perspectiva lui D. Winnicott asupra traumei ține de teoria sa privind dependența totală a bebelușului de mamă, rolul obiectului și a mediului în dezvoltarea psihică și fizică a copilului. Mai multe concepte winnicottiene au relevanță pentru înțelegerea traumatismului psihic: *holding*, *handling*, preocupare maternă primară, omnipotență, iluzie, sine fals, sine autentic. D. Winnicott descrie angoasele primitive, specifice primului an de viață, în comparație cu S. Freud, care este interesat de angoasele nevrotice. În acest sens, reputatul psihanalist englez vorbește despre angoasa de prăbușire, prezentând-o drept una dintre angoasele care marchează începutul funcționării psihice (Winnicott, 1971/2004). La fel, acesta introduce ideea privind importanța mediului conținător, format din mamă și familia de origine. Ca și S. Ferenczi, pe lângă realitatea fantasmatică, D. Winnicott invocă realitatea obiectivă a calității psihologice a mamei și a mediului. Din perspectivă winnicottiană, traumatismul este prezentat printr-o pierdere neașteptată, bruscă, a iluziei infantile, absolut necesare, de a fi total susținut și plin de obiectul bun. Dacă aceste pierderi se întâmplă în primele luni de viață ale copilului, atunci ne confruntăm cu un clivaj al Sinelui, însoțit de groaza agonică, fiind în pericol însăși existența subiectului, întrucât elementele de bază ale Sinelui vor fi fragmentate, clivate. În calitate de defensă, subiectul va dezvolta un Sine fals, care se va manifesta ca o parte hiperdezvoltată și clivată a Eului, apropiată celei descrise de S. Ferenczi prin conceptul de maturitate precoce. Fenomenologia psihică în dezvoltarea patogenă a personalității se referă în acest caz la impresia de gol interior, derealizare și impresia lipsei accesului la subiectivitatea proprie.

Prin lucrările lui S. Ferenczi și D. Winnicott trecem în zona psihanalizei relațiilor de obiect, teoriile lui S. Freud fiind reprezentative pentru concepția pulsională asupra traumei. Conform modelului psihanalitic al teoriei relațiilor de obiect, situația traumatică nu se experimentează prioritar din cauza unui șoc, cum ar fi un accident, ci pentru că, în contextul accidentului traumatic, este perturbată relația cu obiectul, în aspect intra- și interpsihic. Urmând această logică a psihanalizei relațiilor de obiect, W. Bohleber (2002) susține că realitatea traumatică distruge

apărările Eului și resursele adaptative ale acestuia, trauma întotdeauna determinând apariția sentimentului de neputință, angoasa automată și regresia la funcționarea arhaică a Eului.

Abordarea intersubiectivă în psihanaliză, reprezentată în mod special prin lucrările psihanalistului american R. Stolorow (2007/2016) aduce psihanaliza în spațiul contextualismului fenomenologic, direcționând cercetarea spre câmpul intersubiectiv dinamic. Referindu-se la teza lui M. Heidegger privind existența ființei în timp și la conceptele acestuia de extaze temporale și unitate temporală, R. Stolorow constată că în traumă este anulată această unitate extatică a temporalității – experiența traumei distruge timpul, ea devine un stop-cadru în prezentul infinit, în acest sens, trauma fiind atemporală, spune autorul. La fel, valorificând tematica heideggeriană a ființării, Stolorow susține că trauma aduce în prim-plan faptul întâmplător al existenței într-un univers imprevizibil, în care individul nu poate avea încredere în securitatea și continuitatea ființării. Autorul descrie două caracteristici fundamentale ale traumei psihice: 1) contextualitatea traumei – trăirile dureroase devin traumatice doar atunci când nu găsesc un context de înțelegere emoțională în care ar putea fi conținute și integrate; 2) semnificația existențială a traumei – trauma psihică distruge iluziile siguranței și pune individul într-o ființare întru-moarte, prin care acesta este impus brutal să se confrunte cu moartea proprie și moartea celor apropiați.

Prezentând concepția psihanalitică asupra traumei psihice, am ținut să atragem atenția asupra felului în care clarificarea conceptuală a traumei psihice a reprezentat un proces complex și de lungă durată de gândire a fenomenului, marcat de polemici și contradicții, la momentul actual în psihanaliză fiind valorizată o concepție multidimensională asupra traumei psihice.

Psihanaliza și reperatele nosologice asupra traumei

Alături de clarificarea etiologică și fenomenologică asupra traumei psihice, este importantă clarificarea poziției psihanalitice privind reperatele nosologice asupra traumei, în mod special a felului în care psihanalizii se raportează la entitățile nosologice descrise în manualele de diagnostic, cum ar fi cea de TSPT. Din perspectivă psihanalitică, manualele psihiatrice, de tipul DSM-ului, oferă, fără îndoială, o reprezentare importantă despre manifestările simptomatice pozitive ale traumatismului, invocând simptomele care se produc și care pot fi „văzute”, cum ar fi amintirile recurente, coșmarurile, stările depresive, evitarea situațiilor potențial traumatice, amnezia, excitația, hipersensibilitatea, tulburările de somn ș.a.

Este important a menționa că aceste reperate nosologice sunt luate în considerare și valorificate de către psihanalizii, în același timp existând și anumite diferențe privind perspectiva psihanalitică față de manifestarea traumatismului psihic. În acest sens, oricât de paradoxal ar părea, pentru psihanalizii simptomele din TSPT reprezintă o manifestare relativ „sănătoasă” a activității psihice, întrucât aceste simptome, odată create de aparatul psihic îi permit subiectului să fie în

contact cu suferința psihică, respectiv, prezența simptomelor presupune mai mult potențial psihic pentru gestionarea traumatismului. Din acest punct de vedere, pentru psihanalisti, simptomatologia pozitivă este, mai degrabă, un indiciu al procesului de însănătoșire, chiar dacă reprezintă doar un început sau o promisiune de însănătoșire.

În aceeași ordine de idei, G. Fischer și P. Riedesser (1998/2001) consideră că TSPT mai puțin relatează despre procesul de desfășurare a traumatizării psihice, autorii menționând că sistemele clasificatorii, taxonomice sunt mai degrabă „blițuri”, „instantanee” (p. 40), care, bineînțeles, sunt necesare practicii și cercetării clinice, sunt utile pentru a structura haosul psihic indus de traumatism, dar care, totuși, nu spun suficiente lucruri despre dinamica traumatismului și, mai ales, despre temporalitatea traumei.

Această perspectivă psihanalitică asupra simptomatologiei psihice derivă din principalele premise psihanalitice conform cărora nu simptomul psihic este ținta demersului psihanalitic, ci conflictele inconștiente, însăși organizarea psihică a persoanei ca urmare a traumatismului (D. Smolak și L. Brunet, 2017). Regăsim această poziție și în ultimele abordări psihanalitice asupra traumei, conform cărora traumatismul nu oferă posibilitatea simbolizării, reprezentării, iar în acest sens, simptomele descrise în DSM pentru TSPT reprezintă, totuși, o primă formă de simbolizare. Pentru a-și argumenta și ilustra poziția epistemologică, psihanalistii contemporani se referă la tablouri clinice asimptomatice la nivel comportamental și emoțional. Aceste tablouri clinice, asimptomatice dintr-o perspectivă nosologică clasică, cu care au de a face psihanalistii contemporani, au fost prezentate în concepte precum „funcționare operatorie” (P. Marty *et. al.*, 1968/2019), „antianalizand” (J. McDougall, 1978/2008) „travaliu al negativului” (A. Green, 1993/2020). Astfel de forme patologice ne arată că traumatismul psihic poate determina nu doar simptome manifeste, ce pot fi văzute, cum ar fi cele din TSPT, dar se poate revela și printr-o inhibiție a manifestărilor pozitive, prezentând, mai degrabă, ceea ce psihanalistii numesc „negativul” psihopatologiei.

Pentru a înțelege această diferențiere a psihanalistilor între simptomatologia pozitivă și simptomatologia negativă, este necesar să facem referință la psihanalisti contemporani care au fost preocupați în mod special de astfel de manifestări clinice. În acest sens, puncte de reper sunt conceptul de „travaliu al negativului” al lui A. Green (1993/2020) și conceptul de „antianalizand” al lui J. McDougall (1978/2008). În lucrările lor, acești autori descriu subiecți care nu prezintă o simptomatologie pozitivă, manifestă ci, mai degrabă, una ascunsă. Despre acești subiecți, aparent asimptomatici, fără afect, McDougall (1978) spune că „se mișcă asemenea unor automate și că se exprimă într-un limbaj alcătuit din clișee și prejudecăți” (p. 135). Ulterior, în 1989, în lucrarea *Théâtres du corps*, autoarea va menționa că antianalizandul trăiește, de fapt, stări de disperare și

moarte internă, de care nu este conștient și de care se teme în același timp, aceste caracteristici psihice fiind asociate de autoare cu traumatismele timpurii neelaborate.

Tot în sensul negativului simptomatologiei psihice, poate fi invocată concepția Școlii de psihosomatică psihanalitică din Paris (Marty, De M'Uzan, 1968/2019; Smadja, 2001). Din punct de vedere clinic, pacienții psihosomatici prezintă în mod clasic o dublă formare de simptome: un simptom somatic, adică o tulburare funcțională sau de organ, și un simptom psihic, care ține de funcționarea operatorie. Adesea istoria bolii scoate la iveală o variație de diagnostice sau trecerea rapidă de la o tulburare la alta. Pe plan afectiv, acești pacienți au o viață fantasmatică aparent săracă, prezentând un discurs concret, centrat pe factual, care pare să fie la distanță de orice conflict psihic (Roussillon, 2007/2010). Tulburările psihosomatice sunt considerate rezultat al unui deficit narcisic primar constituit în copilăria timpurie, în mod special, ca urmare a traumatismelor psihice grave. Deficitul narcisic va restricționa accesul la simbolizare și fantasmare, prin construirea unei vieți operatorii, iar corpul va reprezenta spațiul concret de descărcare a suferinței psihice.

Analizând perspectiva psihanalitică asupra nosologiei traumatice, constatăm că gândirea psihanalitică oferă acces la alte tablouri clinice traumatice, care nu sunt reprezentate în manualele de nosologie. Descrierea de către psihanalisti a traumei psihice, inclusiv prin simptomatologia negativă a acesteia, a extins considerabil reprezentarea asupra traumei psihice, în general, și a traumei istorice, în particular.

1.2. Conceptul de trauma istorică

Psihanaliza și definiția traumei istorice

Întrucât catastrofele istorice antropogene din secolul al XX-lea au devenit obiect de studiu pluri- și interdisciplinar, conceptul de traumă a devenit parte din instrumentarul conceptual al disciplinelor socioumaniste – istorie, sociologie, culturologie ș.a. Este important a menționa că această integrare a conceptului de traumă în domeniul sociouman a avut loc grație rolului de moderator realizat de psihanaliză, având în vedere că perspectiva psihanalitică asupra traumei s-a dovedit a fi cea mai pertinentă pentru gândirea socioumanistă.

În același timp, în viziunea psihanalistilor contemporani, conceptul de traumă și teoria traumei relevă o insuficiență conceptuală după catastrofele istorice ale secolului al XX-lea, aceste evenimente solicitând o revizuire a traumaticului și a traumei. În această ordine de idei, E. Weil (2016) susține că a fost nevoie să fie revăzute toate teoriile traumei pentru a înțelege realitățile psihosociale legate de nimicirea în masă, de genocid, de represiunile din perioada celui de-al Doilea Război Mondial. Acest fapt a determinat comunitățile psihanalitice să formuleze ipoteze teoretico-clinice asupra violenței de Stat în diversele sale efecte sociale și psihice.

Formularea acestor ipoteze teoretico-clinice a avut legătură inclusiv cu faptul că în anii ce au urmat celui de-al Doilea Război Mondial psihanalizii s-au confruntat, în contextul curelor psihanalitice, cu patologia supraviețuitorilor sau a descendenților supraviețuitorilor dezastrelor istorice. În consecință, autorii psihanalizii s-au întrebat în ce măsură s-a modificat perspectiva asupra umanului, asupra vieții și asupra morții după genocidele care s-au întâmplat în secolul al XX-lea, astfel urmând căutarea unor paradigme noi prin care trauma istorică să poată fi reprezentată. În acest sens, în a doua jumătate a secolului al XX-lea și în primele două decenii ale secolului al XXI-lea multiple studii psihanalitice asupra traumei istorice s-au referit la Holocaust, genocidul din Armenia, genocidul din Argentina, represiunile staliniste din URSS, represiunile ceaușiste din Republica Socialistă România ș.a. (Puget, 1988, 1989; Altouniane, 2005; Nicolau, 1999, 2010; Talaban, 2007, 2010; Clit, 2004, 2010; Betea, 2010, 2012; Adomnicăi, 2010; Soponaru, 2010, Zamfirescu, 2014; Volkan, 2007; Решетников, 2004; Кигай, 2010; Солоед, 2010).

În contextul acestor preocupări epistemologice, în ultimele decenii ale secolului al XX-lea, a fost statuat în literatura de specialitate conceptul de „traumă istorică”. Cercetătorii americani Sh. Felman și D. Laub (1992), C. Caruth (1996) au fost printre primii care au contribuit la clarificarea conceptului de traumă istorică, anunțând secolul al XX-lea ca fiind un secol al traumelor istorice și nominalizând mărturia și narațiunea drept forme principale de cunoaștere a acestui tip de traumă. În acest sens, narațiunea supraviețuitorilor a fost în mare parte asociată, cognitiv și emoțional, narațiunii asociative a pacientului de psihanaliză. Asocierea traumei cu ceea ce nu poate fi verbalizat și reprezentat, cu ceea ce este doar în căutarea unei forme de reprezentare, a pus bazele unei colaborări între psihanalizii și critici literari în eforturile de clarificare a conceptului de traumă istorică. Astfel, unul dintre textele fondatoare ale conceptului de traumă istorică este considerată lucrarea *Testimony: crises of witnessing in literature, psychoanalysis and history* (1992), semnată de criticul literar Sh. Felman și psihanalistul-psihiatru D. Laub.

Așa cum am menționat mai sus, atunci când se referă la fenomenul traumei psihice, psihanalizii se întreabă asupra limitelor diagnosticului de TSPT pentru reprezentarea traumatismului. Această chestionare este valabilă și în privința traumei istorice. În același timp, a fost accentuată tot mai insistent necesitatea clarificării tabloului simptomatologic și dinamico-temporal al situațiilor traumatice ce țin de realitatea regimurilor totalitare. Astfel, după cel de-al Doilea Război Mondial au fost realizate încercări de a elabora noi entități nosologice, gândite conform criteriilor manualelor clasice de diagnostic, dar prin care să fie reprezentat mai clar fenomenul traumei istorice. Analiza literaturii de specialitate scoate în evidență un parcurs de configurare a unei reprezentări științifice asupra traumatismului istoric, primele elaborări

conceptuale fiind mai apropiate criteriilor nosologice clasice, iar cele mai recente fiind tributare unor conceptualizări constructiviste.

În 1968, W. G. Niederland introduce conceptul de „sindrom al supraviețuitorului”, pe care îl descrie drept o „stare psihopatologică ce apare după un timp de detenție într-un lagăr de concentrare și nu depinde de vârstă, sex și originea socioculturală a deportatului” (p. 424). Angoasă, depresie, plângeri somatice severe, insomnie, coșmaruri și, mai ales, manifestări de doliu imposibil, precum și un sentiment de vinovăție pentru că au supraviețuit – sunt cele mai frecvente manifestări ale sindromului supraviețuitorului.

În aceeași ordine de idei, câteva decenii mai târziu, „sindromul de suprasarcină complexă psihotraumatică”, elaborat de J. Herman (1992), vine să includă trauma istorică într-o entitate nosologică mai specifică, diferențiată și ea de TSPT, incluzând în cele șapte criterii definitorii condiția de „a fi supus unui control totalitar o perioadă lungă de timp, cu exemple precum situația de ostatic, de prizonier de război, supraviețuirea în urma lagărelor de concentrare și a anumitor culte religioase” (p. 377).

Aceste concretizări și completări în sensul clarificării nosologice a traumei istorice au fost importante pentru crearea unei reprezentări asupra fenomenului, dar elaborările asupra acestui fenomen psihic au continuat, fiind analizate subiecte precum temporalitatea traumei istorice, rolul comunității și a instituțiilor Statului în trauma istorică.

În acest sens, S. Lebovici (1998), psihiatru și psihanalist francez de origine română, a cărui familie a trăit experiența lagărelor de concentrare, nu împărtășește tendința de a defini trauma istorică doar printr-o siglă nosologică, dat fiind faptul că trauma istorică depășește rezonanța psihică afiliată traumelor cotidiene, naturale sau tehnologice.

În aceeași ordine de idei, respectând criteriile pentru tulburarea de stres posttraumatică, C. F. Alford (2015) consideră că acestea, totuși, nu sunt suficiente pentru descrierea traumei istorice. Conform autorului, trauma istorică este o traumă masivă ce afectează un grup de oameni într-un moment specific al istoriei și lasă supraviețuitorii cu o experiență care este dificil de transmis și de mentalizat. Autorul susține că această incapacitate de a transmite și de a mentaliza experiența ține de diferența enormă dintre experiența obișnuită și cea traumatică și de inumanul asociat acestor evenimente istorice.

Deși contribuțiile privind elaborarea conceptului de traumă istorică au fost numeroase, totuși paternitatea conceptului este atribuită cercetătorilor americani Sh. Felman, culturolog și critic literar, D. Laub, psihiatru și psihanalist, C. Caruth, critic literar și istoric. Sh. Felman și D. Laub (1992) analizează realitățile celui de-al Doilea Război Mondial printr-o grilă analitică literară și psihanalitică, utilizând ca material empiric deopotrivă texte literare și mărturii ale

supraviețuitorilor. În lucrarea autorilor *Testimony. Crisis of Witnessing in Literature, Psychoanalysis and History*, conceptul de traumă istorică este asociat evenimential celui de-al Doilea Război Mondial și definit drept „un punct de cotitură al vremurilor contemporane, privit nu ca un eveniment încapsulat în trecut, ci ca o istorie care nu s-a încheiat, ale cărei consecințe traumatice evoluează încă în mod activ în scena politică, istorică, culturală și artistică actuală” (p. 14).

În contextul acestor preocupări, în anii '90 ai secolului al XX-lea, mai mulți istorici, antropologi și culturologi au revenit la lucrarea lui S. Freud *Dincolo de principiul plăcerii* (1920), pe care au considerat-o paradigmatică pentru crearea reprezentării științifice asupra traumei. Respectiv, pornind de la conceptele freudiene de „nevroză traumatică” și „après-coup”, C. Caruth (1996) va declara că trauma nu poate fi localizată, că aceasta rămâne în afara timpului și spațiului psihic, iar de aici derivă potențialitatea de revenire și repetiție a traumei, implicit a violenței la nivel individual și colectiv. La fel, C. Caruth pune împreună tema traumei și tema cunoașterii, astfel că trauma este văzută drept ruperea dintre experiența trăită și cunoașterea/înțelegerea acestei experiențe. În acest sens, Caruth consideră că trauma nu poate fi atribuită nici trecutului, nici prezentului, ci reprezintă o modalitate de legătură, prin intermediul căreia trecutul continuă să existe. Autoarea acordă o importanță mare posibilității de reprezentare a traumei, iar ca modalități de reprezentare identifică narativul și limbajul. Iată de ce cercetătoarea americană susține că trauma nu reprezintă doar o realitate subscrisă patologiei psihice/existențiale, ci și modalitatea sau încercarea de a exprima experiența trăită. Astfel, potrivit uneia dintre ideile de bază ale autoarei, esența evenimentului traumatic rezidă în faptul că acesta nu este conștientizat niciodată până la capăt.

Abordând metaforele propuse de S. Freud în analiza nevrozei traumatice, culturologul american E. Santner (1992) susține că pentru cei a căror viață a fost atinsă de evenimente traumatice, aceste evenimente – chiar și pe perioada unei generații sau două – pot implica o asemenea intensitate a hiperexcitației structurii și economiei psihice, încât funcționarea normală a psihicului sub egida principiului plăcerii poate fi întreruptă și pot prevala alte scopuri, mai primitive. Astfel, conform autorului, un obiectiv important devine recuperarea a ceea ce S. Freud a denumit „filtru de excitație” – funcție psihică care este responsabilă de gestionarea stimulilor și a informației și care atenuază riscul perturbării homeostaziei psihicului. În argumentarea poziției sale, E. Santner consideră lucrarea *Dincolo de principiul plăcerii* (1920) cea mai reușită încercare a lui S. Freud de a formula o teorie a traumei.

Cadrul conceptual psihanalitic contemporan privind trauma istorică

Vom începe prezentarea cadrului conceptual psihanalitic contemporan asupra traumei istorice printr-un scurt recurs la S. Freud și S. Ferenczi, întrucât acești doi autori au construit matricea conceptuală în baza căreia s-au dezvoltat concepțiile contemporane asupra traumei istorice. Freud a dedicat mai multe studii problematicilor sociale și istorice, acestea fiind reflectate într-o serie de lucrări – *Totem și tabu* (1913), *Considerații actuale despre război și moarte* (1915), *Psihologia maselor și analiza Eului* (1921), *Disconfort în cultură* (1930), *De ce război?* (1933) ș.a. Unele dintre aceste lucrări au fost analizate retrospectiv în legătură cu cataclismele istorice ale secolului al XX-lea. De exemplu, lucrarea *Totem și tabu*, deși, la momentul apariției, a fost considerată de către sociologi și chiar de către psihanalisti un text în mare parte speculativ, presupuziția formulată în această lucrare referitor la transmiterea transgenerațională a materialului psihic a fost reevaluată în contextul cercetărilor actuale asupra transmiterii transgeneraționale a traumei istorice. Totuși, cele mai valorificate texte freudiene în privința traumei istorice, preluate de autori din domeniul socioumanist, sunt lucrările *Dincolo de principiul plăcerii* (1920) și *Doliu și melancolie* (1917), chiar dacă acestea reprezintă texte eminent clinic.

Trecând în revistă lucrările lui S. Ferenczi, constatăm că acestea nu conțin nicio referire la aspecte sociale sau istorice, autorul fiind în mod exclusiv preocupat de aspecte clinico-medicale. Dar elaborările revoluționare ale lui Ferenczi asupra traumei constituie la momentul actual un reper conceptual fundamental, atât pentru înțelegerea traumei psihice, în general, cât și pentru conceptualizarea traumei istorice, în particular. Confuzia psihică, clivajul narcisic, clivajul personalității, introiectarea sentimentului de vinovăție al agresorului, identificarea cu agresorul – sunt concepte ale lui S. Ferenczi preluate de psihanalistii contemporani interesați de cercetarea traumei istorice. În mod special, în cercetările dedicate traumei istorice sunt valorificate, la momentul actual, abordările psihoterapeutice și condițiile anunțate de S. Ferenczi pentru analiza și elaborarea traumei – acceptarea traumatismului ca fapt real, validarea experienței traumatice, disponibilitatea Celuilalt de a asculta, de a valida, de a elabora împreună experiența împărtășită. În *Confuzia limbajelor* (1933/1988), S. Ferenczi se va referi la rezistențele analistului în raport cu experiențele traumatice ale pacientului, denumind acest fenomen contratransferențial „ipocrizie profesională” (p. 198), menționând că atât traumatismele proprii neelaborate, cât și nedorința de a intra în contact și de a-și reprezenta trauma pacientului stau la baza acestor rezistențe. Aceste ipoteze ale lui S. Ferenczi vor clarifica considerabil fenomenul mării rezistențe a Celuilalt de a intra în contact și de a (re)cunoaște realitatea genocidelor, a traumelor istorice, a catastrofelor istorice antropogene ale secolului al XX-lea.

Baza conceptuală elaborată de S. Freud, S. Ferenczi, D. Winnicott în prima jumătate a secolului al XX-lea a fost valorificată și dezvoltată de către psihanaliztii contemporani în cercetările acestora referitoare la violențele Statului.

Analizând specificul traumei în dictatura argentiniană, psihanalista J. Puget (1989) va reveni la lucrarea lui S. Freud *Straniul* (1919), în care acesta relatează despre un sentiment de neliniște, asociată în mod special cu stările de neclaritate, lucruri și situații ce nu pot fi reprezentate și conținute. Este vorba de un sentiment paradoxal și o angoasă specifică, iar incertitudinea și nefamiliarul sunt asociate cu această angoasă. La fel și Y. Gampel (2003), în considerațiile sale asupra Shoah-ului, preia conceptul freudian de „straniu” pentru a analiza situațiile sociale traumatiche și menționează că straniețea neliniștitoare nu este o organizare simptomatică, comportamentală sau nevrotică, ci reprezintă mai degrabă o experiență trăită fără semnificație, care nu poate fi verbalizată, care șterge deosebirea dintre imposibil și posibil. Autoarea se referă la amintirile de teroare și de oroare provocate de violența socială extremă și care actualizează trăiri arhaice, experimentate deja în istoria noastră, transmise din generație în generație. Acestui sentiment de straniețea neliniștitoare i se contrapune ceea ce autoarea numește „sentimentul securității de bază”. Sentimentul de securitate se dezvoltă la copilul mic în cadrul relației de obiect. Astfel, conceptele lui Y. Gampel fac trimitere și la concepția lui D. Winnicott privind importanța calității mediului. Din această perspectivă, sentimentul de securitate este construit de ansamblul experiențelor bune oferite de către adulți. Aceste experiențe bune și sentimentul de securitate sunt consolidate în individul care trăiește în mediul unei familii organizate și, ulterior, într-un context social în care normele, tradițiile, regulile morale și etice sunt clar transmise și experimentate. Prin contrast, dacă această lume organizată se dezorganizează sub impactul violenței sociale, în prim-planul trăirilor psihice iese sentimentul de straniețea neliniștitoare.

În aceeași ordine de idei, referindu-se la conceptul lui D. Winnicott de „holding” și la cel al lui W. R. Bion de „conținere”, psihanalistul italian P. Fonda (2017) continuă asumțiile înaintașilor și definește viața individului în societate, în cadrul familiei și al comunității printr-o conținere reciprocă, denumind relaționarea în acest sistem „efectul cepei” – autorul vede individul ca un sistem alcătuit din numeroase cercuri concentrice. În această schemă socială copilul se află în centru, fiind înconjurat și protejat de părinți, apoi urmează familia extinsă, cu toate rudele, aceasta urmată la rândul ei de prieteni, vecini, sat și comunitate locală, grup etnic, lingvistic și, în final, de omenire, în general. Fiecare element din această schemă complexă are mai multe funcții: de a proteja individul, de a păstra și de a transmite codurile culturale, de a funcționa ca un conținător, în termenii lui W. Bion. Catastrofele sociale de tipul războiului, deportărilor,

migrațiilor masive, schimbărilor sociale traumatice distrug acest sistem conținător și induc traumatisme psihice masive.

În același sens, psihanalistul argentinian E. Pichon-Rivière (1979/2017) propune concepția internalizării ecologice, apropiată noțiunii de oraș natal în sensul mediului înconjurător. Acest concept se referă la internalizarea de către subiect a mediului în care trăiește, punând accent pe rolul mediului social în construirea și păstrarea identității, considerând inconștientul o cronică a istoriei legăturilor sociale.

Gândind trauma istorică în termeni freudieni, E. Weil (2016) face referință la termenii „nevroză traumatică” și „filtru de excitație”. Autoarea susține că filtrul de excitație are o funcție extinsă, însumând culturalul și socialul, reprezentând garantul care asigură siguranța de bază și încrederea de bază a subiectului, care ajută subiectul să se abțină de la distructivitate și îi transmite siguranța că mediul înconjurător este de încredere. În situații sociale extreme, filtrul de excitație extins se rupe neașteptat, brusc, brutal și pune sub semnul întrebării încrederea fundamentală față de mediul înconjurător.

În elaborările sale asupra traumei istorice, D. Laub (1993) accentuează efectul prăbușirii procesului empatic, fapt ce implică o dezorganizare esențială de ordin intrapsihic și interpsihic. Potrivit autorului, diada de comunicare dintre Sine și obiectele sale interne bune se prăbușește, rezultând în consecință singurătatea internă absolută și disperarea extremă. D. Laub menționează că realitatea traumatică distruge atât bariera empatică de protecție formată prin obiectul primar internalizat, cât și încrederea în prezența continuă a obiectelor bune cu ajutorul cărora se poate spera la empatia semenilor. Pierderea empatiei afectează posibilitatea de a relata trauma, care nu poate fi integrată într-o narațiune, or, doar în contextul ascultării empatică fragmentele traumatice pot fi asamblate într-o narațiune. Autorul susține că doar validând și valorificând această narațiune, poate fi stabilită o anumită distanță față de traumatism, iar experiența traumatică poate fi externalizată într-o anumită măsură.

Psihanalistul american V. D. Volkan (2007, 2018) propune conceptul de „traumă masivă” cu referire la traumatismele trăite de un grup mare ca urmare a acțiunilor premeditate ale unui grup inamic. Acest tip de traumă acționează asupra societății victimizate altfel decât catastrofele naturale, tehnologice, accidentale sau decât pierderea neașteptată a liderului. În cazul traumei masive are loc o acutizare automată a problemei identității grupului mare, iar suferința psihică a grupului mare începe să aibă o viață separată și se manifestă în procesele sociale, culturale și politice. V. D. Volkan susține că după o traumă masivă grupul traumatizat va trăi următoarele stări: 1) sentiment de victimizare și de dezumanizare; 2) sentiment de durere, rușine și umilință ca urmare a neputinței proprii; 3) sentiment de vinovăție, legat de supraviețuire; 4) incapacitate de

autorealizare; 5) accentuare a proiecțiilor/externalizărilor; 6) accentuare a prejudecăților; 7) creștere a investirii narcisice în identitatea grupului mare; 8) invidie în raport cu grupul inamic și identificarea defensivă cu acesta; 9) dificultate sau chiar incapacitate de a face doliu.

V. D. Volkan susține că încercările eșuate de a elabora trauma masivă se transmit din generație în generație și, în final, reprezentarea evenimentului traumatic devine markerul cel mai semnificativ al identității grupului mare, devine „trauma aleasă” a acestuia. Sintagma „traumă aleasă” este argumentată de autor prin faptul că grupurile mari pot trece prin mai multe traume în istoria lor, însă doar unele dintre aceste traume vor continua să trăiască timp de decenii și secole. Autorul susține că transformarea unei „traume masive” în „traumă aleasă” implică un travaliu social, politic, cultural continuu, diverși actanți ai spațiului politic și cultural valorificând istoriile care au legătură cu evenimentele traumatice ale predecesorilor, împărțind rolurile „eroilor” și „monștrilor”. Astfel, termenul de traumă aleasă reprezintă alegerea inconștientă a grupului mare în privința intensificării reprezentării psihice a evenimentului traumatic, trăit de predecesori.

Întrucât în această lucrare analizăm un fenomen istoric prin intermediul unui instrumentar conceptual psihanalitic, este binevenit să ne referim la tangențele dintre psihanaliză și istorie. Afinitățile dintre aceste două domenii au fost anunțate chiar de la începuturile psihanalizei de către S. Freud, atunci când, în lucrarea *Construcții în analiză* (1937/2004), compara munca psihanalistului cu cea a arheologului: „Munca sa de construcție sau, dacă vă place mai mult, de reconstrucție prezintă o concordanță largă cu aceea a arheologului, care dezgroapă un oraș distrus și îngropat sub o construcție din trecut” (p. 327). Istoricul M. Roth (2014) susține că psihanaliza este cel mai bine citită ca o teorie a istoriei, întrucât conceptele sale centrale au scopul de a da un sens trecutului sau de a construi un trecut cu care să putem trăi.

În mod prioritar, conceptele psihanalitice și-au dovedit relevanța pentru cercetarea traumei istorice și a memoriei traumatice. În acest sens, M. Roper (2014) menționează mai multe funcții ale istoricului, similare cu cele ale psihanalistului, care sunt parte a procesului de gândire a trecutului: mijlocirea trecerii generațiilor și asigurarea legăturii dintre trecut și prezent, medierea morții, a pierderii și asigurarea procesului de separare și doliu, asigurarea procedurii de reparație morală și a reconcilierii. De asemenea, autorul susține că psihanalistii îi pot determina pe istorici să reflecteze mai mult asupra relației dintre realitatea obiectivă și cea subiectivă.

Trecerea în revistă a elaborărilor asupra traumei istorice scoate în evidență mai multe sintagme propuse în literatura de specialitate pentru denumirea fenomenului – „violență a Statului” (Puget, 1989), „traumă istorică” (Felman, Laub, 1992, Caruth, 2009), „traumă socială” (Hamburger, 2021), „catastrofă istorică” (Weil, 2016). În lucrarea noastră vom utiliza conceptul

de „traumă istorică”, întrucât considerăm că acesta implică, pe lângă claritatea fenomenului, și cea mai extinsă valorificare interdisciplinară.

Trauma istorică și comunitatea

În lucrarea sa *Traumatic Shutdown of Narrative and Symbolization* (2005), D. Laub a descris dificultățile interactive care apar atunci când supraviețuitorii încearcă să povestească povestea traumatică de viață. Conform autorului, co-construcția unei istorii de viață autobiografice coerente poate fi pereclitată, pe de o parte, de scindarea și înlocuirea cu amintiri-ecran de către narator, iar, pe de altă parte, și de ștergerea rezonanței emoționale și de negarea traumei de către Celălalt, fapt ce determină reacții contratransferențiale specifice din partea intervievatorului/terapeutului sub formă de co-confuzie, înghețare emoțională și reacții psihosomatice.

Psihanalistul ucrainean I. Romanov (2021) susține că în demersul de cercetare a impactului experienței traumatice colective asupra individului este imposibil să delimităm categoric dinamica individuală de cea socială. Modalitățile de trăire a experienței traumatice, procedurile de memorializare, defensele sociale elaborate și modalitățile de elaborare – toate acestea influențează societatea, în general, și grupurile, subgrupurile, indivizii, în particular. În acest context, I. Romanov menționează că lucrările psihanalitice dintotdeauna s-au referit la diverse aspecte psihosociale implicate în elaborarea traumatismului istoric: starea posttraumatică a societății, mecanismele defensive sociale, mecanismele sociale de elaborare a experienței traumatice, reacțiile sociale la traumele recente, formarea identității de grup în spatele traumei alese, influența contextului social asupra posibilităților și dificultăților de elaborare a traumatismului de către individ.

W. Bohleber (2010) afirmă că traumele antropogene au drept obiectiv anihilarea ființării istorico-sociale a individului. De aceea, individul, de unul singur, nu este capabil să includă experiența traumatică într-un discurs evoluat. Pentru aceasta este nevoie de un discurs public despre ceea ce s-a întâmplat și despre mecanismele de apărare declanșate de traumatismul istoric. În același timp, condiții precum recunoașterea traumei, recunoașterea vinovăției și a responsabilității la nivel colectiv pot reface ordinea umană și socială, astfel devenind posibilă înțelegerea traumei istorice. Psihanalistul german susține că în cazul în care comunitatea recurge la mecanisme de apărare precum negarea, victimele deseori simt că experiența lor traumatică le îndepărtează de ceilalți oameni, ceea ce determină o traumatizare repetată și intensifică tăcerea.

J. Puget (1989) numește anii de dictatură „catastrofă socială”, utilizând acest concept pentru a defini o stare mentală care afectează „contractul narcisic” (P. Aulagnier, 1976) realizat între individ și societate, menționând că în cazul catastrofei sociale nu mai sunt recunoscute

regulile ce guvernează interdependența grupală asupra vieții și morții, a infracțiunii și a pedepsei sale. Autoarea vorbește despre starea de amenințare psihică ce însoțește violența socială și politică și accentuează importanța implicării comunității ca factor fundamental în elaborarea traumei. Psihanalista argentiniană susține că în cazul traumatismelor istorice punctele de certitudine prin care este fondată identitatea socială sunt anulate, astfel fiind atacate referințele care altădată asigurau coerența în privința identității și a sentimentului de apartenență. Atunci când mediul social justifică și susține teroarea, suferința este impregnată suplimentar de un element depresiv sever care derivă din atitudinea comunității. În situația în care mediul utilizează funcția sa de protecție sau de însoțire, rămâne suferința deprăvirilor și a terorii propriu-zise, dar susținerea mediului va diminua semnificativ detresele ce țin de aspectele relaționale și narcisice.

După cum remarcă M. Ulriksen-Vignar (1989), munca de mentalizare după un eveniment traumatic este legată de capacitatea mediului de a primi mărturii: „este posibilă elaborarea psihică individuală atunci când recunoașterea și înregistrarea groazei se fac colectiv” (p. 130). Autorul susține că fiind confruntată cu dificultatea de a crede în realitatea incredibilă a lagărelor, a dispariției, a torturii, victima trebuie să găsească nu numai un interlocutor care acceptă să asculte și să audă, ci și un martor al propriei sale traume.

Vorbind despre dinamica deschiderii comunității către ascultarea traumei istorice, E. Weil (2016) afirmă că, prin constatarea, totuși, a numeroase producții testimoniale individuale în cultură, se poate presupune că actualmente materialul brut al memoriei traumatice este în așteptarea transformării, așteptând să se exprime în spațiul colectiv. În acest context, E. Weil propune ipoteza că ieșirea din latență în cazul traumei istorice colective presupune ceva diferit de ridicarea/înțoarcerea refumatului, în sensul freudian al acestui termen.

Ipoteze psihanalitice privind construcția traumei istorice

În elaborările asupra conceptului de traumă istorică și pornind de la realitățile celui de-al Doilea Război Mondial, care au presupus dominarea mentalului colectiv de ideologii totalitare, psihanalistii s-au preocupat de mecanismele psihice prin care patternurile totalitare devin seductive pentru mase de oameni, de felul în care mintea umană intră în „război”, precum și de modul în care războiul ca realitate istorică concretă influențează funcționarea psihică a individului.

În 1933, în lucrarea *De ce război?*, ce reprezintă textul unei scrisori către A. Einstein, S. Freud se declară pesimist în privința posibilităților de a preveni războiul, întrucât premisa de la care pornește este că „pulsivitatea de distrugere lucrează în interiorul fiecărei ființe vii” (p. 215). S. Freud susține că funcționarea psihică sănătoasă presupune prevalența pulsivității de viață asupra pulsivității de moarte, dar că nu trebuie să ne facem iluzii în privința capacității umane de a asigura acest lucru, implicit de a contracara distructivitatea, făcând referință în acest sens tocmai la

lozincile sistemului comunist privind instaurarea păcii în toată lumea: „Și bolșevicii speră că pot să facă să dispară agresiunea omenească, prin aceea că garantează satisfacerea trebuințelor materiale și instaurează chiar egalitatea printre membrii comunității. Cred că aceasta este o iluzie. În prezent ei sunt înarmați până în dinți și-și țin aderenții împreună nu prea puțin prin ură împotriva tuturor oponentilor din afară” (p. 216). În pofida pesimismului său, Freud se va referi totuși și la resursele care pot lucra pentru menținerea păcii, menționând importanța dezvoltării legăturilor afective dintre oameni, dezvoltarea acelei pături sociale care are acces la gândire liberă și care valorizează adevărul, apelul la rațiune și aderența la cultură, respectiv, în final, oferind o soluție: „Tot ce este cerut de dezvoltarea culturală lucrează și împotriva războiului” (p. 218).

În anii '60 ai secolului trecut, E. Erikson (1963/2015) vorbește despre „schimbarea internă totală”, pornind de la legitățile inerente dezvoltării psihismului. Erikson susține că deciziile totale sunt deseori legate de trecerea de la o etapă de dezvoltare la alta în ontogeneză. Autorul presupune că în creșterea sa psihică individul pierde unitatea psihică dobândită în stadiul anterior, iar „poziția totalitară” devine o soluție temporară până la momentul în care atinge unitatea în stadiul următor, autorul invocând în susținerea ipotezelor sale trăirile specifice adolescenților și tinerilor – „oricând pregătiți să adopte idoli și idealuri ca garanți ai unei identități definitive” (p. 321).

Bazându-se pe teoria lui E. Erikson (1963/2015), psihanalistul ceh M. Sebek (1996) dezvoltă conceptul de „obiecte totalitare”. Sebek susține că obiectul totalitar aparține celor mai timpurii obiecte ale civilizației și ia naștere din incertitudinea, neputința și singurătatea omului în fața puterilor naturii și a lumii. O caracteristică a obiectelor totalitare este funcția lor penetrantă, cu tendință de posesivitate și control, iar caracterul lor omnipotent și omniscient permite o idealizare primitivă. Individul uman este predispus să aleagă obiecte „omnipotente”, care în imaginația și fantasmele lui sunt capabile să-l ajute în gestionarea anxietății existențiale și a disperării ontologice. Sebek concluzionează că în fiecare individ sunt prezente uneori stări temporare ale psihicului totalitar, ceea ce oferă posibilitate sistemului totalitar social să fie susținut de un mare număr de oameni cu diferite structuri de personalitate. Implicarea indivizilor variază de la o identificare totală cu ideologia totalitară până la o adaptare superficială mai pasivă, cu scop de supraviețuire, și doar foarte puține persoane pot să-și mențină în momentele de criză socială o poziție psihică matură.

Studierea de către psihanaliști a funcționării și structurii psihice grupale a permis clarificarea felului în care mișcările distructive se actualizează în cadrul grupului. În articolele sale dedicate perspectivei psihanalitice asupra fenomenelor social-politice, psihanalista britanică H. Segal (1997) susține că, la fel ca și individul, grupul se comportă deseori într-o manieră irațională, care pune în pericol omenirea. În plus, H. Segal susține că progresele psihanalitice în înțelegerea

psihozelor au permis psihanalizei să se pronunțe mai mult pe marginea fenomenelor social-politice, în general, și a războiului, în particular, fenomenele psihotice fiind în mod special vizibile în grup, cel mai des pe grup și în cadrul grupului fiind proiectată masiv partea psihotică din oameni. Referindu-se la conceptele lui M. Klein de poziție paranoid-schizoidă și poziție depresivă, H. Segal menționează că în toate formele de „război” are loc actualizarea mecanismelor paranoid-schizoide de funcționare, astfel fiind restricționat accesul la gândirea rațională. Actualizarea clivajului, prin care lumea este împărțită categoric în „cei buni” și „cei răi”, și accentuarea anxietății paranoide reprezintă principalele transformări psihice prin care psihicul individual și cel colectiv se asociază războiului.

Aceeași perspectivă kleiniană este dezvoltată și de psihanalistul italian P. Fonda (2017) în lucrarea sa *The Mind at War*. Acesta susține că în urma unor condiții istorice specifice, care sunt percepute ca amenințare, sau ca urmare a neelaborării traumelor colective, putem regresa către stări paranoid-schizoide distructive, prin care în ultimul secol au trecut mai multe popoare europene prin aderența lor la ideologii fasciste, național-socialiste, comuniste. Intensificarea poziției paranoid-schizoide va determina nominalizarea unui dușman comun pe care se proiectează ura, agresivitatea și distructivitatea proprie, ulterior având loc devalorizarea și dezumanizarea dușmanului. În același timp, întrucât agresivitatea este îndreptată spre dușman, iar în interiorul grupului se intensifică afectele pozitive, are loc omogenizarea și idealizarea propriului grup. De asemenea, regresia către poziția paranoid-schizoidă este însoțită de un grad ridicat de rigiditate psihică, având loc extinderea spațiului gândirii concrete în detrimentul gândirii simbolice.

În același timp, psihanalistii citați vorbesc despre dificultatea accederii la poziția depresivă și a confruntării conștiente cu realitățile traumei istorice. În acest sens, P. Fonda (2017) afirmă că „sfârșitul războiului poate fi comparat cu trezirea după o beție abuzivă patologică, când omul se află înconjurat de consecințele propriilor acțiuni distructive” (p. 146). H. Segal (1997) menționează despre disponibilitatea scăzută a grupului de a da dovadă de onestitate și de a recunoaște propriile tendințe distructive, apelând, mai degrabă, la mecanisme de apărare precum uitarea războiului sau refuzul colectiv de a recunoaște răul făcut. Această mișcare defensivă apare pentru că acceptarea realității pune și individul, și grupul în contact cu realități dureroase – conștientizarea propriei distructivități, doliul pierderilor, sentimente de vinovăție, conștientizarea condiției umane. După regresia în poziția paranoid-schizoidă, atât agresorii, cât și victimele trebuie să-și restabilească poziția depresivă, doar astfel fiind asigurate condițiile pentru o funcționare psihică superioară la nivel individual și colectiv.

Reflectând asupra felului în care puterea totalitară influențează mintea umană, psihanalista argentiniană J. Puget (1989) susține că discursul autoritar rostit de organele de putere adoptă o

logică cauzală bazată pe ipoteze false și pe valori etice perverse care promovează acte de corupție. Autoarea formulează câteva ipoteze privind modificările care intervin în psihicul comunității în contextul unei catastrofe sociale, descriind o diversitate a reacțiilor umane și evidențiind în acest context câteva subgrupuri sociale: 1) partea populației care intră într-o stare de *alienare* – concept utilizat în accepția expusă de P. Aulagnier (1976), care descrie o modalitate patologică de idealizare în raport cu fenomenul social ce declanșează o stare de alienare masivă cu care subiectul se identifică, individul supunându-se unui sistem social care interzice „gândirea liberă”; 2) partea populației care își păstrează capacitatea de a gândi și de a percepe indicii despre realitatea externă, acest lucru realizându-se cu prețul suferinței interioare, în același timp, rămânând activă tendința de a se adapta acestei realități, fapt din care rezultă o anumită ambivalență; 3) partea populației care susține fără contradicții, în mod deschis, dictatura, într-o totală identificare cu ea. J. Puget susține că dictatura este preocupată activ de producerea ignoranței, de crearea speranțelor false, de folosirea fricii și a panicii ca instrumente de manipulare, de transformarea informațiilor în dezinformare sau în informații perverse, folosind la maximum mesajele paradoxale.

Analizând literatura de specialitate, constatăm că imaginea dușmanului este prinsă în psihicul individului uman filogenetic și ontogenetic și poate fi actualizată în momente critice ale istoriei personale și colective. În acest sens, sistemele totalitare fac apel întotdeauna la trăirile arhaice ale individului și ale comunității.

1.3. Problematika doliului în trauma istorică

Clarificarea conceptului de doliu

Studiile referitoare la cercetarea și conceptualizarea traumei psihice, în general, și a traumei istorice, în particular, includ problematica doliului ca fiind inerentă fenomenului traumatic. Lucrarea lui S. Freud *Doliu și melancolie* (1915/2000) constituie o referință paradigmatică pentru tematica doliului și pentru ceea ce înseamnă travaliu al doliului. Din perspectivă freudiană, doliul reprezintă „reacția la pierderea unei persoane iubite sau a unei abstracții apărute în locul ei, precum patria, libertatea, un ideal ș.a.” (p. 149). Travaliul doliului este un concept care descrie trăirile psihice, adaptarea internă și externă care se întâmplă după o pierdere și reprezintă procesul prin care o persoană își trăiește suferința legată de pierdere, caracterizată de tristețe, inhibiții, lipsă de motivație și interes și, totodată, de un efort de găsire a unui nou sens, de adaptare la noile realități. Freud susține că doliul reprezintă o reacție normală după o pierdere, orice pierdere solicitând un travaliu al doliului. Astfel, a trăi doliul după o pierdere sau după un traumatism constituie o condiție fundamentală pentru depășirea traumatismului.

Cercetarea problematicii doliului este continuată de M. Klein (1940/2011), care preia teoria freudiană asupra doliului și o dezvoltă în teoria sa asupra pozițiilor psihice – paranoid-schizoidă și depresivă. Klein valorifică prioritar ideea privind legătura dintre testarea realității în doliul normal și procesele psihice timpurii. Accesul la poziția depresivă implică achiziții psihice importante precum conștientizarea diferenței sine–obiect, conștientizarea atașamentului față de obiect, conștientizarea posibilității de a pierde obiectul ca urmare a propriilor tendințe distructive, dorința de reparație. Doliul anormal, așa cum îl denumește M. Klein, apare în legătură cu stările maniaco-depresive, psihanalista afirmând că deprimarea după obiectul pierdut este însoțită de o reacție defensivă în care vor fi implicate mecanisme de apărare arhaice – omnipotența, negarea, idealizarea, triumful. Astfel, o situație de pierdere va reactiva poziția depresivă timpurie, dar și anxietatea persecutorie și mecanismele de apărare maniacale. Respectiv, doliul patologic presupune mecanismele de apărare maniacale și anxietatea persecutorie, în timp ce doliul normal implică contactul cu realitatea, acceptarea pierderii, restaurarea obiectelor interne bune și reparația psihică.

Psihanaliștii contemporani respectă concepțiile freudiană și kleiniană ca referințe centrale în conceptualizarea doliului, introducând, în același timp, noi clarificări asupra acestui fenomen.

I. Kogan (2007) definește doliul din două perspective: 1) drept un proces ce apare ca reacție la pierderea unui obiect și 2) drept un proces care însoțește creșterea și schimbarea de la un stadiu al vieții la altul. Referindu-se la apărările psihice care asigură evitarea durerii și a doliului, Joffe și Sandler (2001 *apud* Kogan, 2007) includ indignarea, dezidealizarea și individuarea crescută printre reacțiile sănătoase la suferință, iar atitudinea de neajutorare și de neputință – printre cele patologice.

V. D. Volkan și E. Zintl (1993) consideră că există două componente centrale în procedura de travaliu al doliului: 1) regândirea relațiilor cu obiectul pierdut, ceea ce înseamnă reevaluarea semnificațiilor acestora pentru individ, și 2) transformarea progresivă a relațiilor pierdute în amintiri. În opinia autorilor, capacitatea de travaliu al doliului este determinată de patru factori: 1) *starea emoțională și istoria emoțional-relațională* a celui care a trecut prin situația de pierdere (pentru persoanele care au avut în copilărie deficit de îngrijire și grijă sau au avut pierderi importante, travaliul doliului poate fi dificil); 2) *specificul relațiilor pierdute* – doliul este mai greu de elaborat în situațiile în care relațiile pierdute au fost caracterizate de dependență accentuată sau au fost marcate de ambivalență și ambiguitate accentuate; 3) *condițiile situației de pierdere* – travaliul doliului devine mai dificil de realizat atunci când pierderea este bruscă, neașteptată și în condiții specifice; 4) *felul în care este trăită durerea psihică* – de exemplu, interdicția de a

externaliza și de a manifesta durerea psihică, specifică unor contexte culturale, poate îngreuna elaborarea doliului.

În legătură cu etapele procesului de doliu, V. D. Volkan (1981) diferențiază stadiul inițial, travaliul doliului propriu-zis și procesul de adaptare. Indicator al doliului nedepășit este simptomatologia corespunzătoare și suferința care persistă sau, din contra, absența trăirilor afective în legătură cu pierderea. Atunci când pierderea este foarte mare, inconștient se reactivează fricile primitive de neputință și abandon. Dorința și nevoia de a încheia doliul și de a avea doar amintiri despre persoana pierdută pot fi trăite inconștient ca trădare și pot crea mari sentimente de vinovăție, iar vinovăția în raport cu obiectul pierdut împiedică travaliul doliului.

Cât privește doliul normal, O. Kernberg (2007) menționează că acesta are următoarele caracteristici: 1) procesul doliului nu este limitat în timp; 2) pierderea accentuează doliuri anterioare, alături de sentimente de vinovăție și încercări de reparație; 3) așa cum nu există posibilitatea corectării lucrurilor în relația cu persoana decedată, procedeele de reparație se dezvoltă ca un mandat, ca o datorie morală de a acționa în corespundere cu dorința persoanei decedate; 4) acțiunile îndoliatului presupun comportamente pe care le-ar fi apreciat persoana decedată; 5) îndoliatul poate simți obligația de a transmite generațiilor viitoare reprezentarea persoanei decedate asupra lumii; 6) persoana îndoliată nu este fixată în trecut și are capacitate pentru noi investiții psihice.

Trecând în revistă principalele considerații psihanalitice asupra travaliului doliului, constatăm că, din punct de vedere psihanalitic, doliul este o necesitate și o condiție a recuperării psihice după o pierdere, întrucât trăirea doliului permite conștientizarea faptului pierdut și asumarea noii realități. În același timp, dintr-o perspectivă generală asupra vieții psihice, dezvoltarea umană, inclusiv într-o versiune sănătoasă, presupune o succesiune de doliuri, avându-se în vedere specificul dezvoltării umane, care implică etape de dezvoltare, separări de contexte, personaje, reprezentări asupra lumii și asupra propriei persoane.

Specificul doliului în traumele istorice

Cercetările demarate în a doua jumătate a secolului al XX-lea în legătură cu traumele istorice formulează întrebări referitoare la felul în care nu doar individul, ci și grupul, comunitatea trăiesc doliul unor pierderi masive. În acest sens, cercetătorii se întreabă dacă este posibil un travaliu al doliului după o catastrofă istorică și dacă da, atunci care sunt modalitățile de realizare a acestuia.

Psihanalistul francez R. Kaës (1989) compară catastrofele naturale, tehnice cu cele sociale și menționează că în cazul celor dintâi doliul este posibil, fiindcă ceea ce se întâmplă poate fi reprezentat și elaborat, întrucât un consens social susține reprezentarea morții și confirmă

dispariția corpurilor. Prin contrast, în cazul catastrofelor sociale, travaliul doliului este de lungă durată, uneori imposibil, dat fiind faptul că teroarea socială implică tăcerea și înghețarea afectivă ca forme de supraviețuire. În plus, violența socială blochează formarea legăturilor, afectează gândirea și identitatea, vine cu o suferință suplimentară care ține de relațional, de Celălalt – element fundamental pentru constituirea umanului și a sănătății psihice. R. Kaës susține că travaliul psihic al doliului, care se încheie prin admiterea pierderii și a separării de obiectul pierdut, reia travaliul doliului după primele obiecte de iubire, se sprijină întotdeauna pe o inscripție colectivă, socială, culturală și religioasă, pe actele rituale și pe declarațiile comune care fac referințe importante la originea și succesiunea generațiilor.

În aceeași ordine de idei, J. Braun de Dunayevich și M. L. Pelento (1989) punctează câteva premise care asigură realizarea unui doliu: 1) cunoașterea directă și adecvată a condițiilor decesului; 2) respectarea condițiilor simbolice, cum ar fi riturile funerare, ritualurile comunitare; 3) existența unui cadru social susținător. Printre aceste condiții unele ocupă o poziție centrală, cum ar fi riturile funerare, acestea fiind asociate cu îngrijirile asupra cadavrului, respectiv, asigurând contactul cu realitatea decesului. În afara ritualurilor funerare, autorii se referă și la alte practici comunitare care asigură condițiile psihologice și culturale necesare doliului. În acest sens, ritualurile de trecere, de condoleanțe, ceremoniile mortuare – toate acestea asigură asumarea decesului și elaborarea atașamentelor actualizate. Studiile realizate de sociologi, antropologi, istorici și psihanalisti relevă în unanimitate că aceste practici sunt indispensabile, în măsura în care ele exteriorizează situația doliului și contribuie la elaborarea acestuia. În cazul doliurilor speciale, ca urmare a traumelor istorice, violența Statului creează situații prin care aceste condiții ale doliului, menționate mai sus, nu sunt asigurate, cercetătorii citați referindu-se la cazurile în care cadavrele dispar, membrii familiilor sunt privați de suportul pe care li-l oferă ritualurile funerare, este impusă tăcerea asupra evenimentelor etc.

V. D. Volkan (2007) enumeră situațiile care fac imposibil travaliul doliului în violențele sociale: neputința totală de mobilizare a resurselor interne față de oroarea traumatismului, ceea ce-l determină pe subiect să se agațe disperat de obiectele externe; apariția unei conflictualități paradoxale, care este determinată de faptul că, pe de o parte, travaliul doliului presupune externalizarea trăirilor, iar pe de altă parte, în cazul traumei istorice externalizarea durerii poate pune viața în pericol, astfel tăcerea devine o necesitate vitală; duritatea evenimentelor traumatice face imposibil procesul de iertare și uitare, realități psihologice indispensabile finalizării unui travaliu al doliului; blocarea travaliului de doliu determină identificarea subiectului cu alte persoane care au suferit același lucru; elaborarea doliului este îngreunată de culpabilitatea supraviețuitorilor, care nu permite subiectului să recunoască agresivitatea inconștientă proprie față

de cei dispăruți. În opinia lui Volkan, realitățile psihologice individuale și colective dovedesc că lipsa accesului la un proces de doliu are consecințe sociale și politice, întrucât un grup care se simte persecutat, neîndreptățit, umilit, înfricoșat transmite descendenților suferința prin care a trecut, iar descendenții vor încerca inconștient să recreeze simbolic sau concret evenimentele traumatice.

Preocupările pentru felul în care grupurile și societatea realizează travaliul doliului au atins în ultimele decenii și domeniul istoriei. Inspirându-se din concepția psihanalitică freudiană, E. Santner (1992) consideră că travaliul doliului este calea prin care indivizii umani restabilesc regimul de acțiune a principiului plăcerii în contextul traumei sau al pierderii. Autorul atrage atenția asupra comentariilor făcute de S. Freud în lucrarea *Dincolo de principiul plăcerii* (1920) cu privire la comportamentul nevroticilor traumatizați, care, trecând printr-o traumă și apoi reprimând trauma, în mod repetat revin inconștient la evenimentul traumatic. Deși S. Freud, atunci când descrie aceste comportamente repetitive, explicându-le prin mecanismul inconștient al compulsiilor la repetiție, se referă la individul nevrotic traumatizat, Santner va dezvolta, pornind de aici, un concept care descrie o compulsie la repetiție ca urmare a traumei istorice, dar care implică alte mize și alte personaje. Astfel, referindu-se la problematica doliului după o traumă istorică, Santner desemnează prin termenul de „fetișism narativ” construirea și utilizarea continuă a unei narațiuni, al căror scop conștient și inconștient constă în ștergerea urmelor acelei traume și pierderi, care, de fapt, a dat viață acestei narațiuni. Utilizarea narațiunii în calitate de fetiș poate fi contrapusă aceluia tip de comportament simbolic denumit de S. Freud (1917/2000) travaliu al doliului. E. Santner menționează că fetișismul narativ eliberează individul de necesitatea regândirii identității sale în „condițiile posttraumatice”. Impunerea și repetarea discursului triumfalist, ca urmare a unui război, reprezintă un exemplu de fetișism narativ.

Istoricul american D. LaCapra (1999) este interesat de opozițiile freudiene: doliu și melancolie, acting-out și perlaborare. Autorul vede doliul ca o formă a perlaborării, iar melancolia ca o formă a acting-out-ului, valorificând caracteristicile freudiene ale acestor concepte. Ca și S. Freud, D. LaCapra consideră melancolia un proces oprit, în care conștiința, fiind blocată în repetiția compulsivă obsedată de trecut, se confruntă cu o situație fără soluție și rămâne fixată la un obiect pierdut. D. LaCapra afirmă că, prin contrast, travaliul doliului reprezintă un proces de elaborare și deprindere cu realitatea pierderii și a șocului traumatic prin amintirea și repetarea acestora în doze simbolice și discursive – un proces de metamorfozare și simbolizare a pierderii; un proces care include într-un mod specific o relație ritualizată între limbaj și tăcere. În acest sens, este important a menționa că Freud caracteriza melancolia ca fiind ambivalentă: ca o premisă pentru doliu și ca ceva ce poate să blocheze procesul de doliu, dacă devine prea puternică sau dacă

devine obiect al fixației. Pentru a fi eficient, doliul are nevoie de un context social susținător și de trecerea unei anumite perioade de timp. D. LaCapra susține că doliul oferă posibilitatea includerii traumei în procesul de autocunoaștere și autoidentificare. La fel, doliul unei traume istorice este social, chiar o practică de rit, care necesită specificarea, caracterizarea și denumirea victimelor. Fără această descriere există posibilitatea ca doliul să fie blocat, iar individul să rămână în melancolie, repetiție compulsivă și acting-out al trecutului.

Istoricul A. Etkind (2013) susține că narațiunea terorii sociale se constituie din două direcții – una ascendentă, alcătuită din istorii și pierdere, și alta descendentă, alcătuită din memorie și doliu. Prima se referă la catastrofe și moarte, cealaltă – la experiența împărtășită și la doliul colectiv. D. Etkind afirmă că în cultura postsovietică, caracterizată de un „trecut nemormântat” (p. 12), predomină forme specifice ale doliului, care influențează și prezentul. Referindu-se la efectul în timp al traumei istorice, D. Etkind propune următoarea dinamică a trăirii intergeneraționale a traumei: generația terorii trăiește înmormântările în masă, prima generație după experiența traumatică trăiește trauma, iar a doua generație și următoarele trăiesc travaliul de doliu.

Analiza literaturii psihanalitice sau de inspirație psihanalitică dedicate traumei istorice ne conduce inevitabil către subiectul travaliului doliului, acesta din urmă ca parte a procesului de mentalizare – în varianta sa sănătoasă, sau de perpetuare a traumatismului – în cazul doliului patologic.

1.4. Transmiterea transgenerațională a traumei istorice

În legătură cu problematica traumei istorice, dar și a travaliului doliului, se impune necesitatea clarificării conceptului de transmitere transgenerațională a traumei. Una dintre concluziile studiilor realizate de psihanaliști în privința diverselor contexte și cataclisme istorice și sociale este că materialul traumatic se transmite din generație în generație, atât conștient, cât și inconștient. În acest sens, este important a menționa că transmiterea materialului psihic este parte firească a continuității psihice și a comunicării, implică atât dimensiuni sanogene, cât și patogene, de la o generație la alta transmițându-se material psihic în forma tradițiilor, istoriilor de familie, mitologiei, modului de viață etc.

Tematica transmiterii transgeneraționale a traumatismului datează cu începuturile psihanalizei, deja în lucrarea *Totem și tabu* (1913) Freud formulând ipoteza privind transmiterea materialului psihic inconștient peste generații. Această ipoteză a fost reluată și valorificată în legătură cu traumele istorice din perioada celui de-al Doilea Război Mondial, dar și în legătură cu alte traume colective care au caracterizat secolul al XX-lea.

Analiza fenomenului transmiterii transgeneraționale a traumei a început în anii '60 ai secolului trecut, în legătură cu studiile asupra Holocaustului, cercetările fiind determinate de solicitările de ajutor sau de manifestările clinice ale descendenților supraviețuitorilor (R. Yehuda și al., 1998; A. Baranowsky et al., 1998; P. Fonagy, 1999; N. Kellerman, 2001a; V. D. Volkan, 2010; J. Jacobs, 2011). Potrivit studiilor realizate asupra acestui subiect, copiii supraviețuitorilor Holocaustului prezentau diverse probleme psihologice, în mod special legate de identitatea lor. De asemenea, descendenții prezentau simptome asemănătoare consecințelor unei traume reale. Acest fenomen a început să fie interpretat ca rezultat al transmiterii traumatismului de la părinte la copil sau chiar și generațiilor ulterioare. Ulterior, pornind de la studiile clinice, a fost formulată o întrebare metapsihologică – cea referitoare la mecanismele psihice ce asigură transmiterea materialului psihic de la o generație la alta.

Mecanismele transmiterii psihice

Referindu-se la mecanismele psihice implicate în transmiterea transgenerațională, autorii care s-au ocupat de studiul acestui fenomen subliniază rolul identificării și al identificării proiective în transmiterea transgenerațională (Bohleber, 2007; Ciconne, 2014; Tisseron, 2014). Psihanaliștii francezi J. B. Pontalis și J. Laplanche (1990/1994) definesc identificarea drept „un proces psihologic prin care un subiect asimilează un aspect, o caracteristică, un atribut al altuia și se transformă, total sau parțial, pe baza modelului respectiv, iar personalitatea se constituie și se diferențiază printr-o serie de identificări” (p. 183). S. Freud vorbește despre identificare ca despre prima formă de creare a legăturilor cu Celălalt, iar apariția Supraeului este văzută ca un rezultat al identificării reușite cu instanța parentală. În *Prelegeri de introducere în psihanaliză* (1916-1917/2004), S. Freud anunță ideea că Supraeul copilului nu se formează în baza imaginii părinților reali sau fantasmatici, ci în baza imaginii Supraeului părinților. Referindu-se la această asumție freudiană, E. Weil (2016) susține că Supraeul se formează nu numai din identificări directe cu părinții, ci și cu obiecte mai îndepărtate în timp – bunicii, strămoșii mitici.

Cu referire la procesul identificării în contextul transmiterii transgeneraționale, W. Bohleber (2007) susține că părinții transmit reprezentările lor asupra lumii și au grijă ca copiii lor să le preia și să se comporte corespunzător acestor reprezentări. Autorul se referă la reprezentările morale, valorice, principiile de educație și reprezentarea generală asupra lumii. O parte din acest material se transmite conștient, altă parte – inconștient, cum ar fi, de exemplu, reprezentările despre propriul copil, care sunt, în mare parte, inconștiente și țin de propria istorie de viață și de socializare a părintelui.

Psihanalistul francez A. Cicone (2014) susține că deși identificarea a fost gândită de la început de S. Freud ca forță motrice a dezvoltării psihice, totuși drumul regal al transmiterii psihice

nu este identificarea, ci identificarea proiectivă, cu diferitele sale variații, care combină întotdeauna proiecția și identificarea. Termenul de identificare proiectivă a fost introdus în spațiul psihanalitic de către M. Klein și dezvoltat de W. Bion și T. Ogden. *Identificarea proiectivă* este un proces inconștient în trei etape, prin care aspecte ale propriei persoane sunt nerecunoscute și sunt atribuite unei alte persoane. T. Ogden (1979 *apud* G. Gabbard, 2005/2007) descrie aceste etape în felul următor: 1) analizandul proiectează o reprezentare a Sinelui sau o reprezentare de obiect asupra psihanalistului; 2) psihanalistul se identifică în mod inconștient cu ceea ce este proiectat și începe să se simtă sau să se comporte ca reprezentarea de Sine sau de obiect proiectată; 3) materialul proiectat este analizat și metabolizat de către psihanalist, care îl retrimite analizandului prin condiții și tehnici specifice ale cadrului analitic.

A. Ciccone (2014) diferențiază trei variante ale identificării proiective: o primă variantă este cea care se află la baza comunicării nonverbale; a doua variantă de identificare proiectivă constă în depunerea conținutului mental în spațiul psihic al altuia și controlarea Celuilalt prin manevre de inducție, influență, sugestie, astfel încât el să se comporte în adecvare cu conținutul proiectat; a treia variantă a identificării proiective este de a pătrunde în spațiul mental al Celuilalt pentru a apropia conținuturile sale, pentru a le deteriora sau pentru a-și însuși identitatea Celuilalt, astfel subiectul dezvoltând o identitate falsă, o identitate de impostură.

După părerea lui A. Ciccone, parentalitatea, relația părinte-copil implică în mod obligatoriu transmiterea psihică, care este mobilizată în mod special în experiența parentalității, autorul menționând că în relația părinte-copil și, implicit, în procedura de transmitere psihică urmașul are anumite misiuni, cele mai importante fiind continuitatea narcisică și reparațiile.

Misiunea continuității narcisice a fost subliniată de S. Freud (1914/2000), mai ales cu referire la idealizarea bebelușului. Autorul subliniază că în mentalul părinților, copilul trebuie să aibă un parcurs existențial mai bun decât al lor, să ocolească vicisitudinile prin care au trecut predecesorii: „His Majesty the Baby, așa cum ne-am crezut odinioară. El trebuie să împlinească visurile nerealizate ale părinților, să devină un mare om și erou în locul tatălui, să ajungă prințul cu care mama trebuia să se mărite, spre tardiva ei despăgubire” (p. 48).

A doua misiune importantă, în opinia lui A. Ciccone, o reprezintă repararea istoricului parental. Fiecare adult are întotdeauna ceva de reparat din istoria copilăriei sale și fiecare copil are întotdeauna ceva de reparat din istoria părinților. Leziunile, traumele, eșecurile și frustrările vor fi tratate parțial de legătura dezvoltată între părinte și copil, iar copilul va trebui să se ocupe inconștient de experiența infantilă a părintelui.

Continuând aceeași tematică a comunicării inconștiente părinte-copil, V. D. Volkan (2010) consideră că permeabilitatea graniței psihice dintre copil și persoana îngrijitoare este un fapt

dovedit în studiile clinice și folosește termenul „impunere” pentru a explica fenomenul transmiterii intergeneraționale. Acest proces de impunere rezidă în faptul că reprezentările de sine și de obiect ale adultului sunt puse în reprezentarea de sine în dezvoltare a copilului. V. D. Volkan susține că „impunerea” este legată de procesul de identificare și de identificare proiectivă, existând, totuși, anumite diferențe. De exemplu, în identificare copilul este un actor activ în primirea și asimilarea reprezentărilor obiectului. În „impunere”, Celălalt, adultul activ, impune reprezentării copilului reprezentările sale de Sine și de obiect. Altfel spus, Celălalt folosește inconștient copilul în calitate de rezervor pentru anumite reprezentări de Sine și de obiect, care îi aparțin. Trăirile care au determinat apariția acestor reprezentări psihice în adult nu sunt accesibile copilului și sunt impuse acestuia în afara cadrului existențial în care ele au apărut.

Teoria mentalizării (Allen et al., 2008/2022) propune un alt concept explicativ pentru înțelegerea interferenței dezvoltării emoționale cu circumstanțele comunicării sociale. În relațiile sale semnificative cu îngrijitorii, sugarul internalizează imaginea lui însuși în mintea celorlalți. Acest proces se bazează pe o capacitate tot mai mare de a citi intențiile celorlalți și de a sublinia perspectiva sa subiectivă. Astfel, J. G. Allen et al. (2008/2022) definesc încrederea epistemică drept capacitatea de a accepta noile cunoștințe de la o altă persoană ca fiind demne de încredere, dezvoltată în cadrul unor relații de atașament sigure, menționând, în același timp, că îngrijitorii aflați sub amenințarea persecuției nu pot asigura în totalitate baza sigură de care copilul are nevoie pentru a distinge între temerile sale interioare și amenințările exterioare. P. Fonagy (1999) descrie transmiterea transgenerațională ca o interacțiune între atașament și mentalizare, mediată de o vulnerabilitate la stări disociative determinată la copil de o îngrijire tensionată, anxioasă, care, la rândul ei, este legată de traume.

Transmiterea psihică în cadrul grupului

Sub aspect social, conceptul de transmitere transgenerațională presupune că formarea personalității individului începe într-un cadru familial, astfel fiecare individ fiind membru al unui grup mic – familia, aceasta, la rândul ei, fiind parte din comunitate, etnie, umanitate, iar în cadrul acestor grupuri are loc acumularea și transmiterea permanentă a informației. Identificarea cu Celălalt și identificarea reciprocă între indivizi reprezintă resurse centrale în procesul formării personalității umane.

Psihanalista franceză P. Aulagnier (1975) a propus conceptul de „contract narcisic” pentru a explica misiunea copilului în ceea ce privește narcisismul parental, dar și narcisismul grupului social. Contractul narcisic reprezintă o legătură inconștientă care leagă copilul de părinți, de generațiile anterioare și, mai ales, de întregul grup social. Acest contract prescrie nou-născutului misiunea de a asigura continuitatea generației în schimbul recunoașterii de către grup a noului

venit. Prin conceptul de contract narcisic, P. Aulagnier subliniază faptul că fiecare subiect vine în lumea socială și în succesiunea generațiilor fiind inclusiv transportator al misiunii de a asigura continuitatea generației și a mediului social.

N. Abraham și M. Torok (1978/2009), la fel, consideră că istoria familiei este punctul de plecare și baza întregii vieți psihice individuale: „Copilul este întotdeauna într-un grup; din punct de vedere psihologic, el poartă și reprezintă întregul grup familial. [...] Fiecare copil va trebui să se desprindă de familia pe care o poartă în el, pentru a deveni așa cum este el. Identitatea personală este, așadar, atât o operă de construcție, cât și de ruptură, în raport cu splendorile și mizeriile istoriei familiei, de care copiii sunt în mod necesar legați fără ca ei să o fi ales” (p. 123).

În opinia lui S. Lebovici (1998/2006), copilul se naște deja ancorat într-o istorie – o istorie a cuplului, a familiei extinse, a grupului, a comunității, chiar de la naștere fiind inclus în această istorie și fiindu-i transmisă istoria familiei și istoriile predecesorilor. Procesul de afiliere în cadrul unei istorii familiale și culturale reprezintă o condiție fundamentală pentru structurarea psihică a individului, iar traumatismele ce nu sunt elaborate pot determina rupturi, dezrădăcinări, mandatări traumatice. În acest sens, sunt clarificatoare conceptele lui S. Lebovici de „mandat transgenerațional” și „arbore al vieții”. Arborele vieții este un concept-metaforă care reprezintă genograma familiei ce include istoria familiei la nivel relațional și desemnează preluarea de către copil a unor experiențe trăite de părinții lui, conflictele infantile ale părinților determinând și natura identificărilor copilului cu părinții lui. Mandatul transgenerațional reprezintă un scenariu fantasmatic intern care va fi transmis din generație în generație. Din această perspectivă, individul este condamnat la repetarea conflictelor parentale, iar atunci când procesul de filiație este impactat de traumatisme și conflicte neverbalizate, afilierea culturală devine practic imposibilă. Mandatul transgenerațional funcționează deseori ca o instanță judiciară și construiește un mecanism psihic prin care o persoană delegă alteia o misiune. Predecesorii – părinți, bunici – transmit la nivelul discursurilor mesaje manifeste și mesaje latente importante, copilul fiind conceput cu acest mandat, care poate avea impact asupra funcționării psihice și asupra destinului, impietând subiectivarea subiectului.

R. Kaës (2010) susține că identificările nu sunt suficiente, respectiv indivizii construiesc alianțe conștiente și inconștiente care au funcția de a menține și de a consolida legăturile umane, de a fixa mizele și termenii acestor legături și de a le face să reziste în timp. Autorul definește alianța inconștientă drept „o formațiune psihică intersubiectivă construită de către subiecții unei legături pentru a întări în fiecare dintre ei și a stabili la baza legăturii lor investiriile narcisice și obiectale de care au nevoie, procesele, funcțiile și structurile psihice care le sunt necesare și care apar din refulare sau din negare, din respingere sau din renegare” (p. 167). Aceste alianțe pot fi

structurante, ofensive sau defensive, și reprezintă fundația psihică care leagă indivizii într-un cuplu, într-o familie, într-un grup sau într-un ansamblu instituțional, susține R. Kaës.

Transmiterea materialului traumatic

Secolul al XX-lea a presupus traversarea unor cataclisme traumatice istorice masive, anunțând problema destinului acestor experiențe individuale și colective. În acest sens, V. D. Volkan (2007) susține că atunci când o generație nu-și face doliul unor pierderi traumatice, devine sarcina copiilor să facă doliul și să trăiască stări afiliate traumei marcate de umilință, neajutorare, deznădejde, rușine etc.

H. Krystal (1968) menționează că persoanele care au trăit traume masive experimentează o suferință psihică, ce nu se manifestă neapărat în simptome clinice care să satisfacă criteriile unor entități nosologice. Prima generație de supraviețuitori manifestă sindromul supraviețuitorului, care presupune o schimbare a calității vieții emoționale, a relațiilor interumane, a funcționării familiale și parentale, o caracteristică centrală fiind sentimentul de vinovăție al supraviețuitorului.

J. Kestenberg (1988 *apud* Weil 2016) descrie un mecanism psihic inconștient pe care îl numește „transpunere în lumea trecutului”, ce presupune identificarea cu trecutul părinților. Această transpunere reprezintă o încercare de salvare a celor pierduți în genocid, copilul celei de-a doua generații fiind determinat inconștient să joace rolul membrilor dispăruți ai familiei, pe care nu i-a cunoscut niciodată. În acest sens, descendentul devine un memorial, un loc al memoriei, iar acest caracter de loc al memoriei va fi dificil de recunoscut fără o muncă psihoterapeutică.

A. B. Baranowsky et al. (1998 *apud* Jacobs, 2011) relatează despre două moduri de comunicare parentală, legate de traumatismele istorice: povestirea obsesivă și tăcerile emoționale profunde. În primul mod de comunicare – povestirea obsesivă, părinții vorbesc încontinuu despre experiențele lor de persecuție nazistă, împărtășind, chiar și cu copiii mici, ororile la care ei și rudele lor au fost supuși. În cel de-al doilea mod de comunicare – tăcerile emoționale profunde, care sunt mai greu de articulat și de evaluat, trauma părinților a fost transmisă prin ceea ce D. Bar-On (1995) a numit „povestea nespusă”, dar sentimentele și emoțiile au pătruns în modul de viață al supraviețuitorilor.

Y. Gampel (2003) vorbește despre „efectul radioactiv”, referindu-se la urmele psihice ale experiențelor traumatice pentru urmași și pentru întreaga comunitate. Termenul „identificare radioactivă” reprezintă o metaforă împrumutată din fizică, ce ilustrează efectele aberațiilor create de violența sociopolitică a Statului, asistată de tendințele distructive specifice ființelor umane. Pornind de la asumția că radioactivitatea nu are nici formă, nici miros, nici culoare, dar totuși se infiltrează în corpurile noastre, autoarea afirmă că la fel și în cazul violențelor sociale, noi suntem,

fără să ne dăm seama, receptorii pasivi și transmițătorii experiențelor sociale traumatizante prin simplul fapt că suntem subiecți sociali.

V. D. Volkan (2010) susține că însăși trauma nu se transmite, în cazul copilului care nu a asistat la traumatism sau nici nu s-a născut la acel moment, respectiv, nu are experiența reală a traumatismului. Ceea ce se transmite copilului în comunicarea mamă–copil sau în relația copilului cu alt personaj semnificativ îngrijitor sunt reacțiile emoționale și cognitive ale predecesorilor la evenimentul traumatic și, cel mai important, imaginile traumatizate ale Sinelui și ale obiectului, care aparțin generației traumatizate.

Analizând realitatea clinică în lucrul cu pacienții descendenți ai supraviețuitorilor Holocaustului, Y. Kogan (2022) menționează despre un anumit tipar al traumatizării urmașului în cazul traumatismelor istorice neelaborate: traumatizarea copilului prin exploatarea sa ca vehicul de repetare a traumei părinților; traumatizarea ce rezultă din inaccesibilitatea emoțională a părintelui; traumatizarea prin fântasmă; traumatizarea prin intermediul pierderii Sinelui.

A. Ciccone (2014) folosește termenul de „pătrundere imagoică” pentru a descrie procesul de transmitere alienantă și pentru a-și reprezenta modul în care un imago parental (un obiect psihic al părintelui) se impune sau este impus ca obiect de identificare unui copil (copilul este identificat ca o replică, ca un depozitar sau moștenitor al unui imago) și ca obiect de identificare pentru copil (copilul este prins într-o necesitate de a se identifica cu un imago). Acest proces utilizează căile identificării proiective reciproce: din partea părintelui imaginea se proiectează și se identifică cu copilul, părintele folosind manevre în relația interactivă pentru a primi confirmarea acestei identificări; din partea copilului imaginea este fie captivantă (apoi este pătrunsă și generatoare de un sine fals), fie persecutorie (apoi este respinsă și devine sursă a luptelor neîncetate cu scopul de a controla și a menține la distanță). În ambele cazuri, imaginea este alienantă și privează copilul de autonomie în raport cu obiectele sale psihice.

Pornind de la conceptele de identificare și identificare proiectivă, W. Bohleber (2007) descrie câteva caracteristici specifice comunicării dintre copii și părinții acestora după catastrofe colective: 1) identificarea copilului are loc nu doar cu personalitatea și trăsăturile psihice și fizice ale părinților, ci și cu istoriile lor de viață, în mod special cu acea parte de până la nașterea copiilor; 2) are loc o identificare inconștientă, care este determinată nu de mecanismul refulării, ci de tăcerea și declararea de a fi un mort a conținutului obiectului parental; 3) acest tip de identificări narcisice sunt caracterizate de neacceptarea diferențelor dintre generații; din cauza diferențierii vagi între generații, copilul are o percepție deficitară a timpului – acești copii trăiesc în două realități și în cazul lor trecutul se amestecă cu prezentul; 4) o consecință a nediferențierii dintre generații este

identificarea confuză și sentimentul unui sine fragmentat; persoanele care fac parte din aceste generații au impresia că nu au timp suficient pentru propria viață.

Referindu-se la condițiile predispozante pentru transmiterea transgenerațională a traumei în contextul relației părinte–copil, N. Kellerman (2001) menționează: 1) copiii au fost născuți după trauma parentală; 2) copilul este unic în familie sau primul născut; 3) ambii părinți sunt supraviețuitori ai unei situații traumatice; 4) urmașul a fost un copil de înlocuire; 5) părinții au îndurat suferință mentală extremă și și-au pierdut membri ai familiei.

Transmiterea transgenerațională și secretul

Psihanalistul francez S. Tisseron (2011/2014) consideră că fenomenul transmiterii transgeneraționale este puternic legat de secretele de familie. Autorul definește secretul prin trei caracteristici: 1) interdicția, internă și externă, de a spune; 2) interdicția de a ști; 3) asocierea secretului cu un eveniment dureros. Referitor la transmiterea secretului, S. Tisseron susține că la conflictul trăit de prima generație – cel dintre dorința de a ascunde o traumă și de a vorbi despre ea pentru a se elibera – se adaugă și cel al descendenților, și anume conflictul dintre dorința de a-și înțelege părinții (inclusiv pentru a-i vindeca) și teama de a nu le actualiza suferința. S. Tisseron afirmă că toți suntem purtătorii preocupărilor generațiilor precedente, conștient sau inconștient, iar majoritatea secretelor sunt legate de traume insuficient elaborate. Considerând termenul de „traumă neelaborată” ca unul care poate implica neclaritate, autorul explică termenul „neelaborat” prin referința la conceptele lui J. Piaget de „asimilare” și „acomodare”. Astfel, conform autorului, procesul de asimilare din mediul înconjurător a resurselor necesare pentru dezvoltare este însoțit de un dezechilibru provocat temporar de o dezorganizare relativă determinată de nefamiliarul experienței. În acest sens, orice experiență nouă solicită un efort de schimbare a reprezentărilor, a atitudinilor, a cognițiilor – acest mecanism implică inclusiv schimbări benefice, dar, în mod special, implică efort considerabil în cazul istoriei traumatice asociate secretului. De obicei, materialul traumatic este dificil de verbalizat, de simbolizat, date fiind intensitatea afectivă asociată și prezența unor părți de realitate foarte dificil de reprezentat. În astfel de condiții, prezența unui Celuilalt semnificativ care să ne valideze experiențele pare a fi o condiție esențială pentru elaborarea psihică. S. Tisseron susține că secretul întotdeauna este legat și influențat de un cadru social și cultural: toate secretele, indiferent de originea lor, au legătură cu o anumită organizare socială și o anumită cultură. Secretele presupun o dublă perspectivă: una ține de intimitatea psihică a fiecăruia, marcată de reprezentările personale și istoria sa de viață, și alta de organizarea socială din care face parte, de cutumele comunității.

În lucrarea *L'écorce et le noyau*, N. Abraham și M. Torok (1978/2009) descriu conceptele-metaforă de „criptă” și „fantomă”. Aceste concepte sunt derivate din materialul clinic legat de

secretele de familie, de traume și de problematica doliului. Autorii descriu pacienți care prezentau comportamente incoerente pentru felul lor de a fi și formulează ipoteza că acești pacienți erau purtători a ceea ce autorii citați numesc „criptă” – o metaforă pentru materialul psihic nespus, neacceptat, neelaborat, „fantoma” reprezentând ceea ce produce inconștientul individului, ceva ce nu a fost niciodată conștient și reprezintă rezultatul trecerii din inconștientul părintelui în inconștientul copilului.

Psihanalistul argentinian E. Pichon-Rivière (1979/2017) subliniază că individul apare în lumea legăturilor, este creat în baza comunicării cu lumea prin legăturile externe în comunicare cu legăturile interne, respectiv individul este înscris în câmpul psihic al familiei. Legăturile au două axe: legăturile pe axa verticală unesc generațiile prin intermediul transmiterii inconștiente a materialului psihic, iar legăturile axei orizontale unesc individul cu partenerii de viață, semenii, familia, comunitatea, societatea. E. Pichon-Rivière consideră că simptomatologia individuală vorbește în numele întregii familii, pentru care individul bolnav reprezintă o „portavoce” (spokeperson) a secretelor familiale. Astfel, accentuează autorul, indivizii bolnavi sunt, în mod paradoxal, cei mai puternici membri ai familiei, deoarece doar ei sunt capabili să conțină angoasa întregii familii. Respectiv, alți doi termeni – „depozit” și „depozitar”, fac parte din această concepție privind transmiterea stărilor psihice. Pacientul-portavoce reprezintă un depozitar în care se păstrează un depozit (fantasme, frici, secrete, conflicte ale familiei).

Analiza fenomenului transmiterii transgeneraționale a materialului traumatic a fost posibilă în mod special grație activității psihanalitice în demersuri terapeutice de lungă durată. Elaborând conceptele de „telescopaj al generațiilor” și de „ascultare telescopică a generațiilor”, H. Faimberg (2005/2020) evidențiază intersubiectivitatea în crearea fantasmelor și reprezentărilor în contextul curei psihanalitice. Prin telescoparea generațiilor H. Faimberg înțelege apariția, în cursul unui tratament psihanalitic, a unui tip special de identificare a inconștientului care condensează trei generații și care se revelează în transfer. Telescopajul generațiilor reprezintă o formă particulară de identificare, având următoarele caracteristici: identificările sunt mute, inauzibile; identificările sunt reperate, devin auzibile prin intermediul unei istorii secrete a pacientului; pornind de la asumția că identificarea reprezintă un tip de legătură între generații, obiectul identificării este el însuși un obiect istoric; acest tip de identificare condensează o istorie, care, cel puțin în parte, nu aparține generației pacientului/obiectului. Respectarea metodei psihanalitice, astfel încât identificările inconștiente legate de telescoparea generațiilor să poată fi dezvăluite în transfer, este un criteriu necesar în definirea telescopării generațiilor drept concept psihanalitic. Axa transfer – contratransfer este fundamentală pentru identificarea și analiza fenomenului respectiv.

Transmitere intergenerațională versus transmitere transgenerațională

Mai mulți autori încearcă să clarifice diferențierea terminologică dintre transmiterea transgenerațională și transmiterea intergenerațională. E. Granjon (1989 *apud* Tisseron, 2011/2014) sugerează o diferențiere între aceste sintagme pornind de la asumția că transmiterea informațiilor psihice ce pot fi elaborate, care contribuie la dezvoltare, este considerată corespunzătoare transmiterii intergeneraționale, iar în cazul transmiterii transgeneraționale, materialul psihic transmis în formă brută poate îngreuna dezvoltarea și poate perturba funcționarea personalității. De asemenea, transmiterea intergenerațională presupune o comunicare directă, în contextul unui contact direct, care poate fi observată, iar transmiterea transgenerațională se referă la generațiile îndepărtate și la riscul accentuat de transmitere a informației patologice.

1.5. Reziliența în traumatismele istorice

Definiții ale rezilienței

Mai mulți autori contemporani consideră că reziliența, la fel ca și trauma psihică, reprezintă un subiect insuficient clarificat în literatura de specialitate, dar, în același timp, puternic mediatizat și frecvent utilizat în limbajul comun. Parcursul elucidării acestui concept este încă unul în derulare, acest lucru fiind valabil, în mod special, pentru fenomenul rezilienței în cazul traumelor istorice antropogene.

Termenul de reziliență a fost preluat din fizica metalurgică, unde este utilizat cu referire la rezistența metalelor. Astfel, preluat din concretul materialelor fizice, termenul prezintă multe dificultăți în a fi reprezentat în realitatea psihică, incomparabil mai complexă decât cea fizică. Totuși, câteva definiții ne vor ajuta să avem o claritate asupra conceptului și asupra acestui fenomen.

M. Manciaux (2010) susține că reziliența este capacitatea unei persoane sau a unui grup de a se dezvolta bine, de a continua să se proiecteze în viitor, în prezența unor evenimente destabilizatoare, condiții de viață dificile, traume uneori severe. Același autor menționează că reziliența implică două dimensiuni fundamentale: 1) rezistența la distrugere și 2) construcția unei existențe demne de trăit. În același timp, M. Manciaux precizează următoarele caracteristici, care țin de fluiditatea fenomenului: reziliența nu este niciodată absolută, dobândită o dată pentru totdeauna, ci reprezintă o capacitate care rezultă dintr-un proces dinamic, evolutiv, în timpul căruia intensitatea unei traume poate depăși resursele subiectului; reziliența este variabilă în funcție de circumstanțe, de natura traumei, de contexte și de etape ale vieții; reziliența poate fi exprimată în moduri foarte diferite, în funcție de diferite culturi.

M. Rutter (1985) afirmă că reziliența este un concept interactiv care se referă la o rezistență relativă în raport cu experiențele de risc din mediu sau la depășirea stresului sau a adversității.

Autorul american susține că reziliența începe cu o recunoaștere a variației individuale uriașe în privința răspunsurilor oamenilor la aceleași experiențe și analiza consecințelor, cu presupunerea că o înțelegere a mecanismelor care stau la baza acestei variații va clarifica procesele cauzale și, prin aceasta, va avea implicații asupra strategiilor de intervenție atât în ceea ce privește prevenirea, cât și în ceea ce privește tratamentul. Tot Rutter afirmă că reziliența nu reprezintă o singură trăsătură și nici nu presupune o uniformitate a relaționării cu mediul și cu factorii de stres, autorul menționând în acest sens: „Oamenii pot fi rezilienți în raport cu un fel de pericole din mediu, dar nu cu altele. În egală măsură, ei pot fi rezilienți în raport cu unele tipuri de efecte, dar nu cu altele. În plus, deoarece contextul poate fi decisiv, oamenii pot fi rezilienți la un moment dat în viața lor, dar nu în altele” (p. 4).

Psihanalistul francez S. Tisseron (2017) susține că reziliența este „capacitatea de a depăși un traumatism și/sau de a continua să te dezvolți într-un mediu care îți este ostil” (p. 16). Autorul descrie și o procesualitate a rezilienței, care implică patru etape: 1) pregătirea pentru a face față unui traumatism; 2) rezistența în fața traumatismului; 3) reconstruirea capacităților proprii după criză sau traumatism; 4) consolidarea vindecării. Cu referire la definierea, dar și la fenomenologia rezilienței, S. Tisseron (2017) afirmă că într-atât sunt de numeroase definițiile date fenomenului, încât ar trebui să vorbim mai curând de „reziliențe” decât de „reziliență”. În acest sens, S. Tisseron susține că termenul de reziliență poate lua configurații specifice, cum ar fi, de exemplu, idealizarea acestui fenomen, autorul referindu-se la idealizările moralizatoare, estetice și savante: idealizările moralizatoare sunt cele conform cărora persoana rezilientă depășește o traumă într-un mod corect din punct de vedere moral; idealizările estetice se referă la a fi rezilient ca un erou, care trăiește corect și rămâne „sensibil la frumusețe în ciuda infernului suferinței”; idealizările savante concep reziliența ca fiind cel mai înalt stadiu al dezvoltării psihice, susține autorul.

Istoricul dezvoltării conceptului de reziliență

În literatura de specialitate conceptul de reziliență este atestat pentru prima oară în 1942 în *American Journal of Psychiatry*, invocându-se funcționarea psihologică a persoanelor supuse realităților traumatice din timpul celui de-al Doilea Război Mondial. Conceptul de reziliență s-a statornicit în anii '50 în SUA și a fost adoptat cu 30 de ani mai târziu în Franța.

Primele studii științifice asupra rezilienței au fost semnate de E. Werner, care, începând cu anul 1955, a urmărit comportamentul a 698 de copii, de la naștere până la vârsta adultă. Identificând 201 copii care prezentau factori semnificativi de risc, autoarea americană constată că o treime dintre ei au avut o evoluție favorabilă, astfel demonstrând că factorii de risc nu au același impact pentru toți indivizii.

În anii '70 ai secolului trecut, M. Rutter s-a preocupat de identificarea factorilor de protecție capabili să anuleze influența condițiilor de risc. Studiile sale dedicate tulburărilor mentale la copii i-au permis să identifice șase factori de risc familial: conflictele conjugale, clasa socială defavorizată, familia numeroasă, delincvența paternă, tulburările psihice maternelle și instituționalizarea copiilor. Două decenii mai târziu, M. Rutter (1993) s-a referit și la factorii de protecție, menționând că aceștia, pentru a da rezultate, trebuie să prezinte patru caracteristici: 1) să diminueze impactul riscului; 2) să reducă probabilitatea reacțiilor negative în lanț; 3) să consolideze stima de sine și sentimentul propriei competențe; 4) să antreneze oportunități pozitive.

În anii '90, studiile lui N. Garmezy (1993) privind copiii care cresc cu părinți bolnavi de schizofrenie s-au referit la identificarea mecanismelor rezilienței. Conform autorului, factorii de protecție se împart în trei categorii: 1) factori axați pe copil; 2) factori legați de configurația familială; 3) factori sociali.

Rolul personalității în dezvoltarea rezilienței a fost accentuat de cercetători precum E. Werner și R. Smith (1998), E. J. Anthony (1987) ș.a. De exemplu, E. J. Anthony (1987 *apud* Tisseron, 2017) afirmă că personalitatea individului are rol central în dezvoltarea invulnerabilității și a caracteristicilor reziliente, promovând cunoscuta metaforă a „celor trei păpuși”. Această poziție a fost revizuită de autor mai târziu, fiind promovată ideea că o persoană poate fi rezilientă în fața unor traumatisme, dar vulnerabilă în fața altor tipuri de traumatisme, precum și ideea că reziliența persoanei diferă în funcție de resursele pe care mediul și contextul vieții i le pun la dispoziție.

Alte studii au insistat asupra posibilității de a da un sens evenimentelor vieții grație asistenței acordate de către persoanele apropiate. Pornind de la această premisă, Antonovsky (1998 *apud* Richardson, 2002) se referă la „sentimentul de coerență”, propunând termenul de „semnificabilitate” (meaningfulness), prin care se înțelege capacitatea persoanei de a da un sens situației cu care se confruntă și care are legătură cu sensul general pe care persoana îl atribuie propriei sale vieți. Tot în acest sens, P. Fonagy (2004) se referă la mentalizare, având în vedere capacitatea de a da un sens unei situații traumatice ca urmare a capacității de a reflecta asupra acestui eveniment.

Referindu-se la încercările de definire și clarificare a conceptului, G. Richardson (2002) menționează despre „trei valuri de reziliență”. Astfel, la prima etapă reziliența a fost asociată cu capacitățile individuale de a depăși un traumatism, la a doua etapă s-a pus accentul pe reziliență ca proces, iar la a treia etapă reziliența a fost văzută ca o aptitudine care are legătură cu trăsăturile personale, inclusiv înnăscute, dar și cu mediul de viață. Urmând reflecțiile lui G. Richardson, S.

Tisseron (2017) nominalizează a patra etapă în definirea rezilienței, punând accentul pe organizarea colectivă ca o condiție pentru reziliențele individuale.

Reziliența din perspectivă psihanalitică

Potrivit lui M. Hanus (2006), conceptul de reziliență nu face parte din corpusul teoretic al psihanalizei, dar, cu toate acestea, a dialoga cu concepte din alte domenii ale cunoașterii fără a renunța la principalele teorii ale psihanalizei constituie o provocare pentru această disciplină. Astfel, psihanaliza își însușește încă noțiunea de reziliență, căutând să o definească în funcție de propriile sale perspective teoretice.

În această ordine de idei, psihanalizii consideră că noțiunea de reziliență este prezentă implicit în psihanaliză, chiar din primele texte ale lui S. Freud, evident, sub alți termeni. De exemplu, conceptul lui S. Freud de „filtru de excitație” este, probabil, unul dintre primele concepte psihanalitice care pot fi asociate fenomenului de reziliență. Filtrul de excitație al psihicului este important pentru înțelegerea traumatismului, dar și a rezilienței, întrucât filtrul de excitație presupune capacitatea înnăscută de a gestiona mulțimea de stimuli interni și externi, precum și prezența, implicarea Celuilalt ca entitate protectoare.

Fiind interesată și de cercetarea traumei, psihanaliza se referă la reziliență ca la un proces de reorganizare psihică în fața traumatismului (Anault, 2006; Bailly, 2006; Bertrand, 2006; Tycheș și Lighezzolo-Alnot, 2006). Psihanalizii consideră că trauma nu rezidă doar într-un șoc provocat de un agent extern, dar și de posibilitățile de reacție ale persoanei față de acesta (Hanus, 2006). În acest sens, reziliența ar implica capacitatea psihismului de a tempera traumatismul, generând noi condiții psihice, grație capacității aparatului psihic de a dezvolta un travaliu cu un potențial creativ de determinare a acțiunilor transformatoare.

Din perspectivă metapsihologică, psihanaliza propune investigarea rezilienței în funcție de două filiere teoretice centrale ale sale, care, la rândul lor, prezintă modalități diferite de analiză a acestui concept. Prima se bazează pe teoria pulsionilor, iar a doua pe teoria relațiilor de obiect.

Conform teoriei pulsionilor, reziliența ține de mecanismele de apărare folosite pentru a face față traumei (Anault, 2006; Bertrand, 2006). Această abordare se bazează pe analiza modului în care mecanismele de apărare sunt utilizate în fața unei situații traumatice (Anault, 2006; Bertrand, 2006; Lemay, 2006; Tycheș și Lighezzolo-Alnot, 2006). Termenul de „apărare” este folosit chiar în primele lucrări ale lui S. Freud și se referă la lupta Eului împotriva afectelor dureroase sau insuportabile. Ulterior S. Freud extinde tematica apărărilor psihice în lucrarea *Pulsiuni și destine ale pulsionilor* (1915), în care descrie patru mecanisme de apărare: refularea, sublimarea, transformarea în contrariu și întoarcerea împotriva propriei persoane. La acel moment, deja interesat de elaborarea cadrului conceptual teoretic al psihanalizei (metapsihologie) și prioritizând

teoria fantasmei, S. Freud descrie aceste mecanisme de apărare în logica destinului pulsiv, prin destin înțelegând diversele moduri de apărare care sunt mobilizate împotriva pulsivității. Astfel, mecanismele de apărare sunt mijloace folosite de Eu pentru a domina, a controla și a canaliza pericolele externe și mișcările pulsionale, reprezentând strategii inconștiente și involuntare, utilizate de psihic pentru a asigura homeostazia psihică. În acest sens, funcționarea rezilientă presupune flexibilitatea modelelor de adaptare și de gestionare a mecanismelor de apărare, însoțite de creativitate în formele de adaptare pentru a depăși adversitatea (Anault, 2006).

A. Freud (1937/2002) este psihanalistul care, prin interesul său pentru funcțiile Eului, va deplasa accentul, așa cum afirma ea însăși, de la straturile profunde ale psihismului, care țin de pulsivitate, afecte, fantasme, la anumite funcții ale Eului. Considerând că finalitatea procesului analitic este corectarea disfuncționalităților și restabilirea integrității Eului, A. Freud susține că scopul Eului este de a scoate permanent din acțiune pulsivitățile prin intermediul unor măsuri defensive corespunzătoare. Astfel, atunci când anunță despre tendința Eului spre sinteză, A. Freud se referă direct la reziliență și la procesul de reziliență.

Din punct de vedere psihanalitic, în procesul de reziliență prevalează mecanismele de apărare considerate mature și adaptative, care contribuie la o stare bună de sănătate mintală. Printre acestea se numără sublimarea, umorul și altruismul, care servesc drept suport pentru situații conflictuale și ajută la gestionarea impulsurilor agresive prezente în situația traumatică, condiție necesară pentru menținerea echilibrului intrapsihic (Anault, 2006; Tychey și Lighezzolo-Alnot, 2006). Apărările considerate imature/primitive, cum ar fi proiecția, clivajul, trecerea la act și comportamentul pasiv-agresiv, se opun procesului rezilient, pentru că nu permit Eului plasticitatea și flexibilitatea necesare pentru un astfel de proces (Tychey și Lighezzolo-Alnot, 2006). Totuși, este important a menționa că și mecanismele primare de apărare reprezintă strategii adaptative pentru a suporta trauma, precum și suferința care o însoțește (Lemay, 2001; Tychey și Lighezzolo-Alnot, 2006), din acest considerent derivând una dintre recomandările de bază ale consilierii psihologice de sorginte psihanalitică – de a nu ataca mecanismele de apărare ale individului și de a interveni asupra lor implicit, prin realizarea altor obiective terapeutice.

Conform teoriei relațiilor de obiect, resorturile rezilienței se construiesc în primii ani de viață, într-o rețea de legături caracterizată prin sprijin, atașament și identificare, într-un spațiu intersubiectiv care se construiește ca urmare a relaționării cu Celălalt (Zukerfeld, 2005). În acest fel, psihanaliza își propune să investigheze reziliența pornind de la legăturile semnificative dezvoltate de individ încă din primii ani de viață. Acestea pot contribui la adaptarea reușită în fața traumei, deoarece sunt surse importante de energie intrapsihică (Bailly, 2006; Bertrand, 2006;

Cyrulnik, 2004; Fonagy, 1999, 2000; Golse, 2006; Guedeney, 2006, Hanus, 2006). Din această perspectivă, se remarcă în special calitatea interacțiunii mamă-copil.

Calitatea interacțiunilor timpurii mamă-copil permite dobândirea unor resurse intrapsihice fundamentale, care contribuie la dezvoltarea resurselor reziliente în individ. Astfel de resurse provin dintr-un proces intersubiectiv menit să asigure dezvoltarea securității și a autonomiei interioare a copilului (Cyrulnik, 2004; Golse, 2006; Guedeney, 2006). B. Golse (2006) se referă la câteva concepte psihanalitice pe care le consideră fundamentale pentru înțelegerea felului în care se dezvoltă reziliența la nivel individual, cum ar fi conceptul de reverie (Bion, 1991, 1994) și conceptul de preocupare maternă primară (Winnicott, 1956).

Conceptul de reverie, propus de W. Bion (1991), ilustrează rolul matern în procesul intersubiectiv, care este esențial în construcția psihismului copilului. La începutul vieții extrauterine, copilul trăiește experiențe somatice și experiențe psihice arhaice, având nevoie de un conținător pe care să le proiecteze, pentru a le transforma în gânduri. Reveria maternă implică capacitatea mamei de a realiza funcția de conținere pentru copil, asimilând experiențele copilului și transformându-le în elemente ce pot fi gândite. Capacitatea de reverie este asociată, în același timp, cu o receptivitate psihică și o capacitate de a transforma experiențele arhaice ale copilului în material psihizabil. Acesta joacă un rol fundamental în dezvoltarea psihică a copilului, pregătindu-l să facă față experiențelor sale cu propriul aparat psihic (Houzel, 2005).

Conceptul lui D. Winnicott de preocupare maternă primară se referă la capacitatea empatică a mamei de a identifica nevoile copilului, întrucât îngrijirea maternă presupune o identificare conștientă și inconștientă a mamei cu copilul. Trăirea acestei capacități empatice față de copil, care se produce treptat pe parcursul sarcinii, face ca mama să evolueze spre o stare specifică numită preocupare maternă primară (Winnicott, 1960). Această stare îi permite mamei să atingă progresiv un grad crescut de sensibilitate în săptămânile dinaintea nașterii. Astfel, mama își îndreaptă toată atenția către copil, renunțând în acel moment la unele interese personale. Această renunțare maternă în favoarea satisfacerii nevoilor copilului oferă suportul inițial pentru structurarea Sinelui copilului, oferindu-i sentimentul de a exista ca ființă.

Conceptul de reparație al lui M. Klein (1937/2011), la fel, trimite la resorturile rezilienței. În studiile dedicate traumei istorice am abordat conceptele kleiniene de poziție paranoid-schizoidă și de poziție depresivă. Reparația este parte a poziției depresive și presupune capacitatea individului de a repara efectele traumatismului, atât din poziția de victimă, cât și din poziția de agresor.

Mecanisme de apărare primare și pseudoreziliența

Psihanaliștii au problematizat conceptul rezilienței, prin invocarea realităților clivajului, frecvent întâlnit în traumele psihice. În acest sens, S. Tisseron (2017) insistă asupra ambiguităților și riscurilor utilizării masive a termenului de reziliență în situațiile traumatice, invocând capacitatea clivajului de a oferi impresia socială de sănătate psihică, în timp ce simptomatologia va fi vizibilă în spațiul privat al individului. După cum afirmă autorul francez, „clivajul este mai degrabă o modalitate de a supraviețui unei traume decât o modalitate de a se reconstrui” (Tisseron, p. 87), întrucât clivajul lasă trauma într-un spațiu al latenței continue. Urmând aceeași poziție interpretativă, B. Tomasella (2016) menționează că, în cele din urmă, cea mai stringentă provocare pentru cei care au trecut printr-o experiență traumatică este capacitatea lor de a „trăi cu clivajul” (p. 158).

În legătură cu această problematizare a rezilienței, psihanalistii contemporani fac prima trimitere la S. Ferenczi, care, reluând tematica traumatismului, s-a referit la anumite mecanisme de apărare caracteristice situațiilor traumatice: clivajul, identificarea cu agresorul, interiorizarea sentimentului de culpabilitate al agresorului.

Relatând despre *identificarea cu agresorul*, S. Ferenczi (1933/1988), în lucrarea *Confusion of Tongues Between Adults and the Child – The Language of Tenderness and of Passion* (1933), susține că, atunci când un copil sau un adult trăiește într-un mediu periculos, acesta rămâne în permanență într-o stare de alertă. Drept urmare, dezvoltă o anticipare a momentelor critice datorită unei „identificări prin anxietate” cu persoana periculoasă, în scopul supraviețuirii: „Însă, această teamă, atunci când a atins punctul culminant îi obligă să se supună automat voinței agresorului, să presimță cele mai mici dorințe ale sale și să i le îndeplinească; uitând complet de ei înșiși se vor identifica în totalitate cu agresorul” (p. 202). În aceeași lucrare, S. Ferenczi menționează că cea mai importantă schimbare provocată în spiritul copilului de identificarea anxioasă cu partenerul adult este reprezentată de *introiectarea sentimentului de culpabilitate al adultului*: „Cea mai importantă schimbare provocată în psihicul copilului de identificarea anxioasă cu partenerul adult este reprezentată de introiectarea sentimentului de culpabilitate al adultului; jocul până în prezent anodin apare acum ca un act care a fost meritat mai degrabă decât ca o pedeapsă” (p. 202). Autorul se referă și la fenomenul clivajului, pe care îl descrie în termenii unei pseudoînșănătoșiri, menționând că niciun analist nu va fi surprins să observe că o parte a personalității va regresa către o stare de beatitudine pretraumatică.

Considerând clivajul un mecanism central în fenomenologia traumei, S. Tisseron (2017) susține că, atunci când încercăm să definim și să reperăm reziliența, trebuie să avem în vedere că clivajul este utilizat atât de victime, cât și de agresori. Potrivit psihanalistului francez, clivajul ajută

la supraviețuirea psihică în urma unui traumatism, dar nu și la reconstruirea psihică. Trecând în revistă polemicile privind definirea și fenomenologia rezilienței, subscriem perspectivei formulate de către S. Tisseron, care consideră că, mai degrabă, putem vorbi despre reziliențe decât despre reziliență – atât din perspectivă științifică, cât și cu referire la trăirea protagonistului. Din punct de vedere științific, sunt invocate definiții ale rezilienței din diferite perspective – cognitiv-comportamentală, psihiatrică, psihanalitică ș.a. Din punct de vedere fenomenologic-existențial, fenomenul rezilienței evocă multiple patternuri existențiale, trăiri intrapsihice și interpsihice, care pot implica și determina o realitate rezilientă, pentru un anumit individ, într-un anumit moment istoric.

Analizând studiile nominalizate în acest capitol, constatăm că psihanaliza analizează fenomenul rezilienței într-un mod particular, prin luarea în considerare a aspectelor intrapsihice și interpsihice ale funcționării psihice a individului, fiind analizate atât mecanismele de apărare edificate împotriva mișcărilor pulsionale, cât și felul în care se construiește comunicarea cu Celălalt.

Totodată, accentul pus pe resursele și calitățile individuale ale persoanei reziliente nu diminuează importanța analizei mediului familial și social, acesta din urmă constituind matricea construcției psihice. În acest sens, psihanaliza gândește reziliența ca pe o realitate psihică care implică potențialul înnăscut, dar și calitatea relațiilor timpurii, desemnând obiectele parentale ca primi gardieni ai dezvoltării rezilienței la copil (Cyrulnik, 2004; Golse, 2006).

Concluzia care derivă din aceste sinteze este că, din perspectivă psihanalitică, reziliența trebuie să rămână întotdeauna un fenomen problematizat, întrucât nu avem niciodată certitudinea acestei realități psihice, o reprezentare statică asupra rezilienței implicând riscul unor obtuzități de gândire asupra fenomenului.

1.6. Concluzii la capitolul 1

1. Perspectiva psihanalitică asupra traumei a presupus un demers de gândire continuă a acestei realități psihice, procesul de clarificare a traumaticului implicând polemici și reconceptualizări permanente. Compromisul conceptual dintre diverse școli psihanalitice a făcut posibil accesul la o reprezentare asupra fenomenului traumatic, considerată satisfăcătoare la momentul actual, prin care se ține cont atât de factorul energetic-cantitativ, cât și de cel relațional. De asemenea, polemica referitoare la dualitatea „realitate fantasmată–realitate obiectivă” în etiologia traumei a permis analiza complexă a fenomenului traumatic, poziția epistemologică și psihoterapeutică de ultimă oră prioritizând trăirile protagonistului și narațiunea acestuia, cu luarea în considerare atât a referințelor interne, cât și a celor externe.

2. Clarificarea psihanalitică a conceptului de traumă psihică a presupus analiza dualităților constituente ale faptului psihic și ale procesului psihic: intrapsihic-interpsihic, pulsional-relațional, fantasmatic-obiectiv. Polemicile pe marginea dualităților psihice au finalizat prin conturarea unei poziții epistemologice acceptate unanim, care ia în considerare multiaspectualitatea presupusă de aceste dualități definitorii pentru trauma psihică, reprezentative, din punct de vedere psihanalitic, pentru funcționarea psihică în general.

3. Sub aspect nosologic, perspectiva psihanalitică asupra traumei psihice prezintă anumite diferențe față de perspectiva psihiatrică clasică. Această poziție diferențiată nu implică anularea cadrului taxonomic-nosologic referitor la trauma psihică, ci, dimpotrivă, implică extinderea acestuia. În acest sens, psihanalistii adaugă simptomatologiei pozitive, expusă în manualele de diagnostic și statistică a tulburărilor mentale, simptomatologia negativă reperată în contextul lucrului analitic cu subiecții expuși unor traume masive. Simptomatologia negativă se discerne din calitatea narațiunii și din calitatea relației analist-analizand și scoate în evidență forme ale vieții psihice marcate de traumatisme care au generat dificultăți de simbolizare, implicit de gândire.

4. Retrospectivitatea contactului cu trauma psihică (individuală, colectivă, istorică) reprezintă, de asemenea, un subiect central în cadrul conceptual al reprezentării traumatismului. Această retrospectivitate atinge atât zona epistemologică, cât și cea psihoterapeutică. Pornind de la premisa incapacității psihicului de a-și crea o reprezentare asupra evenimentului traumatic la momentul întâmplării factuale a acestuia, cercetările asupra traumei istorice, începând cu a doua jumătate a secolului al XX-lea, au validat această retrospectivitate epistemologică, astfel că în prezent accesul la cercetarea traumei psihice este oferit de narațiune ca formă a memoriei traumatice și, deopotrivă, ca instrument și spațiu de creare a reprezentării asupra traumatismului.

5. Clarificările conceptuale asupra traumatismului au relevat faptul că acesta implică pierderi concrete sau simbolice, astfel că analiza unui eveniment traumatic nu poate fi realizată fără corolarul traumei – doliul, normal sau patologic. Studiile dedicate traumelor istorice relevă că traumatismul istoric implică un specific al doliului, întrucât procesul de mentalizare a evenimentului traumatic este influențat de caracterul antropogen al traumei istorice, implicarea Celuilalt în calitate de agent traumatogen determinând o fenomenologie specifică a travaliului doliului, alta decât în cazul traumelor naturale sau tehnologice.

6. Teoria psihanalitică a traumei s-a constituit de-a lungul evoluției gândirii psihanalitice, implicând polemici între școlile de psihanaliză, care, în cele din urmă, au condiționat elaborarea unei teorii psihanalitice moderne asupra traumei. Analiza literaturii de specialitate relevă că sunt folosite diferite sintagme pentru a desemna fenomenele de genul deportărilor – traumă istorică, traumă socială, violență socială, traumă colectivă, traumă masivă. Pentru lucrarea noastră și cu

referință la fenomenul deportărilor din RSSM, vom utiliza sintagma „traumă istorică”, pornind de la premisa că fenomenologia trăirilor în cazul acestui eveniment este similară traumei psihice, așa cum a fost conceptualizată atât de psihiatrie, cât și de psihanaliză, și că acest traumatism reprezintă evenimential o perioadă istorică importantă – al Doilea Război Mondial, perioada reconfigurării spațiului european după război, inclusiv extinderea URSS după cel de-al Doilea Război Mondial.

7. Clarificarea fenomenului traumei istorice a presupus interogări asupra destinului inter-și transgenerațional al evenimentului traumatic și a memoriei traumatice. Întrucât fenomenul transmiterii psihice este gândit și definit, în primul rând, în termenii săi sanogeni, ca fenomen ce asigură continuitatea și comunicarea între indivizi și generații, la baza acestei comunicări psihice regăsim mecanisme fondatoare ale psihismului individual și colectiv, precum identificarea, introiecția, proiecția, identificarea proiectivă.

8. În același timp, trauma psihică, în general, și traumatismul istoric antropogen, ca fapt specific, extind solicitările psihicului în sens defensiv, pentru a reuși transmiterea unei experiențe traumatice ce determină dificultăți de mentalizare, implicit verbalizare și împărtășire. În acest sens, studiile psihanalitice au permis identificarea mecanismelor psihice implicate în transmiterea experienței traumatice, aceste mecanisme fiind conceptualizate printr-o terminologie psihanalitică vastă: mandat transgenerațional, pătrundere imagoică, identificare radioactivă, telescopare, impunere. Acest cadru conceptual psihanalitic, elaborat în baza materialului din curele psihanalitice cu supraviețuitori ai traumatismelor istorice antropogene, a permis crearea unei reprezentări ample asupra dinamicii longitudinale a traumatismului.

9. Fenomenul rezilienței psihice reprezintă unele similarități cu trauma psihică, în sensul efortului continuu de conceptualizare și definire. Sinteza definițiilor referitoare la fenomenul rezilienței umane permite reperarea unor caracteristici centrale ale acestuia: 1) capacitatea de adaptare unui context existențial de limită, destabilizator pentru funcționarea psihică; 2) capacitatea de valorificare a resurselor psihice proprii într-un context existențial de limită; 3) capacitatea de dezvoltare a personalității după încheierea evenimentială a situației existențiale de limită.

10. Definițiile clasice ale rezilienței, în conformitate inclusiv cu semnificațiile atribuite cultural acestui fenomen, subscriu atribuirii unei conotații absolut pozitive acestui fapt psihic. În același timp, psihanalistii, respectând caracteristicile sanogene ale patternului rezilient, propun, totuși, anumite problematizări ale termenului, dar și ale fenomenului, având în vedere mecanismele de apărare implicate și impactul acestora asupra personalității. Chiar dacă însăși sintagma „mecanism de apărare” presupune o mișcare psihică de adaptare și supraviețuire, finalitatea dinamicii defensive poate vulnerabiliza fenomenul de reziliență, iar termenii

psihanalitici de simptomatologie negativă și normopatie – prin care se face referință la o adaptare psihosocială de suprafață – pot fi utili în înțelegerea caracterului paradoxal al rezilienței.

11. Ca urmare a analizei acestor perspective, constatăm că, fiind înrudită cu traumatismul, reziliența presupune aceleași reflecții privind nosologia și fenomenologia, trecând prin polemici care se înscriu în extreme conceptuale ce pornesc de la certitudinea reperării unei realități reziliente și ajung până la presupuneri referitoare la existența pseudoreziliențelor. Punctul nostru de vedere este apropiat autorilor care subscriu termenului plural de „reziliențe”, prin care se înțelege prezența multiplelor patternuri psihice ce implică realități reziliente pentru un anumit individ și o anumită colectivitate, într-un anumit moment istoric, dar cu obligativitatea analizei faptului rezilient dintr-o perspectivă multidimensională, fiind acordată atenția corespunzătoare dinamicii defensive inconștiente și formelor psihice derivate din această dinamică.

2. CERCETAREA TRAUMEI ISTORICE DIN PERSPECTIVĂ PSIHANALITICĂ: ASPECTE TEORETICO-METODOLOGICE

Având în vedere că baza teoretico-conceptuală a acestei lucrări este una psihanalitică, în acest capitol vom prezenta felul în care s-a constituit, într-o dinamică epistemologică de lungă durată, conlucrarea psihanalizei cu științele socioumaniste – istoria, sociologia, antropologia, atât sub aspect conceptual, cât și metodologic. De asemenea, vom prezenta argumente privind relevanța demersului calitativ în cazul cercetării fenomenului deportărilor din RSSM și, în acest sens, vom propune o analiză a relației dintre psihanaliză și cercetarea calitativă, intenționând, astfel, să asigurăm inclusiv o continuitate între partea teoretică și partea empirică a lucrării.

2.1. Psihanaliza și științele socioumane

Sociologul rus I. Masalkov (2018) susține că schimbările în metodologiile de cercetare includ, alături de o epistemologie nouă, schimbări în reprezentarea ontologică, având în vedere faptul că se modifică nu doar felul în care cunoaștem realitatea, ci și structura acestei realități, precum și forțele care determină evenimentele realității. În acest sens, autorul menționează că psihanaliza reprezintă un fenomen important în cultura civilizației occidentale, care, odată intrată în spațiul social, a schimbat mentalități și a introdus precepte culturale paradigmatiche. Astăzi psihanaliza este solicitată și în sensul valorificării relației sale cu alte științe socioumane, în contextul unei tendințe generale de căutare a inovațiilor metodologice în diverse spații culturale și academice, cu referire la multiple provocări ale contemporaneității, care devin, inevitabil, subiecte de cercetare pentru domeniul sociouman. Această tendință are legătură cu transformările globale de ultimă oră în știința contemporană, caracterizate de schimbarea naturii realității cercetate și schimbarea raționamentului științific, transformări care, la rândul lor, actualizează noi căutări metodologice și determină idei și proiecte inovative de cercetare (Бусыгина, 2018). În acest context, statutul psihanalizei este validat prin contribuția acesteia la rezolvarea problemelor științifice și filozofice, dezvoltarea unor principii și perspective metodologice noi.

În contextul acestor preocupări, au apărut mai multe lucrări scrise de autori care nu au neapărat o formare psihanalitică clinică, dar care au reușit o valorificare fructuoasă a psihanalizei în sensul utilizării instrumentarului conceptual psihanalitic în varii demersuri de cercetare a fenomenelor sociale și culturale. Vom menționa, în acest sens, lucrarea psihologului social francez A. Sirota *Conduite perverse în grup* (1998), care analizează fenomenul perversiunii relaționale urmând un cadru conceptual-teoretic de inspirație psihanalitică. Un alt exemplu găsim în spațiul academic rusesc, prin apariția în 2009 a culegerii de lucrări *Травма: пункты* (2009), coordonată

de sociologul S. Ușakin, care a integrat lucrări de inspirație psihanalitică asupra traumatismului colectiv și individual, semnate de reprezentanți notorii ai științelor socioumane – istorici, psihanaliști, lingviști, sociologi. Domeniul antropologiei și al culturologiei, la fel, elaborează demersuri importante de inspirație psihanalitică pentru cercetarea anumitor realități sociale și culturale, unul dintre cele mai prolifiche fiind cel al curentului denumit *trauma studies* (Мороз, Суверина, 2014; Ушакин, 2009).

Date fiind aceste demersuri interdisciplinare în care psihanaliza are un rol important, constatăm că actualmente discuțiile asupra relației dintre psihanaliză, științele socioumane și studiile psihosociale converg, mai degrabă, spre tendința încurajării colaborării, accentul fiind pus pe întrebarea privind tipurile de psihanaliză și relevanța acestora pentru diferite cercetări psihosociale. În acest sens, întâietatea o împart teoria freudiană, teoria kleiniană și teoria lacaniană.

Am menționat în partea teoretică a lucrării că textele freudiene includ mai multe titluri dedicate societății – *Psihologia maselor și analiza Eului* (1921), *Disconfort în cultură* (1930), *De ce război?* (1933) ș.a. Aproximarea dintre psihanaliză și studiul societății este argumentată de S. Freud în *Psihologia maselor și analiza Eului* (1921), autorul afirmând că „în viața psihică a individului, celălalt apare întotdeauna fie ca model, fie ca obiect, ca asociat sau ca rival și, de aceea, psihologia individuală este de la bun început totodată psihologie socială, în sensul larg al cuvântului, care este cât se poate de legitim” (p. 51). În același timp, așa cum am menționat în capitolul 1 al lucrării, specialiștii din domeniul sociouman au valorificat plenar în demersurile lor epistemologice texte freudiene eminentemente clinice, precum *Dincolo de principiul plăcerii* (1920) sau *Doliu și melancolie* (1917), considerându-le relevante pentru analiza fenomenelor sociale.

Deși în scrierile kleiniene nu identificăm lucrări dedicate problemelor sociale și istorice, mai multe concepte elaborate de M. Klein au fost utilizate de psihanaliști pentru a analiza realitățile fenomenului „război”, inclusiv ale represiunilor totalitare. Astfel, din teoria kleiniană sunt valorizate conceptul de poziție psihică, cu variantele sale paranoid-schizoidă și depresivă. Aceste elaborări kleiniene vor servi, începând cu anii '90 ai secolului trecut, drept bază conceptuală pentru elaborarea instrumentarului teoretic de analiză a fenomenelor de violență socială antropogenă (H. Segal, 1997; P. Fonda, 2017; K. Figlio, 2019). Un alt concept kleinian – cel de identificare proiectivă – a marcat metodologia de analiză a fenomenelor psihosociale, grație valențelor semnificative pe care le comportă în sensul înțelegerii relației cercetător-respondent și aspectelor contratransferențiale manifestate în contextul cercetării.

Lucrările lui J. Lacan sunt valorificate de filozofi și sociologi, considerându-se că datorită sintezei bazelor teoretice și metodologice ale psihanalizei și structuralismului, a fost elaborată una dintre cele mai importante perspective în cunoașterea social-umanistă a secolului al XX-lea, prin

care se anunță că realitatea materială concretă pentru omul modern este secundară realității simbolice, care se manifestă în limbaj, în spațiul comunicării cu Celălalt (Узланер, 2021).

În același timp, este necesar să spunem că prezența sau absența psihanalizei în spațiul academic și social-cultural a fost condiționată întotdeauna de realități social-politice. Este cunoscut faptul că psihanaliza fost scoasă din discursul oficial cultural și științific în contextul sistemelor totalitare ale secolului al XX-lea. Căderea sistemelor totalitare, dar, mai ales, necesitatea de a studia anumite fenomene psihosociale caracteristice totalitarismului au determinat un recurs important al cercetătorilor la instrumentarul psihanalitic. În plus, atunci când ne referim la traumatismele istorice colective, trebuie să avem în vedere că primele studii au fost, de asemenea, de sorginte psihanalitică. Considerăm că acest lucru a fost determinat inclusiv de faptul că psihanaliza, fiind și o formă terapeutică de lungă durată, a presupus implicit accesul la discursul supraviețuitorilor și al descendenților, respectiv cadrul psihanalitic a oferit posibilitatea de a formula ipoteze asupra legăturii dintre anumite forme de suferință psihică și experiențele traumatice ale protagonistului sau ale predecesorilor acestuia.

În legătură cu cele expuse mai sus, menționăm că în domeniul psihanalitic pot fi identificați trei vectori ai conceptualizărilor și aplicabilității psihanalizei, care au avut fiecare obiectivele lor de cercetare: practica psihoterapeutică, teoria psihanalitică asupra psihicului și psihanaliza aplicată. Acești vectori ai psihanalizei au fost anunțați încă în lucrările lui S. Freud și au conturat definiția freudiană tridimensională asupra psihanalizei – ca o metodă de tratament, ca o teorie asupra psihicului și ca o metodă de cercetare a fenomenelor psihice. Este important să menționăm că fiecare dintre aceste dimensiuni ale psihanalizei își are potențialul său metodologic și euristic:

➤ practica psihoterapeutică și clinică a permis apariția celor mai importante descoperiri în psihanaliză, în interiorul acestei dimensiuni realizându-se colectarea materialului empiric, formularea și verificarea ipotezelor, formularea principiilor și a conceptelor psihanalitice de bază;

➤ la nivelul dimensiunii teoretice asupra psihicului, aceste principii și concepte au fost supuse unei gândiri teoretice și metodologice continue, fiind elaborată o teorie complexă asupra aparatului psihic;

➤ la nivelul psihanalizei aplicate, ideile și metodele elaborate în dimensiunea clinică și conceptualizate în demersurile teoretice sunt aplicate asupra problematicilor domeniilor sociale și umaniste, confirmând și valorificând și în acest sens potențialul euristic al psihanalizei.

Psihanaliză și istorie

În anul 1982, istoricul și psihologul L. deMause publică lucrarea *Foundations of Psychohistory*, anunțând un nou domeniu – psihoistoria, care, în opinia autorului, este o știință despre motivația istorică. DeMause menționează chiar în introducerea cărții interesul său pentru

zona inconștientului și pentru exercițiul introspectiv în demersul de înțelegere a fenomenelor istorice, invocând următoarele argumente în susținerea demersului său: „Voi încerca să studiez propriul inconștient pentru a înțelege motivația istorică. [...] Numai descoperindu-l pe Hitler în noi înșine, îl vom putea înțelege pe Hitler” (p. 7).

Deși apariția termenului de psihoistorie într-un titlu de carte reprezintă un eveniment important din punct de vedere istoriografic, alți istorici fac trimiteri mult mai timpurii pentru a argumenta atât afinitățile teoretice, dar mai ales cele metodologice, dintre istorie și psihanaliză, cât și colaborarea care a existat dintotdeauna între aceste două domenii. Unele dintre aceste argumente se referă chiar la felul în care a fost conceptualizat demersul psihanalitic la începuturile istorice ale acestuia. Istoricul M. Roth (2016) invocă în calitate de eveniment inaugural al apropierei dintre istorie și psihanaliză schimbarea de perspectivă freudiană în tratamentul pacienților isterici – trecerea de la hipnoză la tratamentul psihanalitic de lungă durată axat pe trecutul pacientului. Roth susține că, trecând de la hipnoză la analiză, S. Freud a încercat să dea un sens trecutului, dezvoltând astfel o adevărată hermeneutică a memoriei. Într-adevăr, cunoaștem că în conceptualizarea instrumentarului psihanalitic însăși istoria pacientului este importantă, aceasta configurându-se în discursul psihanalitic atât prin evenimentialul factual, cât și prin componenta sa fantasmatică.

Este de menționat faptul că spațiul psihanalitic, chiar de la începuturi, presupunea nu doar atenția acordată faptului istoric și memoriei asupra acestuia, ci și posibilitatea unei repetiții a istoriei, într-un format aproape experimental al curei psihanalitice. Felul în care se repetă „istoria” în tratamentul psihanalitic a fost explicat de S. Freud (1914/2004) prin conceptul de *nevroză de transfer*, aceasta fiind definită drept o nevroză artificială în cadrul căreia tind să se organizeze manifestările de transfer: „Noua stare a preluat toate trăsăturile bolii, dar ea reprezintă o boală artificială, accesibilă abordărilor noastre” (p. 146). Elucidarea nevrozei clinice va permite descoperirea, în contextul curei psihanalitice, a nevrozei infantile, prin referință directă la copilăria, deci la istoria timpurie a subiectului.

Interesul lui S. Freud pentru trecutul pacienților săi se apropie de ceea ce ar însemna o metodă istorică de cercetare, întrucât depășește, prin rigurozitatea studiului asupra trecutului pacientului, ceea ce însemna clasică anamneză medicală. S. Freud, el însuși un mare admirator și cunoscător al istoriei, nu ezită să folosească metafora arheologică pentru a descrie activitatea psihanalistului: „Munca sa de construcție, dacă vă place mai mult de reconstrucție, prezintă o concordanță largă cu aceea a arheologului, care dezgroapă un oraș distrus și îngropat sau o construcție din trecut. [...] Așa cum arheologul construiește pereții clădirii din resturile de ziduri rămase, stabilește numărul și poziția coloanelor de bază pe baza adânciturilor în sol, restabilește

din resturile găsite în moloz decorațiunile și picturile care se aflau odinioară pe pereți, la fel procedează și analistul, atunci când trage concluziile sale din fragmentele de amintiri, asociațiile și manifestările active ale analizandului” (p. 327).

Altă tematică cu semnificații comune pentru istorie și psihanaliză este cea referitoare la memorie și calitatea istorică a materialului psihic adus în cura psihanalitică. Așa cum am menționat în primul capitol al acestei lucrări, reflecțiile și polemicile privind dualitatea „realitate obiectivă versus realitate subiectivă” au marcat acest subiect (Freud, 1895, 1896; Ferenczi, 1932/2016; Winnicott, 1960/2004, 1967/2006). În primii ani de activitate clinică, S. Freud este aproape sigur de fidelitatea evenimentială a istoriei pe care o aduce pacientul și din această poziție derivă prima lui teorie importantă – teoria seducției. Doi ani mai târziu, Freud menționează că nu mai crede în „neurotica” sa, descoperind dimensiunea fantasmatică a funcționării psihice și consacrand în acest context termenul de fantasmă, acesta din urmă având ulterior rezonanță nu doar în domeniul psihanalizei, dar și în alte domenii socioumane. De la acest moment, istoria unui pacient va fi deopotrivă o istorie obiectivă și o istorie fantasmată. Protagonistii curei psihanalitice – analistul și analizandul în primul rând, dar și al treilea (Terțul) – supervizorul sau grupul de supervizare, vor avea de acum încolo misiunea de a încerca să înțeleagă cum se configurează aceste două realități în narațiunea povestitorului. Mai mult decât atât, nu doar analizandul vine cu o istorie multidimensională, dar și analistul are o istorie proprie: odată cu anunțarea obligativității analizei personale a celui care se formează ca analist (în 1901, în cadrul primului Congres de Psihanaliză), analistul își asumă responsabilitatea analizei permanente a felului în care istoria conștientă și cea inconștientă determină calitatea sa de psihanalist. Acest moment din istoria psihanalizei este condiționat de introducerea în cadrul teoretic al psihanalizei a conceptului de contratransfer, termen care desemnează reacțiile inconștiente ale analistului la transferul analizandului (Freud, 1910/2004). Întrucât principalul instrument de lucru al psihanalistului este propriul aparat psihic, cu toate formările și calificările profesionale aflate pe dimensiunea topografică conștient-preconștient, dar și cu istoria inconștientului analistului, conceptul de contratransfer se va referi la felul în care se raportează analistul – conștient și inconștient – la ceea ce aduce analizandul în cura psihanalitică.

Dezvoltarea conceptului de contratransfer de către diverși autori postfreudieni – M. Klein, D. Winnicott, H. Kohut – a pus sub semnul întrebării poziția de observator neutru și binevoitor al analistului, anunțată de S. Freud prin conceptul său de neutralitate binevoitoare (Etchegoyen, 1991/2011). Chiar dacă analistul în continuare rămâne în poziția „subiectului care cunoaște”, acesta este solicitat tot mai mult, conform protocolului psihanalitic, să-și analizeze propriile reacții inconștiente în raport cu materialul adus în ședința psihanalitică.

Ulterior, conceptele de transfer și contratransfer au fost preluate de unii istorici contemporani, care au formulat întrebări importante privind felul în care se construiește și se scrie istoria. C. Phillips (2011 *apud* Roth, 2016) susține că din perioada profesionalizării scrierii istoriei a persistat un efort continuu de a asigura distanțarea psihică a istoricilor de evenimentele pe care încearcă să le explice sau să le interpreteze. Astăzi, unii teoreticieni ai istoriei pun la îndoială imaginea neutră, deconectată a istoricului, care relatează evenimentele trecutului „din exterior”, total imparțial și obiectiv (LaCapra, 1999). În abordările de ultimă oră asupra acestui subiect, se accentuează faptul că este important să interpretăm modurile complexe în care istoricii stabilesc conexiuni între propria istorie de viață și trecutul pe care îl studiază. După cum subliniază istoricul american D. LaCapra (1999), unele dintre aceste conexiuni pot fi descrise în mod util ca fiind transferențiale, deoarece facilitează repetarea inconștientă a modelelor din trecut în prezent. Istoricii reprezintă trecutul și în acest context putem vorbi despre investițiile lor inconștiente sau ascunse în obiectele cercetării lor, afirmă istoricul american. La rândul său, M. Roth (2016) susține că filosofia narativă a istoriei, deconstrucția și postmodernismul au luat ca de la sine înțeles natura construită a discursului istoric (Roth, 2016). Având în vedere colaborarea dintre istorici și psihanalisti, J. Scott (2012) susține că istoria poate fi interesată de psihanaliză pentru că aceasta din urmă pune în discuție diferența dintre realitatea obiectivă și realitatea subiectivă, diferență care pare a fi importantă și pentru studiile istorice. Din acest punct de vedere, psihanaliza se concentrează pe modul în care construim (adesea inconștient) un trecut și pe modul în care investiția noastră în trecut determină efecte în prezent.

Bineînțeles că atunci când ne referim la afinitățile și colaborările dintre psihanaliză și istorie, nu putem trece cu vederea personalitatea istorică și instrumentarul psihanalitic de analiză a personalității umane. În acest context, analizarea de către E. Erikson a personalității lui Martin Luther în lucrarea *Young Man Luther. A Study in Psychoanalysis and History* (1966) este considerată de către unii istorici și filosofi contemporani momentul apariției psihoistoriei. Însuși E. Erikson menționează în această lucrare despre importanța asocierii gândirii psihanalitice și a gândirii istorice: „Noi, clinicienii, am înțeles că nu putem separa munca clinică de istoria în sine, la fel cum înțelegem că și istoricii, încercând să separe logica evenimentelor istorice de logica istoriei individuale, lasă în afara atenției un șir de subiecte importante” (p. 36). După acest proiect psihanalitic dedicat lui Martin Luther vor urma alte lucrări în care E. Erikson va schița profiluri psihanalitice ale unor personalități ale istoriei secolului al XX-lea – Mahatma Gandhi, Maksim Gorki, Adolf Hitler.

Apariția URSS-ului și lansarea acestui mare proiect socialist au provocat varii reflecții în domeniile socioumane, atingând și spațiul psihanalizei. Reputatul psihanalist și sociolog E. Fromm

este considerat fondatorul freudo-marxismului, multe dintre lucrările lui reprezentând domeniul psihanalizei politice, autorul fiind interesat în mod special de punctele de conexiune dintre psihanaliză și marxism. Lucrarea sa *Anatomia distructivității umane* (1973/2015) reprezintă o construcție teoretică aplicată personajelor istorice asociate de E. Fromm fenomenului agresivității maligne. Astfel, psihanalistul american se pronunță asupra „sadismului birocratic” al lui Iosif Stalin, „necrofoliei” lui Adolf Hitler, „sadismului anal-acumulator” al lui Heinrich Himmler. Cea mai renumită lucrare a lui E. Fromm, cunoscută specialiștilor din domeniul sociouman, inclusiv istoricilor, este *Frica de libertate* (1984), în care autorul analizează condițiile psihosociale care au făcut posibilă apariția dictaturii naziste.

Tot în legătură cu momentele inaugurale privind implicarea psihanalizei în studiile dedicate istoriei, B. Taylor și S. Alexander (2012) subliniază faptul că o mare parte din interesul pentru utilizarea instrumentelor psihanalitice a venit din partea istoricilor feministe interesate de crearea dinamică a genului. Teoreticienele feministe fuseseră inițial critice față de psihanaliză, în mod special față de psihanaliza freudiană, în care era prioritizată dimensiunea masculină a funcționării psihice (cel puțin la nivel teoretic). Dar, odată cu schimbarea de paradigmă, ca urmare a apariției teoriei lui M. Klein, multe dintre cercetătoarele feministe au preluat conceptele kleinienne pentru a înțelege rădăcinile psihodinamice ale subordonării femeilor și statuării patriarhatului. Dezvoltând o lectură critică și nuanțată a lui S. Freud și folosind elemente istorice și antropologice, J. Mitchell (1974) a arătat cum ideile-cheie ale psihanalizei pot deveni instrumente pentru cercetările feministe. Astfel, autoarea concluzionează că psihanaliza nu a fost o recomandare pentru o societate patriarhală, ci a oferit, mai degrabă, o analiză a acestei societăți.

În ceea ce privește tema cercetării noastre, am putea considera, pe bună dreptate, că unele dintre cele mai importante conlucrări dintre istorie și psihanaliză țin de efortul istoricilor de a înțelege fenomenul traumei istorice antropogene. În acest sens, lucrarea lui S. Freud *Dincolo de principiul plăcerii*, publicată în 1920, a devenit după anii '90 ai secolului trecut un text de referință pentru conceptualizarea traumei istorice în retorica lui C. Caruth, istoric și lingvistă americană, iar un alt text freudian – *Doliu și melancolie* (1917) – a căpătat în ultimele decenii un statut paradigmatic pentru definirea cadrului teoretic de conceptualizare a travaliului de doliu, ca parte importantă a reconcilierii în contextul fenomenelor social-politice, aceste idei fiind prezentate în lucrările istoricului D. LaCapra (1999) și ale lingvistului și culturologului E. Santner (1992).

Anumite evenimente și realități social-politice ale secolului al XX-lea au solicitat o luare de atitudine a psihanalizatorilor atât față de elaborările teoretice ale domeniului, cât și față de realitatea obiectivă a socialului. Așa cum am menționat în primul capitol al acestei lucrări, cea de-a doua teorie a lui S. Freud asupra pulsioniilor, definită prin dualitatea „pulsione de viață (Eros) – pulsione

de moarte (Thanatos)”, a fost primită cu reticență chiar și de cei mai mulți dintre psihanalisti. Totuși, violențele secolului al XX-lea au determinat psihanalistii să-și revadă poziția în raport cu acest concept considerat inițial speculativ și să ia atitudine față de realitățile social-politice. Astfel, în perioada Războiului Rece au fost înființate două organizații psihanalitice – organizația britanică *Psychoanalysts and the Prevention of Nuclear War* și organizația internațională *International Psychoanalysts against Nuclear War*. În această perioadă, H. Segal, psihanalistă britanică de formare kleiniană, este una dintre cele mai proeminente voci în mișcarea psihanalitică pentru pace, contribuind prin textele sale la diminuarea clivajului ideologic, criticând și analizând, din punct de vedere psihanalitic, atât politica militaristă sovietică, cât și cea americană (Segal, 1997).

Credem că interdisciplinaritatea accentuată a ultimelor decenii a derivat din înțelegerea faptului că reduționismul epistemologic limitează potențialul de înțelegere a fenomenelor societății umane. Printre cele mai recente colaborări dintre psihanaliză și istorie putem înscrie activitatea psihanalistului american de origine turco-cipriotă V. D. Volkan, care, în 1988, în cadrul Facultății de Medicină a Universității din Virginia, a deschis Centrul pentru Studiul Minții și Interacțiunii Umane (*Center for the Study of Mind and Human Interaction*), din care fac parte, alături de psihanalisti și specialiști în domeniul sănătății mintale, istorici, politologi, diplomați, lingviști. Împreună cu această echipă interdisciplinară, V. D. Volkan a vizitat mai multe zone ale lumii în care au avut loc conflicte – Statele Baltice, Kuweit, Albania, țările fostei Iugoslavii, Georgia, Osetia de Sud, Turcia, Grecia, asigurând cadrul pentru dialoguri neoficiale între reprezentanții statelor beligerante. Ca urmare a acestor colaborări multidisciplinare și a analizelor pe viu ale evenimentelor istorice, V. D. Volkan elaborează renumitele sale concepte de „traumă aleasă” și „drept exclusiv”, prin care atenționează asupra puterii de actualizare și valorizare benignă a traumelor istorice neelaborate și neasumate colectiv (Volkan, 2021).

Întrucât în lucrarea noastră analizăm un fenomen istoric care a avut loc într-un spațiu totalitar, considerăm că este important să ne referim sumar și la ceea ce a însemnat psihanaliza în perioada stalinistă. În acest context, este oportun să menționăm că până la Revoluția din octombrie 1917 psihanaliza era cunoscută și valorificată în cercurile intelectuale ruse. În anii '20 ai secolului trecut în Rusia a existat o perioadă foarte scurtă de verificare ideologică a premiselor psihanalitice, fiind acceptată de către conducerea sovietică activitatea unor psihanalisti cu prestigiu internațional, cetățeni ai noului stat sovietic, care și-au anunțat disponibilitatea de a încerca o apropiere între ideile psihanalitice și valorile comuniste (Zamfirescu, 2014; Потапова, 2020). L. Troțki a susținut proiectul de creare a unui Institut Psihanalitic de Stat și a Casei copilului, fiind enunțată condiția ca psihanalistii implicați în acest proiect să asigure realizarea sarcinilor Partidului Comunist, în mod special obiectivul creării „omului nou”. Acest experiment psihanalitic includea 30 de copii,

cu vârsta cuprinsă între 2 și 5 ani, majoritatea dintre ei fiind copii ai șefilor comuniști, inclusiv fiul lui Stalin, și avea ca obiectiv elaborarea unei metodologii de creare a cetățeanului sovietic în forma sa perfectă. Acest proiect utopic și abuziv, atât în raport cu psihanaliza, cât și cu copiii implicați în experiment, a falimentat dramatic. Din punct de vedere științific, psihanalizii implicați au constatat imposibilitatea respectării cadrului conceptual și metodologic a ceea ce însemna psihanaliză. Figurile centrale ale psihanalizei ruse în acea perioadă erau S. Spielrein, elevă și ulterior colegă a lui S. Freud, și profesorul I. Ermakov – ambii implicați la un moment dat în proiectul *Casa copilului*. Ironia tragică a istoriei construite de cele două sisteme totalitare – comunism și fascism – face ca acești intelectuali să devină victime ale regimurilor totalitare: I. Ermakov va fi împușcat în Gulag, iar S. Spielrein va fi împușcată de fasciști în 1944, împreună cu familia sa, la marginea orașului Rostov-pe-Don (Потапова, 2020).

2.2. Psihanaliza și cercetarea calitativă

Studii referitoare la psihanaliza și cercetarea calitativă

Cercetătorii din domeniul social și al cercetării calitative au devenit din ce în ce mai interesați de conceptele și instrumentarul psihanalitic pentru a-și fundamenta strategiile de cercetare în cazul anumitor demersuri epistemologice, mai ales în cazul subiectelor denumite în literatura de specialitate „sensibile” (Midgley, 2006). În mod special, afirmația lui S. Freud (1915/2010) că în psihanaliză cercetarea și tratamentul coincid a adus în atenția cercetătorilor calitativiști anumite caracteristici ale demersului psihanalitic analoage demersului calitativist de cercetare. De exemplu, această perspectivă psihanalitică a determinat demersuri prin care cercetătorii au căutat paralele între diada analitică (Bourdeau, 2000) și diada de cercetare, intervievatorul fiind văzut analog psihanalistului și respondentul analog pacientului (Cartwright, 2004; Kvale, 1999; Lewis, 2008; Melles, 2005). De asemenea, mai multe concepte psihanalitice au fost preluate și dezvoltate în metodologiile calitativiste de cercetare. Vom enumera aici asocierea liberă, atenția flotantă, conținutul manifest, conținutul latent, neutralitatea binevoitoare, cadrul analitic, interpretarea, spațiul potențial, transferul și contratransferul.

A. Silbermann (1974 *apud* H. Thoma și H. Kachele, 2006/2011) îl consideră pe S. Freud un precursor al analizei de conținut, făcând trimitere, în primul rând, la lucrarea *Interpretarea viselor*. În această ordine de idei, autorul menționează: „Aici pentru prima dată a fost prezentată o lucrare recapitulativă, care încearcă experimental, adică excluzând raționamentele filozofice, să clarifice elementele iraționale ale comportamentului uman, și aceasta în special cu referire la simbolism, limbaj și mit” (p. 346). Psihanalizii germani H. Thoma și H. Kachele (2006/2011) subscriu acestei poziții conform căreia *Interpretarea viselor* este considerată printre precursorii

analizei de conținut ca fiind o ilustrare a conexiunilor dintre simbol și structura de comunicare socială. De asemenea, H. D. Lasswell (1933 *apud* Thoma și Kachele, 2006/2011), în lucrarea sa *Psihanaliză și socioanaliză*, vorbește despre semnificația psihanalizei pentru teoria generală a evenimentului social. I. Masalkov (2018) afirmă că dacă inițial metoda asociațiilor libere și analiza viselor aveau scopul de a studia fenomene psihice individuale, acum ele pot fi utilizate pentru cercetarea inconștientului în fenomenele sociale.

S. Kvale (2000 *apud* Midgley și Holmes, 2018) susține că psihanaliza se suprapune cu pozițiile existențialiste, hermeneutice, dialectice și postmoderne filozofice și este relevantă pentru îmbogățirea și aprofundarea utilizării interviurilor calitative în științele sociale. Autorul subliniază incompatibilitatea abordării psihanalitice cu epistemologia pozitivistă, pe care se bazează cele mai multe cercetări cantitative, și stabilește o serie de caracteristici prin care psihanaliza are potențialul de a contribui la un model calitativ de cercetare, în special punând accentul pe importanța studierii comunicării interpersonale în cadrul interviului.

N. Midgley și J. Holmes (2018) afirmă că, în mod special, în Germania cercetarea calitativă a menținut legături strânse cu psihanaliza, în virtutea suprapunerilor psihanalizei cu tradiția hermeneutică din filozofie și științele sociale din acest spațiu academic și cultural. Două astfel de exemple ale acestei colaborări dintre hermeneutică, psihanaliză și cercetare calitativă au fost metodele de analiză cunoscute sub numele de „hermeneutică obiectivă” și „hermeneutică aprofundată”. Ambele metode se bazează pe distincția făcută de S. Freud între sensul „manifest” și sensul „latent” al comunicării pentru a accede la o analiză a aspectelor inconștiente, plasând răspunsurile emoționale ale cercetătorului în cadrul interviului în centrul procesului de colectare și analiză a datelor. Adepții hermeneuticii aprofundate susțin că cercetătorul este întotdeauna atras în dinamica psihică a individului sau a organizației care reprezintă obiectul cercetării, respectiv cercetătorul are implicit rolul de „suprafață proiectivă”, iar o interpretare scenică a utilizării spațiului relațional al interviului poate duce la o perspectivă nouă asupra fenomenelor de cercetare în sine (Tietel, 2000). Pentru a valorifica răspunsul afectiv al cercetătorului, o formă de discuție sau reflecție asupra subiectului și a materialului supus cercetării devine indispensabilă – poziție derivată din modelul psihanalitic al supervizării clinice.

În literatura de specialitate discuțiile referitoare la deosebirile dintre diferite școli de psihanaliză, cum ar fi psihanaliza freudiană, psihanaliza relațiilor de obiect sau psihanaliza lacaniană au luat în considerare potențialul acestora de a se înscrie în paradigma calitativă de cercetare. S. Frosh și al. (2002), al cărui studiu bazat pe interviuri despre masculinitatea tinerilor a încercat să construiască punți între diferite versiuni ale psihanalizei și ale psihologiei calitative, susține că psihanaliza lacaniană pare mai promițătoare în contribuția pe care o poate aduce

psihologiei calitative datorită accentului pus pe discurs. Totuși, majoritatea autorilor nu diferențiază școlile de psihanaliză, având în vedere că acestea, în general, urmează aceleași premise conceptual-teoretice fondatoare în definirea psihanalizei și aceleași linii referențiale pentru cunoașterea proceselor și mecanismelor inconștiente.

S. Kvale (2000) menționează câteva caracteristici ale interviului psihanalitic clinic, pe care le consideră importante și pentru cercetătorii calitativiști: are loc într-un cadru structurat, este liber și nondirectiv și se desfășoară într-un mod deschis; este condus de asociațiile libere ale pacientului și de atenția flotantă a analistului; cunoștințele sunt acumulate în decursul unei perioade considerabile de timp, permițând înțelegeri mai profunde și mai informate; implică o interacțiune umană, emoțională între două persoane, fapt care determină generarea de noi cunoștințe; reprezintă o adevărată „inter-vedere”, în care cunoștințele construite între cei doi participanți sunt intersubiective.

A. Blanchet și A. Gotman (1992/1998), de asemenea, susțin că trecerea lui Freud (1895) de la metoda cathartică la metoda asociației libere constituie o revoluție epistemologică care a transformat fundamental instrumentarul clasic de observație și analiză a faptului clinic.

W. Hollway și T. Jefferson (2000) evidențiază o diferență-cheie între psihanaliză și interviul de cercetare, și anume: obiectul psihanalizei clinice este persoana respectivă, în timp ce cercetătorul are, de obicei, un interes social/de cercetare mai larg. În același timp, autorii acordă atenție dinamicii intersubiective a cadrului interviului și susțin că interviul de cercetare este întotdeauna o întâlnire între doi subiecți „anxioși”, „care se apără” („defended subjects”). Expresia „subiect care se apără” se referă la asumția că niciun cercetător nu poate pretinde să atingă o acuratețe totală a minții în demersul de cercetare – chiar și în cel mai pregătit cercetător va rămâne ceva uman, inconștient, defensiv. Autorii citați pledează pentru înregistrarea gândurilor și a sentimentelor la sfârșitul interviului de cercetare și consideră că întâlnirea poate fi gândită în termenii psihanalitici transfer–contratransfer, cunoaștere și conținere.

În aceeași ordine de idei, N. Midgley și J. Holmes (2018) relatează despre câteva moduri în care cercetătorii calitativiști au abordat psihanaliza pentru a-și defini strategiile de interviu. Autorii se referă la felul în care conceptul de „subiect care se apără” a ajutat la reformularea procesului de interviu, luând în considerare dinamica inconștientă a interviului.

Referindu-se la interviul socioanalitic, S. Long (2018), la fel, vorbește despre procesele inconștiente din cadrul interviului. Autoarea susține că acestea pot lua forma unor dorințe inconștiente sau apărări la nivel personal, dar pot reflecta și apărările inconștiente ale organizației sau ale sistemului social împotriva anxietăților sau a altor emoții insuportabile actualizate de demersul de cercetare ori de presupunerile și comportamentele culturale ale organizației sau ale

sistemului social. Mecanismele inconștiente de apărare indică prezența ideilor refulate, cărora nu li se permite să revină în conștiință, refularea fiind specifică atât individului, cât și colectivității, autoarea menționând și alte mecanisme de apărare care se revelează în interviul de cercetare – proiecția, clivajul, negarea etc. Ca și alți autori, S. Long susține că procesele inconștiente pot fi recunoscute de intervievator grație sensibilității acestuia la funcționarea proiecțiilor și transferurilor ce vin dinspre intervievat. În mod special, sunt relevante pentru analiză ca parte a demersului de cercetare situațiile în care intervievatorul experimentează sentimente puternice sau gânduri care par să nu-l caracterizeze ori, cel puțin, nu sunt tipice emoțiilor și gândurilor pe care le are în situații similare. Totodată, S. Long menționează că nu toate emoțiile resimțite de intervievator sunt rezultatul unor proiecții inconștiente. Acestea ar trebui notate și pot forma baza unei ipoteze de lucru care ar putea fi testată prin exemple suplimentare și repetitive. Este important a menționa că identificarea proceselor inconștiente se bazează pe observarea repetărilor și a tiparelor în comportament – un singur eveniment de acest gen permite formularea unei presupoziii, însă doar persistența și repetarea tiparului permite includerea acestei presupoziii în demersul de cercetare.

La fel ca alte proiecte de cercetare, demersurile calitativiste de cercetare implică utilizarea inovațiilor tehnologice, fiind elaborate vaste programe pe calculator care să realizeze anumite etape de analiză a datelor. Presupuzițiile epistemologice care se află la originea acestor programe automatizate se referă la facilitarea măsurărilor de frecvență a unităților lexicale, identificarea coocurențelor pe corpusuri compuse din texte voluminoase, aceste metode dovedindu-și utilitatea în procedura de analiză până la un anumit nivel. Referindu-se la analiza textului interviului, S. Long (2018) afirmă că deși există mai multe pachete software pentru analiza transcrierilor și acestea sunt utile dacă numărul de interviuri este mare și datele trebuie să fie gestionate, acestea nu ar trebui utilizate ca un substitut pentru procesul de gândire a materialului, respectând premisa psihanalitică conform căreia socioanalistul se folosește de el însuși ca instrument de analiză. Autoarea susține că, pe lângă temele specifice din material, interviurile ar trebui analizate și din perspectiva proceselor care au loc în timpul interviului: care au fost atmosfera și climatul interviului? Care a fost dinamica dintre intervievat și intervievator? Ce părea evitat sau nespus?

Analizând anumite texte dedicate cercetării calitative, am constatat, în același timp, prezența termenilor psihanalitici în prezentarea unor metode calitative de analiză a datelor.

De exemplu, atunci când se referă la analiza de conținut, L. Bardin (2003/2007) vorbește despre lectură flotantă, menționând că aceasta poate fi efectuată în deplină libertate, în mod neorientat, nonaprioric, pentru a permite să apară intuițiile teoretice (germenii ipotezei) sau ideile

de tehnici (cu carnețelul în mână). Conform autoarei, lectura flotantă va identifica momentele de *déjà vu* – acumulările de recurențe de cuvinte, idei, moduri de a spune.

J.-C. Kaufmann (1996/1998), referindu-se la interviul comprehensiv, menționează, la fel, despre adoptarea unei „atenții flotante” în ascultarea înregistrărilor interviurilor. Vedem că termenul de lectură flotantă este o preluare inspirată și o extindere a conceptului psihanalitic de *atenție flotantă*, fiind valorificată plener și ideea psihanalitică privind fenomenul repetiției, inclusiv a repetiției și a revenirii materialului conflictual, a punctelor-cheie dintr-un demers existențial reprezentate într-un discurs asociativ liber într-o cură psihanalitică. Totodată, lectura flotantă, ca și atenția flotantă, face referință fundamentală și, implicit, validează diferențierea psihanalitică dintre conținutul manifest și conținutul latent al unui discurs.

R. Hinshelwood (2013) accentuează următoarele aspecte ale orientării psihanalitice care au fost acceptate de cercetarea calitativă și de psihologia clinică: 1) conceptele de atenție flotantă și observare nepărtinitoare; 2) cercetarea minuțioasă a trăirilor subiective ale observatorului; 3) capacitatea de reflecție și de analiză a experienței în general; 4) dimensiunea inconștientă a fenomenelor cercetate; 5) lucrul cu diverse interpretări, care permit validarea sau invalidarea presupuzițiilor analistului. Autorul susține că aceste premise psihanalitice au contribuit considerabil la dezvoltarea metodelor interviului și observației.

F. Nils și B. Rime (2007 *apud* Moscovici, Buschini, 2007) îl desemnează pe S. Freud ca fiind unul dintre pionierii interviului. Metoda asocierii libere, conceptualizată de acesta, prevede invitația către pacient de a se exprima liber, psihanalistul intervenind doar pentru a propune interpretări asupra discursurilor manifest și latent. Autorii citați susțin că interviul se caracterizează prin faptul că cercetătorul dispune de o serie de întrebări care îi servesc drept reper, dar pe care nu le pune într-o ordine rigidă, ci în funcție de dinamica conversației, de reacțiile afective ale respondentului, de revelațiile cognitive și afective ale interviului.

În concluzie, menționăm că ceea ce unește psihanaliza și cercetarea calitativă este prioritizarea discursului liber, observarea și studierea în profunzime a fenomenelor psihice, valorificarea trăirilor protagoniștilor în procesul de cercetare. Avându-și sorgința în interacționismul simbolic și constructivism, cercetarea calitativă rezonează cu conceptele psihanalitice de transfer și contratransfer, ambele referindu-se la ceea ce se construiește în spațiul comun al ședinței psihanalitice și al curei psihanalitice.

Contratransferul în cercetarea calitativă

În domeniul științelor socioumane se remarcă, în ultimul timp, un interes sporit pentru conceptul psihanalitic de contratransfer, implicit prin cercetarea răspunsurilor emoționale și comportamentale ale cercetătorilor. Fenomenul contratransferului împarte același spațiu

conceptual și clinic cu fenomenul transferului și, în acest sens, vom menționa dualitatea acestor concepte. Transferul este un termen introdus de S. Freud pentru a desemna un proces constitutiv al curei psihanalitice prin care dorințele inconștiente ale analizandului în raport cu diverse „obiecte” – persoane semnificative pentru client – se repetă în cadrul relației analitice asupra persoanei analistului. În același timp, contratransferul se referă la reacția inconștientă a psihanalistului la transferul unui pacient. Din perspectivă psihanalitică, analiza relației analist-analizand reprezintă un material extrem de important pentru cunoașterea realităților psihice. Multe dintre studiile dedicate manifestării transferului și contratransferului în cadrul cercetării au valorificat ideea conform căreia stările psihice pot fi transferate de la participant la cercetător, într-un proces analog cu mecanismele de proiecție și identificare proiectivă, descrise de psihanalisti (Clarke, 2002; Gemignani, 2011; Jervis, 2009, 2011; Lorimer, 2010; Marks și Monnich-Marks, 2003; Morgenroth, 2010; Robben, 2012; Roper, 2003; Strømme et al., 2010). Totuși, aceiași autori susțin că, chiar dacă se acceptă faptul că cercetătorii sunt supuși proiecțiilor participanților, aceste date ar trebui să fie întotdeauna comparate cu alte date pentru validare.

În opinia lui I. Parker (2010), contratransferul ar putea fi folosit de către cercetătorii psihosociali pentru a descrie sentimentele care îi ghidează în demersurile de cercetare și pentru a înțelege ce se întâmplă între ei și obiectele lor de studiu. L. Cartwright (2004) se referă la impresiile incipiente de transfer–contratransfer în cadrul cercetării, iar M. Gemignani (2011) vorbește despre importanța observării atente a schimbărilor în starea de spirit, asociațiile și reacțiile corporale ale cercetătorului.

J. Holmes (2014) menționează că în literatura psihanalitică termenul de contratransfer a fost folosit în cel puțin trei moduri: (a) „contratransferul care interferează”, referindu-se în termeni freudieni la elemente ale propriei nevroze a analistului ca obstacol în calea procesului terapeutic; (b) „contratransferul util”, un concept postfreudian, în mare parte kleinian, în care elemente ale nevrozei pacientului sunt transferate în mod inconștient asupra analistului și, prin urmare, reprezintă un instrument pentru analist în procedura de înțelegere a lumii interioare a pacientului; (c) contratransferul ca realitate intersubiectivă și co-creată care conține elemente atât de *a*, cât și de *b*, dar care este, de asemenea, un „al treilea” (Ogden, 1994), care nu poate fi definit exclusiv în termeni de analist sau pacient, ci doar ca produs al interacțiunii acestora.

Explicarea contratransferului de către cercetătorii calitativiști s-a concentrat, în mod special, pe contratransferul „util” de „tip b”, bazat pe teoria kleiniană, fiind invocat în acest sens conceptul de identificare proiectivă, care descrie felul în care sentimentele pot fi „puse” în analist de către pacient. E. B. Spillius și E. O’Shaughnessy (2012) descriu modul în care sentimentele și gândurile nedorite, inacceptabile pot fi transferate în mod inconștient asupra altora, inclusiv asupra

cercetătorului, în relația dintre respondent și cercetător. Cercetătorii calitativiști care justifică această abordare, cum ar fi S. Jervis (2009), Lorimer (2010), H. Strømme et al. (2010), fac trimitere la articole psihanalitice clasice, precum cel al lui P. Heimann (1950), în care contratransferul este definit ca „instrument de cercetare a inconștientului pacientului”.

Numeroși cercetători calitativiști invocă realitățile transferențiale și contratransferențiale identificate în cadrul demersurilor proprii de cercetare. De exemplu, S. Clarke (2002) se referă la modul în care o stare sau un rol poate fi indus cercetătorului, sugerând că în interviurile pe care le-a realizat a fost supus „identificărilor proiective” ale intervievaților săi. La fel, S. Marks și H. Monnich-Marks (2003) relatează că atunci când afectele respondenților sunt insuportabile, acestea pot fi proiectate în mod inconștient asupra cercetătorului. Autorii germani se referă la interviuarea a 43 de persoane care au susținut activ mișcarea nazistă, menționând că intervievații descriau experiența lor printr-un discurs factual și dezafectat, în timp ce cercetătorii trăiau emoții intense în timpul interviului și în timpul transcrierilor: „... noi, interviuatorii, ne-am simțit adesea depășiți, bulversați, goliți, întristați, confuzi, bolnavi, abuzați sau doborâți. În timpul nopților care au urmat unui interviu am fost adesea bântuiți de coșmaruri despre război sau persecuție” (p. 9). Lorimer (2010) descrie propriile reacții contratransferențiale pe care le-a experimentat în timp ce făcea cercetare într-un spital danez de psihiatrie. Cercetătoarea relatează despre o senzație puternică în minte sau în corp care „ar putea indica prezența unei tensiuni inconștiente” la respondent, contratransferul ei fiind inițial înțeles ca identificare proiectivă. Cu toate acestea, preocupată de rigorile cadrului de cercetare, autoarea afirmă: „Trebuia să fiu conștientă dacă o stare de spirit era provocată de persoana cu care vorbeam sau era mai evident legată de un aspect al propriei mele vieți”.

Interogându-se în privința utilității analizei trăirilor transferențiale și contratransferențiale în studiile lor, cercetătorii se declară deschiși pentru integrarea acestor realități ale procesului de cercetare în grila de gândire a fenomenului studiat. În acest sens, H. Strømme et al. (2010) susțin următoarele: „valorificarea reacțiilor contratransferențiale și detalierea incidentelor de comunicare nonverbală fac posibilă formularea unor concluzii despre atitudinea relațională a participanților și despre procesele lor de apărare” (p. 234). Astfel, potrivit autorilor, reacțiile contratransferențiale pot fi utilizate pentru a avea acces la mai multe informații și procese inconștiente care se întâmplă în contextul cercetării.

În legătură cu aplicarea conceptului de contratransfer în cercetările calitative, J. Holmes (2014) identifică trei întrebări formulate în literatura de cercetare calitativă: 1) care sunt tendințele de definire a contratransferului; 2) în ce mod este descrisă manifestarea contratransferului; 3) în

ce mod analiza contratransferului poate fi utilă cercetătorilor calitativiști. În cele ce urmează vom încerca să oferim câteva repere în scopul clarificării acestor problematizări.

Definirea contratransferului în cercetare

Statutul și definirea contratransferului în cercetare au legătură directă cu definirea contratransferului în școlile de psihanaliză. Chiar dacă, în general, atestăm o definiție unică a contratransferului, indiferent de școala psihanalitică, și anume contratransferul ca reacție inconștientă a analistului la transferul analizandului, sunt anunțate totuși și diferențieri în cadrul școlilor de psihanaliză. Am menționat mai sus școlile care în psihanaliza contemporană formează nucleul și potențialul a ceea ce este astăzi psihanaliza: școala freudiană, școala kleiniană, școala intersubiectivistă.

Din perspectiva abordării freudiene, contratransferul este văzut mai mult în contextul relației asimetrice analist-analizand și ceea ce este important în această asimetrie se referă la faptul că aceasta presupune capacitatea de neutralitate binevoitoare a analistului, poziție implicit analitică și reflexivă. S. Freud (1937/2010), fiind, așa cum spunea el însuși, mai mult interesat de cercetare decât de practica clinică, menționează despre caracterul științific inductiv al procesului de analiză: „În rezumat, vrem să stabilim că nu merităm să ni se reproșeze că dăm deoparte cu dispreț luarea de poziție a analizandului față de construcțiile noastre. Ținem seama de ea și luăm adesea din ea puncte de sprijin valoroase. Dar aceste reacții ale pacientului au în majoritatea lor multiple sensuri și nu permit nicio decizie definitivă. Numai continuarea analizei poate să determine decizia despre corectitudinea sau lipsa de validitate a construcțiilor noastre. Considerăm că o construcție nu este nimic mai mult decât o presupunere care așteaptă verificare, confirmare sau negare” (p. 333). Astfel, contratransferul analistului este, în același timp, un spațiu al demersului terapeutic și al demersului de cercetare.

Psihanaliza kleiniană, fondată pe marile concepte contratransferențiale ale lui M. Klein – proiecție, introiecție, identificare proiectivă, extinde metodologia de analiză a relației analist-analizand. Conform acestei abordări, analistul nu poate avea poziția unui observator neutru, deoarece spațiul său psihic este influențat de materialul psihic al pacientului. Dar se pare că cercetarea are doar de câștigat din această nouă atitudine față de relația analitică, întrucât implică un acces ridicat la aspectele latente ale discursului (Klein, 1946/2008).

Abordarea contemporană, numită intersubiectivistă, avându-i în calitate de reprezentanți pe R. D. Stolorow (2007/20016) și Th. Ogden (2005/2014), pune accent pe materialul psihic creat în spațiul ședinței și în spațiul curei psihanalitice. Această abordare, probabil cea mai apropiată de preceptele interacționismului și ale constructivismului, sugerează că în cadrul spațiului analitic ambii protagoniști creează ipoteze și teoretizări.

Manifestări ale contratransferului în cercetarea calitativă

Analiza literaturii de specialitate relevă că trăirile afective, actele ratate și reacțiile corporale sunt o parte inevitabilă a cercetării calitative, în special în legătură cu subiecte sensibile de cercetare. Numeroase manifestări la nivel emoțional și comportamental pot include elemente proiective atât din partea respondentului, cât și a cercetătorului: reacții emoționale puternice, neașteptate sau nepotrivite; reacții comportamentale ale cercetătorului, care țin de modul în care este tratat respondentul și cadrul de cercetare; pauze și întrebări/răspunsuri confuze ale cercetătorului, incapacitatea de a înțelege materialul oferit de respondent ș.a.

În cercetările dedicate acestui subiect se menționează faptul că emoțiile vor fi activate în mod deosebit de puternic în cercetarea subiectelor sensibile, cum ar fi traumele istorice antropogene, migrația, abuzul fizic, abuzul sexual (Marks și Monnich-Marks, 2003; Morgenroth, 2010; Cojocaru, 2018). Contrar tendinței de a le anula din protocolul de cercetare, M. Gemignani (2011) consideră că atunci când sunt acceptate și abordate, reacțiile emoționale ale cercetătorului pot fi o sursă importantă de reflexivitate și de date pentru cercetare.

Unii cercetători au descris modul în care comportamentele lor în procesul de cercetare pot conține elemente proiectate. De exemplu, M. Gemignani (2011), referindu-se la comportamentul său de distanțare în lucrul de cercetare cu persoanele refugiate, formulează ipoteza unei identificări inconștiente a cercetătorului cu izolarea emoțională trăită de mulți supraviețuitori ai traumelor. S. Jervis (2009) descrie acest proces printr-un exemplu de comportament propriu într-un context de cercetare, reformulând cuvântul „teribil” al respondentului cu cuvântul „dificil”, acest fapt reprezentând, consideră autorul, o tendință inconștientă de a nu lua în serios suferința respondentului. Astfel, autorii citați consideră că reformularea frazelor sau comportamentul distant ar putea reprezenta modalități prin care cercetătorii se protejează pe ei înșiși și pe participanți de niveluri mai profunde ale suferinței umane.

În literatura de specialitate au fost evidențiate, de asemenea, aspectele comunicative ale reacțiilor corporale ale cercetătorului, atât din punct de vedere fenomenologic, cât și din punct de vedere psihanalitic (Jervis, 2009; Morgenroth, 2010). Potrivit lui S. Jervis (2009), contratransferul se poate manifesta corporal în cadrul cercetării prin modalități de felul: o „senzație de fluturare în piept”, „conștientizarea unei încercări de a avea mai mult contact vizual cu participantul”, „ignorarea de către cercetător și de către participant a altor persoane care intră în încăperea în timpul interviului” (p. 35). Autorul menționează că astfel de manifestări pot conține informații valoroase, dar trebuie combinate cu alte elemente ale interacțiunii în contextul cercetării.

Una dintre cele mai grave reacții contratransferențiale este considerată „alunecarea din rol a cercetătorului”. H. Strømme et al. (2010) descriu acest proces în notele lor de interviu în felul

următor: „Simt că ea [respondenta] este nesigură în relația ei cu mine și că eu devin nejustificat de evitant ca răspuns la neliniștea ei în această situație” (p. 214). Astfel, o mișcare de îndepărtare a intervievatorului de la materialul cu încărcătură emoțională ar putea fi determinată de faptul că „intervievatorul simte că participantul se simte vulnerabil în fața unui obiect internalizat critic proiectat asupra sa”, H. Strømme et al. (2010) formulând ipoteza că în astfel de cazuri intervievatorul este „sedus” în roluri prescrise inconștient de către respondent.

Fenomenul proiecției a fost descris de unii cercetători ca inducând stări de „nepotrivire emoțională” (Lorimer, 2010; Marks și Monnich-Marks, 2003; Robben, 2012). Cu referire la acest subiect, A. M. Robben (2012) descrie un proces de deconectare a sentimentelor cercetătorului de la emoțiile puternice în timpul interviurilor cu generalii de război argentinieni care au comis acte de tortură. Așa cum am menționat mai sus, S. Marks și H. Monnich-Marks (2003) au identificat o nepotrivire între dialogurile detașate ale respondenților – foști aderenți activi ai mișcării naziste – și trăirile emoționale intense trăite de către cercetători. Autorii citați menționează că recunoașterea contratransferului în cadrul interviului este dificilă, întrucât conținuturile contratransferențiale sunt dificil de decelat în teren sau, ulterior, la etapa transcrierii interviurilor de cercetare. Din aceste considerente, cercetătorul este solicitat să realizeze o muncă de „citire printre rânduri”, de decelare a mesajului latent și de identificare și analiză a propriilor reacții emoționale.

Așadar, analizând informația despre reacțiile contratransferențiale ale cercetătorilor, constatăm că problematica manifestărilor contratransferențiale în cercetarea subiectelor sensibile reprezintă ea însăși un „subiect sensibil”. Bineînțeles, cercetătorii interesați de acest aspect al cadrului de cercetare s-au întrebat asupra modalităților de gestionare a contratransferului, pentru a evita riscul intrării într-o zonă profund subiectivă. J. Holmes (2014) susține că o soluție ar fi un „interview postinterview” pentru participanți, supervizări de grup și individuale ale cercetătorilor, care să se concentreze pe modificările trăirilor pe care le-au experimentat în procesul de cercetare, aceste recomandări fiind similare cadrului psihanalitic de cercetare și de formare profesională.

Utilizarea contratransferului

S. Kvale (1999) susține că reacțiile contratransferențiale ale cercetătorului pot aprofunda datele cercetării, mai ales dacă sunt privite mai degrabă ca dinamici interpsihice decât ca dinamici intrapsihice. J. Holmes (2014) susține că dacă cercetătorul calitativist cercetează cu o atitudine reflexivă, atunci datele cercetării pot fi într-adevăr aprofundate și extinse în moduri interesante. Autorul consideră că o opțiune este de a considera sentimentele și comportamentele ca fiind co-create în relația de cercetare.

În același timp, alți cercetători se întreabă dacă doar cercetătorii cu pregătire psihanalitică pot folosi aceste metode. De exemplu, potrivit lui S. Jervis (2009), H. Strømme et al. (2010),

capacitatea cercetătorului de a accesa și de a reflecta asupra materialului proiectat se bazează pe faptul că acesta a absolvit o formare psihanalitică sau cel puțin a făcut o psihanaliză personală. Este cunoscut faptul că un curs de analiză personală oferă o înțelegere mai profundă a propriilor defense psihice și, astfel, facilitează o mai bună înțelegere a materialului care ar putea fi proiectat de către respondent și reduce riscurile atribuirii respondentului a propriilor defense ale cercetătorului.

În același timp, J. Sandler (1976) se întreabă dacă datele contratransferențiale ale unui cercetător neanalizat ar reprezenta o analiză de contratransfer sălbatic. În opinia lui J. Holmes, cu sau fără pregătire analitică personală, utilizarea contratransferului în cercetare solicită ca cercetătorul să gândească și să simtă în mod reflexiv, ceea ce ar însemna: (a) să fie capabil să observe schimbările comportamentale și emoționale la el însuși și la respondenți; (b) să nu accepte neapărat cuvintele sau sentimentele proprii ori ale respondenților la valoarea nominală, ci să fie capabil să „simtă în jurul” răspunsurilor și (c) să aibă dezvoltată capacitatea de a examina legăturile potențiale dintre răspunsurile observate în stările afective și alte aspecte ale situației de cercetare, cum ar fi schimbările în dialogul participanților. Totodată, autorii citați sugerează că, din cauza cadrului temporal limitat al majorității cercetărilor în comparație cu cadrul analitic, reacțiile contratransferențiale ale cercetătorilor nu ar trebui să fie folosite ca dovezi independente, ci ca o sursă de informații coroborate care confirmă sau infirmă impresiile analitice generale.

Tot în acest sens, al respectării rigorilor cadrului de cercetare, cercetătorii calitativiști, care consideră trăirile afective parte firească a procesului de cercetare, atenționează ferm asupra capacității cercetătorului de a-și păstra obiectivitatea științifică, de a gândi trăirile afective, realizând întotdeauna „trecerea delicată de la perceptual la conceptual” (Laé, 1992 *apud* Kaufmann, 1996/1998, p. 261).

În ceea ce privește modul de accesare a datelor contratransferențiale în cadrul cercetării, cercetătorii calitativiști formulează recomandări similare celor care definesc cadrul psihanalitic de lucru. De exemplu, S. Jervis (2009) descrie în felul următor accesarea trăirilor afective de către cercetător: „Pentru ca cercetătorii să înțeleagă cu adevărat experiențele respondenților, ei trebuie mai întâi să le simtă. Acest lucru implică în mod inevitabil să se piardă în mod tranzitoriu în contratransferul lor. Ceea ce este important este că cercetătorii ar trebui apoi să-și recupereze obiectivitatea și să încerce să dea sens sentimentelor evocate în ei, ceea ce ar putea necesita ca ei să ceară ajutorul unui terț” (p. 157). În aceeași ordine de idei, J. Holmes (2014) susține că obiectivitatea nu poate fi solicitată într-o cercetare calitativă într-o manieră specifică rigorilor pozitivistice.

Referindu-se la diferite etape ale procesului de cercetare, C. Morgenroth (2010) face distincția dintre reacțiile contratransferențiale care apar în cadrul etapelor inițiale de cercetare (de exemplu, în timpul unui interviu de cercetare) și cele care apar atunci când are loc interpretarea textului și a datelor. Autorul consideră că reacțiile contratransferențiale în timpul transcrierii și interpretării datelor reprezintă un mijloc mai ușor de a accesa acest tip de date, prin contrast, în cadrul interviului cercetătorul fiind prea implicat în realizarea interviului pentru a gândi reflexiv.

Pentru a rezuma reflecțiile asupra trăirilor contratransferențiale, vom menționa că cercetătorii sunt în acord unanim că analiza contratransferului în mod izolat nu este suficientă. În cadrul psihanalitic clinic, pentru a fi de folos, contratransferul trebuie considerat în relație cu alte date, și nu în mod izolat. În celebrul său articol „Despre contratransfer”, psihanalista britanică P. Heimann (1950) s-a referit la contratransfer ca la un „instrument de cercetare”, dar într-un articol ulterior autoarea pune sub semnul întrebării utilizarea necritică a contratransferului ca o prescurtare pentru sentimentele analistului, fără a le raporta la datele reale din situația analitică, avertizând că termenul contratransfer poate deveni o scuză pentru orice sentiment emergent al analistului.

2. 3. Polemici privind metodologia de cercetare a traumatismului istoric

Secolul al XX-lea este considerat de mai mulți cercetători unul posttraumatic, avându-se în vedere faptul că a fost marcat de catastrofe sociale, genocide, războaie. Bineînțeles, și celelalte secole din istoria umanității au fost marcate de violențe sociale și ne întrebăm prin ce s-ar deosebi această perioadă istorică de altele. În sensul acestei interogații, specificăm că termenul de *posttraumatic* se referă inclusiv la travaliul de elaborare din punct de vedere politic, social, cultural, științific a acestei experiențe traumatice.

Astfel, constatăm că în a doua jumătate a secolului al XX-lea, în virtutea unor condiții politice și culturale, a fost posibil accesul la mărturiile supraviețuitorilor, urmând valorificarea, inclusiv științifică, a acestor mărturii. Date fiind aceste realități culturale și sociale, în ultimele decenii un număr mare de cercetători au fost interesați de studierea fenomenelor de violență socială din a doua jumătate a secolului trecut, prin recursul epistemologic la mărturiile supraviețuitorilor, ale martorilor secundari și ale descendenților (Borocas și Borocas, 1980; Yeghiceyan, 1983; Puget, 1989; Bar-On, 1995; Baranows et al., 1998; Fonagy, 1999; Altouniane, 2005; Bohleber, 2007; Betea, 2012; Waintrater, 2015; Reis, 2015; Tomasella, 2016; Nir, 2018).

Ca urmare a acestor preocupări, deopotrivă științifice și civice, începând cu a doua jumătate a secolului trecut, se dezvoltă metodologii de elaborare a traumatismelor istorice antropogene, fiind aduse în prim-planul discuțiilor, inclusiv al celor științifice, caracteristicile

funcționării umane – individuale și colective – prin care aceste traumatisme devin posibile, dar și prin căutarea unor resorturi psihice – iarăși, individuale și comunitare – care ar putea contribui la prevenirea violenței sociale (Arendt, 1951; Laub și Auerhahn, 1993; Figlio, 2003; Volkan, 2007; Fonda, 2017; Gailiene, 2019; Hamburger, 2021). Aceste interogații au presupus o reevaluare a conceptului de traumă, căutarea metodologiilor pertinente de cercetare și de elaborare psihologică și culturală a traumatismului.

Perspectiva psihanalitică de cercetare și reprezentarea științifică a traumei s-a constituit timp de mai multe decenii, ca parte din dezvoltarea psihanalizei, precum și ca rezultat al căutărilor de către cercetătorii din domeniul sociouman a unor metodologii și instrumente de cercetare a fenomenului traumatic, în mod special după cel de-al Doilea Război Mondial.

Psihanalistul german A. Hamburger (2018) susține că cercetarea traumelor istorice antropogene este influențată de înseși proprietățile-cheie ale violenței sociale: implică relații între cel puțin două grupuri sociale mari; de obicei, sunt nerecunoscute sau percepute diferit de cel puțin unul dintre grupurile implicate; există adesea o conspirație a tăcerii în jurul lor în grupul care cauzează sau menține situația traumatică; sunt esențiale sau cel puțin foarte importante pentru identitatea grupului.

În contextul căutării metodologiilor de cercetare a traumei istorice, a fost dezvoltat un domeniu dedicat exclusiv cercetării traumei, denumit *trauma studies* (Мороз, Суверина, 2014; Головашина, 2018). Acesta reprezintă un spațiu pluridisciplinar, în care se găsesc psihologi, filosofi, lingviști, istorici, culturologi. Referința pe care o facem în lucrarea noastră la *trauma studies* este determinată și de faptul că cercetătorii ce aparțin acestui domeniu, ca urmare a căutărilor privind conceptualizarea și înțelegerea traumei istorice, au considerat cadrul conceptual psihanalitic ca fiind cel mai pertinent pentru cercetarea traumei istorice.

Astfel, pentru autorii care activează în domeniul cercetării traumei, referințele centrale sunt lucrările lui S. Freud asupra traumei – *Studii asupra isteriei* (1895), *Dincolo de principiul plăcerii* (1920), *Doliu și melancolie* (1917). Așa cum am menționat în capitolul teoretic al lucrării, în lucrarea *Dincolo de principiul plăcerii* Freud descrie două concepte importante care au inspirat multe studii dedicate traumei istorice – *nevroza traumatică* și *compulsia la repetiție*. În sensul fenomenologiei psihice, aceste concepte sunt reprezentative și clarificatoare pentru fenomenele de actualizare și repetare a conflictelor inconștiente în cadrul unei cure psihanalitice, în raport cu persoana analistului, la fel ca și în fenomenologia traumei individuale și colective. Într-un moment istoric al gândirii sale, Freud constată că pacienții săi repetă inconștient experiența traumatică refuțată, în loc să și-o amintească. Această constatare a fost importantă pentru înțelegerea traumei psihice, clarificându-se diferența dintre amintire și repetiție: în amintire, trecutul și prezentul sunt

diferențiate, în repetiție acestea sunt amestecate, astfel trecutul împiedicând subiectului să vadă și să gândească realitățile prezentului. Din perspectivă freudiană, unul dintre scopurile analizei constă în stoparea acestor repetiții ciclice inconștiente ale trecutului, așa încât pacientul să trăiască din nou experiența uitată, iar grație travaliului analitic, aceasta să devină amintire, și nu repetiție. În lucrarea *Amintire, repetiție, perlaborare* (1914/2004), Freud susține că cu cât este mai mare rezistența pacientului în raport cu elaborarea materialului refulat, cu atât mai frecvent amintirea este înlocuită de repetiție și punere în act. Presupoziția lui Freud privind incapacitatea psihicului de a elabora traumatismul și tendința ce derivă de aici a compulsivității repetitive a fost preluată de cercetătorii contemporani în formularea perspectivei acestora privind dificultatea sau chiar, uneori, imposibilitatea de reprezentare a traumei.

Adaptând logica psihanalitică realităților sociale, sociologul rus S. Ușakin (2009), în introducerea la cartea *Травма: пункты*, afirmă că trauma poate fi definită prin două optici principale: 1) drept traumă pot fi luate evenimentele de unică dată care într-adevăr s-au întâmplat și care au schimbat fundamental viața comunității, reprezentările despre sine și viitorul potențial al acestor oameni; 2) trauma poate fi definită ca un anumit proces care a început după evenimentul catastrofic și care se prelungește poate până în prezent. S. Ușakin consideră că trauma este percepută ca o paralizie discursivă și epistemologică, ca o incapacitate de a uni trei experiențe critice: experiența trăită, experiența verbalizată și experiența elaborată. Astfel, din perspectiva autorului, scopul demersurilor epistemologice ar trebui să fie analiza distrugerii legăturii dintre emoții, cuvinte și semnificații. În această ordine de idei, sociologul rus vede trauma ca o experiență a pierderii, ca o matrice simbolică și ca un eveniment consolidator.

În viziunea cercetătoarelor ruse O. Moroz și E. Suverina (2014), conceptul de traumă istorică, la fel, presupune mai multe dimensiuni fenomenologice: 1) o experiență pe care o trăiesc oamenii după ce se confruntă cu evenimente traumatice; 2) prezența anumitor martori care au experiența trăirii și simțirii evenimentelor traumatice și pot transmite aceste impresii mai departe; 3) reprezentările despre memoria traumatică. Este important să menționăm că autorii ce reprezintă domeniul *trauma studies* nu se referă neapărat la o experiență concret-factuală a evenimentului traumatic, ci la reprezentarea despre experiența traumatică.

Pentru a analiza fenomenul represiunilor comuniste, ca și alte traume istorice, istoricul A. Etkind (2013) preferă conceptul de doliu în locul conceptului de traumă. Autorul definește trauma istorică în aceiași termeni anunțați de Sh. Felman și D. Laub (1992), C. Caruth (1998), care susțin că subiectul care a trecut printr-o experiență traumatică nu-și poate reprezenta situația respectivă, și anume acest eșec al reprezentării este ceea ce definește trauma. La fel, în teoria lui Etkind doliul localizat în zona epistemologică, întrucât este interesat de cunoaștere, implică dorința de a fi în

contact conștient cu experiența traumatică, cu ceea ce a fost pierdut. Prin contrast, prin însăși definiția sa, trauma nu are această caracteristică și potențialitate a cunoașterii, spune autorul. O altă diferență importantă reperată de A. Elkind este că doliul apare ca o atitudine a unui subiect față de alt subiect, în timp ce trauma rămâne în interiorul experienței aceluiași subiect, de aceea cunoașterea și elaborarea rămân imposibile.

Atunci când se referă la traumatismul istoric, sociologul american J. Alexander (2011/2012) folosește conceptul de *traumă culturală*, prin care înțelege un concept empiric, științific, care presupune existența unor legături noi de sens și cauzalitate între evenimente, structuri, reprezentări și acțiuni anterior nelegate între ele. J. Alexander consideră că evenimentele nu devin traumatice prin esența lor, trauma nu e ceva ce există în natură: ea este creată de societate. Așadar, în viziunea sociologului american, trauma este o caracteristică atribuită evenimentului de către societate. Argumentându-și poziția, autorul propune conceptul de *proces al traumei*, afirmând că trauma apare într-un spațiu societal doar atunci când crizele sociale devin crize culturale. Pentru mai multă claritate, sociologul american precizează că evenimentul este ceva, iar reprezentarea asupra evenimentului este altceva și că trauma nu este rezultatul faptului că cineva simte durere, ci este rezultatul unui disconfort accentuat critic, care afectează felul în care comunitatea își percepe identitatea proprie. Pentru a fi construit un proces al traumei, trebuie să existe anumite condiții și, în mod special, trebuie să existe personaje active care să inițieze procesul traumei.

Procesul social al traumei culturale presupune că există un grup de purtători ai mesajelor, un auditoriu – societate, comunitate, și un context istoric, cultural și instituțional în care se întâmplă actul lingvistic. Scopul vorbitorului este de a-i prezenta elocvent auditoriului (comunității) declarația despre traumă. Ca să convingă un auditoriu mai larg că acesta a fost traumatizat de un eveniment sau de o experiență, grupul purtătorilor trebuie să facă o muncă laborioasă la nivel de semnificații. Respectiv, de un proces al traumei nu beneficiază toate evenimentele sau experiențele care, conform teoriilor naturaliste, așa cum sunt denumite de J. Alexander, sunt traume. Sociologul american susține că unele comunități rămân incapabile să conștientizeze existența unei traume colective și să includă reflecțiile asupra acesteia în identitatea colectivă. Asta nu se întâmplă din cauza unui specific al traumei inițiale, ci ține de incapacitatea comunității de a realiza procesul traumei.

În aceeași logică de idei, C. Caruth (2009) susține că locul traumei se află undeva între evenimentele trecute și dezvoltarea ulterioară a suferinței, în faptul „amintirilor neamintite”, fixațiilor inconștiente, repetițiilor compulsive, flashbackurilor nedorite. Evenimentul traumatic își dobândește semnificația post-factum, când trece perioada de latență și se relevă consecințele

inconștiente. Istoria traumei nu se scrie în baza experienței propriu-zise, ci a reprezentărilor actuale sau a reprezentărilor posttraumatice. La fel, experiența traumatică capătă statut istoric doar atunci când îi include în spațiul său pe ceilalți.

Cercetătorii menționați mai sus susțin univoc că reprezentarea traumei niciodată nu este suficientă și nici reprezentările artistice, nici chiar strategiile științifice nu permit descrierea traumei până la capăt. Elaborarea, științifică și culturală, presupune nu doar regândirea traumei și a represiunilor, ci și crearea noilor reprezentări asupra evenimentelor.

2.4. Metodologia cercetării fenomenului deportărilor din RSSM

Demersul calitativ de cercetare

Studiul empiric reflectat în această lucrare reprezintă un *demers calitativ de cercetare*, baza conceptual-teoretică a proiectului de cercetare fiind una psihanalitică. M. Sumner (2006/2010) oferă următoarea definiție a cercetării calitative: „*cercetarea calitativă* investighează aspecte ale vieții psihosociale care nu sunt verificabile printr-o măsurare cantitativă și se pretează cercetărilor care, conform logicii epistemologice – a specificului obiectului de cercetare, a întrebărilor formulate asupra problemei de cercetare –, solicită mai degrabă un demers de cercetare axat pe găsirea semnificațiilor, identificarea și analiza reprezentărilor asupra fenomenelor studiate, și mai puțin pe clarificări de ordin cantitativ” (p. 86).

A. Mucchelli (2002 *apud* Scârnci, 2006) definește cercetarea calitativă drept un studiu empiric în științele umane și sociale care are următoarele caracteristici:

- 1) implică o perspectivă comprehensivă asupra fenomenului studiat;
- 2) obiectul de studiu este abordat într-o manieră deschisă și amplă;
- 3) materialul empiric este cules cu ajutorul metodelor calitative, metode care nu implică cuantificări;
- 4) presupune o analiză calitativă a materialului empiric, fără operaționalizări numerice și statistice;
- 5) implică o teoretizare a fenomenului studiat.

Referindu-se la motivele care determină un cercetător să opteze pentru un demers calitativist, J. Corbin și A. Strauss (2008) menționează faptul că cercetarea calitativă permite cercetătorului să studieze experiența subiectivă a protagoniștilor, să stabilească cum sunt construite cultural semnificațiile asupra experienței. În ceea ce privește caracteristicile cercetătorului care optează pentru un demers calitativist de cercetare, autorii menționați se referă în mod special la capacitatea de a tolera incertitudinea și gândirea analitică a cercetătorului.

M. Agabrian (2004) realizează o sinteză a caracteristicilor cercetării calitative, în baza analizei perspectivelor asupra specificului cercetării calitative enunțate de autorii fondatori ai acestei paradigme. În baza acestei sinteze, am elaborat un tabel în care sunt prezentate dimensiunile centrale ale cercetării calitative.

Tabelul 2.1. Caracteristici ale cercetării calitative (adaptare după M. Agabrian, 2004)

Caracteristici ale cercetării calitative (adaptare după Agabrian, 2004)	
<i>Complexitatea obiectului de cercetare</i>	Obiectul de cercetare nu este redus la variabile singulare, ci este studiat în complexitatea și totalitatea sa; Obiectul de cercetare reprezintă situații complexe ce includ atitudini, practici, comportamente și interacțiuni ale subiecților.
<i>Dimensiunea intersubiectivă a cercetării</i>	Valorificarea subiectivității cercetătorului; Valorificarea subiectivității respondentului; Valorificarea comunicării cercetător-respondent ca parte a procesului cunoașterii.
<i>Dimensiunea constructivistă a cercetării</i>	Analizarea modului în care subiectivitatea structurează cercetarea; Analizarea modului în care subiectivitatea poate conduce la un nivel mai mare de obiectivitate; Înțelegerea experienței, a valorilor și a intereselor cercetătorilor împreună cu mărturiile participanților constituie procesul comun de construcție a cunoștințelor.
<i>Dimensiunea reflexivă a cercetării</i>	Recunoașterea caracterului relativ al realității sociale; Recunoașterea existenței realităților sociale multiple; Valorificarea poziției centrale a cercetătorului în construcția cunoașterii.
<i>Diversitatea teoretică și metodologică a cercetării</i>	Cercetarea calitativă implică tehnici metodologice diverse, derivate atât din diversitatea pozițiilor teoretice, cât și din diversitatea fenomenului social și uman.
<i>Dimensiunea textuală a cercetării</i>	Realitățile sociale sunt produse de către participanți prin intermediul înțelesurilor atribuite anumitor evenimente sau obiecte; Textul se substituie realității studiate; Textul reprezintă materialul empiric al cercetării.
<i>Dimensiunea interpretativă a cercetării</i>	Produsul cercetării calitative este o creație densă și complexă, care reflectă interpretările cercetătorului asupra lumii sociale, particularizată în situații locale; În cercetarea calitativă datele sunt prezentate prin limbaj.

Cercetarea calitativă își are sorginea în interacționismul simbolic și construcționismul social. Astfel, demersul nostru de cercetare se pretează ideilor *interacționismului simbolic*, conform căruia comportamentul uman poate fi înțeles și explicat atunci când se iau în considerare semnificațiile pe care persoanele le atribuie lucrurilor și acțiunilor lor. Respectiv, am fost interesați să vedem cum au perceput și au interpretat experiențele deportării protagoniștii primari ai acestui fenomen – persoanele deportate, care au fost acțiunile lor în diverse contexte existențiale construite de fenomenul deportărilor, ce semnificații sunt atribuite fenomenului deportărilor de către alți actori din spațiul social – cercetătorii implicați în studierea fenomenului deportărilor din RSSM și descendenții persoanelor deportate. În același timp, cercetarea noastră are tangențe cu ideile *construcționismului social*, care pune accent pe interacțiunea socială ce are loc în actul cercetării și pe conceptele elaborate în procesul și în spațiul cercetării.

Nefiind un demers epistemologic cantitativist, construit în baza principiilor pozitivistice, demersul calitativ de cercetare presupune, totuși, o serie de rigori care vin să asigure calitatea științifică a procesului de cercetare și a produsului final. A. Mucchielli (2002 *apud* Scârnci, 2006) se referă la următoarele criterii de evaluare a cercetării calitative: acceptare internă, coerență internă, confirmare externă, completitudine și saturație.

- *Acceptarea internă* implică nivelul de corespondență și de aprobare între interpretările/teoretizările cercetătorului asupra materialului colectat și felul în care sunt percepute datele culese de către participanții la studiu”.

- *Coerența internă* se referă la calitatea argumentației demersului epistemologic, atât sub aspect structural, cât și interpretativ.

- *Confirmarea externă* implică capacitatea cercetătorului de a demonstra rigurozitatea și corectitudinea procesului de culegere a datelor incluse în cercetare.

- *Completitudinea* se referă la capacitatea cercetătorului de a formula interpretări complexe și elaborative asupra materialului analizat, care să extindă reprezentarea științifică asupra fenomenului studiat.

- *Saturația* se referă la diversitatea maximală de informații, referințe și interpretări asupra obiectului cercetării.

Strategia deductivă și strategia inductivă în cercetarea calitativă

Cercetării calitative îi este specifică strategia inductivă, spre deosebire de cercetarea cantitativă, care se organizează în baza strategiilor deductive. Cercetătorul român M. Agabrian (2004) susține că, date fiind complexitatea și dinamismul vieții contemporane, este necesară o

abordare nouă în cercetare. Astfel, autorul afirmă că, în locul metodologiilor deductive tradiționale, tot mai frecvent sunt utilizate strategiile inductive și prezintă următoarele caracteristici ale strategiei inductive:

- toate faptele sunt observate și înregistrate fără selecție sau supoziții;
- aceste fapte sunt analizate, comparate și clasificate fără folosirea ipotezelor;
- de la această analiză, generalizările sunt derivate în mod inductiv ca relații între fapte;
- generalizările sunt subiect de testare pe mai departe.

J. Corbin și A. Strauss (2008) menționează că cercetarea calitativă le permite cercetătorilor să ajungă la experiența subiectivă a participanților, să stabilească modul în care se formează sensurile prin și în cultură și să descopere variabile mai degrabă decât să testeze variabile. Autorii citați menționează că și strategiile deductive pot fi parte a cercetării calitative, doar că în cercetarea calitativă acestea au altă poziționare în procesul de cercetare: strategiile deductive sunt aplicate prin formularea ipotezelor în procesul de analiză a datelor, prin problematizări și interogații asupra fenomenelor studiate. Elaborarea ipotezelor pe parcursul analizei datelor face parte din ceea ce J.-C. Kaufmann (1992/1998) numește „creativitate conceptuală”, autorul afirmând că „inovația teoretică depinde de capacitatea de a face să apară ipoteze” (p. 261).

În cazul lucrării noastre, logica cercetării a fost construită în baza metodologiei calitativiste de cercetare, având la bază strategia inductivă de cercetare, în același timp analiza și interpretarea datelor implicând și strategii deductive.

Materialul empiric utilizat și specificul eșantionării în cercetarea calitativă

În contextul cercetării calitative se operează cu trei categorii de date: *date primare*, *date secundare* și *date terțiare*. Materialul empiric utilizat în cadrul cercetării noastre s-a constituit din două surse de date – date primare și date secundare.

Sursa de date primare. Pentru investigarea aspectului transmiterii intergeneraționale în cazul fenomenului deportărilor din RSSM au fost realizate 30 de interviuri cu descendenți ai deportaților (nepoți). Persoanele implicate în interviuri au vârsta între 26 și 48 de ani, au studii superioare, sunt implicate în activitate profesională, sunt căsătorite sau într-o relație.

Pentru investigarea trăirilor cercetătorilor în cadrul proiectului de cercetare dedicat deportărilor din RSSM, au fost realizate nouă interviuri semistructurate aprofundate cu istorici-cercetători, implicați în realizarea interviurilor cu persoanele deportate, în perioada 2013-2018, în cadrul Programului de Stat „Recuperarea și valorificarea istorică a memoriei victimelor regimului totalitar-comunist din R.S.S. Moldovenească în perioada anilor 1940-1941, 1944-1953”.

Sursa de date secundare. Datele secundare utilizate în cercetare reprezintă materialul narativ obținut în baza interviurilor aprofundate semistructurate realizate de Institutul de Istorie Socială „ProMemoria” în cadrul Programului de Stat „Recuperarea și valorificarea istorică a memoriei victimelor regimului totalitar-comunist din R.S.S. Moldovenească în perioada anilor 1940-1941, 1944-1953” – 88 de interviuri. În *Anexa 1* sunt prezentate datele respondenților în următorii termeni: 1) regiunea de baștină; 2) anul nașterii; 3) anul deportării; 4) vârsta la momentul deportării; 5) regiunea deportării.

Textele interviurilor utilizate în cercetare în calitate de date secundare sunt publicate în următoarele culegeri:

1. Anatol Petrencu, Ludmila D. Cojocaru, Lidia Pădureac, *Românii în Gulag. Memorii, mărturii, documente*, vol. I, Chișinău: Balacron, 2014;

2. Anatol Petrencu, Ludmila D. Cojocaru, Lidia Pădureac, *Românii în Gulag. Memorii, mărturii, documente*, vol. II, Chișinău: Balacron, 2015;

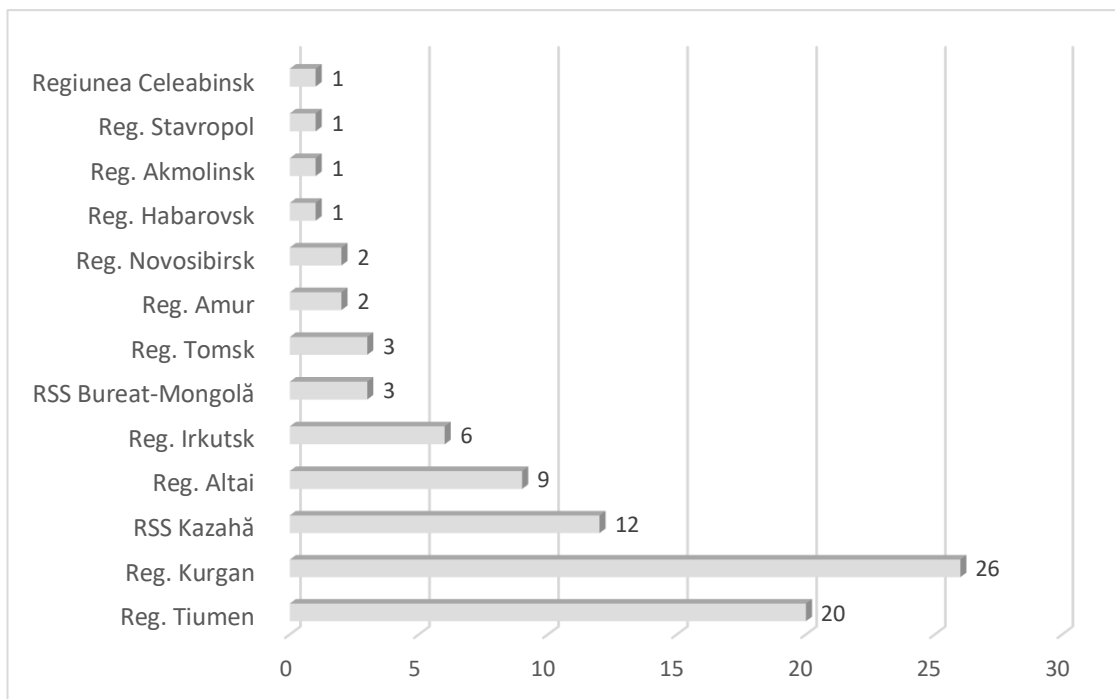
3. Ludmila Cojocaru (ed.), *Arhivele Memoriei. Recuperarea și valorificarea istorică a memoriei victimelor regimului totalitar-comunist din Republica Sovietică Socialistă Moldovenească. Memorii, documente, studii de caz. Cercetări realizate în localitățile din centrul Republicii Moldova*, vol. I, tom I, Chișinău: Balacron, 2016;

4. Lidia Pădureac (ed.), *Arhivele Memoriei. Recuperarea și valorificarea istorică a memoriei victimelor regimului totalitar-comunist din Republica Sovietică Socialistă Moldovenească. Memorii, documente, studii de caz. Cercetări realizate în localitățile din nordul Republicii Moldova*, vol. III, tom II, Chișinău: Balacron, 2017;

5. Elena Postică (ed.), *Arhivele Memoriei. Recuperarea și valorificarea istorică a memoriei victimelor regimului totalitar-comunist din Republica Sovietică Socialistă Moldovenească. Memorii, documente, studii de caz. Cercetări realizate în localitățile din sudul Republicii Moldova*, vol. II, tom I, Chișinău: Balacron, 2016;

6. Elena Postică (ed.), *Arhivele Memoriei. Recuperarea și valorificarea istorică a memoriei victimelor regimului totalitar-comunist din Republica Sovietică Socialistă Moldovenească. Memorii, documente, studii de caz. Cercetări realizate în localitățile din sudul Republicii Moldova*, vol. II, tom II, Chișinău: Balacron, 2016;

7. Constantin Manolache (ed.), *Arhivele Memoriei. Recuperarea și valorificarea istorică a memoriei victimelor regimului totalitar-comunist din Republica Sovietică Socialistă Moldovenească. Memorii, documente, studii de caz. Cercetări realizate în localitățile din sudul Republicii Moldova*, vol. III, tom III, Chișinău: Balacron, 2019.

Figura 2.1. Distribuția datelor privind regiunea deportării și numărul persoanelor deportate

În cercetarea calitativă, eșantionarea se realizează după criteriile teoretice, acest tip de eșantionare fiind numit în literatura de specialitate *eșantionare teoretică*. Modelul eșantionării teoretice a fost propus de B. G. Glaser și A. L. Strauss (1968) și este definit în următorii termeni: „Eșantionarea teoretică este procesul de colectare a datelor pentru generarea teoriei, prin care analistul colectează, codifică și analizează datele și decide ce date să colecteze în continuare și unde să le găsească, pentru a-și dezvolta teoria pe măsură ce aceasta apare” (p. 53). Acest tip de eșantionare pornește de la problema de cercetare și de la întrebările cercetătorului asupra fenomenului ce urmează a fi studiat. Eșantionarea teoretică reflectă circularitatea cercetării calitative, în care culegerea și analiza datelor se completează și se întâmplă simultan – primele presupoziii asupra fenomenului studiat pot apărea de la primele surse de date, iar acest fapt poate determina tipul datelor culese ulterior.

O întrebare importantă în cadrul unei cercetări calitative este cea referitoare la cantitatea de date care vor fi culese și la criteriile după care se stabilește această limită. Limita respectivă este determinată de fenomenul denumit în cercetarea calitativă *saturație teoretică*. N. Cojocaru (2010) menționează că „saturația teoretică desemnează situația când culegerea noilor date și examinarea noilor cazuri nu mai pot aduce nimic nou pentru dezvoltarea teoriei pe care o

construim; principiul saturației implică culegerea datelor până când informațiile devin redundante” (p. 131).

În cazul cercetării noastre, primele date analizate au fost interviurile cu persoanele deportate realizate de către cercetătorii istorici. Unele elaborări conceptuale, cum ar fi cele de *traumatizare narcisică* sau *traumatizare relațională*, au fost posibile din analiza primelor 10 interviuri. Pe măsura includerii mai multor interviuri în categoria datelor analizate, au fost descoperite noi categorii și desemnate noi concepte, care să asigure *coerența teoriei*. După cum afirmă J. Corbin și A. Strauss (2008), „coerența teoriei se produce prin utilizarea unui concept explicativ general, care se situează deasupra celorlalte și care, luat împreună cu celelalte concepte, explică *ce, cum, când, unde și de ce* în legătură cu un fenomen”.

Metode de colectare a datelor

Metoda de colectare a datelor utilizată a fost *interviul aprofundat semistrukturat*. Intervievarea este cea mai frecvent utilizată metodă de colectare a datelor din punctul de vedere al cercetării calitative (Midgley și Holmes, 2018). P. Davies (2006/2010) definește interviul drept o „metodă de culegere a datelor, informațiilor și opiniilor care implică în mod specific adresarea unei serii de întrebări. De regulă, un interviu reprezintă o întâlnire sau un dialog între oameni în care ia naștere o interacțiune personală și socială”.

M. Agabrian (2004) afirmă că dacă la nivelul cunoașterii comune interviul este perceput ca o metodă simplă care nu presupune instruire și abilități speciale, în realitate, planificarea și realizarea interviurilor, analiza materialului colectat și elaborarea raportului de cercetare reprezintă un demers complex, ce implică rigoare metodologică și tehnică. Autorul mai menționează următoarele caracteristici ale interviului: 1) interviul oferă posibilitatea sondării profunde și nuanțate a ființei umane și a patternurilor de relaționare cu ceilalți, la fel și a tiparelor de gândire a grupurilor; 2) interviurile sunt instrumente de cercetare grație cărora subiecții sunt implicați în construcția narațiunii privind experiențele proprii; 3) interviurile asigură condiții pentru o analiză în profunzime a fenomenului studiat, oportunitatea de a avea acces la experiența respondenților și la semnificațiile pe care le atribuie aceștia realității studiate, posibilitatea de a fi în contact cu narațiunea respondenților, având acces la dimensiunile cognitive și afective ale acestei narațiuni.

În contextul lucrării noastre, interviul aprofundat semistrukturat a fost utilizat în cazul a două categorii de respondenți: cercetătorii istorici care au realizat interviuri cu persoanele deportate și descendenții persoanelor deportate. Obiectivul cercetării relației cercetător-intervievat a presupus realizarea interviurilor semistrukturate aprofundate cu cercetătorii istorici: au fost realizate nouă interviuri aprofundate cu coordonatorii Programului de stat „Recuperarea și

valorificarea istorică a memoriei victimelor regimului totalitar-comunist din R.S.S. Moldovenească în perioada anilor 1940-1941, 1944-1953”, aceștia fiind implicați pe parcursul mai multor ani în realizarea interviurilor de istorie orală cu persoanele deportate. Întrebările din *ghidul de interviu* s-au referit la următoarele aspecte ale cercetării: 1) percepția materialului traumatic în cadrul interviurilor de cercetare; 2) gestionarea trăirilor afective în cadrul interviurilor de cercetare; 3) evaluările cercetătorilor privind felul în care trăirile afective în cadrul interviurilor influențează procesul de cercetare.

Ghidul de interviu pentru interviuarea cercetătorilor implicați în proiectele de istorie orală a inclus următoarele întrebări care s-au referit la aspectele centrale enunțate mai sus:

1. Vă rog să-mi povestiți ce a însemnat pentru Dvs. realizarea interviurilor cu persoanele deportate.
2. Ce stări ați trăit în timpul interviurilor?
3. Ați avut stări neașteptate pentru Dvs. în cadrul interviurilor? Ce fel de stări erau acestea și de ce erau legate?
4. Au existat subiecte sau situații care v-au marcat în mod special?
5. Care au fost cele mai dificile momente pentru Dvs. în munca de interviuare a persoanelor deportate?
6. Care au fost cele mai dificile interviuri pentru Dvs.?
7. Cum credeți, ce stări/emoții trăiau persoanele interviuate în timpul discuției cu Dvs.?
8. Cum vă dădeați seama de trăirile persoanei interviuate?
9. Ce făceați atunci când persoana interviuată era afectată emoțional?
10. Ce făceați atunci când Dvs. erați afectat emoțional?
11. S-a întâmplat să vă gândiți la interviuați după interviu? Ce fel de gânduri au fost acestea?
12. Ați avut stări neașteptate/negative Dvs. după interviu?
13. S-a întâmplat să visați interviurile și/sau interviuații?
14. Ați trăit momente emoționante în timpul descifrării interviurilor?
15. Interviurile realizate au schimbat percepția Dvs. asupra deportărilor? În ce fel?
16. Care au fost cele mai pozitive momente din munca Dvs. de interviuator?
17. Ce ați luat prețios pentru Dvs. din interviurile cu persoanele deportate?
18. Cum credeți, care era mesajul principal pe care intenționau să-l transmită interviuații cercetătorului?

Pentru identificarea reprezentărilor descendenților asupra memoriei traumatice a deportărilor din RSSM, au fost realizate 30 de interviuri aprofundate cu descendenți ai deportaților

– nepoți ai persoanelor deportate. Persoanele implicate în interviuri au vârsta cuprinsă între 26 și 45 de ani, sunt persoane cu studii superioare, implicate în activitate profesională, căsătorite sau într-o relație.

Interviurile realizate cu descendenții au avut la bază un *ghid de interviu*, care a inclus întrebări referitoare la următoarele aspecte ce țin de cadrul comunicării dintre generații la subiectul deportărilor: 1) modalitatea în care a fost relatată istoria deportărilor în cadrul familial; 2) tematicile centrale identificate în discursul predecesorului; 3) reprezentarea descendentului asupra istoriei relatate și a contextului comunicării; 4) trăirile descendentului în timpul acestor narațiuni; 5) ipotezele, elaborările, reprezentările descendentului asupra materialului narat; 6) dinamica reprezentării asupra narațiunii predecesorilor în mintea descendentului – cum s-a schimbat aceasta în timp, din copilărie până la maturitate. Aceste tematici anunțate în ghidul de interviu au reprezentat și grila de analiză a textelor interviurilor.

Metodologia cercetării a presupus interviuarea descendenților fără o pregătire preliminară. Deși unii dintre respondenți, atunci când stabileam cadrul ulteriorului interviu, întrebau dacă este necesar să se documenteze suplimentar asupra subiectului – să întrebe părinții sau alte rude despre experiența deportării, pentru a veni cu mai multe detalii în interviu, răspunsul nostru era negativ, urmat de solicitarea de a veni la interviu cu informația despre fenomen așa cum s-a stocat aceasta, în mod firesc, până la acest moment. Această logică de cercetare, de sorginte psihanalitică, permite accesul la materialul factual, emoțional, imaginativ-fantasmatic, așa cum acesta s-a transmis și s-a construit în istoria relațională a interviuatului.

Ghidul de interviu pentru interviuarea descendenților persoanelor deportate a inclus următoarele întrebări:

- **Vă rog să-mi povestiți, așa cum vă vine în minte și așa cum vă amintiți Dvs., despre istoria deportărilor în familia Dvs.** (*Aceasta este o frază introductivă, cu care începem interviul. Este apropiată interviului psihanalitic, prin care avem posibilitatea să auzim discursul liber al interviuatului despre subiectul cercetării. În cazul în care interviuatul povestește ușor, asociativ, îl lăsăm să vorbească, fiind atenți să vedem dacă se referă și la întrebările din ghidul de interviu, dar atenți și la subiectele noi, introduse de interviuat, care, la fel, pot fi valoroase pentru cercetare. Chiar dacă interviuatul povestește liber, vor fi adresate și întrebările din ghidul de întrebări, în cazul în care acestea nu au fost menționate în discursul respondentului.*)

În cazul în care interviuatul are dificultăți în a vorbi liber, intervenim din start cu următoarele întrebări din ghid.

Despre comunicare:

- Cum și când ați aflat prima dată despre deportările din familia Dvs.?

- Cine din familia Dvs. povestea despre asta?
- În ce momente/contexte avea loc povestirea?
- Care era scenariul factual al acestei povestiri?
- Care era starea emoțională a povestitorului?
- Ce însemnau aceste momente pentru Dvs.?
- Cum vă influențau aceste povestiri – ce gândeați, ce simțeați, ce vă imaginați, adresați sau nu întrebări?
- Cum a evoluat, odată cu înaintarea Dvs. în vârstă, reprezentarea Dvs. asupra deportărilor?
- Ce înseamnă acum pentru Dvs. această istorie?
- Care au fost mesajele centrale pe care vi le-au transmis bunicii despre deportări?
- Cum credeți, ce însemna pentru bunici comunicarea cu Dvs. la acest subiect?
- Care au fost subiectele/temele cel mai des invocate?
- Credeți că au fost subiecte despre care intenționat nu s-a povestit? Dacă da, cum credeți, la ce s-ar putea referi acele subiecte?

Despre experiența traumatică:

- Ce a fost cel mai dificil pentru bunici în contextul deportării și după?
- Ce le-a provocat cea mai mare suferință?
- Cum s-a manifestat această suferință?
- Ce trăiri emoționale aveau când vă povesteau despre suferința lor legată de deportări?

Despre reziliență:

- Cum au supraviețuit bunicii Dvs. în locurile deportării?
- Ce i-a ajutat să supraviețuiască?
- Cine i-a ajutat să supraviețuiască?
- V-au povestit istorii speciale despre supraviețuirea lor?

Despre relațiile umane:

- Ce vorbesc bunicii Dvs. despre oameni?
- Pe cine consideră bunicii responsabil pentru deportări?
- Cum v-a influențat pe Dvs. istoria deportărilor în familia Dvs.?
- Ce mesaje ați preluat Dvs. din ceea ce v-au povestit bunicii?
- Sunteți de acord în totalitate cu considerațiile bunicilor asupra deportărilor sau aveți și diferențe de opinii?

Descrierea cadrului interviurilor din cercetare. În cazul cercetării noastre, interviul a fost utilizat pentru identificarea trăirilor cercetătorilor care au studiat fenomenul deportărilor din

RSSM și pentru identificarea felului în care se realizează comunicarea între generații pe tematica deportărilor, în acest scop fiind realizate interviuri cu descendenți ai persoanelor deportate. Am considerat interviul o metodă pertinentă de culegere a datelor în cazul studierii fenomenului deportărilor din RSSM, întrucât această metodă permite studierea experienței umane trăite la persoana întâi și a semnificațiilor atribuite acestor evenimente de către protagoniști.

Având în vedere că baza conceptual-teoretică a lucrării noastre este una psihanalitică, am avut interogări specifice în sensul metodelor empirice de cercetare. Mai aproape de teoria psihanalitică ni s-a părut a fi formatul interviului elaborat de S. Kvale (2003), pentru care psihanaliza reprezintă o resursă centrală în conceptualizarea acestei metode, și cel al interviului comprehensiv conceptualizat de J.-C. Kaufmann (1996/1998). Studiile în domeniu relevă că interviul presupune un statut epistemologic specific, atât pentru cercetător, cât și pentru persoana interviuată. În demersul nostru, am pornit și de la asumția anunțată de S. Kvale (2003), conform căreia interviuatorul este el însuși instrument în realizarea interviului, autorul făcând referință atât la interviul terapeutic – psihanalitic, cât și la interviul de cercetare.

Interviurea cercetătorilor a avut loc pe parcursul anului 2022, în format online și fizic (șapte interviuri online și două interviuri în format fizic). Formatul online al interviului a permis inclusiv înregistrarea video a interviului, acest fapt oferind resurse suplimentare în analiza datelor. Durata prestabilită a interviului a fost de 1,5 – 2 ore. În realitate, interviurile realizate cu cercetătorii au durat de la 2,5 ore până la 3,5 ore. Această dilatare a cadrului temporal al interviurilor realizate cu cercetătorii a fost determinată de emergența subiectelor noi pe parcursul interviului, de motivația respondenților de a relata și de a analiza, de trăirile pe care le-au avut pe parcursul realizării interviurilor cu persoanele deportate, de capacitatea cercetătorilor-respondenți de a vorbi în termenii unui discurs liber asociativ, fapt ce a presupus un material dens din punct de vedere tematic, afectiv și interpretativ.

Interviurea descendenților persoanelor deportate a avut loc în perioada 2021-2022, atât în format online (18 interviuri), cât și în format fizic (12 interviuri), fiind realizate 30 de interviuri. Dintre acestea 22 de interviuri au fost realizate de către autoarea prezentei lucrări, iar opt interviuri au fost realizate de studenți-masteranzi, astfel fiind aplicată regula „realizării câtorva interviuri prin delegați”, formulată de J.-C. Kauffman (1996/1998, p. 220). Această regulă implică două beneficii certe ale procesului de interviuare și analiză a datelor: 1) permite obținerea unui material mai bogat și mai variat, întrucât intervin mai multe stiluri de interviuare; 2) permite experiența supervizării de grup, în care pot fi analizate subiecte referitoare la cadrul interviului, la relația interviuat-cercetător, la tematicile anunțate în narațiune. Interviurile realizate cu această categorie de respondenți au avut durata de 1,5 – 2 ore.

Metode de prelucrare a datelor

Pentru analiza datelor obținute în baza interviurilor a fost utilizată ***analiza de conținut prin teoretizare*** (Corbin și Strauss, 1967, 2008; Kaufmann, 1992; Agabrian, 2004; Cojocaru, 2010). Felul în care a fost aplicată analiza de conținut prin teoretizare în lucrarea noastră este apropiat metodologiei denumite *Grounded Theory*. Această metodologie de cercetare presupune elaborarea unei teorii asupra fenomenului studiat pornind de la date și a fost înaintată în 1967 de către B. G. Glaser și A. L. Strauss. *Grounded Theory* a fost dezvoltată ulterior, fiind propuse mai multe adaptări ale acesteia. În lucrarea noastră am utilizat adaptări ale *Grounded Theory* semnate de J.-C. Kaufmann (1992), M. Agabrian (2004, 2006), L. Bardin (2007), N. Cojocaru (2010, 2019).

Analiza de conținut, în varianta sa modernă, implică atât dimensiunea cantitativă, cât și cea calitativă (Agabrian, 2006; Bardin, 2007). Opțiunea pentru o formă sau alta a analizei de conținut va fi determinată de specificul cercetării, în acest sens M. Agabrian (2006) menționând că metodele de analiză utilizate trebuie să fie pertinente întrebărilor formulate la momentul demarării cercetării. În aceeași ordine de idei, autorul susține că materialul empiric potrivit pentru analiza de conținut calitativă îl reprezintă textul derivat din interviurile aprofundate semistructurate.

Astfel, pentru cercetarea noastră am optat pentru analiza de conținut calitativă prin teoretizare bazată pe interpretare, din următoarele considerente:

- deportările reprezintă un fenomen social antropogen, în care trăirile protagoniștilor constituie elementul central. Astfel, am fost preocupați să urmărim cum se articulează în discursul respondenților cercetării aceste tematici, interesându-ne mai puțin de o „cuantificare” a traumaticului și a rezilienței;
- cercetarea fenomenului deportărilor are loc într-o manieră retrospectivă, la o distanță de aproximativ șapte decenii de la evenimentul factual. Respectiv, în cercetarea noastră ne referim la memoria traumatică și la reprezentările diferitor categorii de respondenți asupra acestui fenomen.

Analiza de conținut calitativă prin teoretizare este concepută ca o metodă de cercetare ce implică mai multe etape. În aplicarea procedurii analizei de conținut prin teoretizare am respectat etapele expuse în literatura de specialitate (Bardin, 2003/2007; Agabrian, 2006; Cojocaru, 2010), după cum urmează:

- 1) lectura flotantă a datelor incluse în cercetare – texte obținute în urma transcrierii interviurilor și texte ale interviurilor publicate;
- 2) codificarea și categorizarea;
- 3) elaborarea ipotezelor referitoare la relațiile dintre categorii;
- 4) elaborarea teoretizărilor asupra fenomenului studiat.

În continuare vom detalia cum s-au desfășurat etapele de analiză a datelor în cadrul cercetării noastre.

Lectura flotantă a textului a reprezentat o premisă centrală în procedura de prelucrare a datelor și această procedură are atât statut de etapă a procesului de lucru, cât și statut de atitudine metodologic-epistemică pe parcursul cercetării. Pornind de la sorgința psihanalitică a termenului „flotant”, lectura textelor interviurilor a presupus luarea în considerare a discursurilor manifeste și latente, fiind respectate metodologiile calitativistă și psihanalitică, prin care lectura textului implică referința continuă la întrebările și obiectivele cercetării, dar, în același timp, cercetătorul păstrează o atitudine deschisă în sensul apariției altor subiecte și problematizări în privința materialului prelucrat.

La etapa *codificării*, am utilizat *codarea deschisă*, *codarea axială* și *codarea selectivă*, respectând rigorile anunțate de autorii care au dezvoltat *Grounded Theory*, conform cărora utilizarea acestor trei tipuri de codare permite elaborarea unei teoretizări complexe asupra fenomenului studiat:

- *codarea deschisă* implică concentrarea cercetătorului pe elaborarea categoriilor și identificarea caracteristicilor acestora și pe determinarea felului în care categoriile variază dimensional;
- *codarea axială* se referă la dezvoltarea sistematică a categoriilor și conectarea acestora cu subcategoriile lor, încât să fie extinse conceptual categoriile centrale;
- *codarea selectivă* se referă la integrarea și rafinarea categoriilor, astfel încât să fie posibilă elaborarea unor teoretizări complexe asupra fenomenului studiat (Agabrian, 2006).

Construcția cadrului teoretic

Analiza de conținut prin teoretizare presupune dezvoltarea cadrului teoretic de lucru inițial prin selectarea continuă a respondenților, textelor etc. în conformitate cu principiul eșantionării teoretice. Scopul este de a extinde teoria apărută prin completarea cu noi categorii de care poate fi nevoie și, apoi, rafinarea și/sau dezvoltarea acestora. Astfel, se ajunge la imaginea complexă finală a cercetării atunci când se realizează *principiul saturației teoretice* – valoarea marginală a datelor noi este minimă. Ulterior, comparația cu literatura existentă permite examinarea teoriei apărute cu ceea ce este similar sau diferit în raport cu literatura din domeniu. Conectarea teoriei construite cu literatura existentă sporește validitatea internă, generalizarea și nivelul teoretic al construcției rezultate din cercetare (Agabrian, 2004).

J.-C. Kaufmann (1992/1998) descrie saturația teoretică în următorii termeni evolutivi: 1) se formează un grup stabil de ipoteze care țin de problema cercetării; 2) saturația evoluează într-o logică concentrică, fiind stabilizate noi ipoteze în jurul unor ipoteze centrale; 3) are loc rafinarea

și stabilizarea grilei de lectură a materialului. Astfel, saturația teoretică rezidă în acumularea progresivă de idei din ce în ce mai clare și articulate între ele. În același timp, menționăm că, chiar dacă descriem analiza de conținut prin teoretizare printr-o formă structurală, este necesar să luăm în considerare circularitatea acestui proces. Circularitatea cercetării presupune un recurs permanent la date în procesul de elaborare a ipotezelor și conceptelor.

Statutul interpretării în analiza de conținut prin teoretizare. Din perspectiva lui J.-C. Kaufmann (1992/1998), interpretarea reprezintă o metodă paradoxală – aceasta implică o construcție subiectivă, dar raportată la o grilă de analiză. Autorul afirmă că analiza de conținut se realizează prin intermediul ipotezelor și conceptelor, actualizate și perfecționate încontinuu în procesul de analiză și interpretare a materialului empiric.

Etapale demersului empiric

Demersul empiric elaborat și aplicat în cadrul studiului nostru a inclus trei etape de cercetare, în funcție de tipul de material empiric abordat și urmând logica întrebărilor de cercetare formulate.

Prima etapă a cercetării a presupus analiza mărturiilor de istorie orală, culese în perioada 2013-2017 prin metoda interviului semistrukturat aprofundat de către cercetătorii istorici din cadrul Universității de Stat din Moldova, Universității de Stat „Alec Russo” din Bălți, Universității de Stat „Bogdan Petriceicu Hasdeu” din Cahul și al Institutului de Istorie al Academiei de Științe a Moldovei.

Au fost utilizate textele publicate a circa 88 de interviuri, reunite în două colecții de carte *Românii în Gulag* și patru colecții de carte *Arhivele Memoriei*. Mărturiile de istorie orală, rediate prin experiențe trăite la persoana întâi, sunt însoțite de documente din arhivele fostelor organe sovietice de represiune și din patrimoniul de familie al persoanelor intervievate. Aplicarea metodei interviului semistrukturat a încurajat relatarea experienței deportărilor din diferite perspective ale vieții: realitățile cotidianului, trăirile emoționale, reprezentările individuale și de grup, marginalizarea social-culturală și, respectiv, strategiile de supraviețuire.

A doua etapă a cercetării a constat în interviuarea cercetătorilor istorici implicați în realizarea interviurilor cu persoanele deportate. La această etapă de lucru am fost interesați de studierea specificului trăirilor cercetătorilor implicați în proiecte de istorie orală, în acest scop fiind realizate nouă interviuri aprofundate semistrukturate cu coordonatorii proiectelor de istorie orală.

Pentru desfășurarea interviurilor cu cercetătorii istorici, a fost realizat un *ghid de interviu* (Anexa 4). Întrebările din ghidul de interviu s-au referit la următoarele aspecte ale cercetării: 1) percepția materialului traumatic în cadrul interviurilor de cercetare; 2) gestionarea trăirilor afective

în cadrul interviurilor de cercetare; 3) evaluările cercetătorilor privind felul în care trăirile afective în cadrul interviurilor influențează procesul de cercetare.

A treia etapă a cercetării a presupus interviuarea descendenților persoanelor deportate în scopul investigării specificului transmiterii inter- și transgeneraționale în contextul fenomenului deportărilor din RSSM. În acest sens au fost realizate 30 de interviuri cu descendenți ai deportaților (nepoți). Persoanele implicate în interviuri au vârsta între 26 și 48 de ani, au studii superioare, sunt implicate în activitate profesională, sunt căsătorite sau într-o relație.

Pentru desfășurarea interviurilor cu descendenții persoanelor deportate, a fost realizat un *ghid de interviu (Anexa 5)*. Ghidul de interviu a inclus întrebări referitoare la următoarele aspecte ce țin de cadrul comunicării dintre generații la subiectul deportărilor: 1) modalitatea în care s-a întâmplat în cadrul familial verbalizarea istoriei deportărilor; 2) tematicile centrale identificate în discursul predecesorului; 3) reprezentarea descendentului asupra istoriei relatate și a contextului comunicării; 4) trăirile descendentului în timpul acestor narațiuni; 5) ipotezele, elaborările, reprezentările descendentului asupra materialului narat; 6) dinamica reprezentării asupra narațiunii predecesorilor în mintea descendentului – cum s-a schimbat aceasta în timp.

Ghidul de interviu a presupus un specific al primei întrebări, care ține de caracteristicile interviului psihanalitic, în care începutul întrevederii presupune invitația către interlocutor de a vorbi în termeni liberi despre situația sa. În cazul ghidului de interviu elaborat de noi această întrebare a fost următoarea: „*Vă rog să-mi povestiți, așa cum vă vine în minte și așa cum vă amintiți Dvs., despre istoria deportărilor în familia Dvs.*” Această invitație cu care începem interviul este apropiată metodologic interviului psihanalitic care privilegiază discursul liber al interviuatului. Acest principiu al primei întrebări permite construirea unui discurs liber în cadrul interviului de cercetare și poate furniza informații importante referitoare la reprezentările respondentului asupra fenomenului studiat, la felul în care respondentul își construiește narațiunea despre fenomenul abordat.

Identificarea categoriilor și operaționalizarea conceptelor în cadrul cercetării fenomenului deportărilor din RSSM a început din lectura și analiza primelor date secundare și primare și a fost concretizată și confirmată pe măsură ce analiza a continuat. În concordanță cu procedurile analizei de conținut prin teoretizare, textele au fost lecturate, codificate și reexamine, procesul de lucru presupunând interogarea continuă a cercetătorului asupra materialelor studiate. La fel, în procesul de lucru au avut loc discuții între membrii proiectului „Recuperarea și valorificarea istorică a memoriei victimelor regimului totalitar-comunist din R.S.S. Moldovenească în perioada anilor 1940-1941, 1944-1953” privind ipotezele formulate în cadrul analizei textelor interviurilor.

Analiza de conținut prin teoretizare implică folosirea *grilelor de analiză a textelor*. Grila de analiză a textului poate fi elaborată în baza unor concepte teoretice sau în baza unor categorii care derivă din datele analizate. În cazul cercetării noastre am utilizat ambele tipuri de grilă. În capitolul 6 am utilizat o grilă de analiză a mecanismelor de apărare elaborate în baza conceptualizărilor și taxonomiei mecanismelor de apărare semnate de N. McWilliams (2011/2014). În capitolul 4 am utilizat o grilă de analiză în baza categoriilor apărute ca urmare a analizei textelor interviurilor. Atunci când ne referim la grila de lectură în baza datelor, este necesar să menționăm că aceasta nu exclude relația cu teoriile sau cu sintezele studiilor din domeniu – acestea din urmă există întotdeauna în mintea cercetătorului. Este vorba mai degrabă de accentul prioritar pus pe categoriile care derivă din date. În acest sens, expresia folosită de J.-C. Kaufmann (1996/1998) „grilă de problematizare” ni se pare relevantă, întrucât grila de analiză este în legătură cu obiectivele de cercetare, dar, în același timp, aceasta trebuie să ofere neapărat spațiu pentru problematizări.

Dinamica analizei de conținut calitativă prin teoretizare

Primele ipoteze și concepte s-au referit la complexitatea traumatismului deportărilor, fiind reperate anumite dimensiuni distincte ale traumei deportărilor, în legătură cu care au fost formulate concepte corespunzătoare – *traumatizarea narcisică și traumatizarea relațională*.

Aceste două concepte centrale au permis formularea unor ipoteze de lucru asupra realităților definitorii pentru traumatismul narcisic și traumatismul relațional. Astfel, au fost elaborate concepte noi și au fost stabilite conexiuni între conceptele derivate din datele analizate. Primele conexiuni conceptuale s-au referit la relația dintre traumatizarea narcisică și idealizarea membrilor deportați ai familiei, relația dintre traumatizarea relațională și devalorizare, dezumanizarea consătenilor implicați în organizarea deportărilor, relația dintre componentele tematice și afective ale narațiunii deportaților și trăirile afective ale cercetătorilor istorici implicați în realizarea interviurilor cu persoanele deportate.

Studierea experienței psihoemoționale a cercetărilor istorici a avut legătură și cu problematica validării memoriei traumatice a deportărilor din RSSM, cercetarea traumatismului afiliat acestui fenomen făcând parte din polemicile și reflecțiile privind validitatea informației oferite retrospectiv în interviuri. Am considerat că analiza acestor materiale ne furnizează informații suplimentare în privința experiențelor împărtășite de către persoanele deportate, despre intensitatea trăirilor afective, despre felul în care se manifestă materialul traumatic în contextul de cercetare. Astfel, realizarea interviurilor cu cercetătorii istorici a asigurat procedura triangulării, care este specifică cercetărilor calitative și care ține de validarea rezultatelor cercetării.

Interesul pentru dinamica traumatismului la nivel intergenerațional ne-a determinat să explorăm modul în care fenomenul deportărilor este reprezentat în discursul predecesorilor din a doua generație. Am fost interesați de determinarea felului în care aspectele traumatice și de reziliență s-au transmis descendenților, precum și a felului în care descendenții elaborează propriile ipoteze asupra experienței predecesorilor.

Specificul transmiterii traumatismului la nivel transgenerațional a fost analizat prin intermediul unui studiu de caz, care a inclus materialul clinic și interpretativ derivat dintr-un demers psihoterapeutic de trei ani al unui descendent din deportați.

Conform metodologiei calitative, analiza fenomenului deportărilor din RSSM a implicat identificarea tematicilor centrale, elaborarea conceptelor care să reprezinte anumite caracteristici ale fenomenului și elaborarea unui cadru teoretic care să explice caracteristicile fenomenului deportărilor din RSSM.

Paradigma interpretativă elaborată în cadrul cercetării noastre asupra fenomenului deportărilor din RSSM a fost comparată cu interpretările asupra altor traume istorice ale secolului al XX-lea, astfel încât să putem identifica similitudinile și diferențele corespunzătoare, pentru a avea mai multă claritate asupra specificului fenomenului deportărilor din RSSM.

2.5. Concluzii la capitolul 2

1. În ultimele decenii, pentru instrumentarul epistemologic al științelor socioumane au devenit importante anumite concepte tehnice ale psihanalizei, precum asocierea liberă, atenția flotantă, neutralitatea binevoitoare, transferul, contratransferul. La fel, au fost valorificate mai multe concepte psihanalitice – refularea, doliul, ambivalența, compulsia la repetiție, nevroza traumatică, conținutul latent, conținutul manifest ș.a. – în scopul analizei fenomenelor social-politice și a traumatismelor istorice. O contribuție a psihanalizei remarcată de reprezentanții diferitor domenii socioumane ține de faptul că instrumentarul conceptual și tehnic al psihanalizei permite studierea aspectelor profunde în funcționarea individului și a comunității.

2. De asemenea, în ultimul timp, în literatura de specialitate din domeniile socioumane se pune tot mai mult problema implicării cercetătorului, ca personalitate umană, în elaborarea și gândirea proiectelor științifice, fiind abordată capacitatea cercetătorului de a fi, în același timp, individ implicat în procesele psihosociale și cercetător al proceselor psihosociale. Această dilemă, care ține de domeniul general al filosofiei științei, se regăsește și în principalele conceptualizări psihanalitice – de la începuturile psihanalizei până în actualitate. În contextul acestor preocupări epistemologice, s-au dovedit a fi relevante mai multe concepte psihanalitice referitoare la cadrul

psihanalitic, relația analist-analizand, statutul analistului și al analizandului ca subiecți ai procesului de cunoaștere.

3. Studiarea unei traume istorice implică un anumit specific al procesului de cercetare, care derivă din faptul că însăși experiența traumatică presupune o fenomenologie și o dinamică specifice. În acest sens, trauma istorică pune cercetătorul în contact cu trăiri emoționale intense, cu relatări despre situații existențiale de limită, care deseori sunt greu de conținut și de reprezentat în momentul realizării cercetării. Respectiv, putem afirma că polemica asupra obiectivității celor relatate întotdeauna va fi legată de apărările umane ce țin de contactul cu traumatismul, iar acest fapt inerent procesului de cercetare are legătură cu felul în care se întâmplă validarea, abordarea și analiza mărturiilor. Astfel, conceptele psihanalitice de contratransfer și identificare proiectivă sunt plener valorificate în domeniul studiilor sociale dedicate cu precădere subiectelor sensibile de cercetare, reprezentând repere teoretice și metodologice importante și pentru proiectele de cercetare a traumatismului istoric.

4. Atât scopul cercetării noastre, cât și specificul fenomenului studiat, au determinat optarea în favoarea unui demers calitativ de cercetare. Acest demers a implicat interviuarea diferitor categorii de respondenți și analiza de conținut prin teoretizare a textelor interviurilor.

3. DIMENSIUNI TRAUMATICE ALE FENOMENULUI DEPORTĂRILOR DIN RSSM

„Comunismul e ca un Ianus al vremurilor moderne. Pe lângă fața luminoasă, a speranței în făurirea viitorului, are și o față întunecată, plină de tragedii trecute.”

Th. Wolton, Reflecții despre comunism, 2021

3.1. Specificul memoriei traumatice în cazul deportărilor din RSSM

În partea teoretică a lucrării am prezentat cele mai importante și cele mai recente perspective psihanalitice și psihosociale asupra dinamicii traumatismului istoric. Am constatat că dinamica unui traumatism – individual sau social – este corelată întotdeauna cu multipli factori, aceștia, la rândul lor, de ordin individual, social, cultural, politic. Având în vedere caracteristicile traumatismului istoric, vom analiza specificul perioadei de latență din perspectiva persoanelor deportate din RSSM, încercând să decelăm în narațiunea acestora experiențele și trăirile psihice ce au urmat revenirii acasă din locurile exilului, patternurile comunicării la nivel de familie și comunitate asupra subiectului deportărilor, strategiile tăcerii și aspectele afective, cognitive și relaționale ale acestora.

Este important a menționa că în lucrarea noastră sintagma „perioadă de latență” păstrează semnificația psihanalitică a termenului „latență”, care evocă o intensificare a refulării trăirilor indezirabile, dar și semnificația atribuită termenului „latență” în literatura psihanalitică, istorică, sociologică, culturologică din a doua jumătate a secolului al XX-lea dedicată traumei istorice, care evocă în acest caz nu doar refularea inconștientă, dar, mai ales, negarea inconștientă și conștientă a experienței traumatice (Weil, 2000; LaCapra, Etkind, 2013; Assman, 2006/2018). În plan cronologic, cu referire la fenomenul deportărilor din RSSM, localizăm „latența” în perioada 1946-1989 – perioadă în care subiectul deportărilor rămâne tabuizat în pofida deschiderii oficiale de a aborda această temă. Respectiv, luăm drept momente referențiale din punct de vedere istoric anul 1956 – atunci când are loc cel de-al XX-lea Congres al Partidului Comunist al Uniunii Sovietice și în cadrul căruia este anunțat caracterul represiv al deportărilor popoarelor din URSS, și anul 1989 – anul apariției primelor publicații dedicate deportărilor în presa periodică din RSSM (Bujac, 1989; Bojor-Moțoc, 1989; Iașenco, 1989 *apud* Cojocaru, 2014) și anul primului act oficial privind reabilitarea victimelor deportărilor staliniste (hotărârea Consiliului de Miniștri al RSSM din 10 aprilie 1989). Dar, în contextul acestor reflecții asupra a ceea ce înseamnă perioada de latență, trebuie să luăm în considerare faptul că aceste limite cronologice ale latenței pentru deportările din RSSM, chiar dacă au la bază evenimente istorice concrete, totuși, sunt niște limite teoretice, întrucât considerăm că apariția primelor publicații și a primelor acte legislative nu au asigurat

instantaneu un efect asupra spațiului comunitar. Iată de ce, limita temporală a latenței în cazul deportărilor din RSSM poate fi deplasată pe mai târziu, atunci când se constituie un discurs comunitar alcătuit din voci ce reprezintă diferite grupuri social-culturale.

În aceste condiții, și cei mai mulți dintre intervievați invocă anii '90 ai secolului trecut ca un moment al deschiderii pentru relatarea în spațiul public, deseori pentru prima oară și în cel familial, a experienței legate de deportări. Aceste dezvăluiri în spațiul public au fost inițial sumare și precaute, în contextul unor interviuri de cercetare sau din mass-media. Această stare a lucrurilor condiționează apariția întrebării privind semnificațiile tăcerii pentru persoanele deportate, dar și pentru comunitate. Accesul la semnificațiile atribuite tăcerii de către deportați ne este asigurat prin narațiunile acestora, în timp ce semnificațiile atribuite tăcerii de către comunitate pot fi deduse din studii teoretice și empirice. Grație studiilor psihanalitice dedicate traumelor istorice, cunoaștem că tăcerea poate implica semnificații multiple. În acest sens, și semnificațiile tăcerii pe durata întregii perioade sovietice asupra experienței deportărilor se referă la varii realități intrapsihice și interpsihice ale protagoniștilor, condiționate de diverși factori sociali, politici și culturali.

Forme ale tăcerii

Tăcerea absolută: „N-am deschis gura”

Analiza de conținut a textelor interviurilor realizate cu persoanele deportate relevă absența referințelor la comunicarea acestora cu alți membri ai comunității (consăteni, vecini, colegi de muncă ș.a.) privind experiența deportării: „În viață strașnic ne temeam să spunem! Nimeni n-a știut. N-am deschis gura. Doamne ferește, să afle cineva la serviciu. Ne temeam să nu găsească prin arhive sau...” (Cojocaru, 2016, p. 50). Tăcerea asociată istoricului represiv al familiei a fost extinsă uneori și asupra spațiului familial, astfel că între generația părinților deportați și a copiilor acestora, născuți în anii '60, '70, cel mai des s-a interpus aceeași tăcere în legătură cu experiența părinților în contextul deportărilor. Felul în care sunt descrise reacțiile copiilor, deveniți deja adulți, la dezvăluirile părinților despre deportări denotă efortul psihic al părinților deportați de creare a unei realități familiale prin care deportările să devină, timp de câteva decenii, un *eveniment-lipsă* în parcursul existențial al acestora: „Copiii noștri știau doar partea pozitivă, sovietică. Când le-am spus, nu le venea a crede. Când era feciorul matur, atunci i-am spus...” (Cojocaru, 2016, p. 50).

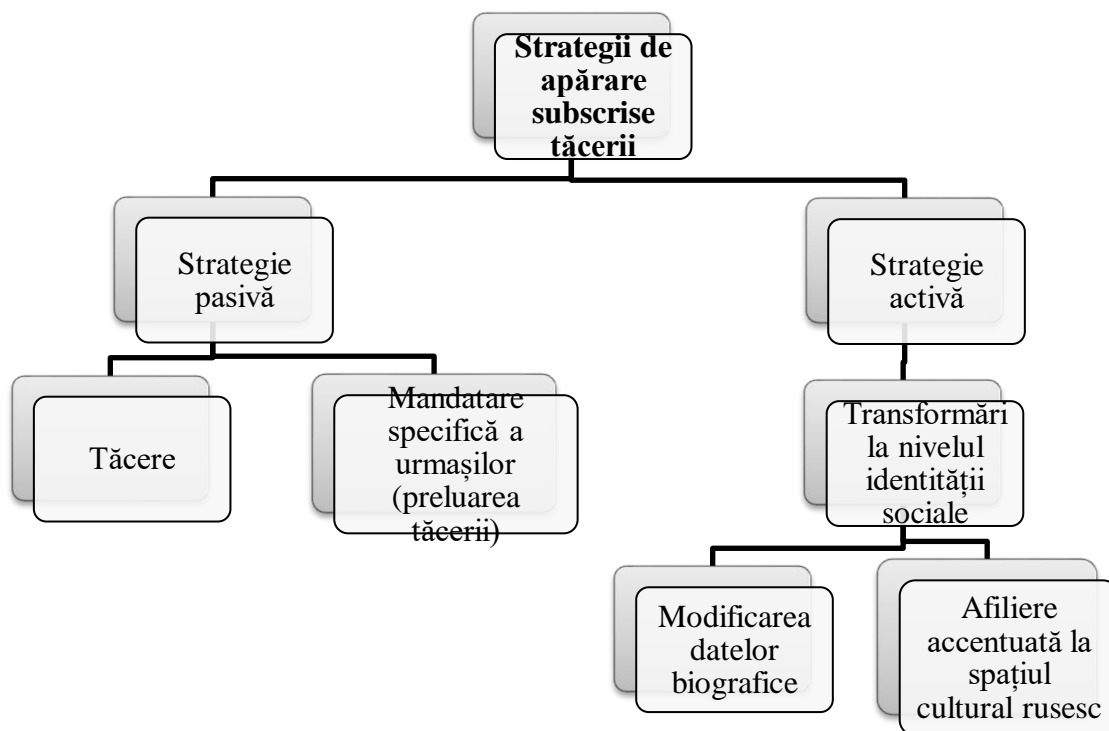
Mandatarea specifică – a duce tăcerea mai departe

Chiar dacă dezvăluirile în cadrul familial au avut loc mai degrabă în a doua jumătate a anilor '80, ani relativ detensionați de angoasa atașată istoriei represiunilor staliniste, atitudinea persecutorie și frica au fost transmise și urmașilor, care erau inconștient mandatați să-și asume aceeași discreție și tăcere în legătură cu acest episod din istoria familiei: „Pe urmă, când a intrat

Mihăiță la colegiu, și mai apoi, când lucra electrician, el știa că nu se vorbește despre lucrurile astea. Cine nu l-ar întreba – nu spune.” (Cojocaru, 2016, p. 50). Astfel, constatăm că perioada postdeportare (anii '60, '70, '80) a fost marcată de o tăcere generalizată asupra fenomenului deportărilor. Dezvăluirea unor subiecte legate de deportări primei generații de descendenți lua forma unei **mandatări specifice** – de a duce mai departe tăcerea asupra fenomenului. Considerăm tăcerea absolută o *strategie pasivă de apărare*, întrucât vom prezenta în continuare o strategie pe care o considerăm *activă*, dat fiind faptul că implică, pe lângă tăcere, acțiuni de transformare la nivel social a identității personale.

Atunci când tăcerea nu este suficientă: o biografie nouă

Am menționat deja că în perioada sovietică majoritatea celor deportați și-au elaborat varii strategii defensive, pentru a ascunde statutul de deportat, iar tăcerea asupra subiectului nu părea să fie suficientă în unele cazuri. Tindem să credem că experiența deportărilor solicita strategii defensive suplimentare, nu doar tăcerea asupra celor întâmplate. Astfel, atestăm relatări despre eforturi semnificative în sensul elaborării unei identități sociale false. Constatăm că o strategie defensivă menționată în mărturiile unor deportați este construirea unei biografii false, care presupune modificarea datelor referitoare la etnie, studii, locul nașterii: „*Nu spuneam că am fost deportată, mai bine zis ascundeam acest lucru: de exemplu, spuneam că am absolvit Institutul de Căi Ferate din Harkov, în loc de Institutul din Habarovsk. La ultimul loc de angajare, în 1982, am scris ucraineancă, nu am scris moldoveancă*” (Petrencu, Cojocaru, Pădureac, 2015, p. 187).

Figura 3.1. Strategii de apărare subscrise tăcerii

Așa cum am menționat în partea teoretică a lucrării, realitățile caracteristice traumelor istorice antropogene presupun depășirea imaginarului cotidian privind funcționarea și relaționarea umană, aceste experiențe transgresând limita uzuală de reprezentare a violenței și a cruzimii, a heterodistructivității, în general. În această ordine de idei, Y. Gampel (2003) susține că tăcerea reprezintă o consecință firească în cazul violențelor sociale în sensul în care „oroarea produce tăcere” (p. 106). Această indisponibilitate de a vorbi ține, în primul rând, de șocul asociat trăirilor traumatice și de timpul necesar pentru a fi mentalizate lucruri greu de reprezentat, atât pentru individ, cât și pentru comunitate. Această tăcere, pe care o putem numi instinctuală și care este o reacție automată a psihicului la oroarea derivată din traumatismul antropogen, este urmată de o tăcere „mentalizată”, care se construiește ulterior, în procesul de adaptare, întotdeauna pe cont propriu, la evenimentul traumatic. Pentru această etapă a elaborării tăcerii „mentalizate”, identificăm mai multe semnificații.

Semnificații ale tăcerii

Analizând semnificația tăcerii în cazul deportărilor, am constatat că aceasta era asumată, cel mai des, de către populația deportată dintr-o *perspectivă protectivă asupra propriului destin și a destinului urmașilor*. Acest aspect legat de protecție s-a revelat în mărturiile de istorie orală pe câteva dimensiuni:

- protecția urmașilor de contactul cu informația despre experiențele traumatice ale părinților;
- preocuparea pentru inserția socială a urmașilor;
- frica de repetarea represiunilor.

1. Protecția urmașilor de contactul cu informația despre experiențele traumatice ale părinților: „Numai eu să le știu...”

Prima dimensiune presupune protecția urmașilor de contactul cu informația despre experiențele prin care au trecut părinții lor. Persoanele deportate la vârsta copilăriei împreună cu părinții relatează despre nedorința acestora din urmă, mai ales a taților care au trecut prin Gulag, fiind despărțiți de familiile lor, de a vorbi despre experiențele trăite: „*Povestea asta, ca să le povestești pe toate, trebuie să stai așa pe îndelete. Dar parcă mai încoace am avut timp, nu știu de ce nu le-am povestit fiicelor. Și tătucul nu a vrut să ne povestească: «Voi ați făcut pușcărie aici și eu acolo. Greutățile mele nu trebuie să le pun pe umerii voștri. Voi ați avut greutatea voastră aici.» N-o vrut să ne spună absolut nimic. N-o vrut.*” (Cojocaru, 2016, p. 42); „[...] *În familia noastră, despre suferințele tatei nu s-a vorbit niciodată, că el nu a vrut să vorbească. Nici eu n-am vorbit copiilor mei despre câte am tras noi cu mama după ce l-au luat pe tata! Nu pot scoate*

nici azi durerea din inimă și mai mult plâng decât povestesc...” (Cojocaru, 2016, p. 13). În acest caz suntem în registrul protejării de informația ce nu trebuie cunoscută de copii și de alți membri ai familiei, de narațiunile care, deocamdată, nu pot fi puse în cuvinte, care încă nu și-au găsit o formă narativă suficient umanizată pentru a fi prezentată persoanelor apropiate. H. Arendt (1948/2014) vorbește despre o apărare proprie ființei umane pe care o numește apărare de bun-simț și care se referă la faptul că simțul comun refuză să creadă în existența ororii. În aceeași ordine de idei, C. F. Alford (2015) menționează că ceea ce se întâmplă în cazul traumelor istorice antropogene ține de dificultatea imaginării faptului că „un individ uman poate face asta altui individ uman” (p. 264). Bineînțeles, dacă facem un recurs la teoriile transmiterii transgeneraționale, înțelegem că persoana deportată, fără să-și dea seama, este prinsă într-un conflict ontologic: dacă povestește, își traumatizează urmașii; dacă nu le vorbește, fortifică mecanismul transmiterii nementalizate a traumatismului.

Grație studiilor psihanalitice, cunoaștem că tăcerea asupra unui subiect nu asigură stoparea reflecțiilor asupra acestuia, din contra, această atitudine provoacă curiozitate, fantasme, ipoteze, precum și angoasă asociată necunoscutului, care poate lua, așa cum spune S. Freud (1919), forma „straniului” înfricoșător. Aceste realități reprezintă dimensiunea latentă a tăcerii, situată la limita topologică inconștient – preconștient. În ceea ce privește dimensiunea manifestă, conștientă, putem evoca o conspirație a tăcerii care se întâmplă în cadrul familiei. Simțul comun, invocat de H. Arendt, dă drept de existență acestui tip de funcționare. Dar din punct de vedere psihanalitic, putem formula alte întrebări, și anume: ce fantasmează membrii familiei despre cele întâmplate? Cum preiau ei în propria istorie psihică fantasmele și ipotezele referitoare la istoria predecesorilor? Ce fac cu ele? În capitolul dedicat reprezentărilor descendenților asupra narațiunii bunicilor deportați vom prezenta câteva interpretări în acest sens.

Acest tip de protecție ține și de trăiri specifice, asociate experienței deportărilor, cum ar fi ***rușinea derivată din umilințele trăite***, întrucât cunoaștem că traumatismul istoric antropogen implică experiențele rușinii, umilinței, neputinței (Amati Sas, 1989; Clit, 2004; Talaban, 2007; Tomasella, 2016). Persoanele deportate relatează în interviuri despre experiențe umilitoare, precum sclavia, cerșitul, stigmatizarea, și despre nedorința lor de a le vorbi propriilor copii despre experiențele dezumanizante la care au fost supuse. Considerăm că aceste realități ale traumatismului psihic le-au determinat și modificări ale comportamentului în mediul social al comunității, inclusiv tăcerea asupra subiectului deportării.

Experiențe ce pot fi relatate unui cercetător, dar nu și unui membru al familiei...

Validarea acestor presupoziii teoretice asupra semnificațiilor tăcerii are loc în cadrul interviurilor de cercetare, atunci când persoanele deportate își permit să relateze despre experiențe

nevorbite până atunci, care pot fi spuse unui cercetător, dar nu și unui membru al familiei sau comunității. În acest sens, unii cercetători relatează despre faptul primei mărturisiri referitoare la experiențele deportării în contextul interviului de cercetare: „Pentru unii dintre acești oameni, întâlnirea cu noi a fost și ca o spovedanie. Am avut intervievați care mi-au vorbit despre lucruri pe care nu le-au vorbit nimănui. Erau în vârstă și, fiind singuri acasă în momentul interviului, și-au permis să vorbească, pentru prima oară în viață, despre lucruri traumatice”.

2. Preocuparea pentru inserția socială a urmașilor: „Nu puteam să le vorbesc, că erau la școala sovietică.”

O altă dimensiune a protecției se referă la **inserția socială**, care implică dorința de a îndepărta urmașii de istoria deportărilor, de statutul de „dușmani ai poporului” asociat membrilor familiei, pentru a le asigura condiții în vederea unei mai bune adaptări sociale și chiar, putem spune în contextul acestei tematici de cercetare, a unei securități sociale: „Eu la copiii mei abia acum, în anii '90, le-am povestit toată istoria. Nu puteam să le vorbesc, că erau la școala sovietică. Nu puteam!” (Cojocaru, 2016, p. 80). În legătură cu această strategie este important să menționăm despre un specific social-politic al deportărilor, cu impact nemijlocit asupra patternurilor psihologice individuale de adaptare. URSS era un stat închis pentru cetățenii săi, iar în astfel de condiții persoana supusă represiunilor nu avea posibilitatea schimbării cadrului existențial-politic, nici chiar după expirarea perioadei represive. Nu exista posibilitatea emigrării, nu exista posibilitatea părăsirii spațiului social-ideologic care a gândit și a aplicat metodologia represivă. Acest fapt constituie o caracteristică centrală a deportărilor. Posibilitatea de a părăsi spațiul represiunii au avut-o supraviețuitorii altor fenomene represive totalitare și tindem să credem că imposibilitatea ieșirii fizice din spațiul-agresor determină un traseu specific de elaborare a traumatismului. În astfel de condiții, defensiva firească de adaptare la mediul social a avut o continuitate prin grija pentru inserția socială a urmașilor în sistemul social și ideologic sovietic: „Copiii au făcut școală rusă. De ce așa? Pentru că nu se vedeau schimbările astea” (Cojocaru, 2016, p. 159).

3. Frica de repetarea represiunilor: „Eu mă temeam tot timpul...”

Păstrarea tăcerii asupra experienței deportărilor și ascunderea statutului de deportat implicau **frica de a le fi descoperit istoricul de persoană deportată și frica de repetarea represiunilor**: „Îmi era frică. Eu mă temeam tot timpul. [...] Și la studii, și la serviciu, tot timpul mi se adresau cu întrebări: de unde aveți acest accent în limba rusă? Mai ales când am intrat la universitate. Mă întreba Akulov, mă întreba și Medvedev, prorectorul – acesta citea istoria PCUS: «De unde sunteți dumneavoastră? De unde sunteți de baștină? Aveți accent de Novgorod, sau de pe Volga, sau ucrainean, dar mai curând accent rusesc...» Mă gândeam, dacă spun din Siberia,

m-am trădat!” (Petrencu, Cojocaru, Pădureac, 2014, p. 73). Am menționat deja că eliberarea persoanelor deportate nu a presupus și reabilitarea lor socială. Un proces de reabilitare asumat politic va începe doar în 1989, prin hotărârile Biroului Politic al C.C. al P.C.U.S. din 11 iulie 1988 și 5 ianuarie 1989 cu privire la măsurile suplimentare pentru restabilirea echității față de victimele represiunilor din anii '30 –'40 și începutul anilor '50 (Postică, Praporșcic, Stăvilă, 1999). Lipsa unui act legislativ reparatoriu și a unei atitudini ferme din partea statului au permis organizarea unui spațiu în care mecanismele psihice declanșate de deportarea propriu-zisă să aibă continuitate și după anul 1956. În acest sens, spațiul social comporta neoficial animozitățile promovate de sistemul represiv stalinist. După cum relatează unii deportați, sintagma „dușman al poporului” rămânea în continuare parte a unei imagini generale a dușmanului subscrise mentalității omului sovietic. Aceste realități creau zone sociale marcate de neliniște persecutorie de ambele părți ale baricadelor ideologice și psihologice construite de deportări: *„Ceva sesizau ei. Se legau de cuvinte, de gânduri, de intonația vocii. Desigur, ei nu aveau dreptul să mă elibereze din serviciu pentru că eram din culaci (vorbește în șoaptă), dar ne intimidau tot timpul. Medvedev asta ne presa. Citea lecții și spunea: «Printre noi s-au strecurat dușmanii poporului sovietic!» De la o vreme, când astfel de ecouri au început să se repete, am devenit și mai atentă la ceea ce spun”* (Petrencu, Cojocaru, Pădureac, 2014, p. 75).

„Când vin la mine, parcă vreau despre altceva să le întreb...”

În aceeași ordine de idei, identificăm o caracteristică definitorie pentru transmiterea între generații a informației despre deportări, în sensul în care atestăm în mărturiile persoanelor deportate din RSSM indicii care se referă la faptul că ***nevorbitul din prima generație tabuizează acest subiect și pentru generația ulterioară***: *„Dacă le-am povestit fiicelor despre copilăria mea? Știți, că ele nu știu! Da tatăl de ce nu mi-a povestit? Tot așa, cred, și eu nu le-am povestit fiicelor mele... Când vin la mine, parcă vreau despre altceva să le întreb...”* (Cojocaru, 2016, p. 41).

În sensul relatărilor de mai sus, vom menționa că studiile dedicate traumelor antropogene scot în evidență faptul că experiența traumatică asociată unei traume istorice este prea aproape de următoarea generație, în consecință, aceste trăiri, fiind într-o stare încă brută, nementalizată, nu pot fi împărtășite (Laub și Auerhahn, 1993; Harke, 2005; Kogan, 2007; Zamfirescu, 2014). Având în vedere contextul social-ideologic care a urmat deportărilor și statutul incert al persoanelor deportate în discursul autorităților după încheierea represiunilor, tăcerea asupra subiectului deportărilor în comunicarea cu prima generație a fost impregnată de teama că lucrurile se pot repeta.

„Lucrurile se pot repeta...”

Dificultatea asumării vorbitului despre deportări și frica unei repetări a violenței Statului sunt decelate și în cadrul interviurilor cu cercetătorii istorici care au realizat interviuri de istorie orală. Aceștia susțin că au avut aproximativ 20 % de refuzuri și rezistențe semnificative printre respondenți, care erau argumentate de foștii deportați prin îngrijorarea că „*lucrurile se pot repeta*”. Cercetătorii istorici se referă la cazuri în care copiii celor deportați, având în prezent o poziție socială importantă, le-au interzis părinților să ofere interviuri despre experiența deportărilor, fiind îngrijorați în privința impactului pe care aceste dezvăluiri le-ar putea avea asupra vieții lor sociale și profesionale actuale: „*Am avut și situații când aveam stabilită ziua interviului și eram ulterior refuzați, pentru că interveneau copiii care interziceau părinților să ofere interviuri. De exemplu, fiul unui deportat era procuror și se temea că acest subiect poate avea impact asupra carierei sale*”. Vedem aici prefigurându-se, sau deja constituită, o reprezentare psihică în care există o continuitate puternic pronunțată a acestui traumatism, care la nivel familial este asociat cu ceva ce trebuie ținut în secret, cu o experiență stigmatizantă sau chiar periculoasă.

4. Dinamica deschiderii către Celălalt

Cercetătorii implicați în proiectul de istorie orală relatează că o parte dintre interviurile care au reușit au fost accentuat impregnate de un travaliu al asumării deciziei asupra verbalizării, inițial persoanele deportate refuzând interviuarea și ulterior revenind cu decizia de a vorbi sau inițial refuzând acceptul pentru publicarea materialului și ulterior anunțând decizia acceptării publicării. Astfel, reflecțiile, uneori de durată, ale celor solicitați să permită publicarea textelor interviurilor de istorie orală finalizau prin atitudini de genul: „*Da, publicați materialul. Trebuie să cunoască lumea prin ce am trecut!*”; „*Am decis să vă povestesc, nu e nimic de ascuns și lumea trebuie să cunoască*”. Este important să menționăm că cercetătorii au putut identifica acest pattern al travaliului de împărtășire a experienței deportărilor, de asumare a deschiderii către comunicarea acestui subiect unui public extins și au reușit să respecte această dinamică a deschiderii către Celălalt.

În acest sens, constatăm o diferență față de alte contexte social-culturale marcate de traumatisme istorice, în cazul cărora a fost anunțată de către instituțiile statului certitudinea imposibilității de repetare a traumei și a fost acordată susținere psihologică și socială persoanelor trecute prin experiența traumatică. Or, traumatismul deportărilor nu a urmat logica descrisă, de exemplu, în studiile dedicate Holocaustului, în cazul căruia, la fel, este nominalizată o perioadă de latență și tăcere, o complicitate a tăcerii din partea tuturor actanților, dar ulterior, începând cu anul 1968, se atestă clar și ferm asistența pe mai multe dimensiuni a supraviețuitorilor în procesul de

recuperare, asistență care era asigurată de cele mai multe ori de instituțiile statului (Assman, 2006/2012; Etkind, 2013).

O latență prelungită

Prin urmare, în cazul deportărilor, putem vorbi despre o latență prelungită, despre o latență forțat prelungită, mai mulți factori social-politici determinând absența condițiilor care să asigure trecerea la etapa verbalizării și a elaborării în cadrul comunității. Mai degrabă, fenomenul deportărilor din RSSM este similar tendințelor descrise de E. Santner (1992) prin conceptul de „fetișism narativ”, care se referă la realități social-politice prin care atât autoritățile, cât și comunitatea încearcă să anuleze experiența traumatică, pentru a nu fi expuse solicitării de a gândi această experiență. În acest sens, perioada și fenomenul deportărilor sunt acoperite de discursul triumfalist referitor la „Marele Război pentru Apărarea Patriei” și construcția statului socialist.

În astfel de condiții, tăcerea asupra deportărilor până la începutul anilor '90 devenea o „zonă mută” în mentalul familial și colectiv. Nu o vom desemna drept „zonă oarbă”, conform terminologiei psihanalitice consacrate, ci vom utiliza expresia „zonă mută”, consacrată în studiile psihologilor sociali (M. Șleahțișchi, 2019; N. Cojocaru, 2018), întrucât toți protagoniștii și întreaga comunitate erau în contact conștient cu aceste realități și tot în mod conștient era asumat un contract tacit de tăcere colectivă asupra fenomenului deportărilor.

Destrămarea URSS și aducerea în prim-planul discuțiilor publice a crimelor sistemului totalitar au generat permisiunea asumată de multe dintre persoanele deportate de a vorbi comunității, iar, în unele cazuri, de a le vorbi pentru prima oară și propriilor copii. Oricum, pentru cei care au luat decizia împărtășirii experienței, această împărtășire a solicitat efort psihic și un travaliu progresiv al asumării acestui fapt: *„Eu la copiii mei abia acum, în anii '90, le-am povestit toată istoria. De-acum când feciorul și fiica au stat mai mari, le-am povestit. Am fost foarte închiși despre viața noastră, ce am trecut-o”* (L. D. Cojocaru, 2016, p. 80). La rândul lor, descendenții din prima generație din părinți deportați relatează despre efortul psihic al părinților asociat procedurii de împărtășire a istoriei deportării: *„Numai a început să-mi spună, cu fotografiile în mână, și se îneca în plâns, și nu putea... nu putea vorbi. Ei, și eu o lăsam. Și așa, câte un pic, câte un pic... Numai să povestească partea când căruțele au început să vină în sat, partea de până a urca ei în căruțe, a durat probabil câțiva ani (foarte tristă și răvășită de amintiri). Despre cele câteva ore, ea a avut nevoie de câțiva ani ca să-mi poată povesti.”* (Postică, 2016, p. 135).

Perspective psihanalitice și psihosociale contemporane referitoare la tăcere și verbalizare în cazul traumelor istorice antropogene

Studiile de specialitate relevă că, de regulă, indisponibilitatea individuală de a vorbi despre traumatism este aliniată unei indisponibilități colective de a asculta, de a intra în contact cu această

experiență. În acest sens, psihanalista franceză E. Weil (2016) vorbește despre perioada de latență care urmează unei traume istorice antropogene. Autoarea crede că ieșirea din latență în cazul unui traumatism istoric reprezintă acel moment singular în care experiența individuală găsește rezonanță în mediul social și poate deveni o construcție individuală a unei memorii partajate. În pledoaria sa, E. Weil (2016) face trimitere la E. Rapoport (1968), psihanalist german, trecut prin lagărul de concentrare Buchenwald, căruia i-a luat 26 de ani până a se decide să-și publice reflecțiile despre experiența sa și care evocă, de asemenea, rezistența pe care a întâmpinat-o în cadrul instituției psihanalitice. În același sens, J. Puget (1989), psihanalistă argentiniană care s-a preocupat de fenomenul violenței Statului, constată că mișcările defensive de negare sunt identificate și în cadrul comunității științifice, care prin definiție ar avea ca trăsătură centrală deschiderea către cunoaștere: „Bruno Bettelheim, ajuns în Statele Unite, a dorit să transmită experiența sa recentă din lagărul de concentrare: nimeni n-a vrut să-l creadă – toată lumea era dispusă să recurgă la cunoașterea psihiatrică pentru a încerca să-i pună un diagnostic psihopatologic, astfel negând o realitate atât de insuportabilă” (p. 14).

În aceeași ordine de idei, referindu-se la Holocaust, A. Assmann (2006/2018) concretizează că primii 15 ani după încheierea celui de-al Doilea Război Mondial, nici în Israel, nici în Germania de Vest nu se manifesta o disponibilitate fermă de a vorbi despre realitățile războiului, ambele părți fiind interesate, la nivel manifest declarativ, de construcția statului și de investirea în viitor. În plus, autoarea consideră că perioada de latență este determinată de două cauze psihosociale – traumatizarea și tabuizarea, care au determinat faptul că după cel de-al Doilea Război Mondial nici victimele, nici agresorii nu doreau să-și amintească și să vorbească. Aceste evidențe au arătat că este nevoie de câteva decenii pentru a construi suficiente condiții psihice, sociale și culturale care să permită verbalizarea traumatismului. În același timp, A. Assmann (2006/2018) menționează despre un anacronism important referitor la felul în care se construiește comunicarea asupra subiectului traumei istorice colective într-o comunitate. Astfel, autoarea relatează despre disponibilitatea mai timpurie a victimelor de a vorbi despre cele întâmplate și, în același timp, despre indisponibilitatea societății de a asculta mărturiile, atenționând asupra faptului că structura defensivă socială presupune riscul unui mnemocid, după un genocid. Tot în acest sens, D. Bar-On (1995) vorbește despre un dublu „perete al tăcerii” – atunci când victimele sparg totuși propriul perete al tăcerii și devin disponibile pentru amintiri și relatări, acestea se confruntă cu al doilea „perete al tăcerii”, construit de societate ca defensă împotriva traumei.

În literatura de specialitate, legătura dintre tăcere și intensitatea traumatismului reprezintă o asumție univoc acceptată. Psihanaliștii germani A. Mitscherlich și M. Mitscherlich (1967/1975) susțin că tăcerea generală asupra traumei reprezintă un indiciu al experienței traumatice prin care

a trecut întreaga comunitate, întrucât verbalizarea experienței traumatice reprezintă prima etapă în procesul de elaborare psihică a traumatismului. În plus, confruntarea comunității cu memoria traumatizantă a unui grup social reprezintă o condiție de recuperare și prevenție. Cercetătoarea română L. Betea (2012), referindu-se la experiența etnicilor germani deportați în URSS în 1945, asociază indisponibilitatea supraviețuitorilor deportării de a vorbi despre experiența lor inclusiv cu gradul înalt de traumatism psihic.

Analizând literatura de specialitate, constatăm că pactul tăcerii se întâmplă în toate catastrofele sociale, în mod special în cele în cazul cărora conflictul s-a realizat în interiorul aceleiași etnii și comunități. În acest sens, atât cercetătorii, cât și persoanele deportate care au acceptat să se implice în proiectele de cercetare a fenomenului deportărilor participă la ruperea pactului tăcerii și la crearea unor spații individuale și colective pentru gândirea fenomenului deportărilor din RSSM.

Analiza interviurilor realizate cu persoanele deportate relevă că un specific al deportărilor din RSSM a fost imposibilitatea de a verbaliza într-un spațiu public trăirile legate de experiența traumatizantă. Considerăm că acest aspect este important pentru înțelegerea fenomenului deportărilor din RSSM și a altor deportări din fosta URSS, caracterizate de faptul că atât supraviețuitorii deportărilor, cât și restul comunității își continuă viața în același spațiu ideologic și social-politic care a organizat deportările, spre deosebire de alte evenimente represive, cărora le-a urmat o altă organizare social-politică, în care actul represiv, după expirarea perioadei de latență, este anunțat, judecat și inclus într-un proces colectiv de elaborare.

Considerațiile contemporane asupra traumei converg spre identificarea unei condiții *princeps* a procesului de elaborare a traumei, și anume verbalizarea trăirilor traumatice în contextul unui mediu securizant, de încredere. Prin verbalizare înțelegem invitația oficializată de a vorbi despre traumă, dar și faptul că această invitație nu asigură de una singură elaborarea experiențelor trăite, ci permite doar constituirea unui parcurs de gândire, care va solicita timp și implicare psihică.

Dimensiuni traumatice în fenomenul deportărilor din RSSM

Analiza specificului trăirilor traumatice în cazul fenomenului deportărilor din RSSM a presupus identificarea referințelor persoanelor deportate la situații marcate de suferință psihică. În acest sens, menționăm că grila de lectură a textelor interviurilor a implicat caracteristicile traumei psihice, definite atât în sens nosologic clasic, cât și în sens psihanalitic, această din urmă perspectivă referindu-se la aspectele manifeste și la cele latente ale discursului. Astfel, analiza interviurilor realizate de către istorici cu persoanele deportate ne-au permis conceptualizarea unui

fenomen traumatic specific deportărilor din RSSM, pe care l-am diferențiat în trei categorii: traumatismul fizic, traumatismul narcisic și traumatismul relațional.

3.2. Traumatismul fizic

Traumatismul fizic, deși este unul reprezentativ pentru trauma deportărilor și cel mai apropiat fenomenologic și ontologic de definiția unei experiențe de limită, dar și cel mai „la suprafață”, atât în textele științifice, cât și în mărturiile persoanelor deportate, va fi mai puțin abordat în această lucrare. Unul dintre motivele acestei atitudini ține de faptul că subiectului în cauză i-a fost acordată destul de multă atenție în studiile istoricilor din Republica Moldova, care au consemnat detaliat relatările persoanelor deportate privind experiențele acestora legate de multiple situații în care, prin conjunctura condițiilor în care au fost plasate, au supraviețuit în sensul cel mai concret al termenului (A. Petrencu, 2013; L. D. Cojocaru, 2016; E. Postică, 2016; L. Pădureac, 2017).

Respectiv, în calitate de introducere în ceea ce a însemnat traumatismul fizic în cazul fenomenului deportărilor, vom include prezentarea sumarului concludent asupra traumatismului fizic în contextul deportărilor staliniste realizat de istoricul L. D. Cojocaru în lucrarea *Români în Gulag* (2014): „Memoria deportărilor staliniste relevă experiențe traumatizante: calvarul unei călătorii la capătul lumii, frica de a fi exterminați («vor face săpun din oasele lor», «vom fi aruncați în Volga»), frustrarea din cauza condițiilor inumane de transportare «la urșii albi», reticența din primele luni de exil a băștinașilor față de deportați («le-au spus că vin oameni care mănâncă oameni», «credeau că suntem ca niște maimuțe»), prestarea unor munci epuizante, subnutriția cronică («fiecare număra câți cartofi pune în ceaun»), precaritatea mijloacelor și resurselor sanitare (barak, nare, ploșnițe, păduchi), lipsa apei și frigul aspru («cartoful pentru ziua de mâine trebuia pus sub pernă, ca să nu înghețe»), regimul de supraveghere continuă («ne păzeau tot timpul! Să nu fugim»)” (p. 323).

Vom completa aceste referințe ale istoricilor cu unele relatări, care ni s-au părut pertinente pentru clarificarea tabloului existențial al deportărilor. Analizând textele interviurilor cu persoanele deportate, constatăm că deportările au presupus condiții precare, prin care cei desemnați ca „dușmani ai poporului” erau plasați în situații existențiale de limită, în care supraviețuirea fizică a deportaților, lăsați în voia condițiilor inumane, ținea de propriile resurse sau de factori aleatorii: „Restul toate femeile au murit, vara. Mătușa Catinca prin iulie a murit. După ce a murit ea, întâi Iuliu a murit, pe urmă și Aurel, amândoi copii, băiețelii cei mai mici ai lui Simion Galețchi au murit amândoi. Care nu au murit vara, au murit iarna, de acum spre '43” (Postică, 2016, p. 125).

Interviurile realizate cu cercetătorii istorici relevă că persoanele deportate în 1941 au trecut prin cele mai grele traumatisme fizice. Acest lucru era determinat de faptul că nu existase un istoric factual în acest sens pentru populația exilată în primul val al deportărilor: persoanele deportate la această etapă a represiunilor nu au fost pregătite pentru condițiile deportării, fiind copleșite de incertitudine și depășite de situațiile fizice extreme în care s-au pomenit. Studiile istorice relevă că deportarea din 1941 și primul an de deportare au reprezentat perioada în care supraviețuirea fizică a fost prioritară, dar și cea mai traumatică în sensul pierderilor umane.

La această etapă ne vom rezuma la câteva comentarii psihanalitice asupra condițiilor fizice ale deportărilor. Consemnarea acestor realități asociate traumatismului fizic ne permit să formulăm ipoteze privind impactul aflării individului în condiții existențiale de limită asupra psihicului uman. În lucrarea noastră folosim expresia „condiție existențială de limită” pentru a desemna aflarea unei persoane în condiții care pun în pericol viața proprie și viața persoanelor apropiate, precum și capacitatea de a conține psihic realitatea obiectivă. Elaborările noastre țin, în primul rând, de problematica pierderii cadrului existențial obișnuit, în calitatea acestuia de matrice a funcționării fizice și psihice. Perspectivele asupra începuturilor ontogenetice descrise de D. Winnicott (1960/2004) ne permit să clarificăm și să ne reprezentăm traumatismul fizic în contextul traumei istorice. Winnicott descrie începutul vieții fizice și psihice printr-o stare de dependență absolută față de mediu. Mediul familial, social presupune anumite condiții care permit gestionarea angoaselor primitive. Astfel, tot ce înseamnă o rutină bună a vieții cotidiene, iar ulterior tradiția, ierarhia, traiul în comunitate reprezintă continuitatea cadrului conținător constituit în primul an de viață. De aceea, ulterior, la orice etapă de vârstă, scoaterea forțată a unei persoane dintr-un cadru existențial construit, asimilat, asumat înseamnă o regresie abuzivă la angoase infantile primitive. Astfel, răsturnarea unei logici a vieții stabilizatoare atât pentru individ, cât și pentru colectivitate, confruntarea cu iminența morții proprii și cu moartea persoanelor apropiate implică inducerea unor stări regresive, arhaice, dezorganizante, greu de conținut. Vom reveni pe parcursul lucrării asupra mizelor fenomenelor regresive în cadrul regimurilor totalitare. În acest moment vom menționa doar că experiența regresivă, ca urmare a plasării individului în condiții de limită, este utilizată inclusiv pentru a putea influența psihicul individual și colectiv și pentru a construi noi mentalități.

Această scurtă introducere în traumatismul fizic ne ajută să accesăm la conceptualizarea celorlalte două forme de traumatism: traumatismul narcisic și traumatismul relațional.

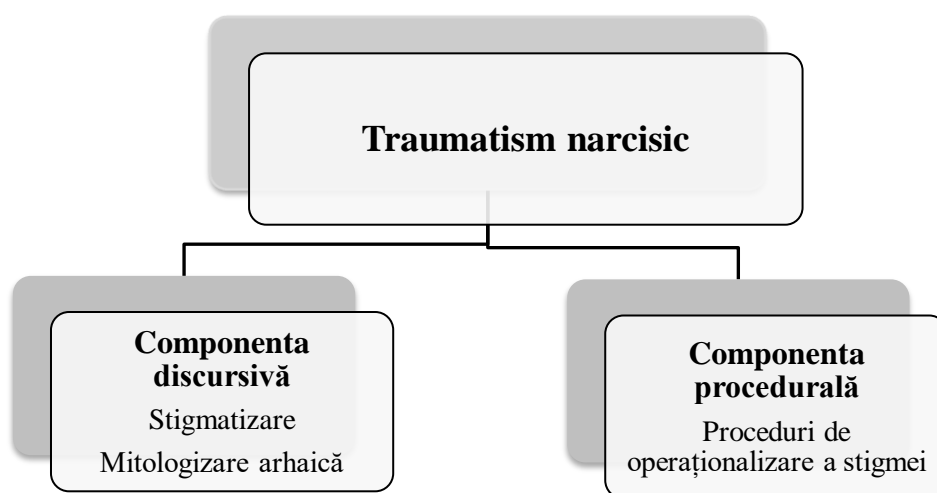
3.3. Traumatismul narcisic: analiză și conceptualizare

Analiza studiilor de specialitate dedicate traumatismului istoric antropogen relevă că acesta aduce cu sine nu doar problematica morții, a dispariției, a pierderii – realități traumatice fizice

regăsite și în cazul traumatismelor naturale, tehnologice sau accidentale (Kaes, 1989). Traumatismul istoric antropogen implică suplimentar tematica umilinței și rușinii, realități care definesc suferința narcisică. Constituirea de sine, prin interiorizarea unei imagini de sine stabile și integre, cu predominarea reprezentărilor pozitive și congruente de sine, reprezintă o condiție centrală a ființării personalității umane. Vom vedea că conceptul represiv a avut drept scop atacul asupra acestor condiții fondatoare ale narcisismului sanogen al individului.

Literatura de specialitate psihanalitică face referințe multiple la suferința narcisică asociată traumei istorice antropogene (Amati, 1989; Puget, 1989; Pushkarova, 2020). Pornind de la aceste elaborări și consemnări referitoare la varii contexte sociale și, în același timp, analizând realitățile fenomenului deportărilor din RSSM, propunem conceptul de *traumatism narcisic*, prin care desemnăm transformările asupra reprezentării de sine a persoanelor deportate.

Conceptul de traumatism narcisic, pe care l-am elaborat în baza mărturiilor persoanelor deportate, coroborate literaturii de specialitate dedicate traumatismului istoric antropogen, însumează următoarele subcategorii conceptuale: 1) *stigmatizarea și mitologia arhaică* – componenta discursivă a traumatismului narcisic, corespondentă realităților discursiv-ideologice și fantasmaticului comunitar arhaic; și 2) *procedurile de operaționalizare a stigmei* – componenta procedurală a traumatismului narcisic, constituită din acțiunile concrete ale sistemului represiv. În cele ce urmează vom prezenta desfășurat analiza schemei conceptuale referitoare la traumatismul narcisic în contextul deportărilor.

Figura 3.2. Componente centrale ale traumatismului narcisic în cazul deportărilor din RSSM

Componenta discursivă a traumatismului narcisic: stigmatizarea

Traumatismul narcisic a inclus, mai întâi de toate, stigmatizarea persoanelor deportate derivată din intenția autorităților represive de a le impune forțat o imagine socială denigratoare prin desemnarea celor deportați ca fiind „dușmani ai poporului”, „culaci”, „chiaburi”, aceste etichetări fiind parte din discursul oficial al sistemului represiv.

Atunci când includem stigmatizarea în categoria traumatismului narcisic, avem în vedere faptul că aceasta reprezintă un atac dublu asupra personalității, prin stigmatizare fiind atacate: 1) *identitatea de sine privată a individului*, așa cum se percepe pe sine fiecare individ în intimitatea sa psihică – acea parte a psihicului, care în termeni winnicotieni reprezintă „Sinele care nu comunică”, și 2) *identitatea socială a individului*, ca și construct de sine în cadrul unei colectivități și al unei istorii. Or, sintagma „dușman al poporului” vulnerabilizează aceste două construcții ale Sinelui – privată și socială. Sentimentul de rușine indus unor deportați reprezintă vulnerabilizarea Sinelui privat, constituind terenul celor mai profunde răni narcisice. „*Ziua asta (6 iulie), ne mai amintea sora noastră despre ea. Dar așa, să vorbim noi, să ne amintim – nu. Nu aveam când vorbi! Nici cu mama. De multe ori am vrea să întrebăm, dar nu mai era mama. Eram tot timpul prinși cu griji, cu munca, nu aveam când. Atunci nu vorbeam de deportare. Pentru noi era rușine! Ne era rușine că am fost kolaci. E ca o cicatrice amintirea aceasta; parcă trece și, când o ating, îmi amintesc de ea – iar sângerează*” (Petrencu, Cojocaru, Pădureac, 2015, p. 133). A-ți fi rușine de statutul de deportat implică interiorizarea atitudinii agresorului, în termenii în care psihanaliztii se referă la perturbarea homeostaziei narcisice – am putea spune că persoana deportată a fost convinsă de sistemul represiv să-și asume stigma. În acest sens, G. Fischer și P. Riedesser (2001) invocă distrugerea concepției despre sine a victimei, legată de incapacitatea de autodeterminare și de autoapărare. Autorii citați consideră că experiența propriei stări de supunere și de neputință implică riscul interiorizării unei atitudini de sine pe care agresorul a impus-o victimei. Vom vedea în capitolul dedicat rezilienței că nu toate persoanele deportate prezintă acel nivel intim al traumatismului narcisic și că mulți deportați și-au păstrat identitatea de sine fără sentimente de rușine sau inferioritate ca urmare a deportării.

Atunci când ne referim la identitatea socială a persoanei deportate, descoperim o zonă mai extinsă a traumatismului narcisic, pentru că sintagma „dușman al poporului” pune persoanele deportate într-o contradicție cu valorile și identitatea lor socială, le determina un sentiment de pierdere a relației cu comunitatea din care făceau parte și din istoria și cultura colectivității. Astfel, având în vedere fenomenologia traumatismului narcisic la acest nivel, putem spune că persoana deportată este exclusă din colectivitate și din istorie. Interdicția de a se întoarce în localitatea de

baștină reprezintă poate cea mai certă operaționalizare a atacului asupra Sinelui social al persoanei deportate.

Tipuri ale stigmatizării în deportările din RSSM

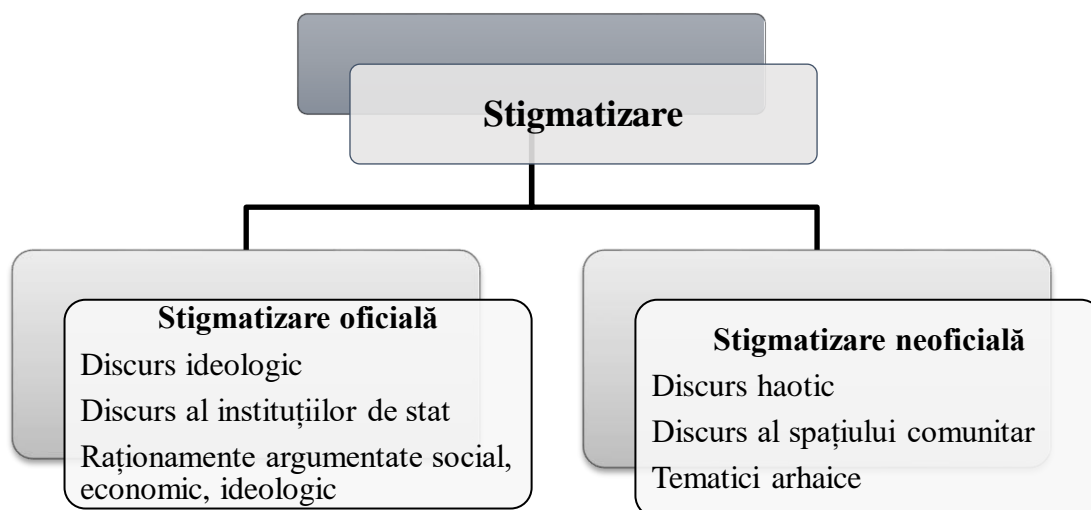
Prin termenul de *stigmatizare* înțelegem componentele verbale, atitudinale și comportamentale prezentate în discursul represiv al statului, aceste componente fiind preluate de o parte a populației. Astfel, în cadrul fenomenului stigmatizării caracteristic deportărilor din RSSM desemnăm două niveluri/tipuri ale stigmatizării: *stigmatizare oficială* și *stigmatizare neoficială*, având în calitate de criterii ale acestei diferențieri *emițătorul stigmatizării* (instituția statului versus spațiul comunitar) și *tipul discursului stigmatizant* (discurs organizat versus discurs haotic).

Stigmatizarea oficială reprezintă un discurs ideologic al instituțiilor de stat, care implică toate acțiunile acestora pentru elaborarea și introducerea stigmei. Acest efort instituțional presupune următoarele acțiuni: 1) elaborarea terminologiei de stigmatizare și 2) elaborarea raționamentelor sociale, economice și ideologice în vederea justificării stigmatizării.

La acest nivel, stigmatizarea presupune o claritate a terminologiei și ideologiei. Mai mulți autori ruși preocupați de cercetarea Gulagului stalinist încearcă să clarifice felul în care a fost conceptualizat acest tip social – „dușmanul poporului” – în anii ’20-’50. Culturologul rus N. Epple (2020) susține că dușmanul de clasă era prezentat în discursul ideologic stalinist drept un nou tip de criminal, această reprezentare fiind determinată de însăși logica creării și funcționării statului sovietic. În aceeași ordine de idei, istoricul rus G. Ivanova (2006), în cartea sa *История ГУЛАГа*, susține că criminalitatea tradițională era creată, din punctul de vedere al bolșevicilor, de orânduirea burgheză și că, potrivit interpretărilor bolșevice, acest tip de criminalitate trebuia să dispară odată cu biruința revoluției. Noul tip de criminal, văzut ca element periculos pentru orânduirea comunistă, era dușmanul de clasă, devenit *apriori* criminal prin apartenența la clasa exploataților. O serie de acte legislative și normative au fost elaborate și implementate pentru a legaliza stigmatul de dușman al poporului și pentru a argumenta necesitatea represiunilor organizate din considerente social-economice. Actul normativ care a inițiat istoria de câteva decenii a represiunilor a fost actul guvernamental, publicat în ziarul *Известия ВЦИК* la 10 septembrie 1918, prin care se anunța că „este necesar să fie securizată Republica Sovietică împotriva dușmanilor de clasă prin izolarea acestora în lagăre de concentrare”.

Stigmatizarea neoficială reprezintă o formă de stigmatizare pe care o localizăm în spațiul comunitar. Acest tip de stigmatizare implică un discurs construit haotic și aleatoriu, în care predomină un limbaj marcat de tematici arhaice, care, din punct de vedere cultural, include atât fragmente de discurs ideologic, cât și fragmente de discurs arhaic. Prin această stigmatizare deportatul este inclus în categoria „inumanului”, fiind exclus din spațiul civilizației. În acest caz,

nu există un discurs oficial și stigmatizarea nu poartă un caracter oficializat decât atunci când anumite metafore dezumanizante sunt parte din discursurile publice ale reprezentanților puterii. În același timp, este important să subliniem că aceste două niveluri de stigmatizare sunt într-o interrelaționare continuă.

Figura 3.3. Tipuri ale stigmatizării în contextul deportărilor din RSSM

În privința acestui aspect al conceptualizării noastre, ar putea să apară întrebări referitoare la întâietatea cronologică și ierarhică în această dualitate a construcției discursului stigmatizant. Polemica ar putea fi determinată de întrebarea: care a fost primul – discursul oficial al statului sau discursul stigmatizant arhaic, construit sălbatic, dar care are la bază conținutul latent al preculturii, la suprafață fiind așezat conținutul manifest, adaptat culturii și civilizației? În abordarea noastră pornim de la ideea unei întâietăți a discursului oficial al statului, ca unul central (în sens ierarhic, logistic, instrumental), construit în cadrul unei ideologii totalitare și care va declanșa discursul sălbatic, neoficial. Această construcție teoretică ne permite să asociem sistemul represiv cu responsabilitatea pentru fenomenul stigmatizării.

Componenta procedurală a traumatismului narcisic: construcția noii realități psihosociale

Elaborarea stigmei și amplasarea acesteia în câmpul social implică reacții conștiente și inconștiente din partea actorilor sociali. Ne-am referit mai sus la regresia însoțită de actualizarea materialului arhaic. Analiza scenariului factual al represiunilor oferită de sursele istorice și analiza mărturiilor persoanelor deportate scot în evidență ceea ce vom numi în lucrarea noastră „proceduri de operaționalizare a stigmei”. Aceste „proceduri de operaționalizare a stigmei” sunt menite să

pună în act ceea ce a fost desemnat verbal, ideologic prin sintagma „dușman al poporului”. În această zonă a operaționalizării stigmei regăsim concretețea scenariului represiv alcătuit din următoarele actinguri represive: 1) anularea eticii existențiale; 2) atacul asupra rolului social-cultural.

Anularea eticii existențiale

Condițiile impuse persoanelor deportate afectau etica și moralul lor uman și creștinesc: „*Vreau să vă spun cum femeile bătrâne din vagon plâneau. Trebuia «să te duci afară» în vagon. Le acopereau cu o pătură, un șal... Ele plâneau, erau religioase, erau cu rușine...*” (Petrencu, Cojocaru, Pădureac, 2014, p. 22). Rănile narcisice invocate de persoanele deportate derivau și din atitudini dezumanizante și umilitoare: „*Femeile nu voiau să coboare, eram în câmp deschis, au început să plângă, nu știau unde să se ducă cu copiii. Eiii! S-au suit vreo doi soldați și au început a le azvârli, ca pe lemne din vagon pod otcos ...*” (Cojocaru, 2016, p. 196).

Atacul asupra rolului social-cultural

Sclavia. Atribuirea statutului de sclav reprezintă o suferință narcisică relatată de persoanele deportate, acestea afirmând că erau supuse unor condiții profund umilitoare prin felul în care erau implicate în programul de muncă forțată. În mărturiile mai multor deportați este descrisă modalitatea prin care erau selectați și repartizați pentru diferite munci: „*Era târg! Cum aleg animalele, așa ne alegeau pe noi!*” (Petrencu, Cojocaru, Pădureac, 2015, p. 46); „*Am ajuns în gara Akmolinsk, Kazahstan. Am coborât din vagoane. Între timp au venit responsabilii din colhozurile din partea locului, cu camioane. Ei ne alegeau ca pe robi și ne luau cu ei.*” (Petrencu, Cojocaru, Pădureac, 2015, p. 274).

Cerșitul. Deportarea a presupus plasarea persoanelor într-un cadru existențial prin care să fie impuse la gesturi umilitoare de supraviețuire, cum ar fi cerșitul, situație în care era profund lezată demnitatea familiilor de foști gospodari și lideri de comunitate: „*Mama umbla prin oraș cu cerșitul, cu fetița în brațe și cu cinci copii după ea, și lumea ne dădea să bem apă, așa fără bani, apă... [lacrimi]*” (Petrencu, Cojocaru, Pădureac, 2014, p. 24); „*Și atunci eu luam băieții de mână – pe Pavel și pe Afanas – unul într-o mână și altul în alta, și mă duceam prin aulul cela cu cerutul, că știam oleacă limba lor*” (Cojocaru, 2016, p. 200).

Inversare de rol social. O încercare psihică, în general, dar și narcisică, în special, au fost situațiile când deportații, reveniți după 1956, au fost nevoiți să lucreze în calitate de paznic sau femeie de serviciu în propria gospodărie: „*Casa părintească, care era alături, fusese transformată în magazin: o parte de casă era magazin, altă parte de casă era club. Mama a lucrat paznic la propria ei casă...*” (Cojocaru, 2016, p. 290).

În harta conceptuală prezentată în *Anexa 1*, dezumanizarea se găsește la punctul de jos al imaginii, această expunere grafică reprezentând algoritmul instrumental al traumatizării narcisice, în sens de intenție, proces și finalitate, având în vedere faptul că dezumanizarea reprezintă *momentul critic al procesului de transformare a reprezentării Celuilalt*. După trăirea acestui moment critic este posibilă exterminarea fizică a semenului fără trăirile psihice firești fenomenologiei umane în forma sa sănătoasă. Prin aceste conceptualizări, din punct de vedere psihanalitic, încercăm să punem într-un cadru științific forme ale dezorganizării psihice și ale dezumanizării în „fenomenul-război”. Accentuăm acest fapt, întrucât „fenomenul-război” la modul general, din care face parte și fenomenul deportări, vine cu intelectualizările sale în susținerea dezumanizării.

Consemnând aceste forme de traumatizare narcisică, am fost interesați de identificarea mecanismelor psihice – conștiente și inconștiente – implicate la nivel de grup în fenomenul traumatizării narcisice. În acest sens, analizând mărturiile persoanelor deportate, am identificat un fenomen pe care l-am denumit generic „*mitologie a deportărilor*”, întrucât retorica asociată acestui fenomen este constituită din elemente psihice și culturale arhaice.

3.4. Traumatismul narcisic și mitologia deportărilor: mitul canibalismului

Analiza de conținut a interviurilor realizate cu persoanele deportate ne permite formularea unor presupoziii privind crearea, în câmpul social al deportărilor, a unei „mitologii” referitoare la persoanele deportate și la fenomenul deportărilor, în general. În acest sens, am pornit de la consemnarea faptului că deportații relatează că, odată ajunși în locurile deportării, se confruntau cu anumite calificative ce depășeau limitele stigmatizării sociale organizate oficial de către noile autorități, în baza promovării urii de clasă în contextul propagandei sovietice.

Această mitologie se referă la faptul că în fantasmaticul băștinașului din locurile exilului persoanele deportate erau asociate deseori cu canibalii. Iată ce relatează deportații despre impresiile și comentariile omului simplu, de la locul deportării, în Siberia: „*Când ne-au dus, la cei de pe loc le-au spus că vin oameni care mănâncă oameni – liudoedi – și atunci ei fugeau de noi și noi de dânșii*” (Cojocaru, 2016, p. 202); „*Veneau rușii și se mirau. Știți cum i-au instruit pe dânșii până a veni noi? Le-au spus că aduc un fel de norod care ucide lumea și o mănâncă. Noi, când am ajuns, lume nu era, nimic, nu se vedea nimeni, toți fugeau prin bordei, numai se uitau așa pe ascuns, se temeau să iasă, că pe noi ne socoteau vrăghi naroda, așa ne socoteau pe noi. Pe urmă ziceau: «Liudi kak liudi, a pocemu vse bosikom hodeat?»*” (Petrencu, Cojocaru, Pădureac, 2014, p. 298).

Persoanele deportate în Kazahstan relatează despre aceeași „mitologie”, identificată în acea zonă a deportării: *„Au venit kazahii, mama a vorbit cu dânșii. Ne-au pus la lucru. Ne-au întrebat dacă știm a secera, că era în timpul secerișului atunci. Le-am spus că știm. A doua zi au venit cu cămilele și i-au dus pe cei maturi la seceriș. Secerau grâul, îl puneau mănunchi și veneau cu volocușele după ei. Dar moldovenii au început a lega snopi și făceau picioare. Kazahii, când au văzut, se mirau... Căci pe noi ne-au dat de oameni răi, de canibali – așa le-au spus despre noi înainte de venirea noastră acolo”* (Cojocaru, 2016, p. 197).

Bineînțeles, ne întrebăm asupra originii acestei mitologii. Investigând etiologia acestei mitologii arhaice referitoare la canibalism, am fost interesați să decelăm cum văd deportații sursele acestor reprezentări. Iată ce ipoteze identificăm în mărturiile persoanelor deportate: 1) *„probabil, așa le spuneau autoritățile”*; 2) *„erau oameni simpli, primitivi, așa era nivelul lor de gândire”*; 3) *„eram atât de chinuiți de o lună de drum, încât arătam ca neoameni”*.

La nivelul realităților sociale și culturale, trebuie să remarcăm faptul că, într-adevăr, în unele localități ale exilului băștinașii din locurile deportării erau oameni simpli, care gândeau în termeni disponibili capacității lor de a interpreta realitatea situațiilor existențiale extreme – cum era cea a deportărilor – printr-un pattern arhaic de gândire, fantasmând în felul lor realitatea celui deportat și, mai ales, identitatea celui deportat. În mentalitatea localnicilor, persoana deportată trebuia să se facă vinovată de comiterea unei crime neordinare, întrucât în mentalul individual și colectiv canibalismul ține de preuman, de ceva anterior culturii și pactului cultural.

Mitologia dezumanizării și disonanțele identitare ale copiilor celor deportați

Una dintre ipotezele formulate de persoanele deportate în mărturiile de istorie orală ține de presupuziția că acest mit a fost creat de cei care au organizat deportările. La momentul interviuării, unii deportați relatează despre suferința asociată disonanței cognitive pe care au trăit-o în copilărie, fiind ei înșiși sub influența acestei mitologii: *„La școală la Sosnovka, îmi amintesc, ne spuneau despre Zoia Kosmodemianskaia, Pavlik Morozov. Ne spuneau cum s-au pronunțat ei împotriva părinților... Se întâmplase exact prin pădurile unde eram și noi: «Kulaki – eto plohie liudi! Oni ubivaiut liudei. Oni ubili svoih sinovei, svoih rodstvenicov...» Noi eram deportați ca serednichi, dar eu știam că eram culaci, «pe vechi». Mă furnica în spate, când mă gândeam că părinții mei erau culaci”* (Pădureac, 2017, p. 65).

Considerăm că toate ipotezele formulate de către persoanele deportate au dreptul la existență, inclusiv cea prin care se susține că prin aceste mituri era construită și inoculată o atitudine de ură în raport cu cei deportați, ca parte a metodologiei represive. Asocierea deportaților cu canibalii este relatată și în studiile de istorie orală realizate asupra deportărilor din Kalmâkia de către E.-B. Gucinova (2005): *„Când au ajuns kalmâcii în Siberia, în aceste locuri se zvonea că*

aceștia ar fi canibali. Au existat cazuri în care cei deportați au fost cazați peste noapte într-o baracă, iar localnicii, fiind speriați de aceste zvonuri, au bătut în cuie ușa și le-au dat foc. În alte sate, în primele zile după sosirea kalmâcilor deportați, bărbații din comunitățile localnicilor stăteau de pază zi și noapte, cu un topor și o pușcă” (p. 99).

Așadar, consemnăm un pattern de reprezentare asupra deportaților identificat în diverse surse și în legătură cu diferite popoare deportate în fosta URSS. Consemnarea acestui pattern pune și mai multe întrebări în privința surselor acestei mitologii. În acest context, presupunem că noua imagine și noul statut social atribuite deportaților trebuiau fortificate prin comportamente care să definitiveze schimbarea socială impusă. Astfel, procesul de anulare și pervertire a gândirii și de actualizare a stărilor arhaice primitive la nivelul relațiilor umane a presupus inclusiv elaborarea unor mituri dezumanizante despre deportați.

Canibalismul: interpretări psihanalitice

Pentru a aprofunda înțelegerea valențelor psihologice ale acestei mitologii, vom veni cu unele interpretări psihanalitice. Din perspectivă psihanalitică, istorică, antropologică canibalismul ține de originile arhaice ale umanității și reprezintă referința la preumanitate. Canibalismul face parte din crimele originare ale umanității, iar în lucrarea *Disconfort în civilizație* (1930) S. Freud susține că civilizația s-a dezvoltat odată ce anumite comportamente au fost tabuizate și acceptate ca fiind interzise, și anume canibalismul, incestul, omorârea semenului. Astfel, constatăm că deportările implică regresii masive prin care sunt invocate situații arhaice.

„Dușman al poporului” este stigma oficială, elaborată de autorități, care a găsit suficientă rezonanță în psihicul populației. Ne întrebăm cu privire la mecanismele care au permis preluarea stigmei de către restul populației și transformarea fantasmatică a personajului deportat în mentalul populației nedeportate. Literatura de specialitate ne furnizează mai multe explicații în acest sens. În demersul nostru interpretativ ne vom referi la mecanismele de regresie psihică a maselor, despre care menționează mai mulți autori psihanalisti. Psihanalista britanică H. Segal (1997) susține că în contextul războiului mecanismele paranoide sunt actualizate și întărite, atât la nivel individual, cât și la nivel colectiv. Ca parte a ideologiei și logisticii războiului, dușmanul trebuie prezentat drept o entitate monstruoasă și inumană, astfel fiind psihic asigurată superioritatea morală a propriului grup. În genocid, la aceste caracteristici se mai adaugă desconsiderarea dușmanului, victima genocidului urmând să fie văzută ca un „neom”. Iată ce menționează H. Segal cu referire la această transformare cognitivă: „Naziștii numeau evreii neoameni, soldații americani numeau vietnamezii „gooks” – „necurați”, japonezii numeau americanii „diavolii albi”... Victimele genocidului întotdeauna trebuie să fie transformate în neoameni, care stau mai jos de orice desconsiderare” (p. 192).

Aceeași logică interpretativă este continuată și de psihanalistul italian P. Fonda (2017), care susține că în perioadele de haos social grupurile și comunitățile regresează la poziția paranoid-schizoidă, în care predomină proiecția răului pe ceilalți, idealizarea propriului grup, devalorizarea celuilalt grup etc. În poziția paranoid-schizoidă cel care a fost desemnat în calitate de dușman este demonizat și îi este anulată identitatea umană – el devine un obiect dezumanizat. Acest obiect va deveni ținta atacurilor distructive, iar atribuirea calităților negative și dezumanizarea acestuia asigură dreptul și posibilitatea actului de a-l supune atrocităților.

Psihanalistul american V. D. Volkan (2001) analizează fenomenul de regresie în cazul unui grup sau al unei societăți mari în situațiile de restriște socială și relatează despre următoarele semne de regresie a unui grup mare: membrii grupului își pierd individualitatea; grupul devine împărțit în segmente „bune” – cei care îl urmăresc ascultător pe lider, și segmente „rele” – cei percepuți ca opunându-se liderului; grupul creează o divizare bruscă „noi” și „ei” între el și grupurile „inamice”; sistemul de moralitate sau credință comună a grupului devine din ce în ce mai absolutist și punitiv față de cei percepuți în conflict cu acesta; grupul folosește mecanisme introiective și proiective extinse și poate experimenta însoțirea modificărilor masive de dispoziție de la sentimente depresive partajate la așteptări paranoice colective; grupul se simte îndreptățit să facă orice pentru a-și păstra identitatea; membrii grupului experimentează o gândire magică crescută și o estompare a realității; grupul experimentează noi fenomene culturale sau adoptă versiuni modificate ale obiceiurilor tradiționale ale societății; grupul se angajează în comportamente care simbolizează purificarea.

Tipurile de stigmatizare la care ne referim în această lucrare reflectă o realitate psihosocială, care comportă valențe cognitive (gândirea populației nedeportate, gândirea populației din locurile exilului, gândirea deportaților), valențe afective (fricile arhaice ale băștinașilor) și valențe comportamentale (distanțare, acte agresive). Ipotezele referitoare la originea stigmatizării neoficiale sunt următoarele: 1) este parte a metodologiei sistemului represiv; 2) este parte a materialului imaginativ-fantasmatic – rezultat al regresiei masive a grupului la un nivel al funcționării arhaice. Astfel, constatăm că în contextul deportărilor din RSSM stigmatizarea, ca parte a traumatizării narcisice, implică realități oficializate ale statului și realități ce țin de mentalitatea arhaică individuală și colectivă, aceste două tipuri de realități conlucrând în contexte sociale traumatice.

În această ordine de idei, constatăm că deportările din RSSM au urmat scenariul paranoid-persecutoriu și dezumanizant descris în literatura de specialitate prin care imaginea persoanelor deportate a fost supusă unei transformări în mentalul colectiv – de la un statut ideologic oficializat de „dușman al poporului” și „chiabur”, ce se încadrează într-un discurs argumentativ în care sunt

implicate premise economice, sociale, ideologice, la un statut primitiv, ca parte a regresiei colective, în care persoana deportată părăsește spațiul societății, comunității umane și este încadrată în *categoria inumanului*. Nu vom trasa o limită între o metodologie de stat de dezumanizare a persoanelor deportate și fantasmaticul regresiv colectiv, având în vedere că acestea, de regulă, se îmbină, orice metodologie de manipulare a societății făcând apel la capacitatea de regresie a grupului către zone primitive psihotice de funcționare.

3.5. Traumatismul narcisic și mitologia deportărilor: idealizarea

Ca urmare a analizei de conținut a textelor interviurilor cu persoanele deportate, constatăm că mărturiile celor deportați prezintă un discurs cu tendințe idealizante cu referire la persoanele apropiate familial și social. În acest sens, persoanele deportate povestesc în termeni idealizanți nu neapărat despre propria persoană, dar, în mod special, despre membrii familiilor sau membrii comunității de deportați, caracterizându-i exclusiv pe aceștia prin calificative pozitive precum: „bun la suflet”, „deștept”, „puternic”, „credincios”, „gospodar”; „*tata era om frumos, el a fost om tare frumos. Eu semăn tatei, sunt mai mult în neamul lui tata*” (Pădureac, 2017, p. 33). Fără a nega statutul intelectual și moral al familiilor persoanelor deportate, este important să analizăm acest aspect al idealizării și să-i înțelegem semnificațiile defensive inconștiente, inclusiv punându-le în legătură cu fenomenele de devalorizare și dezumanizare despre care am menționat mai sus (de exemplu, canibalismul).

Respectiv, în primul rând, presupunem că această tendință de idealizare reprezintă o reacție la traumă, în mod special la traumatismul narcisic, prin care se realizează o contrainvestire, în sensul restabilirii statutului și a demnității umane puternic afectate de sistemul represiv. Această presupuziție se bazează și pe relatările descendenților deportaților în cadrul interviurilor realizate cu aceștia. În acest sens, vom menționa că descendenții din a doua generație prezintă o imagine mai puțin idealizată a familiilor decât cea descrisă în memoriile persoanelor deportate. În aceste interviuri identificăm mai multe detalii despre aspectele negative din istoria bunicilor, care se referă la anumite trăsături de personalitate, la anumite comportamente, la momente de dezorganizare morală, psihică, socială a acestora, alături de consemnarea și validarea calităților predecesorilor. Din punct de vedere psihanalitic, spunem că în cazul descendenților identificăm o reprezentare mai integră, în care caracterele umane sunt văzute atât în dimensiunile bune, sanogene, cât și în cele patogene. Considerăm acest aspect ca fiind unul foarte important în cercetarea fenomenelor de represiune, în general, și a fenomenului deportărilor, în special. Mai ales că fenomenul deportărilor este integrat istoric în începutul perioadei de sovietizare în RSSM, fiind urmat de un interval de 50 de ani de organizare sovietică, perioadă în care idealizarea făcea

parte din felul de a gândi realitatea socială și politică la nivelul întregii societăți (de exemplu, idealizarea statului sovietic și devalorizarea statelor capitaliste).

Idealizarea – defensă împotriva dezumanizării

Traumatismul psihic și fizic asociat deportărilor din RSSM a implicat o componentă narcisică importantă, care s-a concretizat în stigmatizarea persoanelor deportate și impunerea unui cadru existențial dezumanizant – foamete, frig, sclavie. Considerăm că umilințele și regăsirea într-un cadru dezumanizat și dezumanizant pot solicita psihicului o hipercompensare narcisică prin mecanismul idealizării.

Pe lângă faptul că cercetătorii mențin o poziție științifică în abordarea mărturiilor, recurgând la documente de arhivă, aceștia relatează și despre fenomenele umane așa cum le-au reperat în contextul interviurilor de cercetare. De exemplu, o ipoteză a cercetătorilor se referă la intenția autorităților de a dezumaniza populația deportată, aceasta fiind considerată una dintre cele mai grele încercări din experiența deportărilor pentru persoanele deportate: *„Într-o anumită măsură i-au forțat și la acțiuni inumane pe acești deportați. Deci, că i-au dezumanizat oarecum pe o parte din ei. Bine că nu au putut să facă lucrul acesta până la capăt. I-au forțat ca să meargă la acțiuni pe care în condiții normale nu le-ar fi aplicat. De exemplu, să meargă să sustragă, să fure, să obijduiască și ei la rândul lor pe cineva, dar numai ca să supraviețuiască. Eu cred că acestea sunt forțări la acțiuni neumane. Și i-au dezumanizat oarecum. Dar bine că nu au reușit până la capăt, pentru că mi se pare că credința oamenilor în Dumnezeu, ca instanță morală, i-a determinat să rămână totuși verticali și atunci când a fost extrem de greu și când au fost constrânși să meargă la unele acțiuni nedemne.”*

Idealizarea – defensă împotriva contactului cu suferința Celuilalt

Literatura psihanalitică ne oferă explicații în privința acestui fenomen de metamorfozare a gândirii asupra realităților traumatice colective. Mulți autori au menționat faptul că trauma psihică, în general, și trauma istorică antropogenă, în particular, nu pot fi reprezentate la momentul producerii actului traumatic, C. Caruth (2009) afirmând în acest sens că actul traumatic creează o „gaură în reprezentare” (p. 572). În mod special, această imposibilitate de reprezentare este specifică traumelor antropogene, întrucât este dificil de reprezentat violența în interiorul comunității umane. Astfel, o ipoteză pe care o formulăm asupra idealizării este că aceasta permite îndepărtarea de experiența traumatic-autentică a subiectului. Prin această interpretare a realității, respondentul încearcă să anuleze experiența traumatică a Celuilalt, pentru a nu intra în contact profund cu suferința acestuia, astfel protejându-se de realitatea inumană a traumei și de cunoașterea suferinței pe care au trăit-o apropiații săi. În aceeași logică de idei, Baranger (1987 *apud* Amati Sas, 2002) vorbește despre procesul de mentalizare al protagoniștilor acestor

evenimente, care va reveni în timp, dinamica și calitatea acestui proces de mentalizare fiind, bineînțeles, foarte diferită pentru fiecare individ și pentru fiecare spațiu cultural.

Idealizarea – etapă incipientă în travaliul doliului

Referindu-se la idealizare și doliu, B. Tomasella (2016) susține că doliul poate fi imposibil sau considerabil îngreunat atunci când persoana decedată a fost idealizată, atribuindu-i-se calități pe care nu le avea sau chiar fiind considerată perfectă. Idealizarea este un mijloc de apărare: ea împiedică contactul cu realitatea, inclusiv cu realitatea pierderii, a morții celui decedat: „perfect, el sau ea, nu poate fi decât nemuritor, iar cel rămas în viață nu se poate ridica niciodată la nivelul perfecțiunii persoanei decedate” (p. 134).

Sub aspect social, revenim la ideea că țările care au făcut parte din URSS au moștenit această gândire colectivă în termenii clivajului: statul sovietic și omul sovietic erau idealizați, în timp ce statele capitaliste care intrau în categoria celor neprietenoase URSS erau prezentate în termeni aproape demonici. Întrebarea care apare ulterior este ce se întâmplă cu aceste idealizări masive, care sunt destinele lor psihice la nivelul gândirii individuale și al gândirii colective? Aici, inevitabil, intrăm și pe tărâmul abordării kleiniene și facem trimitere la ceea ce menționează Segal, Fonda despre fenomenul războiului, despre faptul că starea de război are ca trăsături fundamentale idealizarea, devalorizarea și dezumanizarea celui devalorizat.

În ceea ce privește câmpul social al Republicii Moldova, la nivel comunitar nu au existat condiții pentru o analiză a acestor fenomene de clivaj, care ar fi asigurat accesul colectiv la o capacitate de gândire realistă a fenomenului. Ne referim la faptul că după anii '90, atunci când subiectul deportărilor a putut fi abordat public, nu au existat perioade stabile de suficientă durată, încât societatea să se preocupe de astfel de subiecte. Alte traume sociale au anulat gândirea. De exemplu, sărăcia populației după anii '90, degradarea instituțiilor statului și migrarea în masă a cetățenilor au diminuat disponibilitatea de a gândi traumele trecutului, pentru că o altă traumă socială/istorică copleșise spațiul mental colectiv. Mai degrabă, putem spune că s-au construit insule de gândire a acestor fenomene în cadrul comunităților științifice, culturale, civice, iar aceste zone de gândire urmează a fi extinse.

3. 6. Traumatismul relațional: analiză și conceptualizare

„Tot ceea ce stabilește legături afective între oameni trebuie să acționeze împotriva războiului. Aceste legături pot fi de două feluri. Mai întâi, legături asemănătoare celor cu obiectul iubirii, chiar și fără scopuri sexuale. Psihanalizei nu trebuie să-i fie rușine că vorbește aici despre iubire, căci religia spune același lucru: «Iubește-ți aproapele ca pe tine însuși». Este ușor de cerut așa ceva, dar greu de îndeplinit. Celălalt tip de iubire afectivă este cea prin

identificare. Tot ceea ce stabilește importante comunalități între oameni evocă astfel de sentimente comunitare, identificări. Pe ele se întemeiază în mare parte structura societății umane.”

S. Freud, De ce război?, 1932

Având în vedere că deportarea reprezintă un traumatism antropogen, în care individul uman este în poziția factorului care induce traumatismul, identificarea valențelor relaționale ale fenomenului deportărilor a constituit o preocupare epistemologică centrală în cadrul cercetării noastre.

Analiza mărturiilor persoanelor deportate scoate în evidență mai multe tematici referitoare la relațiile interumane și ne permite să formulăm presupuziții asupra felului în care acestea au căpătat valențe traumatice, precum și asupra felului în care acestea au constituit resurse terapeutice, de reziliență.

Referindu-ne în acest capitol la valențele interpsihice traumatice, identificăm câteva tematici prevalente în narațiunea persoanelor deportate, ce țin de aspectul relațional al acestui fenomen.

Trădarea

Ca urmare a analizei de conținut a mărturiilor de istorie orală, iese în evidență ca tematică centrală a narațiunilor persoanelor deportate „trădarea din partea consătenilor”: „*Vasile Ciocan la noi mânca, la noi bea, eram mahalagii, dar până nu l-a scos pe tata din casă, nu s-a lăsat*” (Petrencu, Cojocaru, Pădureac, 2015, p. 253). Important de menționat: „consăteanul-trădător” nu este văzut doar ca parte a echipei de organizare a represiunii, dar îi sunt atribuite, în narațiunea unor deportați, roluri decizionale importante în procesul deportărilor: „*Ai noștri din sat ne-au pus pe liste!*”; „*Vinovați de deportare sunt cei din sat, din sat aceștia pe care îi știi*” (Pădureac, 2017, p. 124). În descrierea momentului venirii echipei de represiune sunt invocate personajele care alcătuiau echipa, iar consăteanul este personajul cel mai negativ investit în acest context. Vom reveni ulterior cu unele ipoteze referitoare la acest statut al consăteanului în narațiunea persoanelor deportate.

Invidia

În narațiunile persoanelor deportate referințele la trădare au o continuitate explicativă în comentariile acestora despre invidie. Invidia consătenilor este văzută ca fiind provocată de poziția economică și/sau socială mai înaltă a unor familii de deportați: „*Poate erau oameni invidioși atunci, că dacă unul muncește și are, iar altul care nu muncește și nu face nimic – este invidios pe cel ce are. Sunt două ogrăzi, la unul crește totul în ogradă, dar la altul crește numai buruiană, care e pricina? Cel care muncește este și invidiat: că are*” (Postică, 2016, p. 207).

Stigmatizarea reciprocă

Respectiv, în mărturiile persoanelor deportate identificăm calificative negative atribuite consătenilor implicați în deportări. Dacă sistemul represiv a oferit calificative de stigmatizare economică și socială a celor deportați, denumindu-i „culaci”, persoanele deportate îi numeau pe consătenii cu care erau în relații de animozitate „golani”. Astfel, constatăm o stigmatizare reciprocă în interiorul comunității: *„După noi, pe la ora 10 a venit mașina. Erau mai mulți în mașina ceea. Ne-au încărcat în mașina ceea și ne-au dus în Siberia fără tata. Tata era primul pe listă. Cine a făcut lista? Golanii ăștia din sat. Au venit și le-au spus: «Pe cine dai?» «Iată, culac, aista-i Bunescu!» Nici nu lămuriau ce înseamnă culac. Vasăzică, cel mai bogat e Bunescu! Le-au spus pe cine să facă lista”* (Petrencu, Cojocaru, Pădureac, 2014, p. 95).

Mărturiile persoanelor deportate relevă că logica represivă a operaționalizat o confruntare între „culaci” și „golani”, momentele „ridicării” deportaților fiind descrise uneori în termeni care fac trimitere la o stare maniacală a unor consăteni: *„Erau activiștii ăștia din sat. Eiii, cine erau? (pauză) Eu îi știu pe toți, dar ei nu-s demult, au murit... [...] ... toți umblau, ca cu nunta, cu mașina ceea: «aista trebuie ridicat», «la aista de dus», «la aista, la aista»”* (Pădureac, 2017, p. 21). Este necesar să clarificăm că rivalitatea socială și economică este parte permanentă din mentalul colectiv, dar fenomenele represive de genul deportărilor accentuează și valorifică într-o formă malignă astfel de realități psihosociale.

Tipuri de discurs

Odată identificate în narațiunile deportaților aceste tematici sensibile sub aspect relațional, ne întrebăm care a fost dinamica lor în spațiul mental al fiecărui protagonist și în cadrul manifest al relațiilor umane. Dacă ne referim la atitudinile deportaților față de consătenii pe care îi consideră vinovați, identificăm discursuri diferite în sensul elaborării traumatismelor relaționale asociate de către persoanele deportate cu invidia și trădarea consătenilor. Am identificat în acest sens două tipuri de discurs: discursul reconciliant și discursul resentimentar.

Discursul reconciliant

În acest caz vorbim despre deportații care susțin că nu mai țin pică pe consătenii implicați în organizarea deportărilor. Odată cu trecerea timpului, au reușit să formuleze și să-și asume interpretări reconciliante referitoare la implicarea consătenilor: *„au fost impuși”*; *„au fost nevoiți să se salveze”*; *„au fost speriați”*. Această atitudine reconciliantă se manifestă și în raport cu descendenții consătenilor, persoanele deportate preferând să nu dezvăluie identitatea celor implicați în deportări, având grijă să nu prejudicieze viața descendenților acestora, considerând că

urmașii nu poartă răspundere pentru felul în care au procedat predecesorii: „*Nu vreau să dau nume acum, că locuiesc în sat copiii și nepoții lor și ei nu au nicio vină*”.

Discursul resentimentar

În cazul acestui tip de discurs identificăm persistența în timp a afectelor negative referitoare la traumatismele relaționale ale persoanelor deportate. Aceste afecte sunt însoțite de relatări dramatice în privința destinului celor care „*i-au invidiat*”, „*i-au trădat*”, „*i-au pus pe liste*”. Ceea ce relatează deportații despre destinul acestor consăteni se include în tematica conceptuală descrisă de Melanie Klein pentru registrul funcționării arhaice în relațiile umane, funcționare care, așa cum afirmă psihanalista britanică, urmează mottoul „Ochi pentru ochi, dinte pentru dinte”. În narațiunile acestui grup de deportați, cei care i-au trădat au avut parte de un destin tragic, oarecum echivalent ca scenariu și intensitate traumatică experiențelor trăite de persoanele deportate: „*Când a luat sora mea mai mare toate datele din arhivă, am aflat cine a iscălit pentru noi. Și acela care s-a iscălit acolo – ... îi spune, un necărturar, un turnător, credeți că pe dânsul răul nu l-a ajuns? După cât rău a făcut el în sat și câtă lume a pârât, câtă lume a plâns, el a făcut o fată grebănoasă și copiii n-a avut, și era distrus, și a mai avut un băiat care s-a dat în fântână... Nu gândiți că faci rău și nu iese la iveală! Eu îmi fac cruce, că-s bătrână, dar rău în viață nu am făcut. Am patru fete, ca niște zâne, și tot timpul le-am învățat că nu trebuie să râzi de omul chinuit*” (Cojocaru, 2016, p. 270).

Astfel, identificăm în narațiunea deportaților material fantasmatic arhaic, cu mari accente de dezumanizare a Celuilalt și actualizarea animozităților arhaice legate de invidie. Arhaicul este văzut ca venind din ambele părți: pe de o parte, acea parte a populației convinsă de argumentele sistemului represiv fantasmează că deportații „*au băut sânge de om*”, „*vor fi mâncați de urșii albi*”; pe de altă parte, în narațiunile unor deportați răzburarea destinului pe cei invidioși și trădători a fost pe potrivă: „*S-a spânzurat; a înnebunit*”, „*copiii lui au ajuns de nimic*”.

De la ipoteze și interpretări la reprezentări identitare: „Moldovenii sunt invidioși”

Cercetând valențele relaționale în narațiunile deportaților, am identificat tematici centrale care țin de reprezentarea Celuilalt și de calitatea relațiilor interumane. Unele dintre aceste tematici capătă în narațiunile unor deportați un statut aproape paradigmatic în sensul reprezentării pe care o elaborează și o promovează despre moldoveni.

Cea mai frecventă paradigmă în acest sens este cea referitoare la faptul că „*moldovenii sunt invidioși*” și constatăm că această tematică implică un cadru atitudinal marcat de o tendință generalizatoare cu caracteristici ale clivajului, prin care trăsături negative sunt atribuite de unii deportați tuturor moldovenilor, fiind, prin contrast, idealizate alte naționalități: „*Kazahul niciodată în viață nu te-a vinde!*” (Petrencu, Cojocaru, Pădureac, 2014, p. 26); „*Mi s-a întâmplat și nu o dată*

să mi se amintească în Moldova că eram din represați. Moldovenii sunt invidioși... Nu-mi spuneau deschis, dar mi se dădea de înțeles să nu prea ridic nasul” (Petrencu, Cojocaru, Pădureac, 2014, p. 42). Considerăm această tendință spre generalizare referitoare la invidia moldovenilor o consecință a incapacității de elaborare a traumatismului și o dovadă a menținerii poziției clivate în interpretarea realităților sociale.

Aceste narațiuni relevă faptul că trauma deportărilor actualizează mișcările arhaice heterodestructive, ținute în frâu de efortul milenar al civilizației și culturii, de normele sociale și instituturile sociale. Astfel, constatăm că ceea ce psihanalistii numesc „invidie primitivă” este actualizat de realitățile construite de sistemul represiv și cunoaștem că unul dintre leitmotivele Revoluției Ruse din 1917 era „Kto bâl nikem, tot stanet vsem!”.

Ipoteza referitoare la invidia consătenilor, prezentă în narațiunile deportaților (o considerăm o ipoteză defensivă, prin care cel deportat încearcă să găsească semnificații traumatismului antropogen din fenomenologia căruia a făcut parte), poate fi identificată uneori și în explicațiile elaborate la nivelul comunicării cotidiene în cadrul comunității – „*I-au deportat din invidie. Tot ai lor i-au trădat!*”. Considerăm că această presuposiție este una reduționistă și periculoasă, întrucât pare să pretindă a explica fenomenul represiunii nu ca pe un eveniment elaborat și implementat de un sistem totalitar, ci ca pe un fapt divers al funcționării umane, pericolul acestei atitudini constând în faptul că se mușamalizează resorturile și pericolul sistemelor totalitare. Bineînțeles, cercetătorii plasează invidia pe poziția convenită, neîncadrând-o în lista factorilor prioritari într-un genocid totalitar. Riscul valorificării acestei ipoteze ține de spațiul cunoașterii comune, de ipotezele valorificate în sânul comunității, întrucât pot determina constituirea unor mitologii nefaste pentru calitatea vieții comunitare și a identității naționale.

Referințele și interpretările psihanalitice pe care le vom prezenta în continuare vor servi drept argument pentru susținerea poziției noastre, și anume că invidia ca trăire individuală nu poate reprezenta un factor determinant în dezlănțuirea unui fenomen represiv, ci reprezintă, mai degrabă, un resort important în manipularea maselor și este actualizată de sistemele totalitare, întrucât acestea plasează întotdeauna membrii comunității pe poziții antagonice – pe criterii etnice, sociale, economice ș.a.

3.7. Traumatismul relațional și tematica invidiei – perspective psihanalitice

Pentru a ajunge la o perspectivă mai clară asupra felului în care s-a construit traumatismul relațional în contextul fenomenului deportărilor din RSSM, urmează să stabilim care este statutul invidiei în dezvoltarea umană ontogenetică și care sunt transformările patologice ale acestei trăiri.

Din perspectivă psihanalitică, invidia face parte din cele mai primitive trăiri umane, manifestându-se în cea mai timpurie perioadă a ontogenezei, atunci când psihicul funcționează în baza instinctelor și a pulsionilor, neavând încă suficient acces la atașament, relaționare și sentimente umane elaborate.

Perspectiva freudiană asupra invidiei: „Fiecare dorește, poate, să fie rege!”

În anii 1912-1913, S. Freud scrie lucrarea *Totem și tabu* (1913/2000), în care încearcă să identifice originile morale și religioase ale umanității. S. Freud plasează conflictualitatea oedipiană la începuturile istoriei morale: este descris un Oedip arhaic, în cadrul orânduirii primitive – organizare în care exista un Tată autoritar ce deținea puterea supremă asupra întregului trib, inclusiv asupra fiilor. Autorul susține că în condițiile acestei conflictualități oedipiene strămoșii noștri și-au devorat tatăl, astfel fiind săvârșită crima originală care a determinat apariția la omul primitiv a primelor rudimente de vinovăție. Conform ipotezelor freudiene, tatăl devorat va fi reprezentat de un totem – un obiect sacru al tribului, care este transmis ereditar și solicită respect și pietate din partea tuturor membrilor comunității. Freud asociază constituirea totemului cu sentimentul de vinovăție și frica de pedeapsă, derivate din crima săvârșită în raport cu tatăl tribului. Prin aceste ipoteze, S. Freud încearcă să clarifice traiectoria dezvoltării conștiinței morale și a culpabilității. În viziunea lui S. Freud, „copleșitorul sentiment de vinovăție” (p. 270) presupune o funcționare nevrotică a individului și a grupului, iar sentimentul de vinovăție și teama de pedeapsă, derivate din ambivalența sentimentelor, conturează un Supraeu, în calitate de instanță morală internă și tendință de reparație. Deci, după cum afirmă S. Freud, ambivalența, prin caracteristicile sale atât de paradoxale și atât de umane – a urî și a iubi în același timp, este omniprezentă de la începuturile omenirii. Respectiv, și individul, și comunitatea, la fiecare etapă a dezvoltării lor, sunt solicitați să facă o muncă de elaborare în raport cu aceste realități psihice. Atunci când descrie această realitate a hoardei primitive, Freud se referă la invidia oedipiană, în care conflictul de ambivalență atinge tot ce înseamnă putere, statut, prestigiu, autoritate etc., menționând că admirația pentru reprezentantul puterii întotdeauna comportă reversul constituit din invidie și dorința de a-i lua locul. Astfel, o persoană sus-pusă în societate va fi tabuizată, deoarece, după cum explică autorul, „se află în starea care are proprietatea de a isca poftele interzise, de a trezi conflictul de ambivalență. Cele mai multe poziții și situații de excepție sunt de această natură și au această forță periculoasă. Prin privilegiile lor, regele sau căpetenia trezesc invidia; fiecare dorește, poate, să fie rege!” (p. 252).

Freud îi numește pe strămoșii noștri preocupați de găsirea soluțiilor pentru înfrânarea tendințelor lor inconștiente „tovarăși de totem”. Această nevrotizare asociată invidiei, intenției de înlăturare sau unei crime deja comise actualizează ceea ce Freud numește „groaza sacră” atașată

tabuului. Dar se pare că Freud descrie în *Totem și tabu* traiectoria psihică a unei evoluții nevrotice, care implică prezența sentimentului de vinovăție și dorința de a repara consecințele gestului distructiv. Or, știm că ceea ce ține de primitivul umanității și al individului nu urmează întotdeauna un parcurs nevrotic-sănătos din punct de vedere moral. Întrebările care transpar din această perspectivă sunt: violențele sociale urmează întotdeauna acest demers nevrotic de elaborare? Care sunt patologiile sentimentului de vinovăție în diferite contexte istorice? Care sunt consecințele uitării, refulării, negării, raționalizării traumatismelor istorice antropogene? Atunci când se referă la spațiul mental colectiv, persoanele deportate nominalizează puține momente nevrotice care ar implica de sentimente de vinovăție și nevoia de reparație. Astfel de tendințe, localizate izolat, au început să se întrevadă după anii '90, atunci când primele proiecte științifice și culturale au creat și primele zone de reflecție colectivă asupra fenomenului deportărilor. Pe toată durata sovietică a postdeportării, acest subiect s-a regăsit mai degrabă într-o zonă a negării fenomenului și a perversității relaționale.

Perspectiva kleiniană asupra invidiei: invidie și recunoștință

După S. Freud, psihanalistul care a conceptualizat invidia ca fenomen fundamental în ontogeneză, în relaționarea umană, dar și în patologie este M. Klein. În lucrarea *Invidie și recunoștință* (1957/2008), psihanalista britanică descrie invidia ca o stare trăită într-o formă pronunțată și inconștientă, atât de copilul mic, cât și de adulții psihotici. Din perspectivă kleiniană, invidia își are sorginea în trăirile cele mai timpurii, autoarea referindu-se și la caracterul universal al acestei trăiri: „Am ajuns la concluzia că invidia reprezintă un factor extrem de puternic în subminarea de la rădăcină a sentimentelor de iubire și recunoștință, din moment ce ea afectează cea mai timpurie relație dintre toate, cea cu mama” (p. 294). Și tot în această lucrare autoarea precizează că „invidia este o expresie sadic-orală și sadic-anală a impulsurilor distructive ce acționează încă de la începutul vieții și că are o bază constituțională” (p. 294).

În viziunea lui M. Klein, psihicul bebelușului este influențat constituțional de agresivitatea înăscută, respectiv acesta va fi dominat la începutul vieții de anxietăți persecutorii și mecanisme schizoide de apărare împotriva acestor angoase. Conform teoriei kleiniene, la începutul vieții individul uman nu are capacitatea de percepere integră a Celuilalt, acesta din urmă fiind perceput într-o manieră clivată – ca „obiect bun” sau ca „obiect rău”, în funcție de calitatea relației, dar și de caracteristicile constituționale ale bebelușului. În virtutea proiecției masive specifice etapei timpurii a vieții, bebelușul va trăi propriile tendințe distructive ca proiecții, aceasta provocând anxietate de persecuție. Astfel, M. Klein susține că invidia este parte din tendințele distructive de la începutul vieții și este întotdeauna în legătură cu stările persecutorii. Trecerea la următoarea etapă de dezvoltare – poziția depresivă – presupune capacitate de sinteză și integrare, respectiv

capacitatea de a percepe obiectul ca fiind total. La această etapă, anxietatea prevalentă va fi cea depresivă, ca urmare a conștientizării atașamentului față de obiect, dar și a conștientizării propriilor tendințe distructive în raport cu obiectul. Angoasa depresivă de pierdere a obiectului va fi urmată de vinovăție și tendințe de reparație, în acest sens poziția depresivă presupunând creșterea psihică a individului și accesul la capacitatea de elaborare a tendințelor distructive primitive, inclusiv a invidiei. Vedem că individul la începutul vieții, așa cum este descris de M. Klein, are puține trăsături psihice umane și este, mai degrabă, corp, instincte, pulsione, agresivitate înnăscută, în plan psihic reprezentând un spațiu arhaic, dominat de realități psihotice, în care odată cu nașterea se dă lupta pentru intrarea în cultură, umanitate, pentru a se ajunge la o relaționare în care Celălalt va fi investit și iubit.

În aceeași ordine de idei, autoarea citată susține că atunci când invidia patologică se manifestă la adult, se activează sentimentul invidiei din cele mai timpurii surse ale sale, dintr-o perioadă de viață în care trăirile psihice au o natură omnipotentă, ceea ce se reflectă asupra sentimentului ulterior de invidie trăit față de o figură-substitut. Tot M. Klein relatează despre mecanismele de apărare utilizate de psihicul uman pentru a face față invidiei, menționând următoarele defense: idealizarea obiectului, devalorizarea obiectului, provocarea invidiei la ceilalți, devalorizarea propriei persoane, înăbușirea sentimentelor de iubire și intensificarea corespunzătoare a urii, punerea în act a agresivității.

M. Klein susține că devalorizarea urmează idealizării, iar rapiditatea trecerii de la idealizare la devalorizare depinde de intensitatea invidiei. Beneficiul primar al persoanei care devalorizează este că „obiectul care a fost devalorizat nu mai trebuie invidiat” (p. 361). Celălalt va fi în permanență atacat și această agresiune nu este determinată de frustrări obiective care vin dinspre Celălalt. Invidia determină atacul asupra persoanei, care este percepută ca fiind bună, anume cu scopul păstrării impresiei de omnipotență și autoidealizare. Analizând realitatea deportărilor, constatăm că mecanismele de apărare descrise de Klein sunt relevante pentru înțelegerea relaționării în cazul fenomenului deportărilor, întrucât în retorica deportărilor identificăm idealizări și devalorizări masive, puneri în act și trăiri maniacale.

În partea teoretică a lucrării, atunci când ne-am referit la concepțiile inspirate de tezele kleiniene, semnate de H. Segal (1997) și P. Fonda (2017), am menționat că invidia arhaică face parte din arsenalul de trăiri psihice care însoțesc regresiiile masive ale indivizilor și ale grupurilor în momente de haos social, cum ar fi războiul, deportările ș.a. Dar aspectul asupra căruia dorim să insistăm în elaborările noastre privind fenomenul deportărilor este acest pericol, despre care am menționat mai sus, de schimbare a accentului de pe realitatea și logica sistemului totalitar pe invocarea unor vicii umane ca fiind fundamentale în condiționarea fenomenelor de violență a

Statului. Or, considerăm important să subliniem că valorificarea viciilor umane și a patologiei psihice face parte din arsenalul strategic al sistemelor totalitare, viciile umane manifestându-se/sensibilizându-se în orice context care prin factori de natură socială și politică favorizează apariția unui context totalitar. Și tot în acest sens ne întrebăm dacă există națiuni mai invidioase decât altele... Răspunsul nostru este, evident, unul negativ, pornind de la premisa psihanalitică potrivit căreia invidia reprezintă o trăsătură general-umană, iar represiunile argumentate prin logica echității economice și sociale reușesc să actualizeze forme arhaice și patologice ale invidiei.

Din perspectivă psihanalitică, dezvoltarea și menținerea unei relații sănătoase cu Celălalt presupun un efort continuu de renunțare la satisfacerea pulsională (S. Freud), de accesare la poziția depresivă și de păstrare a poziției depresive (M. Klein), de accesare a stării de îngrijorare pentru Celălalt (D. Winnicott), iar momentele de haos social-politic pot pune în pericol relațiile interumane, fiind actualizate și manipulate trăiri arhaice dificil de gestionat pentru psihicul individual și colectiv.

Perspectivă psihanalitică contemporană asupra invidiei: invidia și perversitatea relațională

Traumatismul narcisic și traumatismul relațional identificate în cazul fenomenului deportărilor își găsesc explicația și în fenomenele perverse descrise de autori precum A. Sirota (1998) și J.-C. Racamier (1992, 2014), aceștia referindu-se la felul în care individul devine parte dintr-o funcționare perversă și în care problematica invidiei este, la fel, foarte importantă. În lucrarea sa *Conduite perverse în grup* – o lucrare de psihologie socială de inspirație psihanalitică – A. Sirota alocă invidiei un loc important în conduitele de grup. Autorul introduce conceptul de „loc social de invidiat”, atribuind invidiei un rol central în relaționare, propunând chiar statuarea invidiei ca entitate psihică centrală în organizarea psihicului, în acest sens venind cu sugestia de a o include în lista fantasmelor originare descrise de S. Freud (scenă originară, castrare, seducere): „Am avansat ipoteza teoretică a existenței unei a patra fantasme originare, care ar conține un scenariu de unicitate și de exclusivitate imaginară a locului social de invidiat. Astfel, se poate înțelege răul cvasigeneral al vieții sociale, pentru că foarte rar auzim pe câte cineva spunând că se simte bine în locul pe care îl ocupă în cadrul grupului sau că el consideră acest loc potrivit pentru el. Totul se întâmplă ca și cum, în grupuri sau organizații, nu ar exista – la nivelul imaginației – decât un singur loc interesant, valoros sau de dorit” (Sirota, p. 143). A. Sirota susține că în funcționarea perversă de grup sunt atacate legătura socială, instanța colectivă și regulile sale. În acest sens, autorul descrie într-o manieră aproape kleiniană rezonanța și alianța grupală perversă în care „pofa de distrugere și de revanșă este antinomică dorinței de depășire, care presupune o

recunoaștere a Celuilalt sau a ceea ce este el. Această poftă are ca scop de a-l neantiza pe Celălalt sau obiectul pe care nu-l poate avea sau care nu poate fi” (p. 145).

Caracterul pervers al sistemului totalitar: o aplicare a teoriei lui A. Sirota asupra fenomenului deportărilor din RSSM

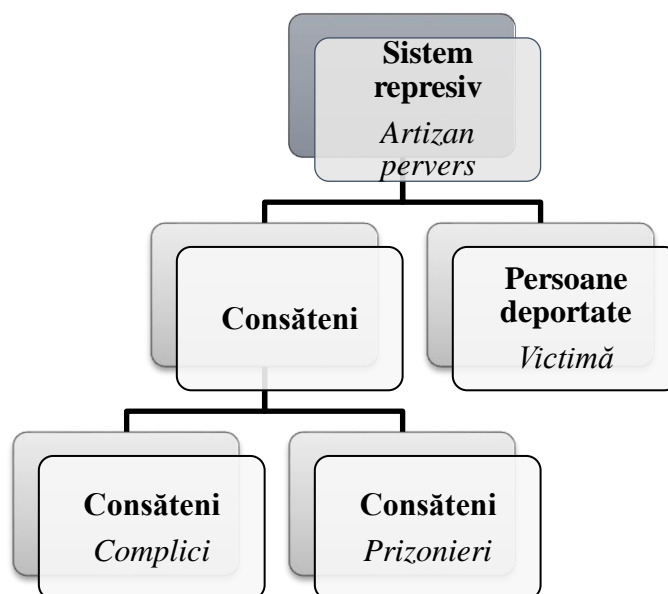
Fiind interesat de funcționarea grupului, A. Sirota (1998) descrie pozițiile posibile într-un grup de rezonanță perversă: 1) poziția de artizan al rezonanței și al alianței; 2) poziția de complice; 3) poziția de prizonier; 4) poziția de pradă sau țintă.

În ceea ce privește aspectele relaționale în contextul fenomenului deportărilor din RSSM, considerăm relevant ceea ce susține Sirota despre configurația grupului și poziția complicei, și anume că există trei tipuri de complici: complice auxiliar activ, complice conștient (neconsimțind cu adevărat, neputincios – fiindcă rămâne pe loc, deși ar putea să plece) și complice inconștient sau naiv (care nu înțelege nimic din ceea ce se petrece). Atunci când complicele, conștient sau inconștient, nu are puterea să schimbe situația, deși ar prefera să o facă, el este în poziția de prizonier. Această concepție a lui Sirota ține de funcționarea perversă în sistemul organizațional, în care artizanul pervers este actorul central, iar victima – personajul care trebuie atacat: „victima este prada unui grup animat de o pulsione de autoritate: este vorba de a-i smulge celuilalt inima, dorința, viscerele lui, ca să nu mai existe, ținând departe și în stare de neputință instituția care, de cele mai multe ori, nici nu vrea să știe prea mult” (p. 151).

Raportată la fenomenul deportărilor, viziunea lui Sirota ni se pare importantă prin conceptele de „rezonanță perversă” și „alianță grupală perversă” și prin tipologia personajelor descrise. Făcând trimitere la teoria lui A. Sirota, putem afirma următoarele: poziția de victimă îi revine persoanei deportate, „consăteanul-trădător din invidie”, invocat în discursurile deportaților, este apropiat poziției de complice, conștient sau inconștient, iar, uneori, și poziției de prizonier, în timp ce poziția artizanului îi aparține în exclusivitate sistemului represiv, implicit reprezentanților acestuia.

Având în vedere faptul că în reprezentarea generală asupra deportărilor statutul de victimă îl are grupul persoanelor deportate, am putea să ne permitem formularea unor ipoteze prin care să fie extins arealul impactului traumatic al deportărilor, întrucât ne întrebăm dacă doar grupul celor deportați a fost impactat negativ de fenomenul deportărilor. Aceste reflecții ale noastre pornesc de la premisa unei dinamici intrinseci oricărei realități psihosociale, dar mai ales unei traume istorice antropogene. În ceea ce privește deportările din RSSM, apar mai multe întrebări referitoare la dinamicile intergrupale și intragrupale. De exemplu, ne întrebăm în privința consăteanului în poziție de complice și a consăteanului în poziție de prizonier: sunt aceste poziții interșanjabile sau

nu? Doar persoanele deportate sunt victime sau și consătenii-complici și, mai ales, consătenii-prizonieri?

Figura 3.4. Modelul grupal al lui A. Sirota adaptat contextului deportărilor din RSSM

Sirota face multiple referințe la lucrările lui P.-C. Racamier și la conceptul acestuia de perversitate narcisică. Lucrările lui Racamier, psihiatru și psihanalist francez, nu se referă la invidie în mod prioritar, dar definesc profilul de personalitate al perversului narcisic, care pare foarte apropiat de artizanul pervers al lui Sirota (P.-C. Racamier, 1986, 1992). Racamier descrie în felul următor viziunea perversului narcisic asupra comunicării cu Celălalt: „Un pervers narcisic are două imperative vitale: el nu trebuie niciodată să depindă de obiect și el nu trebuie niciodată să se simtă inferior. [...] Celălalt va fi suportat doar dacă îi este negată valoarea și dacă este dominat și stăpânit” (p. 126). Felul în care P.-C. Racamier conceptualizează fenomenul perversității narcisice face trimitere, în primul rând, la mecanismele psihotice de apărare (întrucât P.-C. Racamier spune că perversul nu-și poate conține angoasele și nu poate face doliul), dar și la ura și invidia perversului în raport cu obiectul valoros.

În acest sens, personajului descris de P.-C. Racamier îi pot fi asociate figurile centrale ale ideologiei totalitare, în cazul deportărilor – Stalin și susținătorii acestuia, care au obținut în mentalul colectivității un statut central. Enormă capacitate de seducție a personajului pervers, într-un sistem totalitar, este relatată și în mărturiile persoanelor deportate: „*Pentru noi Stalin era «bog, zemlea, vojdi, oteț» ... așa ne-au vârât în cap... Învățătoarea din prima clasă ne spunea: «Eto naș*

vojdî, roditeli – Iosif Visarionovici Stalin!». *Asta știa fiecare copil care trecea pragul școlii*” (Pădureac, 2017, p. 35).

Contribuția centrală a lui P.-C. Racamier constă în faptul că acesta anunță despre psihoza ascunsă a perversului. Sub aspect social, inclusiv cu privire la traumele istorice ale secolului al XX-lea, la care se referă și deportările, Racamier menționează despre impactul demersului pervers asupra minții celorlalți, la nivel individual și colectiv, accentuând că gândirea perversă este social periculoasă, iar capacitatea ei de a se manifesta poate fi copleșitoare: „De la a minți la a oficializa, de la vorbărie la dezinformare, de la destabilizare în familii, grupuri și instituții la exercițiul terorii intelectuale asupra națiunilor – gândul pervers se specializează în transmiterea nongândirii” (p. 127).

Examinând traumatismul relațional în deportări prin prisma teoriilor lui S. Freud, M. Klein, A. Sirota, P.-C. Racamier, încercăm să arătăm că traumatismul relațional este construit de sistemul represiv, care se bazează pe mize și strategii perverse (conștiente și inconștiente), actualizând și valorificând trăiri primitive. Concepțiile unor psihanalști – M. Klein, H. Segal, P. Fonda, V.D. Volkan – pun în evidență mecanismele psihice grație cărora trăiri precum invidia, atitudinea persecutorie și devalorizarea pot fi actualizate într-un sistem represiv.

Invidia, „narcisismul micilor diferențe” și mizele ideologice ale sistemului represiv

Lucrarea lui S. Freud *Disconfort în cultură* (1930/2010) relatează despre dificultățile cu care individul uman intră în spațiul culturii și despre faptul că acest travaliu de intrare în cultură se realizează atât filogenetic, cât și ontogenetic, fiecare individ începând la naștere propriul travaliu de acces la civilizație. În sens psihanalitic, intrarea în cultură presupune renunțarea la satisfacerea anumitor scopuri pulsionale, S. Freud referindu-se la sexualitate și agresivitate și menționând că, odată cu instalarea prohibiției canibalismului, crimei și incestului, cultura a început să se desprindă de starea primitivă, specificând, în același timp, că aceste prohibiții și tabuuri nu sunt asigurate iremediabil. Travaliul culturii este de fiecare dată amenințat în situațiile de violență socială, în care pusiunea distructivă și tendința narcisică mortiferă se manifestă. S. Freud susține că atitudinea culturală împotriva acestor dorințe pulsionale nu este uniformă: „doar canibalismul pare să fie interzis tuturor și unei viziuni neanalitice îi pare pe deplin biruit” (p. 161). Fondatorul psihanalizei susține că sufletul uman a trecut printr-o transformare de-a lungul istoriei, iar un progres important în maturizarea spirituală este dezvoltarea Supraeului: „Această întărire a Supraeului este o proprietate culturală psihologică foarte valoroasă. Persoanele la care ea s-a produs devin din oponenți ai culturii purtători ai culturii... Cu cât într-un cerc cultural numărul lor este mai mare, cu atât mai asigurată este această cultură, cu atât mai ușor ea se poate lipsi de mijloace constrângătoare exterioare” (p. 189).

Vorbind despre complexitatea și paradoxurile psihicului individual și ale psihicului colectiv, S. Freud menționează despre felul în care însăși achiziția culturală poate fi investită narcisic într-o manieră care va compromite conviețuirea cu alte culturi: „Satisfacția pe care o acordă idealul participanților la cultură este deci de natură narcisică, ea se bazează pe mândria față de activitatea deja reușită. Pentru deplina dumneavoastră înțelegere este necesară compararea cu alte culturi, care s-au dedicat altor activități și au dezvoltat alte idealuri. Datorită acestor diferențe, fiecare cultură își arogă dreptul de a le disprețui pe celelalte. Astfel, idealurile culturale devin prilejuri pentru divizare și adversitate între diferite cercuri culturale, așa cum se petrece mai clar, între națiuni” (p. 185). În contextul acestor reflecții, S. Freud propune termenul de „narcisism al micilor diferențe”, referindu-se la fenomenul animozităților între comunități umane învecinate sau foarte apropiate: spaniolii și portughezii, germanii de sud și germanii de nord, englezii și scoțienii. În virtutea „narcisismului micilor diferențe”, un Celălalt apropiat va fi desemnat în rolul dușmanului în anumite contexte social-politice, S. Freud oferind o exemplificare mai extinsă prin invocarea experienței Germaniei naziste și a Rusiei comuniste: „... Nu este o întâmplare incomprehensibilă faptul că visul unei supremații mondiale germane a evocat spre completarea sa antisemitismul și trebuie să recunoaștem că încercarea de a ridica, în Rusia, o nouă cultură comunistă își află susținerea psihologică în persecutarea burghezilor. Ne întrebăm doar cu îngrijorare de ce se vor apuca Sovietele după ce își vor fi exterminat burghezii” (p. 179). Și tot aici, prin referința la Uniunea Sovietică, prezintă felul în care comuniștii interpretează natura umană și consideră proprietatea privată principala cauză a răului: „Comuniștii consideră că au găsit calea spre mântuirea de rău. Omul este unilateral bun, gândește bine spre aproapele lui, dar organizarea proprietății private i-a pervertit natura. ... Nu am de a face cu criza economică a sistemului comunist, nu pot cerceta dacă abolirea proprietății private este utilă și avantajoasă. Dar vreau să arăt că premisa ei psihologică este o iluzie de nesușținut” (p. 180).

Deportările din RSSM, dar și din alte regiuni ale fostei URSS reprezintă un exemplu *princeps* prin care această premisă ideologică și presupuziție asupra fericirii omenirii a fost aplicată. Sintagma „dușman al poporului” și cuvântul „chiabur” făceau referire la diferențele economice dintre membrii comunității, activând fenomenul „narcisismului micilor diferențe” după principiul economic și desemnând tranșant dușmanul care stă în calea bunăstării colective.

Mai mulți autori postfreudieni au invocat conceptul de narcisism al micilor diferențe în proiectele de analiză a violenței sociale (G. Gabbard, V. Volkan, K. Figlio, E. Rhode). În reflecțiile sale asupra acestui concept, psihanalistul britanic K. Figlio (2019) susține că antipatia și violența construite în baza a ceea ce Freud numește „narcisism al micilor diferențe” sunt înrădăcinate mai mult în asemănare decât în diferențe. Această asumție are la bază mecanismul primitiv al

proiecției, care asigură reamenajarea confortabilă a conflictelor intrapsihice: „În mod conștient, îi excludem pe ceilalți care sunt diferiți, dar în mod inconștient, urâm asemănarea și o evităm prin crearea unor diferențe iluzorii. ... Simțul comun al urii diferenței este mai ușor de crezut, deoarece întărește o apărare împotriva autoexaminării, o autoexaminare care ar putea dezvălui o similaritate urâtă sau, mai fundamental, ura față de similaritatea care este, la limită, propria persoană” (p. 17). Deci, nu antipatia pentru ceea ce este Celălalt ar fi motivul intim al urii, ci dorința de a fi ca Celălalt, susține autorul. Figlio continuă cu vicisitudinile narcisismului, menționând că acesta pornește *de la și prin sine însuși*, dar întotdeauna în relație cu Celălalt, astfel că „pentru eul narcisic, obiectul este o replică a lui însuși și, în măsura în care obiectul continuă să existe în sine, el nu poate însemna decât extensia Eului” (p. 18). Referindu-se la relația dintre narcisism și ură, Figlio menționează că la baza proiecției se află dorința de a avea calitățile Celuilalt, de a fi ca Celălalt.

Din punct de vedere psihanalitic, aceste motive de suprafață, care sunt întotdeauna îmbrăcate în haine ideologice, ascund motivele adevărate, dar asupra cărora nu se discută în spațiul public, acestea fiind prea de profunzime, iar spațiul public, chiar și în demersurile sale mai specializate – științific, cultural – nu-și poate permite profunzimea reflecțiilor psihanalitice. Trebuie să recunoaștem că dinamica socială e mai de suprafață și mai degrabă actantă decât reflexivă. În ceea ce privește egalitatea socioeconomică promisă de ideologia comunistă, trebuie să avem în vedere faptul că aceasta nu a fost realizată conform promisiunilor, stratificarea socioeconomică fiind prezentă și în perioada comunistă, chiar dacă printr-o concretețe mai puțin polarizată, dar cu aceeași componentă narcisică. Important este faptul că însuși conceptul de egalitate economică a eșuat. O retrospectivă de dată relativ recentă ne amintește că în ultimul deceniu al epocii comuniste (anii '80) inegalitatea socială era la vedere (în mod special prin poziția privilegiată a nomenclaturii), chiar dacă în continuare neavizată ideologic.

Despre zonele de umanism în deportări...

Analizând mărturiile celor deportați, am dedus trăsăturile centrale ale fenomenului deportărilor pe anumite dimensiuni și în acest subcapitol ne referim la relațiile umane și la traumatismul relațional. După cum am menționat în capitolele anterioare, clivajul – prin idealizare și devalorizare, împărțirea oamenilor în buni-răi – este mecanismul predilect al *fenomenului-război*.

Studiind fenomenul deportărilor, am reflectat asupra modului în care supraviețuitorii au relatat traumatismul lor, acesta fiind unul dintre obiectivele cercetării noastre și unul dintre obiectivele cercetătorilor istorici – de a valida experiența traumatică și de a facilita travaliul de elaborare a traumei. Dar, pe lângă lecția istorică despre nebunia războiului individual și colectiv,

fenomenele represive ne aduc și lecția istorică despre umanism. În acest sens, am fost interesați de relatările persoanelor deportate despre „zonele de umanism”, în care soldați și ofițeri, chemați și înrolați la datorie de sistemul represiv, consăteni copleșiți ei înșiși de teroarea fenomenului, manifestau compasiune și empatie pentru persoanele deportate. Vom cita câteva relatări de acest fel:

„Mama tocmai plămădisse pâine de cu seara și trebuia să coacă pâine în ziua ceea. A fost noaptea de marți spre miercuri când ne-au ridicat. După asta au mai fost câteva nopți, cât au luat lumea: erau din cei care nu i-au găsit acasă și i-au căutat încă vreo câteva zile. Mama frământa pâinea, iar tata plângea. Soldatul rămas să ne păzească – știți era un soldat bun, da-a! – îi zicea lui tata: «Oteț, ne placite...». «Cum să nu plâng?! Eu cincizeci de ani am muncit aici!» – zicea tata...” (Petrencu, Cojocaru, Pădureac, 2015, p. 175).

„... au zis că ne ridică în Siberia fără mama... Aveau liste... (plânge) Ne-au scos din primărie pe noi două și pe bunica și ne-au azvârlit pe toate într-un camion. Dar afară era tot satul, lumea a alergat de peste tot! O femeie avea o pâine mare, numai începuse a se coace și a scos-o din cuptor mai mult crudă decât coaptă, alții o bucată de brânză... Mașina dă să meargă înainte, dar lumea, s-au apucat toți unul de altul de jur împrejur și trăgeau mașina înapoi. Unde să te pui cu mașina? Eu ședeam într-un ungheraș acolo, în caroserie. Un soldat rus a scos din buzunar câteva cireșe albe...” (Cojocaru, 2016, p. 29)

Epistemologic, considerăm importante aceste fragmente de mărturii, pentru că ne permit să formulăm ipoteze privind *fenomenul-război* în sens generic și fenomenul deportărilor ca fapt particular. Conform acestor ipoteze, putem afirma că chiar dacă sistemul represiv poate organiza represii și genocid, totuși acesta nu-și poate asigura acapararea întregului spațiu psihic individual și colectiv – zonele sănătoase rămân integre și asigură ieșirea din război. De pe această poziție epistemologică, vom trece la ceea ce solicită formatul unei cercetări, și anume asigurarea contribuției practice. Aceste zone de umanism din traumatismul relațional al deportărilor, așa cum l-am reperat în mărturiile deportaților, ne asigură intrarea în aplicabilitatea cercetării și ne permite să arătăm că studiul fenomenului deportărilor, ca și al oricărui sistem represiv, trebuie să contribuie la reducerea clivajului. Fenomenul războiului implică regresii distructive și dezorganizare psihică, astfel că uneori nu reușim să ieșim din el, pentru că diverse contexte geopolitice și/sau fenomene psihosociale ne invită să apelăm din nou la fenomenul clivajului, la desemnarea dușmanului și la actualizarea disponibilității de nimicire a acestuia. Chiar dacă războiul factual se încheie, este important să se încheie și războiul psihic, or acesta are o istorie mult mai lungă decât cel factual. Urmând logica sanogenă în procesul elaborării unui traumatism istoric, ne vom referi în cele ce urmează la resursele reconcilierii în cazul deportărilor din RSSM.

3. 8. Doliu și reconciliere: responsabilitate, vinovăție, iertare

Categoriile ale doliului în deportările din RSSM

Pierderea obiectului

Revelarea traumatismelor narcisic și relațional în deportări ne pune inevitabil în contact cu problematica doliului. Referindu-ne la doliu ca la un proces ce presupune elaborarea pierderii, considerăm că deportările din RSSM nu au presupus o trăire suficientă a doliului, date fiind anumite caracteristici ale acestui traumatism. În primul rând, deportarea a presupus anihilarea personalității celor deportați și a trecutului acestora, anihilarea trăirilor persoanelor deportate. Prin felul în care a fost gândit conceptul deportărilor, deportații nu aveau dreptul la doliu – atât în sensul concret, cât și în cel simbolic. Sunt revelatoare în acest sens mărturiile persoanelor deportate din care aflăm despre condițiile inumane de înmormântare a celor decedați sau despre imposibilitatea de a le înmormânta: „*L-au scos pe tata și l-au dus. Dar unde l-au înmormântat noi n-am știut. Nouă ani am stat acolo și n-am știut unde este înmormântat tata. Poate l-au aruncat, că acolo unde eram noi, la kilometrul 115, lagărul era înconjurat de mlaștină*” (Postică E., 2016, p. 296).

Lipsa de respect față de moarte și față de ritualul înmormântării în cazul persoanelor deportate ține de premisa că cei decedați ar fi persoane lipsite de valoare, nedemne de respectul pentru o rutină onorabilă a existenței și a morții. În plus, imposibilitatea de a verbaliza trăirile emoționale legate de deportări, imposibilitatea de a da de urma persoanelor apropiate dispărute, dificultatea accederii la statutul pierdut, absența unui proces de restabilire a clarității asupra lucrurilor întâmplate – toate aceste condiții împiedică procesul de doliu, care ar fi putut să asigure o conștientizare și o asumare a traumatismului. Pe lângă pierderea fizică a apropiaților, traumatismele narcisic și relațional implică pierderi ce țin de identitatea socială și morală. Deportații din RSSM au pierdut realități intrapsihice și interpsihice care țineau de sentimentul de apartenență la comunitate, sentimentul de încredere în Celălalt, în termeni psihanalitici au pierdut obiectul bun internalizat.

Pierderea relației cu Celălalt

Moartea lui Stalin în 1953 și denunțarea cultului personalității acestuia în 1956, în cadrul celui de-al XX-lea Congres al Partidului Comunist al Uniunii Sovietice, au fost urmate de recunoașterea de către oficialități a caracterului represiv al deportărilor și anunțarea permisiunii de a reveni acasă pentru persoanele deportate. Dar, după cum ne relatează sursele istorice, așa-zisa „eliberare” a fost una specifică, întrucât a presupus în continuare perpetuarea unei atitudini discriminatorii și stigmatizante față de persoanele deportate, atitudine care s-a concretizat prin interdicția de a se întoarce în localitățile de baștină, imposibilitatea accesului la proprietatea confiscată, aluzii sau referințe directe la statutul de „dușmani ai poporului”. Lipsa unui act

legislativ reparatoriu și a unei atitudini ferme din partea statului a permis organizarea unui spațiu în care mecanismele psihice declanșate de deportarea propriu-zisă să aibă continuitate și după anul 1956. În acest sens, spațiul social mai păstra neoficial animozitățile accentuate de sistemul represiv stalinist. După cum relatează unii deportați, sintagma „dușman al poporului” rămânea în continuare parte a unei imagini generale a dușmanului subscrise mentalității omului sovietic. Aceste realități creau zone sociale marcate de neliniște persecutorie de ambele părți ale baricadelor ideologice și psihologice construite de deportări: „*Ceva sesizau ei. Se legau de cuvinte, de gânduri, de intonația vocii. Desigur, ei nu aveau dreptul să mă elibereze din serviciu pentru că eram din culaci (vorbește în șoaptă), dar ne intimidau tot timpul. Medvedev ăsta ne presa. Citea lecții și spunea: «Printre noi s-au strecurat dușmanii poporului sovietic!» De la o vreme, când astfel de ecouri au început să se repete, am devenit și mai atentă la ceea ce spun»* (Petrencu A., Cojocaru L. D., Pădureac L., 2014, p. 75).

Pierderea idealurilor

Pierderea credinței în Dumnezeu și a încrederii în moralitate este o realitate descrisă în mărturiile persoanelor deportate în termenii unui discurs depresiv și traumatizant, care se înscrie în caracteristicile doliului patologic: „*Părinții mei au fost cu mare credință în Dumnezeu. Mama mai ales. Și tata a fost, dar cu timpul s-a dezamăgit în credință și, pe urmă, nu prea a fost credincios. Am să vă spun de ce. ... Mi-a povestit că, după ce i-au ridicat în 1941 pe el și pe bunelul după mamă, i-au dus în Ivdeli, după Ekaterinburg... Acolo a văzut tata cum mureau bărbați de-ai noștri, oameni muncitori. Mulți basarabeni au fost împușcați acolo, în Ivdellag. Mureau și îi clădeau ca pe butucii de lemn. Dacă mureau în octombrie, până în februarie nu-i înmormântau: «Nu-i înmormântau până primăvara, pentru că pământul era înghețat până la un metru și jumătate. Prin martie îi îngropau, ca pe...» El (tata) așa mi-a spus! El singur a luat parte la înmormântarea cadavrelor: «Îi aruncau acolo și-i îngropau... Așa oameni, și așa pedeapsă! Unde-i Dumnezeu?! Unde s-a uitat El? De ce a pedepsit el așa oameni?! De ce a luat femei cu șase copii, cu prunc de câteva săptămâni și i-a dus?!» După asta tata mi-a spus, el nu a mai crezut în Dumnezeu (pauză). E greu, deodată, de povestit despre toate...»* (Petrencu, Cojocaru, Pădureac, 2015, p. 132). În lucrarea *Doliu și melancolie*, Freud afirmă că doliul apare ca reacție nu doar la pierderea unei persoane iubite, ci și atunci când se pierde „patria, libertatea, un ideal”, iar deseori melancolia – echivalentul depresiei clinice – se instalează ca urmare a incapacității de a ieși din doliul patologic.

Mărturiile celor deportați relevă atacul sistemului represiv asupra idealurilor persoanelor deportate, asupra reperelor morale, asupra Supraeului ca instanță psihică care structurează în aparatul psihic moralul și capacitatea de a avea repere spirituale.

Incapacitatea de doliu a agresorului

O premisă psihanalitică centrală în conceptualizarea procesului ontogenetic, a dezvoltării personalității este felul în care se realizează travaliul contrapunerii naturii și culturii în general, iar la un nivel mai specific – felul în care sunt trăite conflictele dintre principiul plăcerii și principiul realității, dintre realitatea subiectivă și realitatea obiectivă, felul în care se realizează comunicarea dintre Sine și Supraeu, dintre Subiectivitate și Alteritate. Din punct de vedere psihanalitic, rezolvarea acestor conflicte fundamentale se face prin acceptarea de către individ a marilor diferențe formulate de psihanalisti – diferența dintre sexe, diferența dintre generații, diferența dintre natură și cultură. Acceptarea acestor diferențe constitutive ale funcției psihice aduc în discuție întotdeauna fenomenul doliului, ca parte fundamentală a procesului de dezvoltare psihică și culturală, inclusiv conceptul de doliu originar formulat de P.-C. Racamier (1992): „Doliul originar constituie amprenta complicată, vie, durabilă a ceea ce se acceptă ca pierdere, preț al oricărei descoperiri... Așa este doliul originar: condiția descoperirii obiectului în esența lui. Dintr-o dată lumea s-a împărțit în două: internă și externă. Aceste părți nu sunt separate, ele rămân legate, însă distincte... Ceea ce se pierde este obiectul extern absolut; ceea ce se câștigă este obiectul intern circumscris... Traversarea doliului originar este condiția necesară oricărui progres posibil...” (p. 310). Urmând conceptualizările lui S. Freud și D. Winnicott, P.-C. Racamier (2014) menționează imposibilitatea elaborării Oedipului și a accederii la triangulare, respectiv incapacitatea de a interioriza diferențele dintre principiul plăcerii și principiul realității, dintre dorință și realitate, dintre generații, respectiv, incapacitatea de a interioriza Legea.

Tematica doliului originar, ca proces psihic ce pune persoana în contact cu principiul realității și cu Alteritatea, are relevanță pentru funcționarea agresorului, acesta din urmă fiind reprezentat, în cazul nostru, prin sistemul represiv comunist. În acest sens, sistemul represiv anulează realitățile care asigură doliul originar, fondator al ființei umane.

Conform teoriei kleinienne privind pozițiile schizoparanoică și depresivă, capacitatea de doliu presupune accesul la poziția depresivă, în care este conștientizat gestul agresiv în raport cu Celălalt, apare anxietatea de pierdere a Celuilalt, apar sentimentele de vinovăție și regretele, urmate de dorința și capacitatea de reparație. H. Segal (1997) menționează că sistemele represive nu părăsesc spațiul schizodepresiv și valorifică mecanismele hipomaniacale primitive de apărare: omnipotența, clivajul, triumful, negarea.

Analizând dinamica traumatismelor, G. Fischer și P. Riedesser (1998/2001) concluzionează că o situație traumatică nu se încheie atunci când trece amenințarea reală, când faptul obiectiv traumatic a fost consumat: „Situațiile traumatice nu iau sfârșit după scurgerea timpului obiectiv și nici nu se termină de la sine atunci când evenimentul traumatic a trecut. [...]

Timpul, singur, nu vindecă toate rănilor” (p. 79). Elaborarea traumatismului social/istoric va presupune un lucru de durată, realizat în comun. În mod special, pentru depășirea situației traumatice, este necesar să apară o situație modificată calitativ, spun autorii, în care va fi posibilă depășirea situației traumatice, dacă vor fi realizate anumite condiții: recunoașterea vinovăției, reparațiile, cererile de pedeapsă și, foarte important, recunoașterea de către reprezentanții regimului totalitar a faptului prăbușirii sistemului lor de valori.

Atribuirea vinovăției

Subiectul relaționării cu Celălalt într-un context traumatic antropogen are continuitate în tematica reconcilierii. Prin urmare, am fost interesați de felul în care au fost atribuite vinovăția și responsabilitatea pentru fenomenul deportărilor, dar și de specificul iertării în contextul fenomenului deportărilor din RSSM, întrucât logica elaborării traumatismului istoric antropogen trece prin aceste subiecte spre finalitatea reconcilierii. Reconcilierea este un concept care ține nu doar de acțiuni și finalități concrete, ci, în mod special, de capacitatea de a fi implicat la nivel individual și social într-o procedură de lungă durată care presupune elaborarea traumatismului. Această procedură include anumite trăiri și transformări psihologice – acceptarea traumei, acceptarea victimei, acceptarea agresorului și, în general, acceptarea tendinței umane spre auto- și heterodistrugere.

În demersul nostru am avut intenția de a studia aceste variabile definitorii pentru procedura reconcilierii în contextul fenomenului deportărilor din RSSM. În urma analizei de conținut a mărturiilor deportaților, au fost identificate următoarele personaje desemnate drept responsabile pentru deportări: 1) sistemul sovietic represiv; 2) Stalin; 3) consătenii.

Identificăm o categorie de deportați care atribuie vinovăția pentru deportări regimului represiv stalinist și mai puțin unor indivizi sau categorii sociale concrete: „*Regimul comunist este vinovat de toate cele întâmplate...*” (Petrencu, Cojocaru, Pădureac, 2015, p. 187).

În alte discursuri, Stalin împreună cu sistemul sovietic sunt anunțați responsabili de deportări, în calitatea lor de organizatori și ideologi ai acestora: „*Pentru familia noastră deportarea a fost o pedeapsă din partea lui Stalin, din partea conducerii URSS, pedeapsă pe care noi nu am meritat-o*” (Cojocaru, 2016, p. 291). Stalin, în calitate de personaj desemnat ca fiind vinovat de deportări, este pedepsit de către deportați prin diverse gesturi trăite individual, mai puțin la nivel de grup sau comunitate – de exemplu reacția de bucurie la moartea lui: „*Când a murit Stalin... am simțit în suflet o bucurie, nu am simțit durere, dar numai cu Vasilică puteam să-mi deschid sufletul, cu cei din Belarus și Moscova – m-am temut să le arăt ce simțeam*” (Cojocaru, 2016, p. 76).

Uneori raționamentul privind vinovăția și responsabilitatea pentru deportări ia o formă clivată. De exemplu, unii deportați îl desemnau doar pe Stalin vinovat de cele întâmplate, statul sovietic fiind cruțat, uneori chiar idealizat: „Doar unul Stalin era vinovat de ceea ce s-a întâmplat. Statul sovietic nu are nimic cu asta. Mi-a oferit studii și totul”.

Consătenii ca personaj asociat cu responsabilitatea și vinovăția pentru deportări deseori sunt ținta furiei și a urii, aceasta constituind o caracteristică importantă a deportărilor: „Noi tot timpul zicem că Stalin a fost vinovat de toate acestea, dar el era un schizofrenic. Nu-i așa? Cel mai strașnic a fost că ne-au dat ăștia din sat, rudele... apropiații noștri” (Cojocaru, 2016, p. 50). Accentul pus, destul de frecvent, pe responsabilitatea exclusivă a consătenilor, ne determină să conchidem că consătenii au fost cei mai accesibili ca personaje spre care să fie îndreptate furia, spre deosebire de protagoniștii adevărați, dar, în același timp, inaccesibili pentru procedura elaborării traumei – Stalin și sistemul comunist represiv.

Resentiment și iertare: „Eu i-am iertat, dar Dumnezeu oricum o să-i pedepsească”

Ca parte firească a travaliului doliului și a procesului de elaborare, reflecțiile asupra responsabilizării, justiției, iertării sunt prezente în discursul persoanelor deportate. În contextul analizei de conținut a materialului am fost interesați să vedem ce predomină în discursul deportaților – iertarea sau păstrarea atitudinii resentimentare.

Constatăm că iertarea ca atitudine și element central al procesului de elaborare a traumei are un conținut specific în mărturiile deportaților. Ca urmare a analizei textelor, identificăm două tipuri de iertare: iertarea asumată și iertarea resentimentară. În unele discursuri iertarea pare să reprezinte o achiziție fermă în procesul de elaborare a traumatismului: „Nu le port pică la cei care ne-au făcut rău. I-am șters din memorie. Și ei au murit de-amu toți...” (Cojocaru, 2016, p. 42).

Când invocăm iertarea resentimentară, ne referim la deportații care transmit mesaje despre iertare din partea lor ca instanță umană, dar această iertare pare să nu fie atât de definitivă, deoarece cei mai mulți dintre ei fac apel la altă instanță – Soarta, Divinitatea, care îi va pedepsi pe cei care au contribuit la represiuni. „Eu i-am iertat, dar Dumnezeu oricum o să-i pedepsească” – este tipul de mesaj ce reprezintă această atitudine. „Vreau să fie un fel de împăcăciune, un fel de omenie, nu vreau să acuz azi pe cineva că «tu ai fost». Poate că el nu din intenție rea a făcut ca eu și mama mea să fim deportați, îi cunosc pe ei și pe copiii lor, dar nu vreau să le spun nimic. Dumnezeu să le ajute și să le facă ce mi-a făcut și mie, mai mult nu vreau nimic. Eu de iertat îi iert pe toți, dar de uitat – nu uit pe nimeni” (Postică, 2016, p. 207).

Constatăm că în mărturiile persoanelor deportate responsabili pentru deportări sunt clar delimitați – Stalin, sistemul represiv sovietic, unii consăteni. Totuși, consătenii au un statut specific în reprezentarea psihică a persoanelor deportate privind problematica responsabilității și

vinovăției. Ipoteza noastră este că, dat fiind faptul că sistemul represiv și conducătorii acestuia nu au fost supuși unui proces plenar de judecată, protagonistul în raport cu care este trăită cel mai intens atitudinea de responsabilizare și învinuire este consăteanul.

Considerăm că iertarea resentimentară, atestată în discursurile persoanelor deportate, este rezultatul unor lacune în procedura de elaborare psihologică și social-politică a traumatismului. Această realitate este caracteristică contextelor în care nu au fost asigurate condițiile necesare pentru depășirea traumei istorice. În același timp, Statul și Legea nu au fost investite suficient în psihicul deportaților ca instanțe care ar gestiona procesul de justiție. Respectiv, atestăm un recurs la gândirea magică, prin invocarea autorității divine, prin care Dumnezeu apare uneori în discursul deportaților ca instanță și autoritate care va face dreptate în acest proces.

Traumatismul relațional și scindarea comunității

Așa cum am menționat mai sus, narațiunile persoanelor deportate scot în evidență indicii ale unor fisuri apărute în câmpul social al comunității ca urmare a deportărilor, efectele acestor fisuri rămânând active, în unele cazuri, printr-o extensie temporală, până la momentul realizării interviurilor. În lansarea acestei ipoteze privind scindarea comunității, nicidecum nu pornim de la premisa că fenomenul deportărilor a reprezentat singurul eveniment care a divizat populația RSSM, ulterior a Republicii Moldova, întrucât orice spațiu social și politic-administrativ comportă un determinism specific în sensul scindărilor, ca parte și specificitate a procesului istoric. În acest sens, trebuie să menționăm totalitatea apartenențelor la imperii, modificări ale hotarelor, migrația controlată și necontrolată a populației – fenomene care determină diferențieri identitare în sânul comunităților și augmentează potențialul pentru scindare, întotdeauna prezent într-o formă latentă, care va deveni, într-un anumit moment istoric, o problemă manifestă de ordin social-politic și cultural. Prin cercetarea noastră, intenționăm să scoatem în evidență anume impactul „deportărilor” asupra scindării populației – folosim aici termenul generic de deportări, în care includem momentul deportării, perioada de exil și perioada postdeportare. În contextul acestor reflecții, prefigurăm o posibilă legătură între fenomenul deportărilor și faptul că actualmente populația Republicii Moldova este fragmentată în două tabere – proestică și proeuropeană, având în vedere că deportările reprezintă evenimentul traumatic antropogen construit în baza „narcisismului micilor diferențe social-economice”, într-un cadru geopolitic în care se constituia un hotar fizic și ideologic, implicit valoric, între capitalism și socialism, între Vest și Est.

Scindarea comunității în contextul deportărilor din RSSM: o aplicare a teoriei lui Melanie Klein (1946)

Ca orice metodologie aplicată *fenomenului-război*, metodologia represivă a deportărilor a fost construită pe o miză paranoid-schizoidă. Prin urmare, ne întrebăm: care a fost dinamica

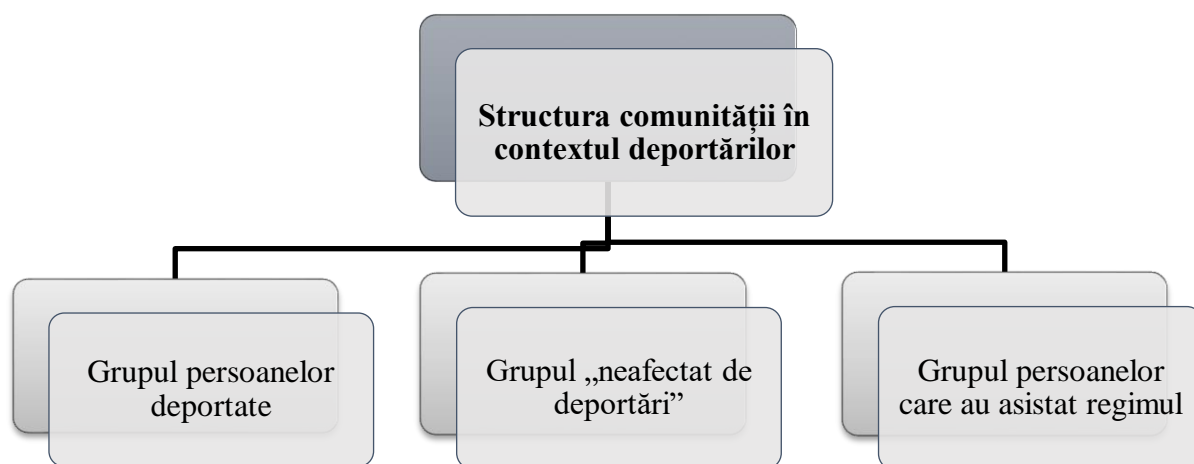
trăirilor psihice asociate deportărilor din perspectivă kleiniană și postkleiniană? Ce destin psihic au avut mecanismele paranoid-schizoide actualizate și valorificate intens în contextul fenomenului deportărilor din RSSM? Și cum a evoluat starea psihică a comunității în termenii kleinieni de „paranoid-schizoid” și „depresiv”? În acest punct al reflecțiilor, pornim de la premisa că deportările au declanșat, în acea perioadă istorică, mișcări pe pozițiile psihice la toate grupurile actante din cadrul comunității. Pentru a avea o reprezentare a câmpului social, propunem un construct teoretic al structurii comunității mici în perioada deportării, având în vedere transformările configurației grupale în contextul deportărilor, așa cum sunt descrise acestea în mărturiile de istorie orală.

În conceptualizarea noastră diferențiem trei grupuri care alcătuiesc câmpul social al deportărilor: două grupuri antagonice – *grupul persoanelor deportate* și *grupul consătenilor care au asistat regimul*, și al treilea grup, pe care, cu ghilimelele de rigoare, îl denumim „neafectat de deportări”:

1) grupul celor deportați – grupul „dușmanilor poporului” (sintagma „dușman al poporului” are o relevanță specifică în sensul înțelegerii felului în care se actualizează și se valorifică zona paranoid-schizoidă a psihicului);

2) grupul celor care au asistat regimul – grupul „consătenilor invidioși și trădători”;

3) grupul „neafectat de deportări” – grupul care nu are un corespondent peiorativ în mărturiile de istorie orală.

Figura 3.5. Structura comunității în contextul deportărilor

După cum am specificat în alte capitole ale lucrării, la prima etapă starea paranoid-schizoidă este indusă populației generale, fiind desemnat în interiorul comunității grupul „dușmanilor poporului”, căruia îi sunt atribuite caracteristici și intenții agresiv-persecutorii. Am menționat în legătură cu aceste presupoziii că, într-un context de haos și crize social-politice, transmiterea acestor mesaje persecutorii este rapidă și prolifică – mesajele despre un grup sau despre persoane concrete cu presupuse intenții agresive sunt încorporate masiv de către celelalte entități.

Grupurile antagonice reprezintă două entități sociale clar diferențiate în narațiunea persoanelor deportate, între aceste două grupuri manifestându-se prioritar comunicarea paranoid-schizoidă. În cazul grupului care a susținut regimul, retorica paranoid-schizoidă adresată celor deportați începe cu tematici ideologice, sociale și ajunge la tematici arhaice dezumanizante: „*Na! Părinții lui au băut sânge de om!*” [pauză lungă]... *De ce a spus așa ceva? Pentru că era proastă!* [pauză] *Pentru că știa că suntem din deportați; mătușa Fenea i-a spus*” (Petrencu, Cojocaru, Pădureac, 2014, p. 33). În grupul celor deportați zonele paranoid-schizoide sunt desemnate prin anxietate persecutorie concretizate în fraze de genul „*toți sunt dușmani*”, „*nu poți avea încredere în nimeni*”, dar și aici identificăm elemente de dezumanizare a grupului antagonic: „*guzganii l-au mâncat*”.

Analizând corpusul de date, constatăm că fiecare grup își are destinul său pe dinamica paranoid-schizoid – depresiv, iar acest fapt este determinat și de diferențele mari referitoare la calitatea structurală a grupului. Grupul celor deportați s-a consolidat și s-a unificat în perioada exilului, inclusiv în virtutea unei solidarități derivate din traumatism. Grupul care a asistat regimul nu s-a consolidat într-o entitate, în mare parte din cauza faptului că realitățile poziției de „consătean invidios și trădător” nu presupun suficiente condiții de solidarizare, neavând o fundație narcisică pentru solidarizare, chiar dacă propaganda represivă încerca să narcisizeze implicarea în represiuni, prin lozincile ideologice ale revoluției bolșevice și ale luptei împotriva dușmanului de clasă.

Să revenim la comunicarea în pozițiile paranoid-schizoidă și depresivă, care se întâmplă pe două dimensiuni simultan:

- 1) paranoid-schizoid-depresiv în interiorul aceluiași individ și aceluiași grup;
- 2) paranoid-schizoid-depresiv în comunicarea dintre două grupuri.

Ne întrebăm: cum se deplasează grupul deportat între aceste două poziții? Are acest grup resurse să atingă poziția depresivă și ce ar însemna această poziție pentru grupul respectiv? Conștientizarea propriei uri? Conștientizarea efortului psihic de elaborare a traumatismului și a

afectelor negative derivate din acesta? Capacitatea de iertare? Capacitatea de a gândi relaționarea umană într-un context istoric marcat de propagandă, manipulare, teroare? Rezultatele menționate în subcapitolul anterior despre atribuirea vinovăției și specificul iertării sunt relevante în acest sens, la fel ca și rezultatele din capitolul dedicat rezilienței.

În cazul grupului care a asistat regimul (am menționat că e un grup mai degrabă teoretic, pentru că în realitate acesta nu a avut configurația unui grup coagulat și stabil), mișcarea de la poziția paranoid-schizoidă spre poziția depresivă ar însemna conștientizarea propriului act agresiv, fapt acompaniat și urmat de sentimente de vinovăție, regrete, dorință de reparație. Efortul psihic al grupului care a asistat regimul de trecere de la poziția paranoid-schizoidă la poziția depresivă este consemnat în narațiunile persoanelor deportate – ieșire din triumf, din omnipotență, astfel încât unii membri ai acestui grup vin să-și ceară iertare, iar alții dezvoltă o nevroză/psihoză de destin. Dorim neapărat să specificăm că grupul în cauză a realizat această mișcare psihică de unul singur, ca și grupul celor deportați, prin puținul resurselor umane care îi rămăseseră în contextul aflării într-o stare de nebunie colectivă, neexistând factori politici, sociali, religioși, culturali care să-l însoțească. Suntem, în acest sens, în zona paradoxală a potențialului de însănătoșire psihică a grupului care a asistat regimul și suntem în contact cu intimitatea profund umană a acestui grup: „*Când am venit noi din Siberia, el nu mai era președintele selisoveta... Și el, totuși, a venit. Și-a cerut scuze, punându-se în genunchi la mama. Ce a vorbit nu știu, că eu lucram la spital. Dar cred că de vină el era, dacă mama a apărut în spisocul cela al lor, în lista aceea că s-o ridice*” (Pădureac, 2017, p. 256). Atunci când ne referim la resursele reconcilierii, aceste mișcări ale „consăteanului-trădător” către poziția depresivă sunt foarte importante.

Tot cu referire la funcționarea longitudinală a grupului celor care au asistat regimul, ne întrebăm dacă putem localiza în zona poziției depresive comportamentele autolitice ale unor reprezentanți ai acestui grup, comportamente consemnate în mărturiile persoanelor deportate – „*s-a spânzurat*”, urmând logica kleiniană: atac – anxietate depresivă – regrete, vinovăție – gesturi reparatorii. În aceste reflecții suntem conștienți de faptul că suicidul nu reprezintă o reparație, ci, mai degrabă, potrivit aceleiași teoretizări kleiniene, intrarea într-o vinovăție patologică, clinică, ce nu permite realizarea actului reparatoriu, ci doar o instaurare de sorginte arhaică a dreptății, conform legii talionului – „moarte pentru moarte”, dreptatea fiind restabilită într-o manieră masochist-arhaică de inculpat. Bineînțeles, acest pattern nu se încadrează în fenomenul reconcilierii ca și concept elaborat în termenii civilizației.

Reflectând asupra dinamicii paranoid-schizoid-depresive între grupurile antagonice, dar și în întreaga comunitate, vom invoca o deosebire importantă între traume istorice precum Holocaustul, în care conflictul a avut loc între grupuri de etnii diferite, și deportările, în care

scindarea a fost construită, dar și s-a constituit printr-o inerție psihică și social-ideologică, în interiorul aceleiași comunități. În cazul deportărilor, travaliul doliului este mai dificil de realizat, de aici derivând și un specific al reconcilierii.

Întrebările pe care le formulăm ne permit să propunem o diferențiere în cadrul poziției paranoid-schizoide, așa cum a fost gândită aceasta de M. Klein, încercând o aplicare a acestui concept kleinian la realitățile psihosociale definitorii pentru deportările din RSSM. Conceptualizarea noastră ține de presupuziția că poziția paranoid-schizoidă poate avea o formă activă și o formă pasivă. Sugerăm că în momentul organizării deportărilor ambele grupuri antagonice erau în poziții paranoid-schizoide. Dar, întrucât nu ne aflăm în spațiul unui conflict militar – unde ambele părți/grupuri își trăiesc deschis poziția paranoid-schizoidă, operaționalizând-o comportamental prin lupta unuia împotriva celuilalt, în cazul fenomenului deportărilor vorbim despre *poziție paranoid-schizoidă activă și poziție paranoid-schizoidă pasivă*. În acest sens, clarificăm că grupul persoanelor deportate s-a aflat preponderent într-o poziție paranoid-schizoidă pasivă, iar grupul care a asistat regimul – preponderent într-o poziție paranoid-schizoidă activă, ambele grupuri având de realizat un parcurs către poziția depresivă.

Ne întrebăm unde se află pe acest continuum paranoid-schizoid-depresiv grupul neafectat de deportări. Suntem tentați să-l situăm tot pe o poziție paranoid-schizoidă, întrucât poziția de martor la violența socială presupune declanșarea acelorași mecanisme de apărare.

În final, propunem conceptele de *poziție paranoid-schizoidă activă și poziție paranoid-schizoidă pasivă*, dezvoltând conceptele kleiniene de poziții paranoid-schizoidă și depresivă ca forme psihice de bază în evoluția și construcția aparatului psihic, prin trecerea de la forma arhaică/psihotică a psihicului la forma nevrotică/evoluată a psihicului, în baza analizei mărturiilor persoanelor deportate, luând în considerare, sub aspect empiric, relatările persoanelor deportate despre comportamentele celorlalte două grupuri, iar sub aspect teoretic, teoria lui M. Klein despre pozițiile psihice și dezvoltările ulterioare ale acestei teorii (Segal, 1997; Fonda, 2017; Figlio, 1998, 2003). M. Klein menționează că funcționarea psihică nu se întâmplă linear, rectiliniu, ci presupune oscilații permanente între aceste două poziții psihice. Atunci când ne aflăm prioritar în poziția depresivă, suntem mai mult în zona psihică sănătoasă, iar regresia în poziția paranoid-schizoidă ne induce o funcționare psihică mai apropiată stărilor de limită și psihozei. Teoria lui M. Klein este una importantă în ceea ce privește reprezentarea asupra funcționării psihicului, iar concepția pozițiilor psihice paranoid-schizoidă și depresivă s-a dovedit a fi relevantă pentru înțelegerea *fenomenului-război*. P. Fonda (2017) descrie, pornind de la modelul kleinian, și o poziție de dezintegrare, care presupune și mai multă regresie a grupului. Fonda afirmă că în perioade de haos și violențe social-politice, poziția paranoid-schizoidă se întărește inclusiv ca apărare împotriva

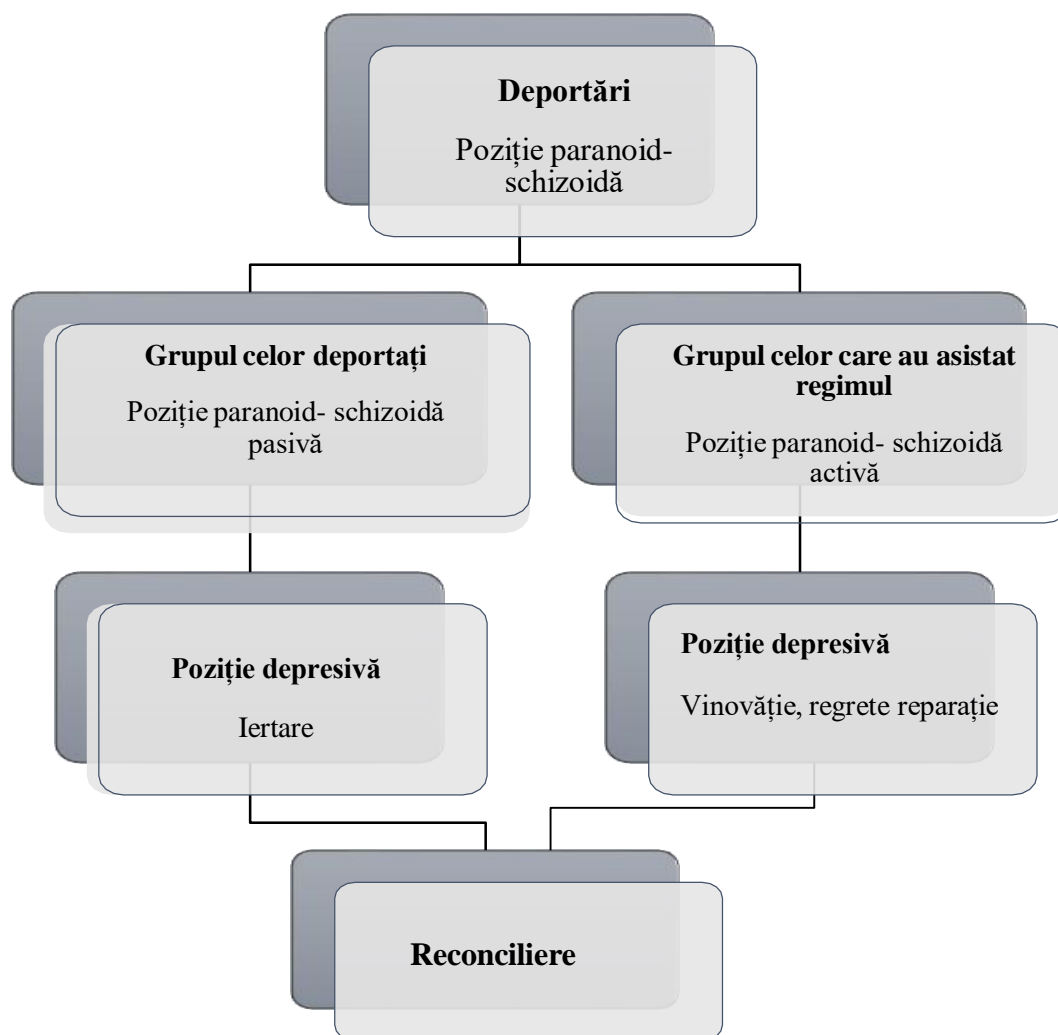

regresiei mai periculoase, care ar presupune o dezintegrare a grupului. Această poziție a psihanalistului italian ne susține în intenția noastră de a considera că ambele grupuri antagonice în fenomenul deportărilor – „grupul celor deportați” și „grupul celor care au asistat regimul” – se aflau pe poziții schizoparanoide, dar diferențiate în sens de activ și pasiv.

Este important să menționăm că persoanele deportate reprezintă deocamdată unicul narator asupra fenomenului deportărilor din RSSM. Nu avem în prezent configurate alte narațiuni, în cadrul populației Republicii Moldova, ale celorlalte grupuri nominalizate în construcția noastră teoretică, așa cum nu există deocamdată studii psihologice, istorice, sociologice care să determine apariția unui narativ despre deportări la celelalte două grupuri.

În figurile de mai jos sunt expuse două dinamici ale grupurilor antagonice, pornind de la poziția paranoid-schizoidă. Dinamica sanogenă presupune trecerea de la poziția paranoid-schizoidă spre poziția depresivă, care pentru grupul deportat ar presupune capacitatea de iertare, pentru grupul celor care au asistat regimul – propria dezorganizare psihică. Dinamica patogenă presupune menținerea funcționării psihice preponderent pe poziția paranoid-schizoidă, zona trecerii către poziția depresivă fiind acoperită de mecanisme de apărare precum negarea, raționalizarea pentru grupul care a asistat regimul; negarea, refularea, raționalizarea pentru grupul „neafectat”; anxietatea persecutorie pentru grupul deportat.

Condițiile social-politice care au urmat anului 1956, dar și anilor '90, când s-a adus în spațiul public subiectul deportărilor, au fost prielnice pentru aflarea în apropierea zonei paranoid-schizoide. În spațiul mental al Republicii Moldova, putem deocamdată vorbi despre mișcări spre poziția depresivă, grație proiectelor științifice și culturale care introduc reflecția în zonele ontologică și științifică ale deportărilor.

Figura 3.6. Structura grupală a comunității și pozițiile psihice aferente grupurilor (variante sanogenă a dinamicii psihice postdeportare)

Menționăm repetat despre imposibilitatea fixării ferme într-o poziție sau alta. Respectiv, nici poziția depresivă nu poate constitui o achiziție fermă, stabilă și continuă. Mai degrabă, putem vorbi despre un efort continuu pentru a menține psihicul pe această poziție. Dar, într-un context istoric marcat de un traumatism istoric antropogen, la fel ca și în perioada posttraumatism, accesul la poziția depresivă este dificilă. Acea trecere permanentă de la o poziție la alta, menționată de M. Klein, devine mai greu de stabilizat spre extrema depresivă, atât de aparatul psihic individual, cât și de aparatul psihic colectiv.

Scenariul traumatic cumulativ în cazul deportărilor

Analiza mărturiilor persoanelor deportate ne permite să abordăm caracterul cumulativ al traumatismului deportărilor. Ce înseamnă un traumatism cumulativ? Conceptul „traumei cumulative” aparține psihanalistului britanic M. Khan (1963), care definește trauma cumulativă

drept o succesiune de evenimente sau circumstanțe care rămân, fiecare, subliminale, dar a căror succesiune temporală și acumulare slăbesc într-atât forțele restitutive ale Eului, încât ia ființă o configurație traumatică severă. Un specific al traumei cumulative este faptul că aceasta acționează și se acumulează în tăcere.

Analiza de conținut a istoriei factuale descrise în interviurile realizate cu persoanele deportate ne relevă un scenariu factual traumatic, care urmează o succesiune de evenimente traumatice, cu o istorie longitudinală:

- 1) *perioada preredicării, anxietatea derivată din zvonurile despre deportări, incertitudinea privind viitorul;*
- 2) *noaptea „ridicării”;*
- 3) *așteptarea de la gară;*
- 4) *separarea familiei;*
- 5) *drumul spre Siberia sau Kazahstan în condiții inumane (săptămâni în vagoane pentru vite, lipsa hranei, a apei, a condițiilor sanitare, decese);*
- 6) *adaptarea la locul deportării, abandonul în condiții precare, supraviețuirea familiei;*
- 7) *distribuirea la muncă în condiții de robie;*
- 8) *condiții existențiale de limită, muncă forțată, inclusiv a copiilor;*
- 9) *decesul persoanelor apropiate;*
- 10) *eliberarea condiționată (dreptul de a părăsi locurile deportărilor, dar interzicerea de a locui la baștină);*
- 11) *revenirea în Moldova și lipsa accesului la proprietate;*
- 12) *continuarea stigmatizării în perioada poststalinistă.*

Analizate din această perspectivă a traumatismului cumulativ, constatăm că deportările au reprezentat o temporalitate factuală de 16 ani (1940-1956), continuând prin vicisitudinile statutului de persoană deportată încă timp de câteva decenii. În acest sens, deportările reprezintă un fenomen represiv în care dimensiunea cumulativă a traumei este una centrală.

Această referință la traumatizarea cumulativă încheie capitolul dedicat aspectelor traumatice în fenomenul deportărilor din RSSM. Ni s-a părut logică această consecutivitate în expunerea materialului, având în vedere că traumatizarea cumulativă implică factualitatea de lungă durată a traumatismelor și, în același timp, implică diversele aspecte ale traumei deportărilor – fizică, relațională, narcisică. În acest fenomen al cumularității traumatice, dimensiunile traumatice au coexistat pe parcursul întregului itinerar al protagoniștilor deportărilor din RSSM.

3.9. Concluzii la capitolul 3

1. Traumatismul deportărilor din RSSM se caracterizează prin câteva dimensiuni care îl definesc – traumatismul fizic, traumatismul narcisic și traumatismul relațional. Referindu-ne la traumatismele narcisic și relațional, constatăm că acestea prezintă o dinamică de lungă durată, în virtutea a ceea ce în lucrarea noastră am numit *latență prelungită a deportărilor din RSSM*, dar și în virtutea formei generale de traumatizare cumulativă specifică fenomenului deportărilor din RSSM, în care s-au înscris traumatismul narcisic și traumatismul relațional.

2. Astfel, referindu-ne la trauma istorică în sensul general al termenului, dar, mai ales, la specificul deportărilor din RSSM, definim **traumatismul narcisic** drept o experiență intrapsihică și interpsihică a subiectului aflat în condiții existențiale de limită determinate de un traumatism istoric antropogen, în care sunt atacate elementele structurante ale fundamentului narcisic al individului pe următoarele dimensiuni:

a) rutina existențială, începând cu spațiul fizic intim al locuinței și continuând cu spațiul extins familial și cel comunitar – aceste trei spații fizice fiind ontogenetic spații de formare, de conținere și de asigurare a componentelor narcisice de bază;

b) reprezentarea de sine a individului, ca structură globală a personalității, cu corelatele sale centrale – imaginea de sine și stima de sine;

c) locul narcisic al individului într-un context social, determinat prin naștere și evoluție social-culturală.

3. Traumatismul narcisic asociat deportărilor din RSSM este parte a unei metodologii de creare a contextului traumatogen istoric. Această metodologie implică stigmatizarea persoanelor deportate și impunerea unui cadru existențial dezumanizant. În acest sens, am decelat două tipuri de stigmatizare: *stigmatizarea oficială* și *stigmatizarea neoficială*. Stigmatizarea oficială reprezintă un element al metodologiei oficiale represive și este parte din retorica argumentativă a represiunilor. Stigmatizarea neoficială reprezintă un produs al mentalității de grup, este construită haotic, din elemente ale gândirii magice, accentuate prin mișcările regresive specifice traumelor istorice.

4. Definim **traumatismul relațional**, asociat fenomenului deportărilor din RSSM, drept o experiență a subiectului aflat în condiții existențiale de limită de natură antropogenă, în care sunt prejudiciate fundamentele interpsihice și intrapsihice ale reprezentării asupra relaționării cu Celălalt:

a) sub aspect intrapsihic: sunt prejudiciate încrederea în Celălalt și sentimentul de siguranță în relația cu Celălalt;

b) sub aspect interpsihic: este prejudiciată reprezentarea Celuilalt ca partener posibil al actului relațional și este condiționată funcționarea prevalentă pe o poziție paranoid-schizoidă în detrimentul poziției depressive.

5. Specificul traumatismului relațional în cazul deportărilor din RSSM derivă din premisele în baza cărora au fost „conceptualizate” deportările, și anume accentul pus de ideologia represivă pe diferențele socioeconomice, acest fapt implicând, respectiv, actualizarea și valorificarea animozităților sociale. În urma cercetării, am constatat că acest traumatism are rezonanță psihologică și astăzi și am formulat ipoteza unui impact de lungă durată asupra identității de grup a cetățenilor Republicii Moldova. În acest sens, am elaborat o concepție psihanalitică referitoare la configurația grupală a comunității în contextul deportărilor și am descris o dinamică psihică a acestor grupuri în termenii conceptului de poziție psihică – paranoid-schizoidă și depresivă. Astfel, grație acestor construcții teoretice, extindem cadrul teoretic actual al conceptului de poziție psihică, propunând diferențierea conceptuală între o poziție paranoid-schizoidă pasivă și o poziție paranoid-schizoidă activă.

6. De asemenea, în ceea ce privește traumatismul relațional, analiza mărturiilor a permis identificarea „teoretizărilor” elaborate în spațiul comunitar privind cauzele și condițiile deportărilor. Rezultatele cercetării relevă anumite conceptualizări care derivă din traumatismul relațional și care subminează identitatea de grup a populației Republicii Moldova. Ne referim în acest sens la deplasarea responsabilității pentru deportări pe consăteni, menținerea animozității sociale derivate de aici, invocarea viciilor umane ca factor central al deportărilor (invidia, trădarea) și evitarea reflecțiilor asupra factorilor sociali-politici, reprezentări categorice/clivate asupra determinismului deportărilor.

4. PARTICULARITĂȚI PSIHLOGICE SPECIFICE CERCETĂRII FENOMENULUI DEPORTĂRIILOR DIN RSSM: ACTUALIZAREA TRAUMATISMULUI ÎN CONTEXTUL CERCETĂRII

4.1. Trăiri psihoafective ale cercetătorilor în procesul de cercetare a deportărilor din RSSM

Așa cum am menționat în capitolul teoretic al lucrării, statutul memoriilor culese retrospectiv ca material pentru un demers epistemologic reprezintă un subiect central în polemicile de ultimă oră referitoare la traumele istorice antropogene. Din acest motiv, fiecare demers de cercetare necesită o clarificare teoretică și empirică privind statutul materialului de cercetare dobândit prin metode calitativiste sau în cadrul proiectelor de istorie orală, în cazul acestora din urmă retrospectivitatea cercetării reprezentând întotdeauna o caracteristică definitorie. În partea teoretică a lucrării au fost expuse argumentele teoretice și concluziile unor studii empirice privind specificul memoriei traumatice, preluate din diverse studii și cercetări realizate asupra fenomenelor de traumă istorică cercetată retrospectiv (Kogan, 2007; Puget, 1989 ș.a.).

În legătură cu studiile teoretice și empirice dedicate acestui subiect, vom menționa că, în ultimul timp, tot mai mult în literatura psihanalitică se vorbește despre imposibilitatea unei distanțări emoționale totale a cercetătorului de fenomenele studiate (Figlio, 1988; Robben, 1996; Копосов, 2001, 2011; Khan, 2014). În același timp, problema transferului și a contratransferului în realizarea interviurilor de cercetare a fost pusă în evidență în multe studii dedicate traumei istorice (Santner, 1992; LaCapra, 1999; Roper, 2003; Marks și Monnich-Marks, 2003). În această ordine de idei, Sh. Felman și D. Laub (1992) menționează despre vicisitudinile actului ascultării mărturiilor legate de experiențele de limită, afirmând că cercetătorii nu-și pot realiza obiectivele de cercetare fără a fi expuși riscului de a-și simți amenințate limitele, funcționalitatea și chiar sănătatea lor mintală.

În contextul lucrării noastre, cercetarea relației cercetător-intervievat a presupus realizarea interviurilor semistructurate aprofundate cu cercetătorii istorici: au fost desfășurate nouă interviuri aprofundate cu coordonatorii Programului de stat „Recuperarea și valorificarea istorică a memoriei victimelor regimului totalitar-comunist din R.S.S. Moldovenească în perioada anilor 1940-1941, 1944-1953”, aceștia fiind implicați pe parcursul mai multor ani în realizarea interviurilor de istorie orală cu persoanele deportate. Întrebările din ghidul de interviu s-au referit la următoarele aspecte ale cercetării: 1) percepția materialului traumatic în cadrul interviurilor de cercetare; 2) gestionarea trăirilor afective în cadrul interviurilor de cercetare; 3) evaluările cercetătorilor privind felul în care trăirile afective în cadrul interviurilor influențează procesul de cercetare.

Analiza de conținut a materialului interviurilor realizate cu coordonatorii Programului de stat a permis determinarea trăirilor cercetătorului în cadrul interviurilor și identificarea unor teme și problematici noi, specifice procedurii de cercetare a memoriei asupra deportărilor.

În demersul nostru de cercetare, am pornit de la presupuziția conform căreia condițiile de cercetare specifice interviului aprofundat, prin actualizarea trăirilor traumatizante legate de deportări, pot determina reacții emoționale în ambii protagoniști – interviuevatul și interviuatorul, în acest sens încadrând ipotetic deportările în categoria traumatismelor istorice care nu au beneficiat suficient de verbalizare și, implicit, de elaborare psihică. În același timp, identificarea și analiza trăirilor protagoniștilor interviului de cercetare oferă o perspectivă de profunzime asupra memoriei traumatice a deportărilor din RSSM.

Intenția noastră de a ne preocupa de trăirile cercetătorilor a fost fundamentată și pe asumția că interviul aprofundat semistrukturat, în baza căruia s-au cules mărturiile, este similar în multe privințe cadrului psihanalitic, acestora fiindu-le caracteristice unele trăsături comune: invitația către interviuevat de a vorbi în mare parte liber, asociativ; intervenția discretă/nondirectivă a cercetătorului în discursul interviuevatului; atitudinea de neutralitate binevoitoare; interesul cercetătorului atât pentru conținutul manifest, cât și pentru conținutul latent al discursului și al cadrului de relaționare în interviul de cercetare etc.

În prelucrarea datelor am utilizat două grile de analiză:

1) O grilă simplă, elaborată în baza conceptelor de transfer și contratransfer. În acest caz, transferul a fost operaționalizat prin „trăiri nespecifice ale respondentului identificate de către cercetător”, iar contratransferul a fost operaționalizat prin „trăiri nespecifice ale cercetătorului”.

În acest context, am utilizat sintagma „trăiri nespecifice”, pornind de la premisa tradițională asupra cadrului cercetării, care implică interesul pentru comunicarea cercetător-respondent în limitele dimensiunii cognitive de cunoaștere, excluzând dimensiunea emoțională a cercetării.

2) O grilă ce include o schemă de categorii mai extinse, în care sunt detaliate trăirile cercetătorului, pe dimensiunile somatică, afectivă, comportamentală, onirică.

Forma de prezentare a rezultatelor analizei de conținut include:

- expunerea temelor și a problematicilor identificate;
- ipotezele cercetătorului asupra temelor și a problematicilor identificate;
- interpretarea psihanalitică a temelor și a problematicilor identificate.

Rezultate: teme, problematici, interpretări

Specificul intrării în temă sau un subiect de cercetare în așteptare: „Tematica

deportărilor a venit cumva singură peste noi”

Realizarea interviurilor semistructurate aprofundate cu cercetătorii a permis înțelegerea felului în care s-a construit acest demers de cercetare pentru echipa de cercetători istorici implicați în Programul de stat, precum și înțelegerea felului în care se revelează traumaticul, deseori în afara unui cadru tematic de cercetare prestabilit, în comunicarea dintre cercetător și respondent.

În acest sens, sunt relevante și revelatoare, în același timp, relatările unuia dintre coordonatorii proiectului de cercetare despre momentul contactului cu această problematică de studiu: „*Tematica deportărilor a venit cumva singură peste noi. Eram într-o cercetare pe teren, în satul Țibirica, să recuperez tradițiile de nuntă pentru zona respectivă. Ambianța era foarte neobișnuită, pentru că am prins gospodina casei pregătind cuptorul, cocea plăcinte. În așa caz, de obicei, nu obișnuim să intrăm peste om și am încercat să mă retrag, dar ea îmi zice: «Ia stai mata, că vreau să-ți spun ceva...». Și mi-a povestit cum au fost deportați în 1949. Imaginați-vă: eu o întrebam despre cum a fost nunta ei, iar ea îmi povestea «cum ne-au ridicat, cum am fost duși...». Până la urmă mi-a povestit toată povestea. Noi, într-un fel discutam în paralel; eu considerându-mă la acel moment maestru în a redirecționa interviul, nu-mi reușea – eu încercam să întreb de ale mele, doamna îmi spunea de fiecare dată «Stai că trebuie să-ți spun...». La ieșirea din acest interviu le-am spus colegilor doar atât: «Am dat peste o temă extrem de tristă», iar în sinea mea m-am gândit atunci: «Cine va cerceta acest subiect, vai de capul lor, câtă suferință trebuie să treacă prin ei...!». Nu știam că, la câțiva ani distanță, îmi voi asuma personal această responsabilitate. Femeia ceea mi-a transmis atunci mai mult emoția experienței deportării decât mesajul verbal, pentru că eu nu reușeam să merg după ea. Îmi arunca flash-uri: «cum ne-au dus, cum am plâns, cum ne-au ridicat, cum ne-am întors, cum ne-au fugărit din sat...»”.*

Aceste realități specifice cercetării deportărilor din RSSM, identificate de către cercetătorii istorici, sunt valoroase pentru analiza dinamicii traumatismului istoric și dovedesc persistența acestuia în timp. Cercetătorul român T. Constantin (2005) numește amintiri marcante acele amintiri care rămân integre și își păstrează acuratețea la mare distanță temporală de momentul factual al evenimentului, *flash*-urile de material traumatic reprezentând un indiciu important al actualității traumatismului. Este important a menționa că și nevroza traumatică, descrisă de Sigmund Freud în lucrarea *Dincolo de principiul plăcerii*, a fost definită de către autor prin incapacitatea de a uita evenimentele traumatice și revenirea acestora prin amintiri recurente sau în coșmaruri. Studiile psihanalitice de ultimă oră, de asemenea, relevă că precizia memoriei este deseori proporțională cu excitația emoțională cauzată de eveniment, respectiv memoria traumatică face parte din categoria amintirilor marcante, caracteristicile comune pentru acestea fiind persistența în timp, impactul emoțional puternic, importanța mare acordată evenimentului și

reactualizarea intensă (Bohleber, 2007; Picard, F. Eustache, P. Piolino, 2009; Eustache, 2016).

În cazul cercetării noastre, este revelator faptul că tema cercetării a fost identificată în teren, în procesul lucrului asupra altui subiect de cercetare – tradițiile de nuntă. Această irupere a subiectului deportării în contextul altei tematici ne permite să presupunem că subiectul deportărilor era un „subiect de cercetare în așteptare”, acest fapt confirmând presupuziunile psihanalitice privind lucrul în dimensiunea latentă a materialului traumatic neelaborat.

Actualizarea în cadrul interviului de cercetare a unor situații traumatice anterioare

Cadrul interviului semistrukturat aprofundat presupune o metodologie specifică, în care se regăsește și ghidul de interviu. Cercetătorii relatează despre reacții specifice la întrebările din ghid în cazul unor persoane deportate: „*Fiind adresată unui interviuat invitația «Vă rog să vă prezentați», acesta s-a ridicat în picioare și a întrebat: «Cum să mă prezint?»*”. Asocierile apărute în mintea cercetătorilor au invocat specificul interogatoriului, această impresie contratransferențială fiind confirmată ulterior prin evocarea în narațiunea interviuatului a anilor lungi de închisoare politică pe care i-a parcurs. Astfel de momente au determinat cercetătorii să revadă protocolul de cercetare, care presupunea încheierea unui acord în scris privind acceptul persoanei pentru publicarea mărturiei. S-a constatat că acest aspect metodologic implica un afect copleșitor pentru unii intervieuați, actualizând trăiri din perioada regimului comunist legate de acte, scrisori, semnături, interogatorii, frica de textul scris pe care îl semnează, anxietatea legată de descoperirea statutului de deportat ș.a.

În acest sens, vom insista pe analogia între ceea ce în psihanaliză se numește „cadru” și felul în care protagonistul curei psihanalitice reacționează în raport cu acesta, și cadrul de cercetare privind fenomenul deportărilor din RSSM. În opinia psihanalistului argentinian H. Etchegoyen (1991/2011), cadrul psihanalitic reprezintă o planșă Rorschach, pe care pacientul va vedea lucruri care îl reprezintă. Constatăm că și cadrul de cercetare asociat interviului aprofundat presupune proiecții transferențiale, care actualizează tematici traumatice pentru persoana interviuată, cercetătorul fiind solicitat să identifice aceste proiecții și să ia atitudine, atât din perspectivă epistemologică, cât și din perspectivă etică.

Tot în acest sens, al proiecțiilor, cercetătorii devin uneori ținta furiei pe regim, furia persoanelor deportate fiind asociată inclusiv indisponibilității autorităților de a oferi un cadru colectiv, instituțional, civic pentru elaborarea fenomenului deportărilor: „*Aveam programat în acea zi și un al treilea interviu și nu reușeam să-l realizăm după celelalte două interviuri dense și lungi. Ne-am apropiat și am anunțat persoana că venim a doua zi. Reacția de răspuns o ținem minte până azi. A urmat un discurs întreg despre toate suferințele suportate de deportați în toți acești ani, inclusiv după 1991, despre cât de mult urăște persoana regimul totalitar-comunist și,*

mai ales, cât de nedrept este că nimeni nu se interesează de istoria deportaților și nu vine să-i asculte! Am oprit mașina, am coborât și am realizat interviul seara, până noaptea târziu. Și a fost un interviu foarte valoros. Ulterior, această persoană a devenit, într-un fel, parte a echipei de cercetare, ajutându-ne să valorificăm fotografiile altor basarabeni deportați din aceeași localitate, ale căror memorii deveniseră greu de recuperat”.

Constatăm că și cadrul de cercetare asociat interviului aprofundat presupune proiecții transferențiale, aceste proiecții actualizând tematici traumatice centrale pentru persoana interviuată. La fel, constatăm că cercetătorul este obiectul unor mișcări ambivalente inconștiente din partea interviuatului. Considerăm că această atitudine ambivalentă derivă din faptul că poziția cercetătorului comportă mai multe semnificații inconștiente pentru respondent:

1) *cercetătorul ca obiect conținător, terapeutic*, care este disponibil să audă, să asculte, să valideze experiența împărtășită;

2) *cercetătorul ca obiect justițiar*, la nivel simbolic, care, chiar dacă nu realizează actul justiției în concretețea faptelor, prin atitudinea sa este parte a procesului de restabilire a adevărului și dreptății;

3) *cercetătorul ca obiect investit negativ*, perceput ca reprezentant al statului Republica Moldova (care, așa cum am văzut din analiza interviurilor realizate cu persoanele deportate, nu este asociat de către deportați cu un stat care își onorează plenar rolul de instanță justițiară) și care, la nivel inconștient, poate fi investit și în rolul de moștenitor al regimului represiv stalinist.

Contactul cercetătorilor cu materialul traumatic sau „lucrurile de neimaginat” pentru cercetători

O descoperire importantă pentru cercetători au fost trăirile relaționale și emoționale din interviuri. Acest lucru a presupus efortul semnificativ al cercetătorilor de a gestiona realitatea fenomenologic-științifică a interviului – de a păstra cadrul de cercetare, dar și de a clarifica statutul trăirilor emoționale care apar în interviu: *„Noi, ca cercetători, întotdeauna ne gândim că trebuie să păstrăm distanța, trebuie să judecăm calm. Asta este adevărat, dar asta e posibil după ce ai realizat interviul. [...] În fiecare interviu, absolut în fiecare, au fost momente în care psihologic am fost afectată foarte puternic de trauma pe care acești oameni o au, de suferința pe care au trăit-o. [...] sigur, eu îmi dau seama că sub aspect de cercetare, nu ar trebui să fie așa interviul – în calitate de cercetător, trebuie să fii rece. Dar am impresia că acesta nu ar mai fi un interviu, ar fi un sondaj, dacă vreți”.*

Identificăm în aceste relatări ale cercetătorilor fenomenul regândirii conceptului de demers științific. Această experiență a cercetătorului permite extinderea reprezentării științifice asupra actului de cunoaștere – îl problematizează, îl examinează din diferite puncte de vedere, își pune

întrebări asupra rolului său de cercetător. În acest context, este important să menționăm că istoricii incluși în proiectul de cercetare au parcurs o etapă de pregătire înainte de realizarea interviurilor. Bineînțeles, cercetătorii cunoșteau fenomenul deportărilor din texte științifice de specialitate, documente de arhivă, respectiv, aveau o reprezentare științifică asupra fenomenului. În plus, realizarea interviurilor a fost precedată de o etapă de pregătire sub aspect tehnic și metodologic. Și, cu toate acestea, cercetătorii relatează că au fost „lucruri de neimaginat” pentru ei până la ascultarea narațiunilor din interviuri. Aceste lucruri de neimaginat s-au referit la detalii din experiența deportaților, în cadrul interviurilor revelându-se informații care nu fac obiectul textelor științifice sau al documentelor de arhivă. De exemplu, anumite realități, precum ținerea cadavrelor în copaci sau lângă casă până în primăvară, abandonarea cadavrelor copiilor mici, foametea, cerșitul, au reprezentat experiențe despre care cercetătorii istorici nu cunoșteau până la realizarea interviurilor: *„Cunoșteam, ca toți istoricii, ce înseamnă acest fenomen – factual, statistic, dar nu aveam reprezentarea reală a acestui fenomen în sensul trăirilor reale ale acestor oameni, iar ceea ce am aflat din interviuri a însemnat altceva”*; *„Pentru ei era ceva neașteptat că vorbesc despre aceste experiențe în interviu. Și pentru mine a fost neașteptat să aud astfel de istorii. Și din punct de vedere științific, ca istoric, nu cunoșteam că se întâmpla așa ceva în deportări, dar și din punct de vedere uman – nu-mi puteam imagina că s-au întâmplat astfel de lucruri”*.

Ne întrebăm, dintr-o perspectivă epistemică psihanalitică, dacă într-adevăr cercetătorii nu cunoșteau aceste lucruri. În capitolul 2 al lucrării am făcut referință la conceptul de „subiecți care se apără” (*defended subjects*) al lui W. Hollway și L. Jefferson (2002) (p. 115). În acest context specific, referitor la fenomenul deportărilor din RSSM, dar și la modul general, valid pentru toate cercetările care se încadrează în categoria celor sensibile, optăm mai mult pentru părerea că această atitudine defensivă inconștientă este parte din personalitatea tuturor cercetătorilor. În legătură cu acest specific al funcționării psihice, putem presupune și identifica în teren variații ale poziției cercetătorului „care se apără”: 1) o poziție mai rigidă în contextul unei ideologii epistemice care exclude implicarea emoțională și inconștientă a cercetătorului, solicitându-i acestuia din urmă să afișeze o poziție neutră și obiectivă; 2) o poziție mai puțin rigidă, în care aspectele psihologice – conștiente și inconștiente – sunt luate în considerare, ca parte a contextului de cercetare și care nu pot fi controlate și atenuate nici prin cele mai drastice rigori metodologice.

Vedem că trăirile emoționale în interviurile de cercetare, deseori de intensitate accentuată, au reprezentat nu doar un moment dificil în munca de cercetare, ci au venit și cu un aspect de noutate – în termeni psihanalitici, am spune chiar de „stranietate”, având în vedere nefamiliarul invocat de către cercetători. Întrebarea care apare este ce facem cu această experiență – o luăm în considerare ca material de lucru sau o lășăm în afara cadrului de cercetare? Dar, mai ales, este

important să avem o poziție a mediului academic autohton pe marginea acestei polemici, având în vedere că, de ceva timp, această polemică se află în prim-planul interpretărilor epistemice în alte spații academice.

„Căderile emoționale” în interviuri

Cercetătorii relatează că memoriile persoanelor deportate reprezintă deseori actualizări afective intense, această componentă a interviului de cercetare reprezentând pentru majoritatea dintre ei o experiență profesională nouă. Cercetătorii menționează despre faptul că se confruntau frecvent cu situații în care persoanele intervievate erau copleșite de emoții și aceste situații constituiau cele mai dificile momente din interviuri: *„Eram afectat emoțional prin faptul că din prima clipă începeau a plânge, când le spuneam că sunt interesat de deportări”*.

Istoricii implicați în interviurile de cercetare relatează că deseori emoțiile erau intense la începutul interviului și că au existat interviuri în care narațiunea era mai mult lipsă și interviuatul avea nevoie să plângă, fiind asistat de prezența cercetătorului, doar ulterior fiind posibile narațiunea, împărtășirea experienței și interviul propriu-zis. Cu referire la astfel de situații, unii cercetători relatează despre sentimentele lor de vinovăție legate de interviu: *„Cele mai dificile momente au fost momentele în care deportații erau doborâți de emoții. Mă simțeam cumva vinovat de faptul că le-am răscolit amintirile și rănilor emoționale”*.

Reacțiile emoționale ale cercetătorilor și felul în care acestea s-au manifestat în timpul interviurilor sunt descrise în fraze precum: *„Îmi curgeau lacrimi, fără să le pot controla”* / *„Uneori aveam nevoie și eu să iau un pahar de apă, pentru a mă calma”*. Unii cercetători menționează despre stări de tristețe, surmenaj, dureri fizice, stări de furie, stări de insomnie, agitație fizică și psihică asociate cu interviurile.

Respectiv, cercetătorii relatează despre un exercițiu specific acestui tip de interviu, în care se fac mai multe tentative de realizare a interviului, pentru că intervievații la primele încercări nu sunt în stare să povestească, exprimându-se doar prin accese de plâns: *„De obicei, doar după ce se plânge, se intră în verbalizarea mărturiei”*. Uneori interviurile cu foștii deportați sunt amânate ca urmare a emoțiilor prea intense din ajunul întâlnirii deja preconizate, la semnalizarea copiilor deportaților.

Astfel, ceea ce cercetătorii implicați în proiectul de istorie orală numesc ei înșiși *„căderi emoționale în interviuri”* se referă la momentele de mare încărcătură emoțională, care în cazul intervievaților se manifestă prin lacrimi, neputința de a vorbi, faptul că plâng și vorbesc în același timp, iar în cazul cercetătorilor – prin eforturi de a nu plânge sau prin faptul că plâng împreună cu interviuatul: *„Cel mai dificil era faptul că plângeam și eu împreună cu ei...”*.

Emoțiile cercetătorului și calitatea de cercetător

Totodată, trăirile afective din timpul interviului și după acesta i-au determinat pe unii cercetători să se întrebe în privința calității lor de cercetător: *„Din punct de vedere științific, eram îngrijorată inițial din cauza emoțiilor mele. Eram sigură că un cercetător nu trebuie să aibă astfel de reacții. Mă gândeam că asta este în contradicție cu ceea ce presupune rolul meu de cercetător...”*.

Astfel, reflecțiile unor cercetători s-au referit la subiectul împărtășirii în grupurile de lucru a experienței respective: *„În conferințele științifice, atunci când prezentam materialele științifice, voiam să menționez și despre trăirile mele emoționale din interviuri. Dar aveam unele rețineri în acest sens, mă gândeam cum va fi perceput acest lucru de către public”*. Tot în acest sens, un alt cercetător relatează: *„Eram foarte încurcat de emoțiile pe care le trăiam. Aveam impresia că nu sunt un cercetător adevărat, ce vor spune ceilalți despre aceste emoții care vin din cercetare. Bineînțeles, făceam mari eforturi ca să le ascund”*. Constatăm în acest context, consemnarea unei realități complexe, specifice interviului de cercetare, realitate care include valențe cognitive, dar și emoționale, alături de absența unei perspective unanim acceptate în comunitatea științifică referitoare la acest subiect. Întrebarea formulată de unii cercetători – *„Să-și relateze sau nu trăirile mai puțin conforme reprezentării asupra demersului de cercetare în cadrul evenimentelor științifice?”* – validează asumțiile altor studii internaționale asupra acestui subiect sensibil și solicită, în același timp, ralierea comunității științifice autohtone la tendințele contemporane de interpretare a cadrului de cercetare. Din perspectivă psihanalitică, putem reflecta asupra manifestărilor contratransferențiale ale cercetătorului, în sensul preluării de către acesta a sentimentelor de rușine și frică, asociate traumatismului deportărilor. Trebuie să recunoaștem că întrebările *„Pot să vorbesc despre trăirile mele?”*, *„Cum voi fi perceput?”*, *„Ce vor spune ceilalți?”* sunt apropiate retoricii traumatismelor narcisic și relațional descrise în capitolul 3 al lucrării.

Despre etica cercetării: conținerea reciprocă în interviuri

Interviurile realizate cu cercetătorii furnizează informații importante despre felul în care se întâmplă comunicarea în interviuri și despre felul în care ambii protagoniști construiesc o realitate a interviului, care, de această dată, se referă nu doar la o cunoaștere intelectuală, ci și la gestionarea aspectelor afective ale realității interviului. Prin urmare, ne întrebăm ce fac ambii protagoniști cu această realitate afectivă a interviului de cercetare. Toți cercetătorii intervievați declară că își asumă grija pentru starea psihică/afectivă a interviuatului, ca parte a deontologiei de cercetare, și descriu modul în care cercetătorul are grijă de capacitatea de conținere de către persoana interviuată a celor actualizate și verbalizate: *„În pofida interesului de cercetare, aveam grijă să simt limita capacității emoționale a persoanei și limita intimității sale. Nu atingeam subiecte care*

credeam că depășeau o anumită limită a intimității, a capacității de dezvăluire, a capacității de a se descurca cu ceea ce dezvăluie (de exemplu abuzurile sexuale, anumite momente de depășire a limitelor morale etc.) sau nu mergeam în profunzime asupra unui subiect, dacă vedeam că interviuatul era prea emoționat”.

În plus, cercetătorii relatează despre o conținere reciprocă în relația interviuat-cercetător în contextul interviurilor, prin care se referă la faptul că nu doar cercetătorul își asumă responsabilitatea gestionării situației emoționale din interviuri, ci uneori această poziție, activă și psihoterapeutică, și-o asumă și interviuatul: *„Din punct de vedere științific am avut de pierdut din cauza faptului că uneori mă copleșeau emoțiile și uneori îmi era greu să-mi țin lacrimile, pentru că unii intervievați observau asta și se opreau din relatarea unor detalii, de parcă mă crușau, de parcă aveau grijă să nu-mi producă suferință”.*

Vedem aici că afectivul influențează cunoașterea – și prin faptul că validează traumatismul, dar și prin faptul că pune anumite limite de cunoaștere, inclusiv ca urmare a respectului față de umanul și etica contextului de cercetare.

Tăcerea în interviuri

Cercetătorii relatează despre momentele de tăcere în interviuri și despre faptul că a existat o dinamică a înțelegerii acestei realități: *„Iată, când omul în timpul interviului se oprește puțin, da? Probabil, la început nu aveam încă destulă experiență ca să-mi dau seama că omul are nevoie de această tăcere, în loc ca eu să-i adresez o altă întrebare sau o întrebare de concretizare. Probabil, el ar fi vrut să-mi spună ceva și uneori, discursul mergea mai departe, așa cum trebuie, cu întrebările astea ajutătoare, dar alteori, când ascult deja interviul, când îl translitez, îmi dau seama că poate el ar fi vrut încă ceva să îmi spună după această tăcere, dar întrebarea mea l-a dus puțin în altă parte”.*

Alteori, cercetătorii înțelegeau intuitiv că persoanele deportate aveau nevoie să plângă în tăcere și le permiteau acest lucru. Tot sub aspect psihoterapeutic, unii cercetători spun că, din punctul lor de vedere, importanța interviurilor de cercetare pentru persoanele deportate a constat în faptul că au fost ascultați și le-a fost validată experiența, că au putut împărtăși trăirile și suferința: *„Persoanele interviuate începeau să plângă și le permiteam să plângă, înțelegeam că au nevoie de asta. Și eram alături, încercam să-mi rețin lacrimile, dar în interiorul meu plângeam și eu. După asta, când se linișteau, reușeam să vorbim. Alteori, s-a întâmplat să nu putem realiza în acea zi interviul, din cauza emoțiilor prea intense ale interviuatului, stăteam în tăcere lângă persoană, dar reveneam pentru interviu în altă zi”.*

Subiecte de nespus în interviurile de cercetare

Majoritatea cercetătorilor susțin că au sesizat în interviuri momente în care s-a ajuns la

anumite subiecte asupra cărora interviuatul nu a dorit să extindă narațiunea. Cum și-au dat seama cercetătorii despre acest lucru? Din anumite replici, expresii ale feței: „*a fost ceva de la sine înțeles că e un subiect prea dureros pentru a fi vorbit*”. În privința tematicilor acestor subiecte, este de menționat că ipotezele cercetărilor s-au referit la situații traumatice precum abuzurile sexuale, abuzurile fizice sau situații în care au fost transgresate anumite limite morale de înseși persoanele deportate – „*Că au făcut ceva ce nu ar fi făcut în condiții normale de viață*”.

În discursul cercetărilor identificăm două presupuziții în privința tăcerii asupra subiectelor ascunse: 1) protejarea urmașilor de contactul cu experiența traumatică, care le-ar afecta acestora reprezentarea despre predecesori, reprezentarea de sine și, în final, le-ar provoca un traumatism narcisic; 2) valența traumatică narcisică resimțită de narator, verbalizarea acestor subiecte revulnerabilizând imaginea de sine a naratorului: „*Bineînțeles că au existat subiecte care nu le-au vorbit în interviuri. Și înțelegeam din privirea lor că am ajuns la un subiect delicat și că interviuatul ia decizia să nu vorbească. Cred că aceste subiecte se referă, cel mai des, la abuzuri sexuale – erau foarte multe femei deportate singure cu copiii, capii familiilor fiind deportați în alte lagăre, erau neputincioase, absolut lipsite de drepturi, rămase la latitudinea comendaturii, autorităților locale. Și, bineînțeles, că s-a profitat de aceste femei uneori. Dar, în virtutea moralei creștine pe care o împărtășesc, nu și-au permis să vorbească niciodată despre asta. Și nu avem dreptul să insistăm. Ar fi o traumă pentru ei. [...] Sau situații în care cineva dintre deportați a furat ceva, murind de foame. Sunt lucruri la care au fost impuși, murind de foame acolo, dar moralitatea lor i-a făcut să se simtă foarte vinovați pentru asta*”.

Rezistența cercetătorului

Respectând perspectiva psihanalitică privind specificul comunicării, am reflectat și asupra aspectelor ambivalente referitoare la trăirile cercetătorilor pe parcursul proiectului. Întrucât contactul cu traumatismul presupune întotdeauna reacții defensive firești ale psihicului, la fel și în interviurile cu cercetătorii s-au revelat astfel de tendințe defensive, care s-au manifestat, cel mai des, prin nedorința de a realiza noi interviuri: „*Am făcut câteva interviuri, parcă așa mergea din inerție, unul după altul, și aveam nevoie de timp și curaj când, după o pauză, luam decizia să merg iarăși să iau interviuri. Mobilizarea asta pentru noi interviuri uneori era trăită ca un fel de teamă, nici nu știu dacă era o teamă... Eu nu pot să-mi explic ce era, dar erau perioade în care nu voiam să merg să fac interviuri, nu știu de ce, poate pentru că prea multe se acumulasera și conștiința mea nu le putea depăși...*”. Ne putem întreba ce ar însemna această rezistență a cercetătorului din punct de vedere științific și uman. Atunci când cercetătorul poate conștientiza și verbaliza aceste rezistențe, din ambele puncte de vedere (științific și uman), semnificațiile sunt pozitive: cercetătorul are posibilitatea reflecției asupra reacției sale defensive, fapt ce reduce riscul unor acte

reprobabile în spațiul cercetării, care s-ar concretiza în negări masive, construirea „zonelor oarbe”, raționalizări reduționiste ș.a.

Forme de contratransfer. Contratransferul complementar

Una dintre cele mai importante conceptualizări asupra contratransferului este cea elaborată de H. Racker (1948) privind diferențierea dintre contratransferul concordant și contratransferul complementar. În forma concordantă a contratransferului, analistul se identifică inconștient cu Eul analizandului, respectiv se confruntă cu diferite stări ale acestuia. În forma complementară a contratransferului, analistul se identifică cu obiecte interne și cu stări psihice ale analizandului. Deseori în interviurile cu cercetătorii identificăm reacții similare contratransferului concordant. Cel mai des aceasta ține de furia cercetătorului, trăită în locul interviuatului: „*Ceea ce am constatat la intervievați este că ei sunt prea blânzi în legătură cu ceea ce li s-a întâmplat. Iar eu eram furios în interviu, atunci când ascultam povestea lor. Aveam impresia că eu simțeam furie în locul lor, în timpul interviului*”. Studiile relevă că acest pattern defensiv este specific situațiilor traumatiche, abuzive, în care victima nu-și poate conștientiza și trăi agresivitatea, respectiv analistul/cercetătorul este susceptibil pentru această reacție contratransferențială.

Aspecte psihoterapeutice ale interviurilor

Analiza de conținut a interviurilor realizate cu cercetătorii relevă aspecte psihoterapeutice inerente interviului de cercetare.

O invitație la comunicare din partea Statului

În primul rând, vom menționa faptul că pentru majoritatea persoanelor deportate aceste interviuri au constituit prima comunicare în profunzime asupra subiectului deportărilor cu un reprezentant al instituțiilor statului. În acest context, este important să avem în vedere semnificațiile pe care le comportă afilierea instituțională a cercetătorului. Această dimensiune psihoterapeutică derivă chiar din conceptul Programului de stat, sintagma „Program de stat” având ea însăși un statut simbolic al cadrului construit de Stat pentru comunicarea pe această temă. În plus, această întâlnire a fost construită în termenii interesului și deschiderii pentru comunicare din partea cercetătorului.

Validarea experienței deportărilor

Ceea ce caracterizează toate interviurile cu cercetătorii este faptul că aceștia susțin că au validat experiența relatată, nu în sensul validării scenariului factual, ci al validării trăirilor protagonistului. Această validare este, mai întâi de toate, de natură emoțională. Validarea trăirilor emoționale a constituit o realitate importantă a interviurilor de cercetare. Am menționat în partea teoretică a lucrării că, odată cu anunțarea de către S. Ferenczi a necesității validării traumei pacientului, această recomandare a devenit elementul central al metodologiilor de psihoterapie în

cazul traumatismelor istorice. Fără a cunoaște aceste realități afiliate spațiului psihanalitic, cercetătorii relatează în acest sens: „*Ei singuri nu-și putea stăpâni aceste emoții... îmi dau seama cât de rău s-au simțit acești oameni atunci, dacă acum, peste ani și ani, ei își amintesc și își amintesc cu lacrimi. Asta ar presupune că durerea lor nu a trecut, ea așa și a rămas ca un fel de rană... Probabil aspectul acesta ce ține de emoție, într-un fel, împiedică cercetarea, împiedică am zis în ghilimele, pentru că la acel moment nu te gândești la cercetare, în acel moment încerci să înțelegi cum omul acesta a trăit*”. În acest context, este important să menționăm că interviurile de istorie orală nu au fost precedate de proiecte naționale care ar fi vizat consilierea psihologică, socială, civică a persoanelor deportate. Cercetătorii au fost nevoiți să facă cercetare pe un teren impregnat de emoții, fiind, de multe ori, primii protagoniști care puneau bazele unui spațiu comunitar de mentalizare.

Conținerea terapeutică a cadrului cercetării

La fel, constatăm că evocarea amintirilor traumatizante despre deportări solicită un efort de gestionare a cadrului interviului de către cercetătorul-intervievator, a stărilor emoționale proprii, dar și a stărilor intervievaților. Cercetătorii deseori aveau impresia că prin interviuri se redeschideau vechile răni ale persoanelor deportate, respectiv o întrebare frecventă pe care și-o adresau cercetătorii este cea referitoare la starea deportaților după interviuri – cum se vor simți aceștia ca urmare a actualizării materialului dureros și cine îi va asista ulterior în conținerea/gestionarea rănilor actualizate? Considerăm că aceste aspecte contratransferențiale au determinat faptul că deseori cercetătorii au rămas în contact cu unii intervievați și după finalizarea muncii de teren, ajutându-i în procurarea de medicamente sau consultarea unor specialiști, și faptul că cercetătorii spun că au devenit „neamuri” cu persoanele deportate interviuate.

Tehnici psihoterapeutice ad-hoc

Fiind confrunțați cu materialul traumatic, cercetătorii implicați în munca de teren au fost solicitați și pentru actualizarea unui potențial psihoterapeutic. Respectiv, cercetătorii susțin că au recurs la o serie de tehnici improvizate în contextul interviului pentru a depăși situațiile dificile din punct de vedere emoțional: orientarea discuției spre alt subiect, invocarea unor subiecte pozitive, acordarea și conținerea pauzelor, „tehnica comentării unei fotografii”, intervenția printr-o altă întrebare: „*În unele momente, când vedeam că omul este afectat prea tare, eu singură luam alt capăt de vorbă. Oamenii aceștia au o anumită vârstă și încerci cumva să-i încurajezi. Am avut și situații de genul acesta, nu multe, dar am avut situații în care eu am luat capăt de altceva: Care erau hăinuțele care vă plăceau cel mai mult, când mama putea să cumpere ceva?*”

Spațiu psihoterapeutic și pentru cercetători

În același timp, după cum afirmă cercetătorii, comunicarea timp de mai mulți ani cu

persoanele deportate le-au determinat anumite schimbări în atitudini și comportamente, pe care le consideră benefice pentru personalitatea lor. Acestea se referă la reflectarea intensă asupra condiției umane, însoțită de momente de empatizare și identificare cu protagoniștii, aceste reflecții fiind însoțite de întrebări precum: „*Cum aș fi procedat eu în locul lor? M-aș fi descurcat eu emoțional și moral cu astfel de situații?*” La fel, cercetătorii relatează că au constatat în timp o creștere personală a toleranței la frustrare, schimbare menționată de majoritatea cercetătorilor, aceștia asociind în unanimitate această achiziție psihică cu munca în proiectul de cercetare asupra deportaților și contactul nemijlocit cu protagoniștii deportărilor și mărturiile acestora: „*Am observat că nu mai reacționez cu nemulțumire și suferință la multe situații considerate frustrante anterior*”. E important să menționăm și preocuparea cercetătorilor pentru proiecte comunitare, fortificarea pozițiilor epistemologice și civice conform cărora proiectele de cercetare trebuie să determine schimbări majore în comunitate: „*Acum înțeleg că este foarte important să se discute în comunitate despre astfel de fenomene istorice*”. Unii cercetători susțin că pentru ei experiența interviurilor cu persoanele deportate a fost un moment de educație morală.

Ca o realitate psihică compensatorie intervine și sentimentul de admirație pentru persoanele deportate, acestea provocându-le cel mai des respect și mândrie, referindu-se la capacitatea acestora de a-și păstra reperele morale și demnitatea, în pofida trăirilor dramatice și, mai ales, a condițiilor dezumanizante, a experiențelor de limită prin care au trecut: „*Am avut norocul să vorbesc cu cea mai bună parte din moldoveni. Pentru că puterea sovietică a lovit anume în ei*”.

4.2. Manifestări ale inconștientului în cercetare: travaliul oniric al cercetătorului

Teoria psihanalitică atribuie visului și materialului oniric semnificații terapeutice și epistemologice importante. Din perspectivă psihanalitică, a visa înseamnă capacitatea psihicului de a accede la mecanisme psihice elaborate (condensare, deplasare, elaborare secundară, figurabilitate), grație cărora travaliul visului devine posibil. Indiferent dacă este un vis elaborat, un vis operatoriu sau un coșmar repetitiv, psihanaliza vede în el o resursă terapeutică importantă pentru visător. În aspectul cunoașterii, S. Freud (1900/2010) afirma că „interpretarea visului este însă Via regia spre cunoașterea inconștientului în viața psihică” (p. 552). Astfel, odată cu apariția lucrării *Interpretarea viselor* (1900), materialul oniric este scos din limitele interpretative mistice ale teoriilor populare asupra visului și devine un material psihic ce comportă semnificații inconștiente importante ale funcționării psihice.

În psihanaliză, felul în care se manifestă traumatismul psihic a fost studiat inclusiv din perspectiva funcționării onirice a psihicului, în acest sens, traumaticului fiindu-i asociate două extreme ale funcționării onirice: pe de o parte, incapacitatea de visare și, pe de altă parte, visele

traumatice repetitive și coșmarurile, de regulă însoțite de trăiri afective intense. Alternativa „sănătoasă” a activității onirice este reprezentată de capacitatea de visare elaborată a individului.

Pornind de la aceste premise psihanalitice, cercetătorii au fost întrebați, în contextul interviurilor, dacă aveau vise în perioada interviuării persoanelor deportate și ce fel de vise erau acestea. Materialul obținut ca urmare a interviuării cercetătorilor ne relevă că împărtășirea istoriei deportărilor și preluarea acestei istorii de către cercetător implica uneori spațiul oniric al cercetătorului. Doi dintre cercetătorii intervievați ne-au relatat că au remarcat tematica deportărilor în spațiul lor oniric, odată cu intrarea în procedura de realizare a interviurilor de cercetare. Visele cercetătorilor aveau, de regulă, un caracter traumatic, fiind descrise ca vise neplăcute sau foarte intense din punct de vedere emoțional, care presupuneau un scenariu similar povestirilor din cadrul interviurilor cu persoanele deportate: *„Am avut un interviu în care persoana deportată mi-a povestit cum, copii fiind, mergeau la școală în Siberia, departe în altă localitate, și cum s-au rătăcit și riscau să înghețe, în plus, erau speriați de urletele lupilor. Noaptea următoare aveam vise de coșmar în care visam aceste scenarii, eu fiind în rolul protagonistului central – al aceluia copil”*. În cazul acestei relatări este important a menționa că cercetătorul avea el însuși o istorie „siberiană”, fiind născut în Siberia, acolo unde părinții au plecat, deliberat, în anii ’70, la construcția unor proiecte unionale importante din acea perioadă. Acolo și-a petrecut primii trei ani de viață, respectiv realitățile climatice siberiene îi erau cunoscute prin anumite amintiri la care avea acces și, psihanalitic vorbind, prin anumite urme mnezice, care nu erau conștiente, dar în mod special ceea ce nu este conștient are mai multe șanse să revină într-un material oniric, atunci când interviurile cu persoanele deportate actualizează aceste urme mnezice. Trebuie să menționăm că în cazul unor similarități biografice între istoria deportaților și istoria cercetătorului se pot actualiza mai ales trăiri ale cercetătorului legate de angoase infantile.

Este important să menționăm că, într-un alt caz, cercetătorul nu doar invocă materialul oniric, ci descrie și o dinamică în ani a travaliului oniric declanșat în contextul cercetării: *„Inițial eu visam toate aceste drame, încarcerări, înfometări, exiluri – istoriile lor le vedeam în vis, așa cum mi le-au povestit ei. Și aceste vise erau însoțite de mare suferință, de mari emoții. Acest tip de vise a durat cam patru ani. La un moment dat acest film a început să se deruleze nu în calitate de film al lor, eram deja eu plasată în rolul central, iar din acest moment visele nu mai erau atât de dureroase. Faptul că eu eram personajul din scenariul visului, cu care se întâmplau toate, a scăzut intensitatea disconfortului emoțional și eu mă trezeam mai puțin răvășită. Acest tip de vise a durat vreo doi ani și după asta visele au început ușor, ușor să dispară”*.

Această relatare despre realitățile onirice ale procesului de cercetare ne duce cu gândul la lucrarea *Dincolo de principiul plăcerii* (1920), în care S. Freud menționează despre visele

traumatice repetitive prin intermediul cărora are loc readucerea repetată a visătorului în situația care a determinat accidentul, iar acest lucru reprezintă o dovadă a intensității impresiei produse de accidentul traumatic. Respectiv, avem teme să ne întrebăm asupra impactului emoțional trăit de cercetător atunci când este în contact cu mărturiile de istorie orală ce vin dintr-o zonă traumatică.

Inițial, neidentificând relatări în interviurile realizate cu deportații (cel puțin în cele publicate) despre visele avute de persoanele deportate, am presupus că acest fapt este determinat de specificul comunicării într-un cadru de cercetare și de obiectivele proiectului de cercetare. În acest sens, am presupus că, prin intermediul interviurilor realizate cu cercetătorii, avem acces la ceea ce în literatura psihanalitică se numește „vise nevisate” (Ogden, 2005/2014) – vise pe care nu le poate visa pacientul, dar pe care le visează analistul. Respectiv, am transpus acest concept al lui Ogden în contextul cercetării noastre, formulând presupuziția referitoare la „visele nevisate” de către persoanele deportate, dar visate de către cercetător despre traumatismul deportării. Ulterior, în contextul clarificărilor realizate cu cercetătorii asupra materialului din interviuri, am constatat că unii deportați le relatau cercetătorilor despre faptul că, după desfășurarea interviurilor de cercetare, le-au revenit visele despre deportări și că aceste vise aveau tematici traumatice.

Am menționat mai sus despre faptul că majoritatea cercetătorilor vorbesc despre aspectul psihoterapeutic ce ține de prezența lor în această comunicare legată de cercetare. În acest sens, interviurile au reprezentat pentru majoritatea persoanelor deportate prima comunicare cu un reprezentant al instituțiilor statului, care se oferă și asigură un cadru marcat de deschidere pentru a asculta mărturia despre o experiență dureroasă. Considerăm că acest fapt a putut provoca aducerea în interviu a unei narațiuni în care experiența traumatică să fie actualizată intens, uneori relatarea istoriei fiind însoțită de multe afecte, având mai mult un rol de evacuare, de împărtășire brută a istoriei și mai puțin de împărtășire cu funcție de elaborare. În cazul acestui tip de comunicare, am putea insista pe ipoteza viselor nevisate de interviuevat și visate de către cercetător.

Pe de altă parte, istoria relatată în cadrul interviurilor de cercetare este, totuși, una verbalizată, deci pusă deja într-o formă de simbolizare, iar cercetătorul preia un material traumatic care este trecut printr-un filtru de excitație reprezentat de eforturile deportaților de a-și conține și de a-și mentaliza experiența timp de mai multe decenii, așa cum au reușit, inclusiv de disponibilitatea și capacitatea lor de a relata această experiență în contextul unei cercetări. În cazul acestui tip de relatare a materialului, travaliul oniric are alte semnificații. Materialul analizat relevă că cercetătorul visează inițial istoriile așa cum sunt acestea narate în timpul interviului, cu mare încărcătură traumatică, ulterior survenind modificări atât în scenariul oniric, cât și în afectivitatea visului. Presupuziția noastră este că cu fiecare repetiție în vis se face trecerea de la „identice” la „asemănător” (De M’Uzan, 2007), respectiv în următorii doi ani se vizează „aceleași linii de

scenariu”, dar visele nu mai sunt însoțite de emoții copleșitoare, un element central în dinamica onirică din următorii doi ani fiind prezența cercetătorului în vis. Am putea vorbi aici de un alt nivel al elaborării traumaticului, am putea spune că cercetătorul își visează deja propria capacitate de conținere a acestui material și propriul travaliu de elaborare a materialului din interviuri, precum și a propriilor trăiri provocate de contextul interviurilor de cercetare.

Dispariția viselor a coincis cu venirea unui psihanalist în echipa de cercetare. Ipoteza formulată de colegul cercetător a fost că aceasta se datora faptului că a mai venit cineva cu care să fie împărtășit materialul traumatic. Cercetătorul afirmă că nu a conștientizat atunci acest lucru, dar acum, în momentul interviurii sale, își dă seama că intrarea unui psiholog-psihanalist în grup a avut un efect terapeutic, chiar dacă proiectul nu a presupus activități psihoterapeutice, ci doar de cercetare. Astfel, constatăm că prezența unui psihanalist în calitate de cercetător are la nivel inconștient un efect conținător, semnificând posibilitatea împărtășirii responsabilității privind conținerea și elaborarea materialului traumatic.

Continuitatea travaliului de elaborare este consemnată și în cadrul interviurilor cu cercetătorii, aceștia menționând că în interviul cu cercetătorul-psihanalist apar situații de insight, de revelație, de reflecție, fiind asigurată o continuitate reflexivă între interviurile cu persoanele deportate și interviurile în care cercetătorul este protagonistul interviuat: „*Încerc acum să-mi explic lucrurile*”, „*acum, că vorbesc cu dvs., mi-am dat seama*”, „*mi-a venit acum ideea că subiectul ultimei întrebări din interviu este un subiect important pentru un articol*”. Astfel, atestăm un lucru de conținere în lanț a materialului traumatic: de la interviuat la cercetător, de la cercetător la alt cercetător, de la cercetători la comunitate (mărturiile deportaților fiind publicate și prezentate comunității), în acest mod și grupul de cercetători, și comunitatea devenind martori secundari ai deportărilor și asigurând un travaliu de elaborare și de gândire a acestora.

Manifestările contratransferențiale ale cercetătorilor pe dimensiunile topologice conștient-preconștient-inconștient

În cadrul interviurii cercetătorilor istorici implicați în proiectele de istorie orală, identificăm mai multe tipuri de manifestări contratransferențiale: corporale, afective, comportamentale, onirice. În privința delimitării topologice conștient-preconștient-inconștient, manifestările afective și manifestările comportamentale sunt cele mai disponibile înțelegerii cercetătorilor. Aceștia sunt conștienți de manifestările lor contratransferențiale chiar în momentul producerii acestora – cercetătorii erau conștienți că simt furie în timpul interviului, înțelegeau de ce trăiesc această stare; sau sub aspect comportamental – le era clar că un anumit comportament desemna o adaptare la cadrul de cercetare, iar altul ținea de contratransferul psihoterapeutic.

Manifestările corporale pot fi incluse în zona preconștientului, întrucât cercetătorii constatau apariția unor stări fizice – dureri de cap, oboseală ș.a., însă cel mai des făceau legătură mai târziu între aceste stări corporale și reacțiile lor la materialul din interviuri.

Manifestările onirice sunt cele care țin de dimensiunea inconștientă, deoarece visul reprezintă *per se* un fenomen psihic inconștient. Acest lucru nu poate fi pus la îndoială, întrucât reprezintă un fapt axiomatic. Dar sunt importante reacțiile cercetătorilor la aceste producții onirice asociate interviurilor de cercetare, tematicile materialului oniric și felul în care aceste vise influențează funcționarea cercetătorului.

Tabelul 4.1. Tipuri de manifestări contratransferențiale la cercetătorii implicați în realizarea interviurilor de istorie orală

<i>Tipuri de manifestări contratransferențiale</i>	<i>Manifestări contratransferențiale specifice</i>
<i>Manifestări corporale</i>	Dureri de cap, amețeli, dureri de spate
<i>Manifestări afective</i>	Furie, tristețe, vinovăție
<i>Manifestări comportamentale</i>	Agitație, implicare în ajutorul intervievaților după perioada de interviu
<i>Manifestări onirice</i>	Vise pe tematica deportărilor

Despre interdisciplinaritate: confluente interpretative între istorici și psihanalisti în analiza discursului

Discursul „bunului povestitor”

Interviurile de istorie orală cu supraviețuitorii deportărilor staliniste din RSSM sunt diferențiate de către cercetători în funcție de abilitatea persoanei intervievate de a reda propria experiență de viață. În multe cazuri, persoanele deportate se dovedesc a fi, așa cum afirmă cercetătorii, „buni povestitori”, redând informații detaliate și relevante cunoașterii istorice, într-o manieră coerentă, cu ghidare minimală din partea intervievatorului, mărturiile lor rezonând cu fapte și trăiri relatate de alți deportați. Astfel, cercetătorii susțin că „buni povestitori” sunt intervievații care construiesc un discurs încheșat, deseori asociativ: „*Avem buni povestitori, care, de cum intri în casă, te așează pe scaun și încep să povestească, noi fiind rugați să ascultăm atent și să nu-i întrerupem – «Stați frumos că vă povestesc și despre asta, dar să nu mă întrerupeți»*” (Am putea spune că lucrurile se întâmplă similar comunicării lui S. Freud cu primele sale paciente descrise în *Studii asupra isteriei* – de la pacienta sa Emmy fon N. venindu-i recomandarea de a

nu-i întrerupe discursul asociativ și de a o lăsa să vorbească liber).

Discursul „întrebare-răspuns”

O altă parte de interviuri rămân marcate de un tip de comunicare pe care cercetătorii l-au numit „întrebare-răspuns”, în acest caz deportații povestind factual și foarte sumar, solicitând întrebări concrete din partea intervievatorului. Cercetătorii susțin că aceste interviuri sunt cele mai dificile și că discursul „întrebare-răspuns” este caracteristic deportaților care s-au regăsit în contexte extrem de tragice (de exemplu, cei deportați în 1941 – deportarea din 1941 fiind considerată cea mai traumatică, pentru că fenomenul deportării era marcat de incertitudine și condiții vitrege, cu pierderi umane masive). Atunci când se referă la interviurile de tip „întrebare-răspuns”, cercetătorii istorici relatează despre acestea în următorii termeni: *„Când ne referim la interviurile întrebare-răspuns, persoanele răspundeau doar factual, păreau lipsiți de emoții, nu și puneau întrebări, nu căutau semnificații”*.

Cercetarea psihanalitică asupra traumatismului psihic relevă o dinamică a reflecțiilor conceptuale asupra a ceea ce înseamnă traumatismul pentru psihicul uman și cum se articulează în discursul persoanei experiența traumatică. S-a stabilit că traumatismul psihic poate presupune anumite sechele cognitive și afective. Concepțiile asupra traumatismului psihic se referă la discursul operatoriu (Marty, De M’Uzan, David, 1968/2011), la dificultăți de mentalizare (Fonagy, 2008), astfel autorii psihanalisti menționând în unanimitate despre faptul că o consecință a traumatismului neelaborat este discursul fără potențial de mentalizare, fără manifestarea interesului pentru găsirea semnificațiilor – un discurs dezafectat, plat, fără intenția reflecției și a problematizării subiectului abordat. Iată cum este descris discursul operatoriu al pacientului psihosomatic, care este asociat eminent etologiei traumatice grave: *„Ceea ce ne frapează din punct de vedere clinic, printre alte elemente, este o anumită sărăcire a dialogului care adesea are nevoie de a fi hrănit și reanimat; o precaritate, ba chiar o lipsă a sistemelor nevrotice de organizare a situației al cărei sens nu pare a fi înțeles; și în fine o inerție care amenință aproape în orice moment continuarea investigației”* (Marty, De M’Uzan, David, 1968/2011, p. 21).

Referința făcută mai sus la pacienta lui S. Freud este relevantă în acest context, dat fiind faptul că Freud se referea la pacienții care puteau construi un discurs asociativ liber, în care se fac legături între evenimente și stări afective, se formulează ipoteze, se problematizează lucrurile. Prin contrast, pacienții identificați și studiați de Școala de Psihanaliză Psihosomatică din Paris (Marty, De M’Uzan, David, 1968/2011) prezintă un discurs operatoriu, concret-factual. În același sens, psihanalista franceză J. McDougall (1978/2008) relatează despre pacientul pe care îl numește „antianalizand” și despre care afirmă că „are un limbaj alcătuit din clișee și prejudecăți”, menționând, în același timp, după un deceniu de analiză a acestor pacienți, că aceștia trăiesc stări

de disperare și moarte internă (p. 135). Autorii menționați mai sus propun drept ipoteză etiologică centrală existența unui traumatism grav, care nu permite fluiditatea și asociativitatea proceselor psihice și interpune în funcționarea psihică mecanisme de apărare care să asigure protejarea de revenirea în preconștient-conștient a afectului derivat din experiența traumatică.

Această diferențiere a cercetătorilor istorici între două tipuri de interviuri și asocierea interviului de tip „întrebare-răspuns” cu situațiile extrem de traumatice, cu o factualitate istorică obiectiv-traumatică, vine ca o confirmare suplimentară a validității perspectivei psihanalitice asupra importanței analizei calității discursului, atât ca criteriu de diagnostic, cât și ca criteriu privind clarificarea relației dintre experiența traumatică externă și realitățile intrapsihice.

În plus, referindu-ne la subiectul cercetărilor interdisciplinare, vedem că și constatările istoricilor vin să confirme presupuzițiile psihanalitice privind asocierea traumatismelor grele cu dificultăți de mentalizare și cu organizarea unui discurs operatoriu.

Dinamici psihice în procesul de elaborare a studiilor de caz în proiectele de istorie orală

Cercetarea fenomenului deportărilor, efectuată de către cercetătorii istorici printr-un proiect de istorie orală, în cadrul căruia au fost realizate interviuri aprofundate semistructurate, a implicat valențe emoționale semnificative. Aceste trăiri s-au relevat la etapa desfășurării interviurilor, la etapa transcrierii interviurilor, la etapa contactului repetat cu respondentul după editarea publicației.

Analiza interviurilor realizate cu cercetătorii scoate în evidență o dinamică a trăirilor emoționale în procedura de cercetare. Cele mai intense trăiri emoționale au fost atestate la etapa realizării interviurilor. Emoțiile au derivat la această etapă din neconcordanța dintre așteptările/reprezentările cercetătorului despre viitorul interviu și realitatea interviului propriu-zis, prin materialul traumatic actualizat și emoțiile trăite de respondenți.

Transcrierea materialului interviurilor a reprezentat o altă etapă de lucru în care trăirile afective ale cercetătorilor s-au manifestat. Majoritatea cercetătorilor menționează că etapa transcrierii interviurilor, de obicei, era precedată de o pauză, care avea mai multe semnificații, inclusiv cea referitoare la diminuarea emoțiilor din perioada interviurilor și rezervarea unei perioade de timp pentru elaborarea afectelor trăite în interviu. În acest sens, etapa transcrierii interviurilor presupune o muncă psihologică deja realizată în sensul contactului anterior cu materialul traumatic. Totuși, transcrierea actualizează trăiri afective, dar acestea nu mai au statutul de material traumatic auzit pentru prima oară, ceva nefamiliar pentru cercetător. Etapa transcrierii textelor interviurilor reprezintă o perioadă de muncă elaborativă, care, pe lângă actualizarea materialului factual din interviuri, mai presupune gândirea extinsă a materialului, atât din punct de vedere științific, cât și din punct de vedere uman, cercetătorii reflectând asupra propriilor trăiri din

timpul interviurilor, asupra semnificațiilor acestei experiențe pentru propria persoană, ca cercetător, dar și ca individ.

Elaborarea studiului de caz în contextul cercetării deportărilor a inclus nota informativă asupra cazului (în care istoricul prezintă succint istoria cazului, punctând aspectele centrale ale istoriei), textul interviului transcris, datele de arhivă referitoare la acest caz, datele din arhiva familiei (acte, fotografii). Această etapă presupune contactul direct cu beneficiile cercetării, contactul cu sensul implicării în travaliul de cercetare – și pentru cercetător, și pentru respondent. Sub aspect științific, revenirea cu textul publicat la cei intervievați reprezintă o validare de către respondenți a felului în care a fost înțeles și conceptualizat studiul de caz.

4.3. Polemici privind dualitatea subiectivitate-obiectivitate în cercetare: studiu teoretic comparativ

Subiectul referitor la trăirile cercetătorului în procedura de cercetare face parte din polemicele de ultimă oră referitoare la dualitatea obiectivitate-subiectivitate în procesul cunoașterii științifice (Савинская, 2007; Узланер, 2021). Literatura de specialitate la această temă relevă despre o încercare de reconciliere între epistemologia pozitivistă și cea postmodernistă. În acest context, istoria orală și psihanaliza împărtășesc aceleași preocupări privind calitatea demersului de cercetare și identificarea unor repere metodologice prin care să fie asigurate condițiile de cercetare (Figlio, 1998, 2003; Drapeau, 2002; Parker, 2005).

Analiza de conținut a textelor interviurilor realizate în cadrul cercetării noastre a permis identificarea și analiza trăirilor afective ale cercetătorilor în contextul procesului de cercetare. Chiar dacă prezentau unele diferențe, totuși, toți cercetătorii incluși în cercetare confirmă prezența trăirilor emoționale în cadrul interviului cu persoanele deportate. Prin urmare, mulți dintre cercetători și-au pus întrebări privind statutul acestor trăiri emoționale în contextul cercetării – care ar fi semnificațiile acestor trăiri, inclusiv din perspectiva procesului de cunoaștere, cum influențează aceste trăiri procesul cunoașterii? Cercetătorii au menționat ideea privind necesitatea gestionării acestor emoții și păstrarea unui cadru epistemologic riguros, în care să prevaleze faptele, responsabilitatea pentru acuratețea transcrierii și transmiterii mărturiei, coroborate prin datele din arhive etc. Prezența trăirilor afective devenise un fapt al procesului și cadrului de cercetare, ceea ce a determinat motivația invitării unui psihanalist în echipa de cercetare – pentru a clarifica statutul trăirilor afective ale cercetătorului.

Dintr-o perspectivă psihanalitică, așa cum am menționat în capitolul dedicat aspectelor metodologice, transferul și contratransferul, ca mecanisme inconștiente care fac parte din continuitatea și repetitivitatea trăirilor umane, sunt parte firească nu doar din cura psihanalitică, ci

din toate contextele de relaționare umană, mai cu seamă manifestându-se accentuat în contexte existențiale puternic investite de protagoniști. Cu referire la cercetarea deportărilor din RSSM, trebuie să menționăm că contextul de cercetare este unul puternic investit și comportă semnificații multiple pentru ambii protagoniști – respondentul și cercetătorul.

În cele ce urmează vom face referință la studii teoretico-empirice dedicate acestui subiect, pentru a efectua o analiză comparativă între rezultatele cercetării noastre și rezultatele cercetărilor realizate asupra altor traume istorice. Astfel, constatăm că rezultatele cercetării noastre sunt în concordanță cu alte studii dedicate cercetării traumelor istorice. Cercetătorii germani S. Marks și H. Mönnich-Marks (2001, 2003) descriu modul în care multe dintre mărturiile manifeste ale persoanelor implicate în mișcarea nazistă, pe care le-au interviuat ca parte a unui studiu ce avea scopul să identifice motivația germanilor de rând în sprijinirea activă a nazismului, au fost destul de banale, fără reflecții sau trăiri afective, în același timp, fiind constatate dinamici emoționale puternice trăite de către cercetători. Autorii studiului menționează că mulți dintre cei interviuați erau dominanți și aroganți în timpul interviului, în timp ce cercetătorii care realizau interviurile se simțeau „depășiți, terorizați, goliți, întristați, confuzi, îngrețoșați, abuzați sau doborâți” (p. 56). Un alt fapt consemnat a fost că în urma interviurilor cercetătorii au raportat coșmaruri despre război sau persecuție. În plus, cercetătorii germani citați atestă prezența unei reacții emoționale intense pe care cei care au efectuat interviurile au început treptat să o descrie în procesul de supervizare de grup și această reacție emoțională se referea la sentimentul de rușine. Inițial, cercetătorii asociau această trăire cu un sentiment propriu de eșec, determinat de impresia că nu au realizat un interviu „bun”. Este important a menționa că aceste sentimente nu au fost recunoscute inițial, respectiv, au fost excluse din discuțiile despre procesul de cercetare, vorbindu-se despre ele numai atunci când s-a stabilit un grad suficient de încredere în cadrul echipei de cercetare. În acest caz, analiza reacției contratransferențiale i-a ajutat pe cercetători să identifice un fenomen de transmitere a rușinii de la respondent la interviuator. Astfel, S. Marks și H. Mönnich-Marks (2003), în urma realizării acestui proiect de cercetare calitativă cu susținătorii sistemului nazist, constată că reacțiile contratransferențiale ale cercetătorilor, care sunt parte din subiectivitatea cercetătorilor, pot ajuta în identificarea conținutului latent din discursul interviuatului și din realitatea interviului, în general.

Ne vom referi în cele ce urmează la felul în care conflictul „obiectivitate-subiectivitate” este analizat printr-o grilă psihanalitică de gândire, aceasta din urmă fiind raportată la condițiile cadrului calitativist de cercetare. Conflictul obiectivitate-subiectivitate reprezintă un conflict fundamental în cercetare, mai ales în situațiile în care demersurile cantitativ și calitativ sunt așezate în poziții antagonice. Psihanaliza face parte din abordările științifice pentru care pretenția

de obiectivitate fermă într-o cercetare psihologică nu este oportună. În acest sens, referindu-se la subiectivitate – atât în cadrul de cercetare, cât și în cadrul terapeutic, F. Ruppert (2010/2015) susține că „o știință a oamenilor nu poate fi niciodată obiectivă, pentru că oamenii nu sunt obiecte, ci ființe și subiecte, iar o știință umanistă obiectivă generează cunoaștere moartă” (p. 206). Autorul consideră că științele umaniste trebuie să țină cont de subiectivitate – atât de cea a indivizilor studiați, cât și de cea a cercetătorilor. În această ordine de idei, pentru psihanaliză sunt importante reprezentările, semnificațiile, mesajele respondenților, bineînțeles, alături de materialul factual.

Imperativul reflexivității

S. Frosh și L. Baraitser (2008) susțin că atât utilitatea și eficiența psihanalizei, cât și limitele psihanalizei aplicate în domeniul studiilor sociale pot fi examinate și prin raportarea la problema reflexivității asupra trăirilor subiective. O idee familiară studiilor psihosociale este aceea că postulatul unui obiectiv de neutralitate epistemologică nu este sustenabil, cel puțin nu în domeniul social. Reflexivitatea este astfel parte a unei mișcări împotriva obiectivismului în științele sociale și, prin urmare, este o abordare care contestă ideea că poate exista vreodată un „adevăr” care să fie separat de practicile care îl generează.

I. Parker (2013) atrage atenția asupra accentului pus de psihanaliză pe modalitățile de cunoaștere (în special ale analizandului), cunoașterea fiind mediată prin intermediul subiectivității celui care cercetează (analistul și cercetătorul). Autorul comentează modul în care acest lucru produce o reevaluare a ideilor convenționale de cercetare asupra subiectivității ca problemă – subiectivitatea este privită de psihanaliză, ca și în cazul multor cercetări calitative, nu ca o problemă, ci ca o resursă. Considerarea propriei subiectivități în procesul de cercetare nu înseamnă că nu se lucrează „obiectiv”, ci înseamnă că, de fapt, se ajunge mai aproape de o relație mai profundă.

Pentru studiile de cercetare calitativă, la fel, tematica subiectivității în cercetare este una importantă. Unii autori, precum J. K. Smith și L. Heshusius (1989), consideră impresiile subiective parte a cercetării, sugerând că cercetarea calitativă este mai mult constructivistă și/sau hermeneutică. M. Drapeau (2002) invită cercetătorii să fie onești în privința pretențiilor de obiectivitate, pornind de la premisa că deja înainte de elaborarea unui proiect de cercetare cercetătorul este influențat de anumiți factori externi (de exemplu, politicile instituțiilor de finanțare). Dar, de asemenea, cercetarea este orientată în funcție de anumiți factori interni, precum interesele și preocupările cercetătorului. De aceea, M. Drapeau (2002) recomandă să fie asumate aceste realități, care fac parte din subiectivitatea inerentă unui proiect de cercetare.

Vorbind despre trăirile contratransferențiale în contextul cercetării, S. Jervis (2009) formulează câteva recomandări privind accesarea sentimentelor de către cercetător: „Pentru ca

cercetătorii să înțeleagă cu adevărat experiențele respondenților, ei trebuie mai întâi să le simtă. Acest lucru implică în mod inevitabil să se piardă în mod tranzitoriu în contratransferul lor. Ceea ce este important este că cercetătorii ar trebui apoi să-și recupereze obiectivitatea și să încerce să dea sens sentimentelor evocate în ei, ceea ce ar putea necesita ca ei să ceară ajutorul altora” (p.89). În aceeași ordine de idei, J. Holmes (2014) susține că obiectivitatea nu poate fi solicitată într-o cercetare calitativă într-o manieră specifică rigorilor pozitivismului.

Mecanisme de apărare implicate în cercetare

R. Boyne (2006/2010) menționează că implicarea subiectivă a cercetătorului în studiile calitativiste este chiar indispensabilă, iar dacă informațiile despre trăirile cercetătorului sunt prezentate succint și în funcție de etapele demersului epistemologic, atunci pot aduce mai multă claritate asupra cercetării. Autorul susține că împărțirea procesului de cercetare pe etape arată importanța luării în considerare a variabilelor subiective în cercetarea calitativă.

M. Brillon (1992 *apud* Drapeau, 2002) susține că evitarea totală a subiectului subiectivității doar va determina manifestarea subtilă și tăcută a subiectivității în demersul de cercetare. Ignorarea subiectivității va face cercetarea mai complicată, mai ales în momentul în care sunt analizate date ce provoacă anxietate (*anxiety-provoking data*). În această ordine de idei, mult mai devreme, G. Devereux (1980) sugerează că cercetătorul încearcă prin toate modalitățile să se apere de anxietate prin omisiunea unor date sau semnificații, supraanalizând, în același timp, alte date, uitând anumite concepte sau oferind descrieri ambigue pentru anumite rezultate. Autorul citat menționează că procesul de cercetare implică anumite mecanisme de apărare ale cercetătorului: 1) negarea, cu ajutorul căreia persoana se descurcă cu conflictele emoționale, stresorii interni sau externi, refuzând să cunoască unele aspecte ale realității externe sau ale propriei experiențe; 2) represia, prin care persoana gestionează conflictele emoționale, stresorii interni sau externi, fiind incapabilă să-și amintească sau să aibă în conștiință dorințe perturbatoare, emoții, gânduri ori experiențe; 3) deplasarea, prin care conflictele sunt gestionate prin redirecționarea emoției sau a gândului spre o idee ori un obiect mai puțin amenințător sau perturbator; 4) intelectualizarea, prin care individul gestionează conflictele, emoțiile și gândurile, utilizând excesiv gândirea abstractă și generalizarea; 5) proiecția, prin care anumite conflicte, emoții, gânduri sunt atribuite altor persoane.

La fel, M. Drapeau (2002) susține că mai multe mecanisme de apărare pot influența un proiect de cercetare, dar menționează două mecanisme care deseori nu sunt luate în considerare în procesul de elaborare și realizare a proiectelor de cercetare: formațiunea reacțională și omnipotența. Autorul precizează că formațiunea reacțională asigură înlocuirea comportamentelor, gândurilor și emoțiilor cu altele diametral opuse, iar omnipotența se referă la răspunsul

individului la conflicte emoționale prin adoptarea unei poziții superioare în raport cu ceilalți, pretinzând că posedă abilități speciale. De exemplu, anxietatea sau impresia cercetătorului că nu deține control total asupra obiectului de studiu sau asupra unor elemente specifice incluse în cercetare pot fi înlocuite cu sentimentul de plăcere și competență totale. În astfel de contexte poate crește impresia de control a cercetătorului și stima de sine a acestuia, aceste riscuri fiind mai accentuate în următoarele condiții: 1) când cercetătorul este deja „devotat” unei anumite perspective asupra obiectului de studiu; 2) când unele semnificații ce derivă din date fac această poziție incertă; 3) când cercetătorul simte anxietate fiind confruntat cu asemenea dificultăți.

Soluții pentru subiectivitatea cercetării

D. Jodelet (2003/2007) susține că în cadrul cercetării calitative cercetătorul este propriul său instrument și sunt necesare abilități specifice atât pentru aplicarea tehnicilor, cât și pentru analiza rezultatelor. Autoarea susține că faptele nu există în sine și cercetătorul este într-o interacțiune continuă cu subiectul cercetării. De aceea, în privința subiectivității sale, cercetătorul este solicitat să trăiască un paradox – să accepte că nu poate fi total neutru și, în același timp, să se elibereze de ideile preconceptuate pe care le poate avea față de fenomenul studiat, să se elibereze atât de subiectivismul impresionist, cât și de iluzia de neutralitate.

În același timp, dacă se dorește valorificarea pozitivă a subiectivității, trebuie să fie luate mai multe măsuri de precauție. Unii autori consideră că este binevenit ca cercetătorul care realizează o cercetare calitativă să aibă o experiență de analiză personală sau psihoterapie. Altă soluție propusă este ca cercetătorul să noteze toate gândurile și dificultățile referitoare la procesul de cercetare, la fel, să noteze toate modificările pe care le-a realizat în demersul său de cercetare, acest material fiind analizat ulterior. J. M. Van der Maren (1997 *apud* Drapeau, 2002) menționează despre supervizarea rezultatelor de către experți în domeniu sau compararea rezultatelor propriei cercetări cu rezultatele altor studii, analiza în grup a rezultatelor, triangularea și alte măsuri care țin de validitate și fiabilitate.

Abordând problema subiectivității în cercetare și felul în care subiectivitatea a fost la un moment dat total anulată în proiectele de cercetare, S. Marks și H. Mönnich-Marks (2003) fac referință la manierele sociale în universități, acestea presupunând o depersonalizare a cercetării. În același sens, F. Breuer et al. (2002) atestă o strategie retorică prin care se evită folosirea pronumelui personal în textele științifice. Pentru a gestiona și a valorifica științific subiectivitatea, Marks și Mönnich-Marks (2003), la fel, sugerează interviuarea, supervizarea și grupurile de evaluare. Autorii recomandă anumite condiții de lucru pentru valorificarea subiectivității: comunicarea în grupurile de supervizare și interviuarea trebuie să fie simetrică și cooperantă; membrii acestor grupuri trebuie să aibă calificări specifice, care de obicei nu sunt parte din

curriculumul universitar, ci mai degrabă țin de formarea suplimentară în psihoterapie, consiliere sau supervizare; abilități de comunicare și cooperare, cunoaștere de sine, competențe psihosociale, capacitatea de a identifica și exprima emoțiile. Autorii germani adaugă că supervizarea de către supervizori externi este crucială pentru proiectele în care sunt abordate teme sensibile de cercetare.

În polemica referitoare la subiectivitatea cercetătorului intervine și perspectiva postmodernistă asupra textului cercetării calitative. Aceasta nu pretinde găsirea unui adevăr absolut sau a sensului adevărat, ci mai degrabă este preocupată de identificarea semnificațiilor și a reprezentărilor și se axează mai mult pe nuanțe descriptive, diferențe și paradoxuri. S. Kvale (1997) susține că pe măsură ce are loc trecerea de la căutarea modernistă a unui sens real și adevărat către descoperirea sensului din relații, concepția de conținut se schimbă pe una atitudinală. Astfel, atunci când interviuatori diferiți construiesc sensuri diferite ale istoriei relatate în interviuri, acest lucru nu mai este perceput ca o limită a interviuării, ci ca un avantaj. În această ordine de idei, interviul nu presupune accesul direct la sensul „adevărat”, ci sensul se creează inclusiv în cadrul interviului, prin intermediul comunicării verbale. Interviuatorul, la fel, este creatorul și coautorul textului final al interviului. Conform acestei concepții, interviuatorul nu descoperă neapărat sensurile existente, ci îl ajută pe interviuat să dezvolte semnificațiile sale în procesul interviului.

Subiectivitatea în cercetarea istorică

Problematika subiectivității în cercetare a fost anunțată începând cu a doua jumătate a secolului al XX-lea și în domeniul istoriei, în legătură cu proiectele de cercetare care abordau subiecte sensibile de cercetare, în mod special traumatismele istorice antropogene. D. La Capra (1999) susține că tipurile și intensitatea dinamicii transferului provocat de evenimentul traumatic, prin definiție, îl implică pe istoric în procesul de elaborare psihică. Orice tratare istorică a unui eveniment traumatic îl solicită pe istoric să-și clarifice (implicit sau explicit) ceea ce autorul numește „context al supraviețuirii individuale” (p. 730). O asemenea elaborare presupune încercarea de a diferenția și distanța propriile atitudini morale, politice și psihologice de cele legate de evenimentul traumatic studiat. Afectul, stilul, viteza ce caracterizează acest lucru de diferențiere, de regulă, sunt indicatori ai intensității transferului, legate de relația individului cu materialul traumatic. Mai mult decât atât, dinamica transferului variază semnificativ în funcție de specificul contextului de supraviețuire sau, așa cum spune D. La Capra (1999), de specificul unei poziții subiective concrete ocupate de istoric. Pentru a clarifica asumțiile sale, istoricul american susține că specificul transferului unui istoric neevreu față de nazism și de „soluția finală” se vor deosebi de transferul unui istoric evreu. Desigur, nu doar caracteristicile național-culturale

ale istoricului sunt importante pentru definirea poziției subiective, ci și vârsta istoricului, distanța temporală de evenimentele traumatiche, parcursul personal și civic.

În aceeași ordine de idei, A. Assman (2006/2018) susține că cercetările culturologice despre rolul miturilor în cultura umană, inclusiv în cultura contemporană, permit să înțelegem că între „istoriografia critică” și „ideologie” sau „mit” nu există o separare categorică, întrucât istoricul, la fel ca orice individ, se află și el în prizonieratul miturilor și ideologiilor. Respectiv, autoarea se întreabă dacă pot fi pretinse la modul categoric adevărul istoric și obiectivitatea.

Analizând literatura de specialitate, constatăm că subiectivitatea cercetării implică, în primul rând, atitudinea comunității științifice față de subiectele de cercetare. Analiza interviurilor cu cercetătorii implicați în studiul nostru relevă că subiectul deportărilor face parte din categoria subiectelor de cercetare sensibile. Uneori nu doar proiectele de istorie orală erau devalorizate, ci și intenția de a studia deportările, această poziție manifestându-se prin remarci de genul: „Ce sens mai are să studiem ceea ce a trecut? De ce să acordăm atâta atenție deportărilor din RSSM? Au fost deportate și alte popoare”. Această retorică este reprezentativă pentru încercarea defensivă de a anula trauma și doliul. În aceeași timp, subiectivitatea este aprioric acolo – în anularea anumitor teme de cercetare, în negarea importanței anumitor demersuri epistemologice.

Concluzii

Subiectivitatea cercetătorului, fiind valorificată corespunzător, poate deveni o resursă importantă pentru noi paradigme de cercetare și pentru cunoașterea fenomenului studiat, fapt confirmat și de analiza textelor interviurilor realizate cu cercetătorii implicați în studierea deportărilor din RSSM. Prin urmare, considerăm că subiectivitatea cercetătorului poate contribui la alte nivele de cunoaștere, având, la momentul actual, repere științifice atât la nivel teoretic, cât și la nivel metodologic.

Întrucât „fenomenul-război” implică traumatisme antropogene, stări psihice și mecanisme de apărare specifice, abordarea științifică a acestui fenomen este și ea specifică, mai ușor de cercetat factual și mai dificil de cercetat atunci când se iau în considerare trăirile protagoniștilor, relațiile umane, afectele implicate. Din cauza mișcărilor defensive construite de psihic împotriva realităților violente ale traumatismului istoric, însuși personajul supus ororii are de înfruntat atitudini ambivalente și poate deveni ținta unei furii conștiente și inconștiente din partea comunității – anume pentru că o solicită să-și amintească de ceea ce s-a întâmplat. În această ecuație a rememorării, doliului și elaborării sunt prezenți și cercetătorii care aleg aceste teme de cercetare sensibile. Prin urmare, cercetătorii implicați în astfel de proiecte au de depășit rezistențe multiple: rezistențe ale comunității umane, rezistențe ale comunității științifice, rezistențe ale personajelor implicate în cercetare și, bineînțeles, rezistențe proprii.

Având în vedere similitudinile anunțate dintre istorie și psihanaliză, tot mai mulți cercetători se întreabă dacă și istoricul are obligația de a-și gândi propria implicare – științifică, dar și personală, conștientă și inconștientă, în cercetarea trecutului traumatic. Numeroasele studii dedicate fenomenelor de transfer și contratransfer în cercetarea istorică abordează tot mai mult acest subiect în ultimele decenii, istoricul fiind invitat să reflecteze asupra modalității prin care va realiza acest clivaj sănătos de cercetare a realităților istorice – concomitent ca cercetător și ca ființă umană. Fără a adopta o poziție fermă în acest sens, vom spune doar că aceste ipoteze și polemici sunt parte a schimbărilor majore la nivelul mentalităților științifice și civice care s-au întâmplat începând cu a doua jumătate a secolului al XX-lea și ele reprezintă o valoare incontestabilă pentru înțelegerea istoriei individuale și colective, a felului în care se face și se scrie istoria.

4.4. Validarea memoriei persoanelor deportate

Am menționat în capitolele precedente că specificul contactului cu materialul traumatic colectiv face ca cercetarea memoriei traumatice să se întâmple întotdeauna retrospectiv. De aceea, în contextul polemicilor privind valorificarea și validarea științifică a mărturiilor orale apar întrebări referitoare la autenticitatea factuală și afectivă a acestor memorii – în ce măsură ele reprezintă o „istorie reală” și în ce măsură factori precum vârsta mică a intervievaților la momentul deportărilor, diferența de timp cronologic dintre momentul deportării și cel al interievării, subiectivitatea interievatului, dar și subiectivitatea cercetătorului pot influența conținutul acestor memorii și pot deteriora „adevărul istoric”? Considerăm că aceste întrebări pot avea atât o fundamentare epistemologică, cât și o logică defensivă – conștientă și/sau inconștientă.

Atunci când ne axăm pe dimensiunea defensivă a acestor interogații anunțate în spațiul academic, bineînțeles, suntem în zona subiectivității cercetătorilor, care se manifestă nu doar în procesul de cercetare, dar și în procesul de creare a tematicilor de cercetare. Astfel, subiectivitatea cercetătorului, sau subiectivitatea unei comunități academice, se va manifesta în următoarele forme:

- 1) ca modalitate de cercetare a obiectului cercetării;
- 2) ca preevaluare a problematicii de cercetare – considerată pertinentă sau nu, importantă sau nu – pentru a fi înscrisă în proiectele de cercetare.

Aceste dinamici, conștiente și inconștiente, de creare a reprezentărilor asupra obiectelor de cercetare ne sunt cunoscute prin manifestările lor de suprafață, prin valențele ideologice și de sistem – orice perioadă istorică are cercetări pe care le consideră pertinente, altele pe care le

consideră nepertinente, și în legătură cu perioada sovietică avem cele mai recente reprezentări asupra acestei selectări a temelor de cercetare. Atunci când ne referim la aceste polemici, astăzi, în Republica Moldova, suntem tentați să ne gândim mai mult la subiectivități determinate de factori psihologici, individuali, de natură inconștientă în mare parte, pentru că spațiul ideologic și social academic actual admite suficientă libertate în formularea temelor de cercetare.

În introducerea la cartea „O idee care ne sucește mințile”, A. Pleșu, G. Liiceanu și H.-R. Patapievici (2014) formulează ipoteza unei diferențe semnificative între memoria europeană și memoria comunismului a traumei totalitare din țările estice integrate în Uniunea Europeană. Autorii români susțin că integrarea europeană mai menține, totuși, „blocuri de memorie” diferite: „Oamenii de după fosta cortină de fier au alte amintiri, sunt marcați de alte traume, își amintesc diferit, suferă altfel și sunt în alt mod răniți sufletește decât oamenii din fostul Occident” (p. 8). Autorii citați sunt de părerea că deocamdată „nici memoria, nici mărturia oamenilor din Est nu au fost primite în noua memorie colectivă a Europei” (*ibidem*).

Filosoful francez T. Todorov (1995/1999) menționează că pentru regimurile totalitare controlul asupra informației și asupra memoriei reprezintă o prioritate. Dar, în pofida eforturilor depuse de sistemele represive pentru a manipula informația și pentru a anula memoria, relatările orale și poezia rămân surse importante care reușesc să supraviețuiască diverselor manevre de anulare a memoriei, susține autorul.

Cercetând dimensiunea traumatică a deportărilor din RSSM, ne-am propus implicit să valorificăm documentele de istorie orală ca surse complexe de studiere a dimensiunii traumatice și a memoriei traumatice în cazul deportărilor din R.S.S. Moldovenească. Cercetarea abordează asocierea liberă a discursului și consemnarea mărturiilor traumatice ca repere centrale în „cuantificarea” traumei deportărilor regimului totalitar-comunist.

În cele ce urmează, vom prezenta rezultatele cercetării referitoare la subiectul validării memoriei persoanelor deportate. Vom vedea că și acest subiect este parte din marea discuție privind dilema obiectivitate versus subiectivitate, cu mizele sale științifice, precum și cu cele subiectiv-defensive. Dar, în mod special, acest subcapitol răspunde unor polemici privind relevanța și veridicitatea mărturiilor de istorie orală.

J. Puget (1989) constată că cele mai frecvente mecanisme de apărare pe care le adoptă comunitatea atunci când se confruntă cu violența statului sunt negarea, intelectualizarea și bagatelizarea, mișcări defensive de negare fiind identificate chiar și în cadrul comunității științifice. Defensele implicate, de altfel ca reacție firească, în economia psihică a individului și a comunității sunt, în același timp, susținute și amplificate de logica propagandei sistemelor totalitare, miza centrală a acestora fiind anunțată de H. Arendt (1951/2014) în *Originile*

totalitarismului – izolarea individului și distrugerea relațiilor sociale normale.

În reflecțiile sale privind cultura memorială, istoricul și culturologul A. Assmann (2006/2018) afirmă că dezvoltarea culturii memoriale ține de creșterea rolului mărturiilor. Pe de o parte, recursul la amintirile supraviețuitorilor a îmbogățit știința istorică prin componenta emoțională, prin componenta empatică și orientarea etică în cercetarea evenimentului istoric. Pe de altă parte, susține cercetătoarea, studiile psihologilor și ale altor specialiști în domeniul cercetării memoriei denotă faptul că amintirile pot fi schimbătoare în virtutea anumitor factori individuali și sociali. Dar, în același timp, A. Assmann menționează că inexactitatea și infiabilitatea memoriei umane nu presupune că toate cunoștințele noastre despre trecut trebuie considerate „false” sau „construite”. Soluția ar fi ca cercetătorii, având în vedere aceste inexactități, să expună sursele cu care lucrează unor verificări riguroase, alături de o reflecție discursivă, întrucât societatea, comunitatea nu poate „ține minte” în sensul direct al cuvântului, dar poate construi cadre sociale pentru amintiri, poate determina actualizarea și valorizarea acestor amintiri, poate favoriza amintirea sau uitarea.

Sh. Felman (2003) subliniază rolul martorului și a mărturiei ca prisme conceptuale neobișnuite, prin care încercăm să înțelegem modalitățile în care cadrele noastre culturale de referință și categoriile noastre preexistente, care determină percepția noastră asupra realității, nu au reușit să conțină și să înțeleagă ce a avut loc în istoria contemporană.

Acestor asumții formulate de importanți teoreticieni contemporani ai memoriei colective vom alătura concluziile cercetărilor psihanalitice privind statutul memoriei traumatice.

Din punct de vedere psihanalitic, relația traumaticului cu memoria are mai multe destine. Freud (1915/2010) vorbește despre fenomenul refulării, care se referă la tendința psihicului de a uita neintenționat experiențe ce depășesc capacitatea individului de înțelegere și elaborare. Materialul refulat rămâne accesibil conștiinței, în anumite situații existențiale fiind posibilă întoarcerea refulatului. Chiar dacă conceptul de amnezie infantilă descris de Freud este invocat în orice studiu dedicat memoriei, considerăm că acest concept se referă la conflictele infantile developmentale și mai puțin la istoricul copilăriei în contextul unui traumatism social de lungă durată.

P. Janet (1889/2022) a descris tulburările de memorie legate de traumatizare și a diferențiat amneziile postexpozitorii și hiperamneziile. Analiza fenomenelor de război pe parcursul secolului al XX-lea a permis clarificarea manifestărilor traumatice și posttraumatice, inclusiv a traumatismelor istorice în care sunt atestate tendințe hiperamnezice. În acest sens, și nevroza traumatică descrisă de Freud a fost definită prin incapacitatea de a uita evenimentele traumatice și revenirea acestora prin *flash*-uri de amintire sau în coșmaruri, tulburări psihice și

somatice. Acest lucru se datorează gravității impactului traumatizant care nu poate fi reprezentat și excesului de excitație psihică brută care continuă să circule în psihic. Nevroza traumatică a fost studiată predominant în raport cu experiența militară – o realitate traumatizantă, dar mai ușor de reprezentat de cercetători din perspective ideologice. Prin contrast, violențele sociale care au marcat secolul al XX-lea, în care a fost supusă torturii și violenței populația civilă, inclusiv femei și copii, continuă să fie subiecte sensibile de analiză.

Studiile psihanalitice relevă că întotdeauna vor exista în individ și în comunitate rezistențe față de verbalizarea și confruntarea cu realitățile psihice ce însoțesc violențele sociale, în care sunt transgreate contractele culturale fundamentale. O altă formă de manifestare a memoriei traumatice sunt amneziile totale sau parțiale asupra evenimentelor traumatice, acestea reprezentând o formă de apărare a psihicului, o modalitate paradoxală de a „memoriza”. Psihanalistul francez R. Kaës (1989) afirmă că traumaticul se poate revela prin absența evenimentelor traumatice sau prin anularea lor: „unele evenimente nu lasă urme în experiențe, sunt ca un ne-eveniment, ca un alb care nu solicită inhibiție sau refulare” (p. 192).

Însuși subiectul traumei psihice este unul care presupune un parcurs dificil de clarificare și de identificare a unor repere nosologice, astfel că în ultimele decenii premisa centrală în identificarea și analizarea – întotdeauna retrospectivă – a traumaticului a devenit memoria traumatică. Astfel, pentru a înțelege un traumatism istoric devine important să vedem ce conțin aceste memorii, cum este transmisă informația și ce se întâmplă în procesul de transmitere a acestor memorii.

O realitate importantă care contribuie la perpetuarea și menținerea în timp a memoriei traumatice o constituie faptul că memoria nu este în totalitate individuală, ci întotdeauna este elaborată într-un cadru social și partajată cu un cadru social. În acest sens, R. Kaës (1989) deosebește trei memorii: memoria subiectului, memoria speciei și memoria comunităților transsubiective, aceasta din urmă susținând identitatea subiectului și apartenența la grupuri. Pornind de la premisa că suntem aparținătorii mai multor memorii, devine evident că acestea se intersectează și se mențin reciproc.

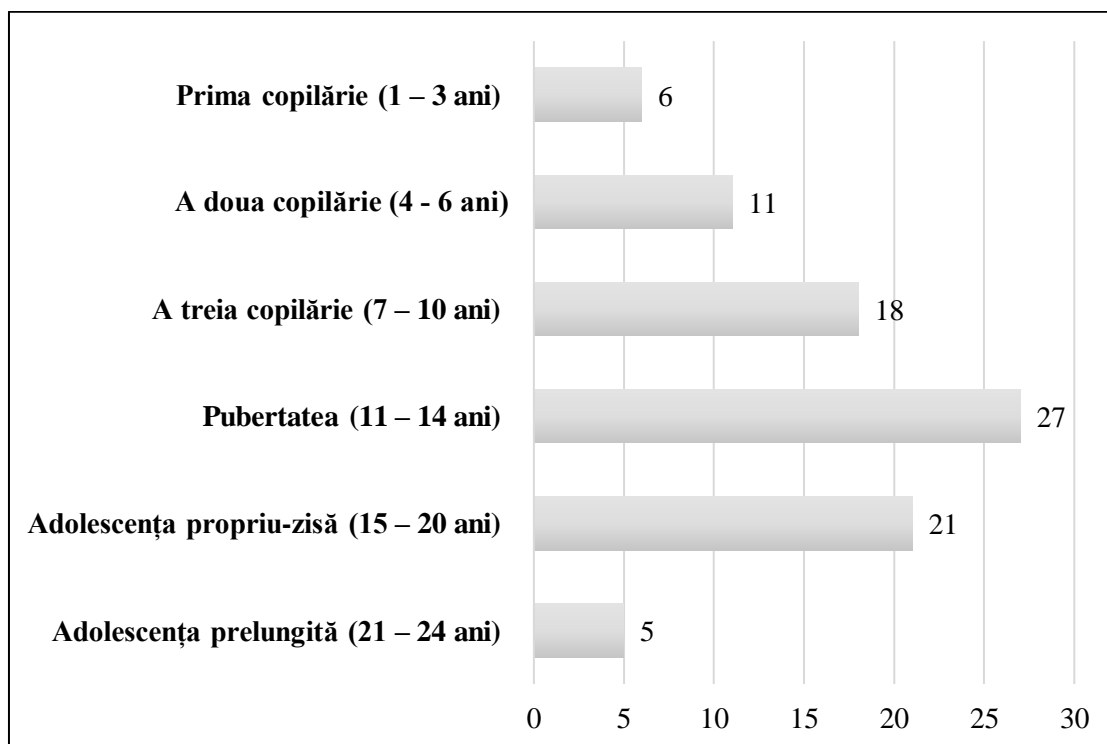
Veridicitatea mărturiilor deportărilor și ale altor traume istorice care își au începutul în copilărie este susținută și de conceptul de memorie autobiografică sau memorie explicită. Psihologul român T. Constantin (2005) susține că aceasta este un tip special de memorie, care permite individului să construiască și să păstreze istoria vieții sale, reprezentând un subsistem al memoriei care operează cu amintiri despre evenimente și stări semnificative pentru individ și care permite construirea și păstrarea unei continuități în istoria individului. Memoria autobiografică reprezintă un efort conjugat al memoriei individuale și colective de a crea istoria

individului, aceste două tipuri de memorie asistându-se reciproc.

În preocupările de a înțelege specificul memoriei de lungă durată, o altă realitate importantă o constituie dimensiunea afectivă. Studiile psihanalitice de specialitate relevă că precizia memoriei este deseori proporțională cu excitația emoțională cauzată de eveniment, respectiv memoria traumatizantă face parte din categoria amintirilor marcante. Această categorie de amintiri, din care fac parte atât amintirile intens pozitive, cât și cele intens negative sau traumatice, își păstrează acuratețea pentru o perioadă foarte îndelungată. Atât mărturiile persoanelor deportate din RSSM, cât și cele ale victimelor altor traume istorice, cum ar fi Holocaustul, blocada Leningradului, deportările din România, sunt însoțite de trăiri afective puternice (Kogan, 2007; Betea și al., 2012; Gulina, 2013). Bunăoară, referindu-se la procedura de cercetare a realităților psihice asociate blocadei Leningradului, care a presupus realizarea interviurilor cu foști copii din perioada celui de-al Doilea Război Mondial, cercetătoarea și psihanalista rusă M. Gulina (2013) menționează că aproape jumătate din cei care au anunțat că vor participa la studiu au renunțat ulterior din cauza afectelor prea intense care însoțeau actualizarea amintirilor.

Analizând materialul colectat retrospectiv în proiectele de istorie orală, constatăm că de cele mai multe ori sunt culese și consemnate mărturiile foștilor copii și adolescenți – actori centrali ai traumatismelor istorice (blocada Leningradului, represiunile staliniste din anii '30 ai secolului trecut, deportările din alte regiuni ale URSS). Analiza de conținut a interviurilor realizate cu persoanele deportate din RSSM relevă că limitele cronologice ale vârstei, la momentul deportării, a celor ce oferă mărturii în contextul cercetării actuale cuprind cel mai frecvent perioada de 4-17 ani (*figura 4.1*). Studiile în domeniu relevă că adulții localizează primele lor amintiri la vârsta de 3-4 ani, întrucât deja de la această vârstă copilul are capacitatea funcțională de a-și înregistra impresiile. În plus, factori precum intensitatea emoțională, semnificația personală, elementul-surpriză și consecința generală sunt determinanți pentru memorarea evenimentului traumatizant. Evenimentele în care sunt prezenți acești factori cu mare intensitate vor fi memorate pentru perioade lungi, cu o precizie mare și în mod detaliat, chiar dacă au fost trăite în copilărie. W. Bohleber (2007) susține că evenimentele traumatice constituie un set special de experiențe care sunt prioritizate în encodarea materialului mnezic și sunt conservate în detalii pentru o perioadă îndelungată. Studii de dată recentă dedicate memoriei autobiografice, de asemenea, relevă că nivelul de funcționare optimală a memoriei autobiografice se atinge între 5 și 7 ani, această limită a vârstei referindu-se la amintirile factuale centrale (Picard *et al.*, 2009; Eustache, 2016). Evenimentele asociate cu emoții negative sunt memorate mai bine și cu multe detalii. Capacitățile mnezice și dezvoltările lor mai sunt modulate și în funcție de tipul

evenimentului, de importanța evenimentului pentru individ și pentru parcursul său existențial (Bohleber, 2007).

Figura 4.1. Distribuția datelor privind vârsta persoanelor deportate la momentul deportării

Aceste caracteristici ale memoriei traumatice sunt identificate în mărturiile persoanelor deportate din RSSM, care sunt și astăzi însoțite de afecte puternice: „*Ne-au scos din sat. Toată lumea ne-a petrecut cu bocete. Nu pot reda prin cuvinte această atmosferă, mă înăbușă emoțiile și azi. [...] Dacă aș fi avut eu darul scrisului, aș fi redactat o carte doar despre calvarul ridicării*” (Cojocaru, 2016, p. 277).

Deportările, în calitate de traumatism istoric caracterizat de politraumatizări și de o traumatizare longitudinală, mențin vii în memoria individuală evenimentele traumatice, amintirile fiind încărcate de afecte masive: „*Vă închipuiți ce era acolo? Ce plânsete, bocete răzbeau din toate vagoanele? ... Tocmai mă iau fiorii când îmi amintesc!*” (Petrencu, Cojocaru, Pădureac, 2015, p. 177); „*Acolo, la Tiraspol, ne-au despărțit de tata. [...] Eu m-am uitat în urma lui pe fereștriuca ceea... ochii tatei au rămas în ochii mei, și azi (pauză). Mai mult pe tata nu l-am văzut. Niciodată!*” (Petrencu, Cojocaru, Pădureac, 2015, p. 262).

A. Assman (2006/2018), referindu-se la subiectul memoriei istorice, menționează despre simetria și asimetria memoriei istorice traumatice. În acțiunile militare există o simetrie a violenței, ceea ce determină o anumită relaționare între învingător și învins, și o anumită traiectorie mnemonică – lucrurile sunt uitate mai ușor, pentru a permite revenirea la starea de pace. În cazul traumelor istorice antropogene există o *asimetrie a violenței*, în care nu există reciprocitate. Această asimetrie a violenței între victimă și agresor determină o continuitate în *asimetria memoriei*. Respectiv, într-un nou context social-politic postconflict, agresorul își caută salvarea în uitare, în timp ce victima păstrează amintirile, memoria despre trecut ca pe o valoare importantă.

Cunoaștem, inclusiv grație studiilor psihanalitice, că amintirile traumatice nu sunt o replică fidelă a evenimentelor. În același timp, considerăm că traumatismul colectiv de durată, cu o istorie longitudinală presupune un specific al memoriei traumatice. Prin urmare, raportând analiza surselor bibliografice expuse mai sus la fenomenul deportărilor, vom formula următoarele presupuziții referitoare la statutul memoriei traumatice în cazul deportărilor din RSSM:

1. Evenimentele traumatice din deportări nu au fost evenimente izolate sau unice, deportările au făcut parte dintr-un periplu continuu de evenimente traumatice, care a presupus o traumă de durată, cumulativă. Astfel, în cazul deportărilor din RSSM ne referim la un lanț de evenimente traumatice, care prin succesiunea lor longitudinală se susțin mnezic și permit consolidarea în timp a memoriei asupra acestor evenimente.
2. Deportările din RSSM reprezintă un traumatism care a durat și a presupus o viață comună în cadrul comunității de deportați. Memoria autobiografică a deportaților s-a format în baza unei comunicări continue în cadrul familiei, dar și a comunității de deportați în locurile exilului. Comunicarea în cadrul grupului de deportați în locurile deportării a constituit un element important de socializare în constituirea memoriei autobiografice a persoanelor deportate.
3. Relevanța istorică a memoriilor persoanelor deportate din RSSM este validată cel mai mult prin similitudinile identificate în mărturiile persoanelor deportate. În urma analizei de conținut a materialelor de istorie orală identificăm un scenariu comun în amintirile deportaților din diferite zone ale Republicii Moldova. Important a menționa că acest scenariu include atât o similitudine factuală, cât și una afectivă – realitate importantă pentru validarea memoriei traumatice a persoanelor deportate.

4.5. Concluzii capitolul 4

1. Analiza de conținut a textelor interviurilor realizate cu cercetătorii scoate în evidență caracteristici ale procesului de interviuare și transcriere, care sunt asociate fenomenului de contratransfer, așa cum este descris acesta atât în literatura psihanalitică clinică, cât și în studiile de istorie orală sau de cercetare calitativă, în care trăirile afective ale cercetătorului sunt luate în considerare.

2. Analiza de conținut a materialului din interviurile de cercetare referitoare la fenomenul deportărilor din RSSM relevă că în cadrul proiectelor de istorie orală cercetătorul este în contact nu doar cu informația factuală, ci și cu informația afectivă inerentă interviului. Trăirile afective sunt determinate de actualizări ale amintirilor intervievaților, ce evocă material traumatic legat de experiența deportărilor. Intensitatea trăirilor afective este percepută de către cercetători drept un indicator al traumatismului neelaborat.

3. Cercetătorii relatează despre o realitate afectivă a interviului de cercetare, în care sunt implicați ambii protagoniști – interviuatul și cercetătorul. Această realitate co-construită a interviului de cercetare solicită cercetătorului eforturi cognitive și emoționale pentru asigurarea cadrului cercetării. În pofida acestor dificultăți, cercetătorii atribuie trăirilor afective din cadrul cercetării valențe pozitive – atât din punct de vedere științific, cât și din punct de vedere uman. Din perspectivă științifică, cercetătorii susțin că realitatea afectivă a interviului de cercetare le extinde spațiul reprezentativ asupra fenomenului, iar din perspectivă umană le oferă posibilități de reflecție asupra propriei funcționări psihice. Totuși, această perspectivă pozitivă asupra realității afective a interviului este precedată de interogații îndelungi referitoare la calitățile de cercetător, la rolul trăirilor afective în spațiul cercetării și modalitățile de elaborare a acestora.

4. Chiar dacă cercetătorii implicați în studiile de istorie orală au avut o etapă de pregătire științifică, care a presupus studierea literaturii de specialitate, a datelor de arhivă, a metodologiei istoriei orale, am constatat că realitățile afective ale interviurilor au depășit limitele reprezentării inițiale a cercetătorilor asupra contextului cercetării fenomenului deportărilor din RSSM. Astfel, putem formula presupuziția unei discordanțe între reprezentarea cercetătorului asupra interviului de cercetare și realitatea propriu-zisă a interviului, în contextul lucrului asupra unui obiect de cercetare cu istoric traumatic. În acest sens, numim „întâlnirea cercetătorului cu materialul traumatic” contactul emoțional al cercetătorului cu materialul traumatic, care va fi prezentat de către interviuat factual și emoțional și care întotdeauna va depăși nivelul de pregătire emoțională și reprezentativă a cercetătorului. În acest sens, cercetătorul este solicitat să realizeze un clivaj funcțional, care presupune coexistența simultană pe dimensiunile științifice și umane – cognitive și emoționale.

5. „Întâlnirea cercetătorului cu materialul traumatic” are un corespondent în manifestările

contratransferențiale ale cercetătorilor, în cazul cercetării noastre acestea fiind diferențiate pe următoarele dimensiuni: corporală, afectivă, comportamentală și onirică. Componenta onirică a reacțiilor contratransferențiale reprezintă un material inconștient important, care permite extinderea reprezentării asupra caracteristicilor cadrului de cercetare în cazul subiecților sensibile de cercetare, în cazul nostru al deportărilor din RSSM.

6. Analiza de conținut a interviurilor realizate cu cercetătorii scoate în evidență aspecte psihoterapeutice specifice interviului de cercetare. Mai întâi de toate, vom menționa faptul că pentru majoritatea intervievaților aceste interviuri au constituit prima comunicare cu un reprezentant al instituțiilor statului. Această dimensiune terapeutică vine din conceptul propriu-zis de program de stat, sintagma „program de stat” având ea însăși un statut simbolic al cadrului construit de stat pentru comunicarea pe această temă.

7. Și istoria orală, și curente relaționiste în psihanaliză – care s-au preocupat în mod special de trăirile protagoniștilor într-o cură psihanalitică – au apărut în a doua jumătate a secolului al XX-lea, această perioadă succedând cele două războaie mondiale și multe traume colective. Felul în care este cercetată realitatea traumatică a reprezentat și pentru psihanaliză un subiect contradictoriu și intens polemizat. La începuturile dezvoltării psihanalizei, psihanalistul ca psihoterapeut și cercetător era perceput drept un personaj neutru, capabil de obiectivitate și imparțialitate aproape totale. Schimbarea de paradigmă, prin care s-a constatat că analistul nu poate pretinde niciodată această poziție imparțială și neutră, s-a impus în mod special pornind de la materialul traumatic adus în cabinet și în relația terapeutică. Dat fiind faptul că psihanalizii lucrează cu trecutul, care întotdeauna vine cu un material conflictual și traumatic ca parte a ontogenezei, practica de formare în psihanaliză presupune obligativitatea analizei personale și a supervizărilor, prin care să fie dezvoltată capacitatea psihanalistului de a înțelege propria implicare inconștientă în materialul cu care lucrează, pentru a evita, pe cât posibil, așa-numitele „zone oarbe” în cercetarea psihanalitică. Similar, istoria orală anunță și își asumă responsabilitatea gândirii părții afective din cercetare, respectând premisa conform căreia cercetătorul nu poate fi total eliberat (cel puțin inconștient) de impactul asupra cercetării a propriei experiențe umane.

5. SPECIFICUL TRANSMITERII INTER- ȘI TRANSGENERAȚIONALE A ISTORIEI DEPORTĂRILOR DIN RSSM

După cum am menționat în capitolele precedente, începând cu a doua jumătate a secolului al XX-lea, subiectul traumei istorice antropogene a devenit unul central în științele socioumane, determinând căutarea unei metodologii de cercetare a traumatismului istoric. În acest sens, cercetările au presupus polemici importante privind reperele nosologice ale traumei istorice – cum poate fi aceasta identificată și diagnosticată. Fiind gândită de către psihanalisti în termenii unui eșec al reprezentării, trauma istorică, la fel ca și trauma psihică în accepția sa generală, este cercetată, mai degrabă, în termenii efortului și capacității de creare a unor reprezentări asupra experienței traumatice, acest proces de creare a reprezentărilor fiind parte importantă a travaliului doliului, implicat a procesului de cunoaștere.

Pornind de la premisa unei dinamici temporal-longitudinale a traumei istorice, crearea reprezentărilor asupra acesteia implică dimensiunea comunicării inter- și transgeneraționale. În literatura de specialitate identificăm două perspective privind delimitarea între transmiterea intergenerațională și transmiterea transgenerațională. Din perspectiva dualității psihice conștient-inconștient, delimitarea dintre intergenerațional și transgenerațional presupune că ceea ce este transmis în mod conștient intră în categoria transmiterii intergeneraționale, iar ceea ce este tabuizat, neformulat manifest și neconștientizat ține de dimensiunea transgenerațională. Dintr-un alt punct de vedere, care se referă la tipul de contact dintre generații, comunicarea între generații care se cunosc, împărtășind același spațiu temporal-existențial, implică transmiterea intergenerațională, iar comunicarea între generații care nu au avut contact în realitatea obiectivă implică transmiterea transgenerațională. Din perspectiva acestor diferențieri, prezentul capitol se referă la dimensiunea intergenerațională a comunicării, dar presupune și o deschidere spre identificarea subiectelor traumatice, de regulă rămase nevorbite în spațiul familial, care pot apărea în comunicarea inconștientă dintre generații și care sunt reperate în mod special în cadrul demersurilor psihoterapeutice psihanalitice de lungă durată. În acest sens, studiile de caz realizate în baza materialului empiric din curele psihanalitice reprezintă spațiul de elecție pentru revelarea și analiza transmiterii transgeneraționale. Ultimul subcapitol al acestui capitol include un asemenea studiu de caz.

Am menționat în capitolele anterioare că deportările din RSSM implică un specific aparte în sensul creării unei narațiuni despre traumatism și al comunicării între generații, care se datorează condițiilor social-ideologice ce au urmat deportărilor, și anume faptului aflării în continuare a populației deportate în spațiul ideologic sovietic, acest fapt împiedicând trecerea la etapa

verbalizării și a elaborării în cadrul comunității, deseori chiar și în cadrul familial. Astfel, reperarea reprezentărilor asupra fenomenului deportărilor, inclusiv în cazul generațiilor ulterioare traumatismului, permite identificarea și analiza dinamicii acestor reprezentări și a felului în care memoria deportărilor din RSSM își asigură continuitate într-un spațiu familial.

5.1. Modalități de transmitere a istoriilor despre deportare

O comunicare privilegiată bunici-nepoți?

Analiza interviurilor realizate cu descendenți ai deportaților relevă faptul că nepoții consideră că în spațiul familial comunicarea despre deportări se întâmplă prioritar între bunici și nepoți, prima generație de după deportare – părinții respondenților – fiind, după părerea nepoților, mai puțin implicată în această comunicare: „*tata se prefăcea că nu-l interesează ce discutăm noi cu bunica*”; „*părinții mi-au spus că au aflat și ei după anii '90 că bunicii au fost deportați*”; „*cu părinții nu am vorbit niciodată despre deportări, doar cu bunicii*”.

Întrucât analizăm textele dintr-o perspectivă psihanalitică, în contextul căreia narațiunea este investigată în termenii dualităților specifice paradigmei psihanalitice asupra funcționării psihice și asupra discursului (reprezentare obiectivă versus reprezentare subiectivă, conținut manifest versus conținut latent), putem formula două atitudini interpretative asupra acestor expuneri ale descendenților: 1) este vorba despre o reprezentare localizată în registrul fantasmelor; 2) este vorba despre un material localizat în realitatea obiectivă.

Ținând cont de cele specificate în capitolele anterioare în legătură cu perioada de latență a traumelor istorice în general, dar mai cu seamă în legătură cu specificul latenței în cazul deportărilor din RSSM, avem suficiente argumente pentru a valorifica presupuziția privind comunicarea privilegiată bunici-nepoți asupra subiectului deportărilor. Astfel, considerăm că această constatare a descendenților poate avea un corespondent în realitatea obiectivă, în virtutea anumitor condiții:

1) intenția deportaților de a-și proteja urmașul direct în epoca comunistă, în care persoanele deportate se simțeau în continuare stigmatizate și în pericol, așa cum relevă în cazul cercetării noastre și rezultatele din capitolul 4 al acestei lucrări;

2) specificul epocii sovietice, în care subiectul deportărilor era tabuizat, astfel comunicarea persoanei deportate cu prima generație de descendenți asupra acestui subiect fiind restricționată în contextul unei conspirații generale a tăcerii;

3) diminuarea fricii persoanelor deportate odată cu înaintarea în vârstă și odată cu schimbarea organizării social-politice, fapt invocat și de către descendenți în legătură cu

disponibilitatea predecesorilor de a vorbi despre deportări: „*bunicii erau în vârstă și nu mai aveau frică, dar se schimbaseră și timpurile*”.

Această observație a nepoților asupra felului în care se întâmplă comunicarea despre deportări în cadrul familial este în concordanță cu rezultatele altor studii internaționale asupra transmiterii inter- și transgeneraționale a traumei istorice. Istoricul A. Etkind (2013) descrie o dinamică a trăirii transgeneraționale a traumei istorice, referindu-se, în mod special, la represiunile din perioada stalinistă și la specificul culturii postsovietice, specificând următoarele: „generația terorii are înmormântările în masă, prima generație de după catastrofă are trauma, iar a doua generație și următoarele au doliul” (p.13). Din perspectivă psihanalitică, doliul, în comparație cu trauma, care deseori poate fi tăcută, este axat pe cunoaștere și pe comunicare și presupune capacitatea de a fi în contact conștient cu experiența traumatică, cu ceea ce a fost pierdut, implicând, în același timp, interogații și problematizări asupra materialului analizat. În aceeași logică de idei, psihanalistul american D. Laub (2009) menționează că trauma impietează asupra cunoașterii, iar vindecarea presupune revenirea capacității de cunoaștere, în acest proces fiind implicate generațiile ulterioare. Prin urmare, perioada de latență a traumei, ce urmează traumatismului factual, coincide cu prima generație de descendenți, fapt care diminuează comunicarea manifestă asupra traumatismului, dar, bineînțeles, nu exclude comunicarea latentă, ci chiar o intensifică.

Inițiativa comunicării despre deportări

În narațiunile descendenților referitoare la comunicarea despre deportări, identificăm referințe la trei tipuri de spații familiale, acestea fiind diferențiate după criteriul intenției conștiente/inconștiente a predecesorului de a povesti în cadrul familial despre experiența deportărilor:

- 1) familii în care predecesorii au inițiativa fermă de a vorbi despre deportări și realizează un efort continuu conștient în acest sens;
- 2) familii în care inițiativa predecesorilor de a vorbi despre deportări este una sporadică, inspirată de anumite momente prielnice, mai puțin una conștientă și planificată în sensul povestirii cu scopul transmiterii unei istorii despre familie;
- 3) familii în care descendenților nu li s-a relatat nicio informație despre deportări de către predecesori.

5.2. Reprezentări ale descendenților, la vârsta copilăriei și adolescenței, asupra narațiunilor predecesorilor

În ceea ce privește felul în care au perceput descendenții calitatea comunicării și conținutul discursului, am constatat că acesta are legătură cu vârsta descendentului la momentul implicării în comunicare asupra deportărilor. În analiza noastră, în sensul acestei delimitări temporale, am luat în considerare două perioade distincte – *copilăria și adolescența-tineretea*.

Atunci când ne referim la vârsta copilăriei, constatăm că reprezentările nepoților asupra deportărilor sunt construite în conformitate cu nivelul dezvoltării gândirii infantile și al imaginarului infantil, în care sunt prezente elemente ale gândirii magice infantile și anxietățile firești copilăriei. În mod special, aceste reprezentări implică afecte negative pentru copil atunci când comunicarea asupra subiectului deportărilor se întâmplă prioritar în contextul relației bunicii-nepoți, fără cadrul susținător al familiei și fără implicarea altor adulți în aceste discuții.

Conștientizarea și asumarea comunicării pe subiectul deportărilor se întâmplă ulterior în cazul nepoților, aceștia devenind interesați de istoria predecesorilor în adolescența târzie sau tinerețe, respectiv devenind actori importanți în procesul de cunoaștere: „*Chiar voiam să scriu o carte despre istoria deportărilor bunicilor, pentru că nimeni nu s-a ocupat serios de asta în familie*”. În acest sens, adolescența târzie intensifică gândirea istoriei familiei, grație accesului la gândirea abstractă, dar și accesului la informații suplimentare, asigurat de procesul educațional școlar și cultural.

Revenind la perioada copilăriei, când descendentul era mai degrabă un ascultător pasiv, menționăm că am reușit să decelăm câteva patternuri de reprezentare a copiilor asupra celor povestite de bunici.

Ipoteze și angoase referitoare la riscul repetării evenimentului: „Îmi imaginam că o să vină așa și o să ne ia și pe noi și o voi pierde pe mama”

Unii descendenți au relatat despre faptul că istoria traumatică a bunicilor și felul în care aceasta le-a fost povestită i-a afectat emoțional: „*Eram mică și în perioada ceea stăteam mult la bunica. Bunica deseori povestea despre deportări. Sinceră să fiu, îmi provocau groază acele povestiri – că au murit copii mici, că pe cei morți îi aruncau din tren pur și simplu*”; „*Acum, la vârsta adultă, îmi dau seama că ceea ce povestea bunica îmi provoca mie, fiind copil, gânduri urâte. Mă temeam că se va întâmpla ceva cu familia mea și voi fi separată de părinți*”. Aceste trăiri asociate povestirilor despre deportări sunt identificate în cazul descendenților care au copilărit alături de bunici, unii dintre ei având părinți plecați peste hotare.

Deseori, la vârsta copilăriei, povestirile bunicilor le provocau frică legată de gândurile că se va întâmpla și cu ei așa ceva: „*Când mă culcam seara, mi se actualizau aceste povești ale*

bunicii. *Și începeam să plâng, pentru că îmi imaginam că o să vină așa și o să ne ia și pe noi și o voi pierde pe mama*".

Ipoteze și angoase referitoare la integritatea morală a predecesorilor: „Credeam că bunicii au făcut ceva rău, dacă au fost pedepsiți așa...”

În firescul nevoii de cunoaștere a copilului, istoria povestită în familie provoca întrebări și interpretări ale nepoților asupra fenomenului evocat. În condițiile în care nu existau suficiente explicații, descendenții fantasmau și formulau singuri ipoteze: „... *căutam o justificare, dar nu găseam, nu înțelegeam cum ar fi posibil asta... să te trezești noaptea și să îți trimiți, să îți încarci în tren... să îți despați pe copii de părinți. Eu înțelegeam că ai făcut ceva foarte rău și trebuie să plătești pentru asta, altfel cum așa – să ți se întâmple asemenea lucruri fără niciun motiv concret?*”.

Chestionarea privind fidelitatea narațiunii: „Dar ne întrebam – chiar a fost așa ceva sau bunicul inventează?”

Unii descendenți relatează că, fiind copii și adolescenți, uneori puneau la îndoială ceea ce le povesteau bunicii: „*Dar ne întrebam – chiar a fost așa ceva sau bunicul inventează? Noi nu conștientizăm așa ceva, nu ne venea să credem!*”. Fiind întrebați ce cred acum despre această îndoială, respondenții se referă la natura traumatică a narațiunii – „*era de neconceput pentru mintea noastră, a unor adolescenți ai anilor '80, să credem că bunicii au trecut prin așa ceva*”. Aici ar fi necesar să venim cu o clarificare legată de perioada istorică invocată de respondent – anii '80, când narațiunile izolate ale bunicilor nu se înscriau într-un discurs colectiv asupra deportărilor, la nivel de comunitate. Tematica deportărilor încă era acoperită de discursuri din categoria „fetișismelor narrative” (Santner, 1992).

Impresii de „stranietate neliniștitoare”: „Ceea ce îmi povestea bunicul era pentru mine ceva straniu”

Atunci când ascultau narațiunile bunicilor în afara unui cadru familial conținător, unii descendenți percepeau istoriile bunicilor ca pe ceva straniu, ireal. Acest sentiment de stranietate era alimentat și de atitudinea de negare pasivă a primei generații de descendenți: „*Percepeam aceste relatări ale bunicului ca ceva straniu, mai ales că tatăl și mătușile mele – adică copiii bunicului – păreau total neinteresați de subiect, de parcă acesta nu ar exista. Toată această comunicare era între mine și bunic, parcă era în altă lume*”. Într-adevăr, straniul reprezintă o trăire importantă în fenomenologia angoaselor. În lucrarea sa *Straniul*, S. Freud (1919/2010) se referă la trăiri care includ o multitudine de semnificații, iar J.-M. Quinodoz (2005), atunci când face o analiză a acestei lucrări, menționează „despre o mie și una fațete ale acestui sentiment paradoxal”

(p. 162). În viziunea lui S. Freud, straniul se referă la înspăimântător, la angoasă, la groază, aceste afecte derivând din ceva nefamiliar, necunoscut, tainic, ascuns, periculos.

Transmiterea brută a traumatismului cu efecte emoționale negative se întâmplă, cu precădere, în contextele în care comunicarea despre deportări are loc între bunici și nepoți în afara unui cadru familial conținător și securizant, nepoții fiind la o vârstă preșcolară sau școlară mică. Comunicarea despre deportări se întâmplă improvizat, fără o intenție prestabilită și bine gândită în sensul transmiterii istoriei. Fiind copil, descendentul devine, fără voia lui, recipientul și conținătorul acestor istorii, pe care nu le poate elabora sau pe care, putem spune, le elaborează în măsura capacității sale cognitive și afective. Neavând susținerea și implicarea altor adulți, care să fi realizat rolul de „filtru de excitație” în această comunicare, descendenții-nepoți devin receptorii acestor istorii, percepute la vârsta copilăriei într-o manieră fantasmatic-imaginativă, pe care le vor revedea ulterior în *après-coup*, în adolescență sau la vârsta tinereții, în legătură cu alte evenimente din viața lor.

Ipoteze ale descendenților privind tăcerea bunicilor

Bunici care nu au vorbit deloc despre deportări

„A fost ceva ce nu au putut povesti”

Unii descendenți relatează despre tăcerea categorică a bunicilor asupra subiectului deportărilor sau despre răspunsuri evazive la întrebările nepoților. Atunci când bunicii nu au vorbit niciodată despre deportări, descendenții, de cele mai dese ori, au preluat de la părinți istoria deportărilor, după moartea bunicilor: *„Bunicii au refuzat să vorbească. Eu, cât eram mică, nu știam nimic. Și cred că am început să aflu după ce a murit bunica și doar atunci a început să se vorbească în familie”*. Ipotezele descendenților se referă la experiențe dificile, pe care predecesorii nu au dorit să le împărtășească: *„Cred că a fost ceva ce nu au putut povesti. Poate a fost foarte dureros sau rușinos. Nu știu ce să zic...”*

Presupozițiile respective ale descendenților se bazează pe istoriile traumatice care s-au confirmat ulterior în povestirile părinților, și aceste istorii se refereau la situații precum deportarea copiilor fără părinți sau moartea persoanelor apropiate: *„Bunica avea o traumă, o durere prea mare ca să zică ceva”*.

Curiozitate ambivalentă

Refuzul bunicilor de a vorbi despre istoria deportărilor provoacă dinamici specifice în reflecțiile descendenților asupra acestui subiect. În interviurile cu descendenții atestăm referința la o stare de curiozitate cvasipermanentă în legătură cu acest subiect. Această curiozitate este una specifică, pentru că implică trăiri psihice marcate de ambivalență, asociindu-se în același timp cu dorința de a afla ce se ascunde dincolo de tăcere și cu frica de a aborda acest subiect: *„Aveam o*

curiozitate puternică să știu mai mult. În același timp, mă întrebam cu oarecare frică – oare ce ascunde? Oare ce o să aflu?”.

Atunci când deportații nu vorbesc despre istoria deportărilor, de regulă, descendenții ajung să caute modalități de a intra în contact cu această istorie, prin alte istorii relatate: *„Știam că bunicii au fost deportați. Și atât. Nimic nu s-a vorbit despre asta în familie. Eram la facultate, anul IV. Eu am făcut actoria, și trebuia să fac un spectacol. Și am ales pentru asta Anița Nandriș-Cudla. Cu toate că știam, aoleu, că o să mă doară foarte mult să citesc cartea asta.”*

„La ce-ți trebuie ție să știi toate lucrurile astea?”

Unii respondenți relatează despre faptul că tăcerea asupra deportărilor în cadrul familiei a fost perturbată de adolescența descendentului: *„În familia noastră nu s-a vorbit deloc despre deportări. Întrebările am început să le pun eu, atunci când aveam 17 ani. Bunicii s-au opus mult timp să-mi povestească, zicându-mi întruna: «La ce-ți trebuie ție să știi toate lucrurile astea?» Apoi, prin insistențele mele, am clarificat anumite lucruri – că bunicul s-a dezorganizat psihic și social, că au fost multe cazuri de alcoolizare în familie după revenirea acasă, că mulți din familie nu s-au mai putut adapta. Bunica, care a fost unica supraviețuitoare a familiei în sens social, a făcut o carieră importantă în perioada sovietică și a dezvoltat un atașament masiv față de URSS, fiind depresiv-nostalgică după destrămarea URSS-ului.”* Potrivit acestei mărturii, comunicarea cu predecesorul la acest subiect, după multe insistențe, scoate la lumină o istorie traumatică a familiei în contextul deportărilor. În același timp, prin mecanismul defensiv al clivajului, URSS este idealizată, iar furia și ura sunt direcționate spre consăteni și oameni în general, nepotului repetându-i-se mesaje educative de tipul: *„să fii precaut, să nu te lași văzut cu bogăție, pentru că oamenii sunt invidioși”*. În astfel de situații, descendenții au, de regulă, sarcina de a clarifica realitățile contradictorii din aceste narațiuni, cum ar fi experiența traumatică condiționată de sistemul represiv comunist versus aderența la sistemul sovietic și nostalgia depresivă după URSS.

După cum aflăm din interviurile cu descendenții, curiozitatea latentă, care există întotdeauna în familiile în care se tace asupra subiectelor traumatice, sensibile, era actualizată în adolescența târzie, într-o formă manifestă, insistentă, activă, inclusiv datorită accesului la informație prin lecțiile de istorie sau materialele media.

„Fete care n-au ieșit niciodată din satul lor acum erau trimise singure, fără părinți, în Siberia ...”

În unele cazuri, atunci când bunicii au tăcut categoric asupra fenomenului deportărilor, descendenții au întreprins o analiză proprie a situației. Această analiză nu presupune un pattern sistematizat de căutări a răspunsurilor, ci vine, firește, pe măsura maturizării și a apropierii de acest subiect pe filiere educaționale și culturale. Tăcerea bunicilor dezvoltă o acuitate și sensibilitate

specifice, descendentul formulând în timp ipoteze despre o presupusă temă traumatică centrală ce nu poate fi verbalizată în spațiul familiei. De regulă, aceste ipoteze se referă la subiecte considerate rușinoase din punct de vedere cultural, cum ar fi abuzul sexual: *„Nu am auzit-o niciodată pe bunica mea să povestească și poate mama a mai stat așa de vorbă întrebând-o, dar nu în modul în care să vorbească despre asta. Bunica mea a fost deportată la vârsta de 18 ani, cu alte două surori mai mici, de 16 ani și de 14 ani. Vă imaginați, fete care n-au ieșit niciodată din satul lor acum erau trimise singure, fără părinți, în Siberia ...”*

5.3. Tipuri de transmitere a istoriei deportărilor: calitatea discursului predecesorului

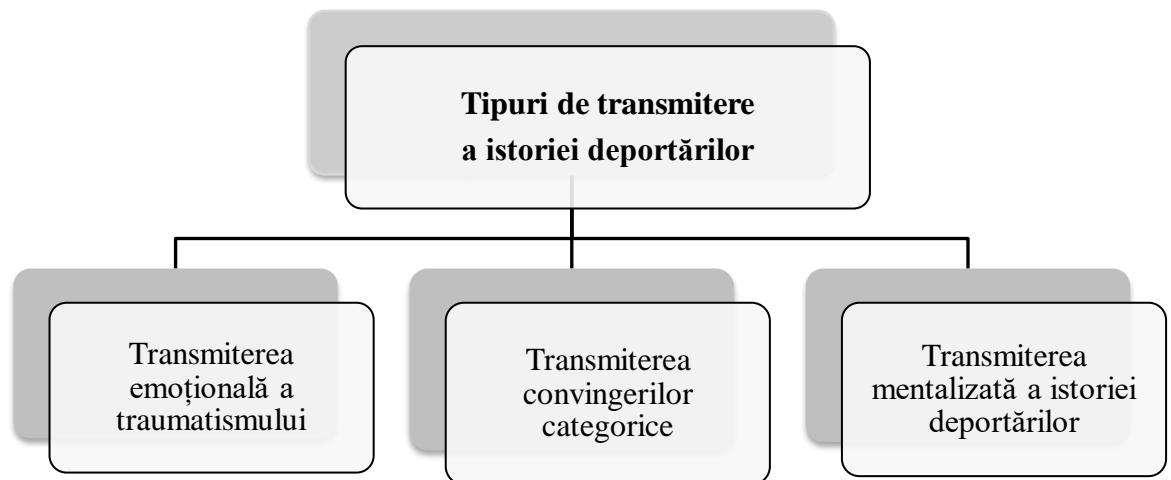
Analizând felul în care nepoții descriu discursul bunicilor, diferențiem trei tipuri de transmitere a istoriei deportărilor, pornind de la criteriul percepției de către descendent a calității discursului predecesorului.

Transmiterea emoțională a traumatismului. Unii dintre descendenții intervievați susțin că narațiunea bunicilor despre deportări era impregnată prioritar de emoții: *„bunica întotdeauna plângea atunci când povestea”*; *„bunicii erau emoționați, cred că aveau nevoie să se descarce de emoțiile acelea”*. Respondenții descriu dezvoltările bunicilor mai degrabă ca „momente de evacuare”, în care avea loc povestirea repetitivă a evenimentelor, într-o manieră încărcată de afecte, însoțită de plâns și bocete, descendentul neavând posibilitatea obținerii unei reprezentări suficiente asupra evenimentelor invocate.

Transmiterea convingerilor categorice. Un alt tip de transmitere a istoriei deportărilor implică un discurs în care, la nivel manifest, nu se regăsesc emoții, dar predecesorii le prezintă descendenților o perspectivă cognitivă și atitudinală rigidă asupra lumii și asupra relațiilor umane. Descendenților li se transmit convingeri categorice despre oameni și realitate, în care predomină atitudini persecutorii: *„spațiul din afara casei este periculos”*, *„oamenii sunt răi”*, *„oamenii sunt invidioși și trădători”*, *„poți avea încredere doar în familia ta”*.

Transmiterea mentalizată a istoriei deportărilor. O altă formă de relatare a experienței deportărilor este cea care presupune o perspectivă critică, elaborativă din partea predecesorilor. Deși povestesc despre evenimente traumatice, predecesorii relativizează lucrurile, transmit mai puține generalizări, vorbesc despre reziliență, transmit mesaje pozitive despre relațiile umane, inclusiv despre rolul unor persoane concrete în supraviețuirea familiei.

Figura 5.1. Tipuri de transmitere a istoriei deportărilor

Narațiuni paradoxale

De asemenea, în încercarea de a realiza o tipologie a discursurilor reperate de către descendenți, am identificat și tipuri de discursuri pe care le-am numit *narațiuni paradoxale*, întrucât acestea implică o narațiune ce este în contradicție cu realitatea afectiv-factuală, descrisă de majoritatea protagoniștilor deportărilor. În cadrul acestei categorii generale de narațiuni specifice am diferențiat două subtipuri: „narațiuni contrastante” și „narațiuni care normalizează trauma”.

Narațiunea contrastantă: melancolie și veselie

În urma analizei de conținut a unor interviuri am identificat narațiuni diferențiate în sens emoțional și atitudinal în cadrul aceleiași familii, în care protagonistul interviului avea bunici deportați pe ambele filiații – maternă și paternă. Astfel de interviuri ne confirmă complexitatea memoriei traumatice și a travaliului de elaborare a traumatismului și dezvăluie vicisitudinile defensive ale psihicului uman. Unul dintre respondenți relatează următoarele cu referire la o astfel de diferențiere afectiv-atitudinală: „*Dacă ar fi să fac o comparație, în familia mamei se povestea despre deportări cu multă tristețe melancolică, iar în familia tatei cu mult umor*”. Trebuie să clarificăm că ceea ce se povestea cu umor presupunea la nivel factual realități fidele scenariului deportărilor, validat în toate mărturiile persoanelor deportate: „*bunica reușise, mergând pe acoperișul trenului, să ducă un sac de cartofi în dinți, pentru a-și hrăni copiii, aceasta fiind și unica hrană pe care putea s-o dobândească*” sau „*când s-au întors, mătușa tatei și-a găsit casa*”.

transformată în maternitate. Mătușa se angajase ca moașă acolo, ducându-și traiul în veceul din curte, pe care l-a transformat într-o cămăruță foarte mică, în care dormea semiașezată”.

Încercăm să ne întrebăm ce pot semnifica aceste atitudini afective diferite, regăsite în spațiul aceleiași familii extinse. Bineînțeles, această diferență presupune factori determinanți multipli, care țin de personalitatea persoanelor deportate, de robustețea fizică și psihică a persoanelor, de capacitatea de mentalizare și, bineînțeles, de mecanismele de apărare implicate în procesul de elaborare a traumei, atât în cazul supraviețuitorilor, cât și în cazul urmașilor. A râde de o situație traumatică/dificilă (sau cel puțin pe care cei mai mulți dintre protagoniști o descriu în termeni traumatici) ar putea reprezenta un mecanism de apărare, înscris, în termeni tradiționali-psihanalitici, în categoria defenselor mature. În acest sens, S. Freud (1927/2002) afirmă că umorul nu doar condiționează eliberarea afectului, ci implică și intrarea într-o zonă a măreției Eului: „Măreția constă, evident, în triumful narcisismului, în invulnerabilitatea victorios afirmată a Eului. Eul refuză să se întristeze, să lase ca realitatea din jurul lui să-i impună suferință, el nu admite că traumele lumii exterioare l-ar putea afecta, ba chiar arată că acestea sunt pentru el numai ocazii pentru manifestarea plăcerii” (p. 228). Autorul mai menționează că, respingând realitatea și impunând principiul plăcerii, umorul poate fi asociat cu fenomenele regresive sau reacționale. Astfel, cel mai frecvent umorul este înscris în categoria defenselor evolute, doar dacă acesta nu atinge limita psihopatologiei, prin idealizare, triumf, negare a realității.

Identificarea narațiunilor cu accente afective extreme în istoriile descendenților reprezintă o validare a presupuziției psihanalitice privind vicisitudinile mișcărilor defensive în elaborarea unui traumatism. Din perspectivă psihanalitică, ambele extreme – și cea melancolică, și cea umoristică – relatează mai degrabă despre dificultăți în elaborarea traumatismului. Discursul melancolic relevă o identificare narcisică cu trauma predecesorilor, cu obiectul pierdut și imposibilitatea ieșirii din această identificare, protagonistul rămânând prins într-un doliu patologic. Discursul umoristic implică riscul unor accente hipomaniacale, care, prin negarea suferinței protagoniștilor, nu permite declanșarea și asigurarea continuității procesului de doliu și gândire a traumatismului.

Normalizarea traumei: „așa au fost vremurile”

În cercetarea noastră ne referim la memoria traumatică a fenomenului deportărilor, însăși sintagma „memorie traumatică” implicând o validare teoretică apriorică a traumatismului. Urmând logica conceptelor teoretice și a sintezelor empirice expuse în această lucrare, includem fenomenul deportărilor, ca și celelalte represii organizate de sisteme represive, în categoria traumatismelor istorice. În acest sens, în discursurile descendenților diferențiem relatări despre transmiterea istoriei deportărilor care includ această experiență în categoria traumatismelor, cu efectele ei

cumulative și longitudinale, și relatări prin care se anunță tendința de normalizare a traumei, manifestată prin discursuri în care fenomenul represiv este „normalizat” atât de predecesor, cât și de descendent. Astfel, în interviurile cu unii descendenți identificăm relatări despre ceea ce vom numi în continuare „normalizarea traumei”. Sintagma „normalizare a traumei” a apărut în studiile pluridisciplinare dedicate diverselor traumatisme asociate cu condiții psihosociale care implică neputința, inclusiv traumelor istorice antropogene, și ține de o schimbare a trăirii atitudinale, emoționale referitoare la experiențele catastrofice, acestea dobândind în mentalul individual și colectiv statutul de fapt divers (Brush et al., 2018; Etkind, 2013).

Ceea ce numim normalizare a traumei în cazul discursurilor persoanelor deportate, așa cum au fost acestea percepute de către descendenți, se referă la relatarea scenariului factual-traumatic al evenimentului, fără exprimarea suferinței, fără formularea reproșurilor, fără anunțarea atitudinii revendicative. De obicei, interpretarea predecesorului asupra evenimentului este alcătuită din expresii precum „așa a fost”, „așa am trăit”, „așa au fost vremurile”, „deja a trecut”. La aceste declarații manifeste ale predecesorilor se adaugă impresia nepoților că bunicii nu erau supărați din cauza represiunilor. Tot în acest context, sunt invocate pretensele beneficii ale traumei anunțate de descendenți – că în locurile deportării au mers la școală, că au învățat limba rusă, că au văzut locuri frumoase ș.a.

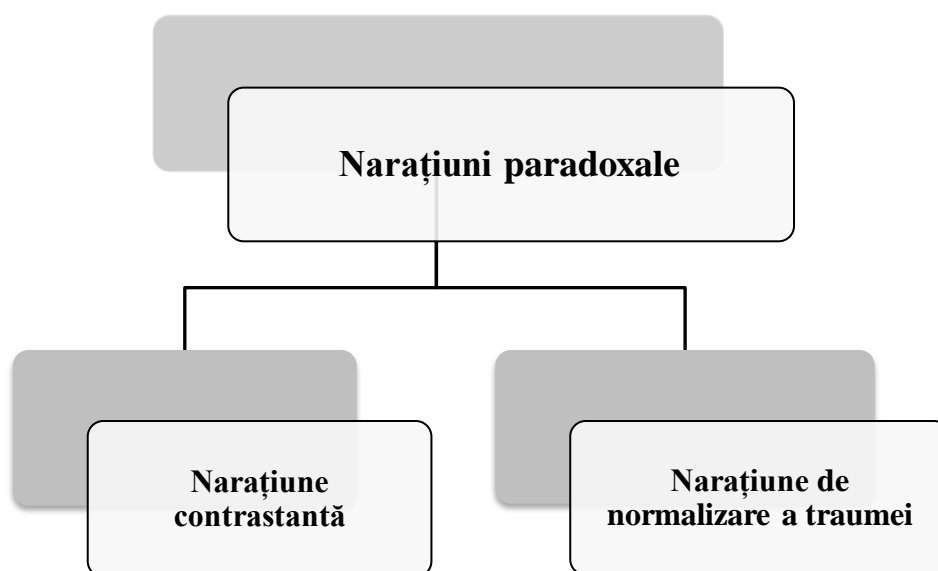
În contextul elaborărilor noastre vom folosi termenul de „normalizare a traumei” cu semnificația de trăire posttraumatică, chiar dacă descendenții susțin că predecesorii lor s-au împăcat cu cele întâmplate, transmițând într-o manieră manifestă acest mesaj. De fapt, resemnarea și împăcarea comportă semnificații ce țin de calitatea travaliului de elaborare a traumei. În acest sens, normalizarea traumei la nivel individual reprezintă o atitudine de dezinvestire a însuși procesului elaborării, oprirea statică în poziția de victimă, imposibilitatea asumării unui proces de gândire asupra fenomenului. Este important să menționăm că, în cazul deportărilor din RSSM, această tendință de normalizare a traumei la nivel individual era încurajată și de ideologia deportărilor, prin care deportările au fost desemnate de regimul sovietic drept un fenomen îndreptățit, pentru că cei deportați își meritau situația, pretinzându-se că prin deportări este asigurată chiar o „normalitate socială”.

De asemenea, unii cercetători istorici care au realizat interviuri cu persoanele deportate raportează despre acest tip de tendințe interpretative cu privire la deportări: „*Uneori respondenții ne vorbeau resemnați-împăcați despre ceea ce s-a întâmplat, spunându-ne: «Așa au fost vremurile»; «A fost și a trecut»*”.

În acest context al analizei noastre, tindem să considerăm că fenomenul de normalizare a traumei are un potențial ridicat de manifestare, în mod special atunci când nu se construiește un

proces al traumei, în sensul menționat de J. Alexander (2011/2012). Acest fenomen de normalizare a traumei presupune un determinism social-instituțional, derivat din neimplicarea instituțiilor statului și a comunității în procesul de elaborare a traumatismului, și un determinism individual – defensiv și adaptativ. Sensul defensiv al acestei atitudini presupune că individul trebuie să dispună de mecanisme de apărare prin care să se distanțeze psihic de traumă, iar prin sensul adaptativ se înțelege că individul trebuie să supraviețuiască la modul cel mai obiectiv. Vom menționa că, din perspectivă ierarhică și temporală, primar este determinismul social-politic, iar determinismul individual este secundar.

În contextul acestor reflecții, subliniem că fiecare traumă istorică își are propriul ei destin, determinat de factori sociali, istorici și culturali. În acest sens, constatăm diferențe ferme între destinul Holocaustului și destinul deportărilor din RSSM, diferențe care implică mai multe aspecte: 1) durată a ceea ce în literatura de specialitate se numește „perioadă de latență”; 2) atitudinea Statului; 3) valorificarea memoriei traumatice la nivel comunitar.

Figura 5.2. Tipuri de narațiuni paradoxale

Semnificații atribuite de către descendenți transmiterii istoriei deportărilor

Fiind întrebați despre semnificațiile pe care le atribuie comunicării cu predecesorii asupra experienței deportărilor, respondenții invocă următoarele aspecte:

Nevoia bunicilor de a vorbi despre deportare și de a fi ascultați. Nepoții susțin că interpretau anumite comportamente ale bunicilor în termenii necesității acestora de a vorbi despre

deportări: „... *bunica vedea că-i bătrână și durerea asta pe care o avea în suflet voia să o scoată, să o spună, iar noi, nepoții, eram cei mai buni ascultători*”; „*Bunicul la toate întâlnirile de familie ajungea să vorbească despre asta. Întotdeauna era emoționat atunci când povestea*”.

Mandatarea nepoților. Unii dintre intervievați susțin că s-au perceput pe sine ca persoane care trebuie să înțeleagă trauma predecesorilor, să facă ceva în legătură cu asta, deși sunt conștienți că nu li s-a solicitat acest lucru în discursul manifest al comunicării: „*Simțeam furie și nedreptate în legătură cu ce îmi povestea bunicul. Eu cred că acesta a fost un motiv, neînțeles de mine atunci, care m-a determinat să urmez Facultatea de Drept.*”

Funcția terapeutică a comunicării dintre generații. O altă semnificație atribuită de către respondenți comunicării asupra subiectului deportărilor este cea referitoare la funcția psihoterapeutică pe care nepoții consideră că au realizat-o în momentele de dezvăluire ale bunicilor. Momentele repetitive în care bunicii vorbeau despre deportări sunt percepute de către descendenți, acum, printr-o analiză retrospectivă, ca un proces de terapie, aceștia referindu-se la verbalizarea experienței, descărcarea afectelor și poziția lor de ascultători.

Uneori acest rol psihoterapeutic este descris de către descendenți în termeni de suprasolicitare: „*Pentru noi, fiind copii, aceste istorii au fost prea greu de suportat, sufeream atunci când bunica actualiza această istorie. Ea povestea amănunțit despre toate greutățile prin care au trecut bunicii pe atunci. Cum fuseseră ei duși în vagoane pentru vite, cum mureau oamenii pe drum pentru că nu suportau să stea ticsiți în vagoane, foamea, setea... Nu cred că era normal ca eu, copil fiind, să ascult așa istorii.*”

În același timp, unii descendenți relatează despre impresia că grija și atitudinea psihoterapeutică s-a manifestat și din partea bunicilor: „*Cred că intenționat nu ne-a vorbit anumite subiecte grele, ca să nu ne împovăreze. Ne proteja de aceste istorii, îl oprea pe bunicul când acesta începea să vorbească cu ură despre ruși...*”

În tipologizarea prezentată mai sus privind semnificațiile atribuite de către descendenți comunicării asupra subiectului deportărilor se găsesc conținuturi mentalizate, în care descendentul identifică și analizează felul în care a fost implicat psihoemoțional. În același timp, sunt reperate și discursuri ale descendenților în care prevalează o atitudine predominant defensivă față de continuitatea traumatismului psihic în context intergenerațional.

5.4. Reprezentări ale descendenților asupra traumatismelor deportărilor: similitudini și diferențe între generații

Analiza de conținut a textelor obținute în baza interviurilor realizate cu descendenții relevă, în mare parte, o continuitate a narativului factual asupra istoriei traumatice, a tematicilor definitorii

pentru ceea ce am numit în cercetarea noastră *traumatizare narcisică și traumatizare relațională*, totodată fiind identificate și diferențe, atunci când sunt comparate narațiunile persoanelor deportate și narațiunile descendenților.

Scenariul factual traumatic al deportărilor și traumatismul fizic în relatările descendenților

Similaritatea scenariului factual. De cele mai multe ori, în discursurile descendenților identificăm o reprezentare similară celei din narațiunea persoanelor deportate asupra dimensiunii factual-fizice a deportării. Fără a reproduce toate detaliile identificate în narațiunile persoanelor deportate, vom puncta că descendenții reproduc principalele momente factuale, cunoscând scenariul traumatic cumulativ al deportărilor – momentul deportării, gara, drumul, destinația exilului: „*Bunica de fiecare dată, nu știu de ce, povestea istoria de la început până la sfârșit cum au fost deportați – cum au fost luați de acasă, cum au fost duși la gară, cum a fost drumul, cum au ajuns în Siberia. Cred că avea nevoie să repete și să repete asta. Poate voia să nu se uite istoria lor, poate o copleșeau amintirile și noi, nepoții, eram cei mai disponibili să o ascultăm*”.

Elemente diferențiate privind scenariul deportărilor în discursul nepoților. Analizând interviurile cu descendenții, doar într-un singur caz am remarcat diferențe în reprezentarea factuală a descendentului asupra deportărilor: „*Noaptea au intrat în casă și le-au pus sacul în cap*”; „*Au revenit în Moldova în 1956, în vagoane pentru vite, cu o fereștrică mică*”. Analizând mărturiile de istorie orală, precum și sursele istorice, constatăm că nu au existat astfel de elemente în procedura arestării/ridicării. La fel, revenirea în RSSM după 1956 s-a realizat cu ajutorul mijloacelor de transport utilizate de toți cetățenii URSS, acest itinerar fiind organizat de fiecare familie de deportați în mod individual. Constatăm că respondentul face o confuzie între felul în care deportații au ajuns în Siberia și felul în care au revenit acasă. Ne întrebăm ce înseamnă acest lucru din punct de vedere psihologic și ce semnificație are în procesul de transmitere intergenerațională a informației. Unele răspunsuri au fost oferite chiar de respondentul în cazul căruia am atestat aceste deformări ale istoriei deportărilor. Mai întâi de toate, este vorba despre o comunicare insuficientă între generații la subiectul deportărilor: „*Cu părinții mei niciodată nu am discutat despre deportări. Bunicul era în vârstă*”. Considerăm că, în acest sens, absența unor studii de istorie orală asupra deportărilor ar fi putut determina transmiterea unor istorii deformate, în care realitatea să fie amestecată cu materialul fantasmatic.

Traumatismul relațional în relatările descendenților

În contextul în care ne-am referit la traumatismul relațional identificat în narațiunile persoanelor deportate, am menționat că o tematică centrală a fost învinuirea consătenilor și

invocarea invidiei ca motiv de trădare. Atunci când analizăm interviurile descendenților, identificăm aceeași retorică la unii dintre urmașii persoanelor deportate.

„Deportarea a fost din răutate omenească”

Respondenții povestesc despre faptul că bunicii lor erau oameni gospodari, aveau de toate, iar acest fapt a generat invidie și răutate: *„Pe bunici i-a declarat asupritori cineva din vecini care lucra la ei cu ziua. Bunicii i-au primit în casă, le-au dat de lucru, i-au salvat în situații de cumpănă, dar atunci când au început deportările a ieșit la iveală toată invidia și răutatea. Bunicii întotdeauna mi-au spus: «Să nu aduci oameni străini în casă», «să nu arăți ce ai», «lasă mai bine să creadă că suntem săraci.»”*

„Fratele străbunicului a sunat și l-a denunțat la organele care organizau represiunile”

Istoria deportărilor și felul în care ne-o povestesc supraviețuitorii și descendenții relevă comportamente extreme, „de limită”, înscrise într-o perioadă istorică de limită: bunătate și solidaritate de cea mai intensă formă, atunci când persoane de diverse etnii și naționalități au oferit din puținul lor pentru a-și susține și salva semenii, dar și răul extrem, care, din perspectivă psihanalitică, și nu doar, se înscrie în zona patologică, când „s-au trădat frate pe frate”. Această expresie își găsește concretețea în istoria deportărilor, o regăsim și în interviurile realizate cu persoanele deportate, dar și în interviurile realizate cu descendenții: *„Fratele străbunicului a sunat și l-a denunțat la organele care organizau represiunile”*.

Traumatismul narcisic în relatările descendenților

Și în cazul traumatismului narcisic atestăm o continuitate a tematicilor definitorii pentru acesta: umilințe, sclavie, stigmatizare. În același timp, în narațiunea descendenților tematica traumatismului narcisic se apropie mai mult de secretele de familie, de asocierea dintre secret și rușine, de evaluarea critică a istoriei de familie.

Problematizări și interogații ale descendenților: invocarea cazurilor de dezorganizare psihică, socială, somatică

Ceea ce diferențiază scenariul prezentat de nepoți sunt anumite dezvoltări care lipsesc în istoriile relatate de persoanele deportate, cum ar fi cele legate de *dezorganizarea psihică, socială, somatică*. Astfel, în interviurile realizate cu descendenții sunt invocate situații de alcoolism, neadaptare socială, neadaptare profesională: *„Bunicul a revenit, dar nu s-a mai putut adapta. A plecat înapoi în Siberia. S-a alcoolizat.”*

Cauza neadaptării cel mai des invocată de urmașii intervievați este rana narcisică, pe care bunicii lor nu au putut-o depăși: *„Orgoliul rănit al bunicului nu i-a permis să accepte situația că el a avut totul. Și a pierdut totul. Nu a putut tolera să privească la proprietatea lui, la casa lui în care locuia altcineva.”*

Unii respondenți relatează și despre dezorganizarea personalității bunicilor și a relațiilor familiale după revenirea acasă, această dezorganizare manifestându-se inclusiv prin violență în familie: *„Bunicii mei au avut o viață foarte grea după revenirea din Siberia. De fapt, se transformase într-o familie social-vulnerabilă, așa am spune în ziua de azi. Nu s-au mai putut adapta. Nu le-au întors casa. Bunicul s-a înverșunat în supărarea lui și a început să bea. O bătea des pe bunica.”*

Problematizări și interogații ale descendenților: dezidealizarea predecesorilor

Am menționat în capitolul 4 al lucrării despre tendința de idealizare a membrilor familiilor celor deportați. În interviurile realizate cu nepoții identificăm diminuarea tendinței de idealizare a bunicilor deportați, prefigurându-se, mai degrabă, efortul și dorința descendenților de a-și elabora o reprezentare proprie asupra protagoniștilor, într-o formă integră, atât cu trăsături pozitive, cât și cu trăsături negative: *„Eu cred că în cazul istoriilor povestite de mama mea era deja o anumită dramaturgie. Nu zic, evident, ei au trecut prin chinuri insuportabile. Dar cred că întotdeauna există un fel de eroificare a personajelor. De exemplu, felul în care povestește despre bunicul meu este foarte eroic, idealizat. Nu mi s-a spus niciodată nimic de rău despre bunicul deportat, pe care nu l-am cunoscut.”*

De asemenea, nepoții formulează presupoziii privind raportul dintre deportări și anumite realități psihice construite ulterior în familia lor, precum legătura dintre trauma deportărilor și anxietatea membrilor familiei, așteptările catastrofice ale acestora, atitudinea neîncrezătoare față de oameni și izolarea socială a unor membri ai familiei: *„Bunica întotdeauna ne spunea că oamenii sunt periculoși, că lumea este periculoasă și cred că asta are legătură cu faptul că tata a încercat toată viața să fie nevăzut, să nu iasă în evidență.”*

Problematizări și interogații ale descendenților: interogații asupra narațiunii bunicilor și a războiului din Ucraina

Problematizarea traumelor istorice antropogene de tipul deportărilor implică întotdeauna subiecte tabuizate, de regulă acoperite de tăcere în interviurile cu supraviețuitorii. Analiza de conținut a interviurilor realizate cu descendenții relevă disponibilitatea acestora de a reflecta asupra acestei categorii de subiecte. În acest sens, vom menționa că o treime din interviurile realizate cu descendenții au avut loc în perioada februarie-mai 2022, iar asocierile unor respondenți au implicat referințe directe la războiul din Ucraina, nepoții aducând în discuție întrebări pe care și le-au adresat cu referire la ce au povestit și ce nu au povestit bunicii lor: *„Acum, că văd ce se întâmplă în Ucraina, atrocitățile, violurile de acolo... mă întreb dacă mi-au povestit totul bunicii. Cu siguranță, nu au povestit totul. Și nu cred că aș fi îndrăznit să întreb.”*

Tabelul 5.1. Analiza comparativă a aspectelor traumatice în narațiunile persoanelor deportate și ale descendenților

<i>Discursul persoanelor deportate</i>	<i>Discursul descendenților</i>
Asemănări	
<ul style="list-style-type: none"> • Similaritatea scenariului factual traumatic • Conștientizarea suferinței trăite și a atrocităților la care au fost supuse persoanele deportate • Dorința de a înțelege sensul acestor evenimente 	
Deosebiri	
<ul style="list-style-type: none"> • Perspectivă posttraumatică asupra evenimentelor • Clivaje persistente – idealizare, devalorizare • Impact emoțional accentuat 	<ul style="list-style-type: none"> • Perspectivă analitică asupra evenimentelor • Diminuarea clivajelor • Impact emoțional diminuat sau absent

Beneficiază totuși nepoții de o poziție epistemologică privilegiată?

Problematizările și interogațiile menționate mai sus se referă la diferențele identificate în urma analizei comparative între narațiunile persoanelor deportate și narațiunile descendenților asupra fenomenului deportărilor din RSSM.

Bineînțeles, aceste diferențe nu presupun identificarea unui adevăr factual unic, ele se referă, mai degrabă, la dinamica în timp a reprezentărilor asupra fenomenului deportărilor și la faptul că generațiile ulterioare sunt implicate în procesul de elaborare a traumatismului.

Totuși, anumite condiții psihosociale le asigură descendenților din a doua generație o poziție epistemologică privilegiată, iar în susținerea acestei presupoziii pot fi invocate următoarele argumente: 1) există un contact direct cu predecesorul; 2) nepoții nu cad sub incidența perioadei de latență; 3) există suficient spațiu psihic între aceste două generații (nepoți și bunici), astfel că nepoții au mai multă libertate generațională în formularea ipotezelor; 4) există suficient timp și spațiu între momentul producerii traumatismului și momentul comunicării despre acesta, respectiv există mai multe condiții pentru mentalizarea complexă a evenimentului traumatic.

5.5. Transmiterea transgenerațională: studiu de caz privind dinamica traumatismului asociat fenomenului deportărilor din RSSM

5.5.1. Aspecte metodologice

Supus unei perioade de marginalizare ca urmare a dezvoltării cercetării cantitative la mijlocul secolului trecut, studiul de caz își redobândește în ultimele decenii statutul său în domeniul cercetării, atât pe tematici clinice, cât și sociale. Referindu-se la contribuțiile studiului de caz la dezvoltarea psihologiei clinice, Ș. Ionescu (1998 *apud* Ionescu, Blanchet, 2006/2009) susține că elaborarea nosologiei a fost, în mare parte, bazată pe descrierile de caz, iar avantajele

studiului de caz rezidă în capacitatea de a produce descrieri și analize individuale complexe, astfel fiind asigurate condițiile perspectivei ideografice, în care obiectivul clinicianului și al cercetătorului este cunoașterea subiectului sau a fenomenului în totalitatea și unicitatea sa.

Deductiv versus inductiv

Sursele teoretice și empirice din ultimele decenii susțin că demersul epistemologic al studiului de caz poate fi deductiv, atunci când o teorie consacrată este valorificată și extinsă prin cazuri noi, sau inductiv, atunci când identificarea, observarea și analiza unor cazuri pot determina elaborări teoretico-conceptuale notabile. E. Huber (1987 *apud* Ionescu, 2006/2009) subliniază valoarea teoretică a studiilor de caz, menționând că acestea favorizează formularea ipotezelor, problematizarea realităților studiate și permit edificarea unor configurații teoretice noi. În aceeași ordine de idei, F.A. Sava (2013) afirmă că parcursul epistemologic al studiului de caz poate fi în același timp și unul inductiv, atunci când cercetătorul inițiază demersul de cercetare pornind de la caracteristicile observate în situații particulare și finalizează cercetarea prin teoretizări asupra fenomenului studiat.

Rolul studiilor de caz (A. E. Kazdin, 2010 apud F. A. Sava, 2013):

1) *Dimensiunea exploratorie a studiilor de caz.* Studiile de caz reprezintă prin excelență un spațiu epistemologic de creativitate științifică, întrucât logica studiului de caz solicită diversitate de idei și ipoteze, implică conceptualizări teoretice ale fenomenelor studiate, fiind valorificat plener materialul empiric colectat din alte tipuri de studii. Respectiv, studiile de caz permit explorarea epistemică atât sub aspect teoretic, cât și sub aspect metodologic.

2) *Dimensiunea descriptivă a unor fenomene rare.* Întrucât matricea epistemologică a studiilor de caz este reprezentată de fenomenologia obiectului cercetării, această metodă presupune cercetarea detaliată a fenomenului studiat și descrierea extinsă – longitudinal și transversal – a realității studiate. De regulă, latura extins-descriptivă a studiului de caz determină elaborări conceptuale valoroase.

3) *Dimensiunea teoretică.* Metodologia exploratorie și analitică a studiilor de caz oferă posibilitatea unor vaste revizuri teoretice, prin invocarea cazurilor care contravin anumitor teorii sau, invers, pot oferi o bază conceptuală pentru elaborarea unor modele teoretice noi.

4) *Dimensiunea didactică.* Reprezentând, de regulă, o unitate încheagată argumentativ între materialul empiric și modelele teoretice și, în același timp, implicând o descriere detaliată a fenomenului studiat și suficiente condiții pentru înțelegerea fenomenologiei obiectului de studiu, studiile de caz au o valoare didactică incontestabilă.

Câteva perspective psihanalitice asupra studiului de caz

1) Studiul de caz freudian

Mai mulți autori atribuie psihanalizei paternitatea studiului de caz, S. Freud fiind considerat de către cei mai mulți psihologi fondatorul acestei metode de cercetare. Am menționat anterior că S. Freud definește psihanaliza drept un procedeu de investigare a proceselor mentale, drept o metodă pentru tratamentul tulburărilor nevrotice și drept o serie de concepții psihologice referitoare la psihic și personalitatea umană. Astfel, constatăm că cercetarea este prioritară pentru Freud, atât în privința investigării proceselor mentale, cât și în privința elaborării unei teorii asupra aparatului psihic, fiind întotdeauna actual obiectivul elaborării unei metodologii psihanalitice de cercetare a proceselor mentale.

Studiile de caz freudiene ne prezintă într-un demers epistemologic longitudinal felul în care s-au elaborat conceptele, teoriile și tehnica psihanalitică. În perioada de început a psihanalizei, metoda studiului de caz exista deja în medicină, studiile de caz fiind mai degrabă reprezentate ca dosare de caz, în care pacientul era descris prin reducerea sa la o serie de categorii medicale. În studiul de caz elaborat de Freud, patologia actuală a pacientului este asociată întregii istorii de viață a acestuia, fiind analizate momentele conflictuale, etiologia psihologică și semnificațiile simptomelor. Fiind interesat de modelul epistemologic al vremii, S. Freud se preocupă de prezentarea unor studii de caz care să permită elaborarea anumitor ipoteze în baza raționamentului științific. Este cert faptul că terapia psihanalitică, implicând tehnici precum asocierea liberă, atenția flotantă, analiza visului, analiza transferului și a contratransferului, a presupus un scop de cercetare la fel de mult ca și un scop terapeutic.

Lucrarea *Studii asupra isteriei*, apărută în 1895, reprezintă un expozeu al primelor cinci cazuri clinice prezentate publicului academic din materialul empiric adunat de S. Freud și J. Breuer timp de un deceniu, în baza căruia va fi elaborată o nouă teorie asupra nevrozelor. Această lucrare este structurată conform rigorilor academice ale vremii: în prima parte autorii își prezintă ipotezele asupra etiologiei patologiei isterice, în a doua parte a lucrării sunt descrise cazurile clinice, ca material ilustrativ-doveditor al teoriei asupra nevrozelor, iar în a treia parte a lucrării este prezentată o nouă metodă de psihoterapie a nevrozelor – metoda cathartică.

C. E. Pletschs (1982) susține că în gândirea lui S. Freud studiile de caz sunt investigații exemplare, nu neapărat soluții la probleme de psihopatologie. În acest sens, chiar și studiile sale de caz imperfecte și incomplete au servit pentru a marca teritoriul viitoarelor investigații psihanalitice. De exemplu, *cazul Dora* este prezentat de S. Freud drept un eșec în plan terapeutic, dar constituie un material important pentru cercetare. Într-adevăr, lucrările lui S. Freud rămân a fi un material important de cercetare pentru psihanalistii postfreudieni. Autorii contemporani formulează alte ipoteze asupra unor cazuri clinice freudiene – de exemplu, psihanalistul francez A. Green (1990/2006) include *Omul cu lupii* în categoria patologiei de limită, nu în cea a

nevrozelor, așa cum făcuse S. Freud. N. Midgley (2006) menționează că psihanalistii au recunoscut de mult timp interacțiunea complexă dintre datele clinice și teoriile psihanalitice. În timp ce datele clinice sunt adesea folosite pentru a furniza „dovezi” pentru paradigmele psihanalitice, modelul teoretic folosit de analist structurează ceea ce oferă datele. Autorul exemplifică această interacțiune delicată între teorie și datele clinice culese prin lucrarea lui S. Freud *Analiza fobiei unui băiețel de 5 ani* (1909). N. Midgley susține că S. Freud însuși a revizuit propria interpretare a cazului în 1926, după care o serie de psihanalisti, printre care M. Klein și J. Lacan, au teoretizat cazul din perspectiva modelelor lor particulare de gândire. Reanalizând cazul și oferind noi perspective teoretice, psihanalistii postfreudieni au scos în prim-plan problematici noi ale cazului, dezvăluind, în același timp, și dinamica epistemologică a psihanalizei ca domeniu.

Astfel, vedem că extinderea conceptuală și a instrumentarului tehnic psihanalitic se face exclusiv prin studiul de caz psihanalitic. Urmând aceeași modalitate de terapie și de cercetare, autorii postfreudieni – M. Klein, D. Winnicott, W. Bion, H. Kohut – extind spațiul de lucru psihanalitic spre cazuri de limită, tulburări narcisice, psihoze, contribuind cu descoperiri importante atât pentru domeniul psihanalizei, cât și pentru domeniul psihologiei sociale.

2) Perspective contemporane asupra studiului de caz psihanalitic: cercetarea în cadrul Școlii de Psihosomatică din Paris

Felul în care metoda psihanalitică de cercetare a colaborat cu alte domenii poate fi exemplificat cel mai bine prin contribuțiile Școlii de Psihosomatică din Paris. În 1968 apare lucrarea *Investigația psihosomatică*, semnată de un grup de psihiatri și psihanalisti francezi – P. Marty, M. de M'Uzan, C. David, care au reușit să identifice în contextul muncii psihanalitice o categorie de pacienți, și anume pacienții psihosomatici, care se deosebeau prin calitatea discursului și prin calitatea relaționării cu psihanalistul. După cum menționează autorii în introducerea cărții, scopul acestui demers a fost prezentarea investigației pacienților somatici prin intermediul instrumentarului psihanalitic. Cercetătorii erau interesați să elaboreze instrumente de investigație a funcționării psihosomatice și să identifice formele de viață psihosomatică, scop care a fost realizat pornind de la condițiile cadrului psihanalitic de lucru, la care au fost adaptate metoda observației și metoda interviului. Observațiile prezentate în lucrarea *Investigația psihosomatică* sunt stenogramele fidele și integrale ale interviurilor desfășurate, autorii descriind toate detaliile privind elaborarea și realizarea interviurilor.

Ca urmare a acestui demers metodologic, în cadrul Școlii Psihanalitice din Paris este elaborat un aparat teoretic și un instrumentar tehnic pentru înțelegerea patologiei psihosomatice. Delimitarea acestei categorii de pacienți se realizează în cadrul investigației psihanalitice prin identificarea unui discurs specific al pacientului și prin analiza reacțiilor transferențial-

contratransferențiale specifice. Gândirea psihanalitică, implicit metoda de cercetare psihanalitică, a permis descoperirea unei noi forme clinice și clarificarea particularităților de funcționare psihică a pacienților somatici.

3) *Perspective contemporane asupra studiului de caz psihanalitic: o psihanaliză supusă rigorilor pozitivistice – școala de la Ulm*

Unii psihanalști contemporani vorbesc despre necesitatea adaptării studiilor de caz psihanalitice la rigorile metodologice pozitivistice. Unul dintre cele mai ambițioase proiecte în acest sens este demersul de cercetare dezvoltat de Școala de la Ulm. Autorii acestui proiect, H. Thomä și H. Kächele (2006/2011), în tratatul de psihanaliză dedicat cercetării, propun sintagma *specimene de caz* pentru a prezenta cazuri-exemple, în cazul cărora materialul este înregistrat *verbatim* și este accesibil cercetării. Un specimen de caz este înregistrat în format audio, este transcris și accesibil pentru toți cercetătorii. În astfel de studii de caz analistul poate avea și rolul de cercetător, dar rezultatele cercetării trebuie să fie definitive după realizarea tratamentului. La fel, această formulă de cercetare implică utilizarea testelor psihometrice la începutul și după terminarea tratamentului psihanalitic, pentru a evalua schimbările care intervin pe anumite dimensiuni semnificative ale vieții psihice.

În scopul prezentării metodologiei de cercetare, în cadrul Școlii de la Ulm a fost elaborat un manual de cercetare – *Manualul de la Ulm*. În baza înregistrărilor audio are loc eșantionarea ședințelor, selectarea eșantionului realizându-se conform următoarelor considerații: eșantionul trebuie să fie format din blocuri de mai multe ședințe consecutive, pentru ca schimbările pe termen scurt să poată fi studiate clinic și din perspectiva analizei de conținut; eșantionul trebuie să conțină ședințe din întregul proces terapeutic, dar, în orice caz, ședințe de la începutul și de la sfârșitul terapiei; lungimea intervalului dintre blocurile de ședințe consecutive trebuie să fie variabilă, pentru ca o posibilă periodicitate prezentă în succesiunea temporală să nu distorsioneze datele.

Procedura de cercetare presupune atât o analiză longitudinală a materialului clinic, fiind descrisă dinamica fiecărei variabile în timp, cât și o analiză transversală, care cuprinde o descriere în profunzime a anumitor ședințe și perioade ale analizei/terapiei.

În demersul metodologic elaborat de H. Thomä și H. Kächele (2006/2011), analiza cazurilor se realizează după o descriere sistematică, în care trebuie să se regăsească următoarele aspecte: situații de viață externe, prezente; relații prezente; domeniul simptomatic; relațiile cu familia în prezent și în trecut; relația cu analistul. Un alt nivel de cercetare descris de autori ține de realizarea studiilor asupra conceptelor clinice relevante pentru problematica/personalitatea pacientului și pentru procedura psihanalitică. Autorii introduc sintagma de *psihanaliză comparată*, făcând referire la specificul procesului de cercetare, în care sunt detectate asemănări și deosebiri

între cazurile clinice. Sintagma *psihanaliză comparată* este derivată din expresia *cazuistică comparată* (Jüttermann, 1990 *apud* Thomä și Kächele, 2006/2011), care presupune o comparație calitativă a diverselor forme ale rapoartelor de caz din domenii de cercetare în care evenimentele au fost publicate sub formă narativă, ceea ce, cu siguranță, se potrivește psihanalizei. Astfel, un scop important al psihanalizei comparate este clarificarea felului în care trebuie documentate faptele clinice.

H. Thomä și H. Kächele (2006/2011) pledează pentru analiza de conținut a transcrierilor *verbatim* ale ședințelor psihoterapeutice. Analiza de conținut propusă de către Thomä și Kächele se realizează după un anumit algoritm, adaptat fiecărei cercetări, presupunând etape precum: identificarea categoriilor de conținut, calcularea corelațiilor pentru combinarea categoriilor de conținut, calcularea semnificației statistice ș.a.

Cele mai recente demersuri de cercetare prezentate de Școala de la Ulm țin de analiza de conținut a textului în studiile asistate de calculator. În opinia lui H. Thomä și H. Kächele (2006/2011), descoperirea metodelor analitice ale conversației și discursului trebuie considerată o piatră de hotar pentru psihoterapie. În acest sens, demersul metodologic al Școlii de la Ulm consacră relația epistemologică dintre psihanaliză și cercetarea calitativă și, în plus, încearcă să construiască și să aplice un procedeu de cercetare pentru metoda studiului de caz în care să se regăsească și metodele statistice de evaluare.

Analiza parcursului elaborării studiului de caz psihanalitic ne permite să constatăm o continuitate certă între psihanaliză și abordarea calitativă a cercetării în domeniul științelor sociale. Metode psihanalitice precum asocierea liberă, atenția flotantă, interpretarea și-au găsit continuitate în metode importante ale cercetării calitative – lectura flotantă, analiza de conținut, teoretizarea.

Studiul de caz elaborat și aplicat în manieră psihanalitică a permis extinderea gândirii psihanalitice, cu elaborări conceptuale și tehnice care au vizat diverse categorii nosologice (tulburările nevrotice, tulburarea de limită, tulburările narcisice, tulburările psihosomatice) și tematici referitoare la traumatismele istorice și au dezvoltat metode relevante pentru intervenția terapeutică. Anumite concepte din psihanaliză – inconștient, mecanisme de apărare, transfer, contratransfer, conflict intrapsihic – vor fi preluate și de alte școli psihologice, astfel îmbogățind capacitatea de analiză a fenomenelor psihice și sociale. Totuși, în pofida incontestabilelor realizări psihanalitice privind dezvoltarea cadrului nosologic, a instrumentarului tehnic, a cadrului conceptual-teoretic, chiar în interiorul școlii psihanalitice intervine disconfortul privind insuficiența rigorilor pozitivistice. Această mișcare de operaționalizare a „variabilelor” psihanalitice și găsire a unei metodologii psihanalitice de cercetare mai apropiate canoanelor pozitivistice propune modele de cercetare a procesului și a conținutului analitic, atât prin metode ale cercetării calitative,

cât și prin metode ale cercetării cantitative. Miza acestor tendințe este științificitatea, dar, totodată, aceste noi demersuri pun întrebări fundamentale în privința cadrului psihanalitic de lucru și de gândire, provoacă discuții importante privind specificul cercetării în psihanaliză.

5.5.2. Studiul de caz: transmiterea transgenerațională a traumatismului asociat deportărilor din RSSM

Clarificări metodologice

În lucrarea noastră pornim de la premisa că studiul de caz psihanalitic reprezintă chiar de la începutul istoriei psihanalizei o metodă de cercetare în care se regăsesc rigorile contemporane privind realizarea unui studiu de caz, și anume:

- 1) inserarea într-un cadru teoretic;
- 2) conceptualizarea rezultatelor într-un demers teoretic;
- 3) formularea concluziilor în baza materialului empiric.

Este important a menționa că marile concepte psihanalitice, de la Freud încoace, au fost cel mai des rezultatul analizei studiilor de caz clasice. De aceea considerăm că noile demersuri de cercetare pot îmbogăți demersul psihanalitic clasic, dar nu îl pot înlocui. În cazul cercetării noastre, studiul de caz a fost realizat în manieră psihanalitică clasică. Teoria psihanalitică pornește de la asumptia unei topologii specifice a psihicului, care presupune, conform primei topici freudiene, existența a trei „zone”/niveluri de funcționare psihică: conștient, preconștient, inconștient. Astfel, dezvoltarea aparatului psihic și a personalității implică o biografie care se înscrie în aceste trei zone, evenimentele externe și interne, corespondente realității factuale și realității fantasmatică ale individului, înscriindu-se și ele pe aceste trei niveluri de funcționare, în funcție de diferiți factori. Iată de ce analistul ascultă discursul pacientului întotdeauna printr-o atenție flotantă – termen și procedură psihanalitică preluată și în metodologia de cercetare a științelor sociale. În concordanță cu metoda asocierii libere, subiectul este invitat să-și relateze ideile într-o manieră liberă – să vorbească pornind de la problematica sa într-o manieră asociativă, fără a privilegia ceva anume. Respectiv, analistul va asculta întotdeauna un discurs manifest și un discurs latent. Discursul manifest se referă la narațiunea expusă în mod conștient. Discursul latent ține de impresia contratransferențială a analistului, de stările afective asociate discursului (prezența, absența, intensitatea afectului), de tăcerile inserate în discurs, de frecvența abordării anumitor subiecte ș.a.

Clarificări teoretice

Studiul de caz și vinetele clinice prezentate în continuare sunt analizate din perspectiva conceptelor psihanalitice elaborate în cadrul unor proiecte de cercetare a traumelor istorice sau relevante pentru înțelegerea traumelor istorice: conceptul „mandat transgenerațional” (Lebovici, 1998), conceptul „telescopaj al generațiilor” (Faimberg, 1993), conceptele „transmiterea

radioactivă” și „identificarea radioactivă” (Gampel, 2003), conceptul „contract narcisic” (P. Aulagnier, 1976), conceptele „Sine fals” și „Sine autentic” (Winnicott, 1978).

Elaborarea și expunerea acestui studiu de caz implică următoarele obiective:

- 1) ilustrarea felului în care are loc transmiterea intergenerațională și transgenerațională a traumatismului;
- 2) prezentarea și analiza dinamicii elaborării traumatismului în contextul unui demers psihanalitic;
- 3) ilustrarea continuității și similarității tematicilor identificate ca urmare a analizei de conținut a mărturiilor de istorie orală și a analizei de conținut a cazului clinic.

Istoricul cazului

Acuzele. În studiul de caz prezentat, descrierea va fi axată în special pe aspectele legate de trecutul familial marcat de deportarea și decesul bunicului matern al unui pacient de 55 de ani, care a solicitat terapie psihanalitică pentru probleme legate de stări depresive pasagere, atacuri de panică, stare de insatisfacție generală privind toată paleta activităților sale profesionale și sociale, dificultăți importante în relația cu mama.

Cadrul de lucru. Terapia de orientare psihanalitică a avut loc cu o frecvență de două ședințe pe săptămână și a durat trei ani, demersul terapeutic desfășurându-se într-un format de psihoterapie psihanalitică. Psihoterapia psihanalitică presupune o formă de lucru care implică condiții fizice, implicit psihice, diferite de cele ale unei cure psihanalitice. În psihoterapia psihanalitică beneficiarul este așezat în fotoliu, respectiv se lucrează față în față. La fel, frecvența ședințelor poate varia de la una la trei ședințe pe săptămână. Optarea pentru o formă sau alta de lucru – psihoterapie sau cură psihanalitică – se face în funcție de anumite condiții psihice ale pacientului: starea psihică la acel moment, capacitatea de asociere liberă, mecanismele de apărare prevalente, calitatea discursului, calitatea mentalizării ș.a. În cazul acestui beneficiar s-a optat pentru o psihoterapie psihanalitică, dat fiind faptul că beneficiarul nu era familiarizat cu ceea ce ar însemna o cură psihanalitică, avea capacități reduse de asociere liberă, respectiv un discurs cu suficiente zone operatorii, acces insuficient la materialul fantasmatic-reprezentativ, capacități medii de mentalizare.

Dinamica travaliului psihoterapeutic. Primul an din terapie a fost marcat de preocuparea pacientului de simptomatologia sa și de specificul comunicării cu persoanele semnificative. Sub aspect defensiv, a predominat clivajul – idealizarea tatălui și devalorizarea mamei, soției și a surorilor, somatizarea și tendința de a controla procesul terapeutic. Sub aspect afectiv, această perioadă a fost caracterizată de un discurs în mare parte dezafectat, pacientul încercând să controleze stările afective. Afectele se manifestau într-o formă deghizată, prin somatizări sau prin

atacuri de panică. În rare cazuri au fost prezente stări emoționale mai puțin controlate din partea pacientului, care erau legate de neliniști privind viața actuală, asociate periodic cu evenimente din trecutul familiei, povestite de mama pacientului. În mod special, câteva din ședințele pline de emoție erau legate de povestirile mamei privind condițiile de arestare a bunicului. Detaliile arestării bunicului erau trecute prin trăirile mamei (atunci la vârsta de șase ani), însoțite de stări de angoasă ce puteau fi resimțite și de terapeut. Începând cu al doilea an de psihoterapie, s-a diminuat controlul pacientului asupra procesului terapiei și asupra discursului. Discursul pacientului a devenit mai asociativ, cu inserții ipotetice asupra legăturii dintre anumite evenimente din viață și simptomatologia psihică și fizică actuală. Odată cu schimbarea calității discursului, implicit îmbunătățirea capacității de mentalizare, s-a conturat mai bine în discursul pacientului istoria pacientului și istoria familiei.

Date biografice. Pacientul este primul născut dintr-o familie de intelectuali, cu trei copii, având două surori mai mici. Familia sa de origine este una funcțională, cu un statut social și profesional bun, pacientul relatând despre faptul că a crescut într-un mediu familial bun – nu au existat perioade critice sau traumatice în funcționarea și în istoricul familiei sale. Pacientul a făcut studii de calitate – generale și superioare.

Tematici reperate în materialul clinic

Istoricul deportărilor. Bunicul său pe linie maternă a fost deportat și omorât în Gulag. În copilăria și adolescența pacientului, în rarele amintiri despre aceste evenimente, mama pacientului menționa despre asemănarea fizică a pacientului cu bunicul. De aici, presupunerea pacientului că atitudinea mamei față de el era legată de această asemănare/asociere și că această atitudine se concretiza într-o respingere pe care pacientul o simțea periodic din partea mamei, atenționând că surorile sale beneficiau de o altă atitudine din partea acesteia – apropiere, tandrețe, căldură etc. Elaborările ulterioare au permis realizarea, pe de o parte, a aspectelor traumatice, iar pe de altă parte, a celor legate de apropierea dintre mama pacientului și tatăl ei până la deportarea acestuia. Pacientul a putut conștientiza suferința mamei, care, la vârsta de șase ani, în perioada oedipiană, și-a pierdut tatăl, pe care ea îl fantasma atotputernic și care, spre marea ei dezamăgire, nu a reușit să mențină și să păstreze acea lume adultă plină de siguranță de până la deportarea lui.

Pacientul își aducea aminte de mai multe versiuni ale istoriei privind cauza reținerii și deportării bunicului, relatate de mama. Se invocau mai multe motive ale deportării: invidia unor consăteni, invidia și trădarea unui prieten, activitatea politică și administrativă a bunicului în perioada interbelică. Starea de confuzie era indusă și de povestirile privind moartea bunicului, în privința căreia nu exista o claritate, ci doar presupuneri ale membrilor familiei – că decedase fie din cauza condițiilor grele de detenție, fie din cauza condamnării la moarte, ca deținut politic.

Relatările mamei despre istoria deportărilor au devenit mai explicite la sfârșitul anilor '90. Până atunci în mintea pacientului nu exista o claritate asupra destinului acestui bunic. I se spunea doar că seamănă foarte mult cu acest bunic, care a murit demult. Acest fapt a determinat multă confuzie și anxietate, pe care le nu conștientiza. Relatările frecvente și detaliate ale mamei sale despre istoria deportării bunicului au fost determinate de schimbările politice, dar și de înaintarea în vârstă a mamei, care a dezvoltat la bătrânețe o adevărată fixație pentru acest subiect. La fiecare întrunire de familie, mama pacientului povestea în detalii momentul arestării tatălui și cum s-a schimbat după acest eveniment viața ei. Odată cu înaintarea în vârstă, s-au accentuat și anumite accente paranoide, care existau și înainte, fără a atinge totuși limita patologiei.

Tăcerea de lungă durată asupra evenimentelor traumatice accentuează confuzia mentală determinată de catastrofa socială. În această ordine de idei, J. Puget (1989) susține că atunci când violența socială se instalează, apare o stare de amenințare ce determină o condiție mentală în care Eul pierde posibilitatea de a recunoaște indicii ce permit discriminarea ierarhică a pericolului din lumea exterioară, de a face distincția dintre imaginație și realitate. Amenințarea socială care persistă în psihicul individului nu permite discriminarea pericolului – că e intern sau extern, real sau fantasmă. Atunci când individul pierde această posibilitate de discriminare, el trăiește o stare de confuzie sau paralizie a gândirii, confundând realitatea interioară cu cea exterioară, inamicul neavând o imagine clară. În acest sens, pacientul întotdeauna primea sfaturi din partea mamei de a nu avea încredere în nimeni, de a se feri de oamenii care încearcă să se apropie de el („*te vând cei mai apropiați, prietenii...*”), i se solicita să fie foarte atent, pentru că, îi spuneau părinții (care, de altfel, erau bine integrați la nivel social și profesional), „*în fiecare instituție sunt agenți-securiști care intenționat provoacă oamenii la discuții, pentru ca apoi să-i denunțe*”. Pe parcursul terapiei pacientul realizează că are puțini prieteni și că prietenii sale se manifestă prin distanță fizică și afectivă considerabilă, lucru care nu-i permite să se bucure cu adevărat de aceste relații. Constată că nu prea are prieteni apropiați, sunt mai mult prieteni de protocol. Asociază acest fapt cu relatările părinților despre prieteni și trădare, cu recomandările de a fi precaut.

Filiație traumatică și confuză. Istoria confuzională a familiei a determinat construirea unei identități și a unui parcurs existențial ținând cont de necesitatea căutării unor mecanisme de apărare. Afirmăția repetată a mamei că ar semăna fizic cu bunicul i-a imprimat pacientului teama inconștientă că ar putea repeta același destin. În același timp, pacientul nu avea o claritate asupra destinului bunicului decât asupra părții eroice a acestuia: că a fost lider într-o comunitate mare timp de două decenii, că a dezvoltat proiecte importante în această comunitate, că era „*un om văzut*” și de succes. Din perspectiva mamei, pe care inconștient a preluat-o și pacientul, această parte eroică din viața bunicului a servit drept motiv pentru invidie masivă chiar și din partea

prietenilor – în legenda familiei anume aceștia l-au trădat din invidie. Cealaltă parte a destinului bunicului rămâne pentru pacient, ca și pentru familia lui, o necunoscută. Aceștia cunosc doar locația lagărului și au în posesia lor câteva scrisori ale bunicului, scrise în termeni foarte generali și simpli, acesta știind că scrisorile deținuților politici sunt citite. Familia nu a reușit să cunoască cauza morții acestuia sau locul înmormântării, chiar dacă în anii '90 mai mulți membri ai familiei extinse au mers în locul exilului pentru a clarifica aceste lucruri. Astfel, pacientul trebuie să integreze acest destin al predecesorului, fiind desemnat în discursul mamei drept o copie fidelă a acestuia. Într-adevăr, fiind la vârsta maturității și având acces la câteva fotografii ale bunicului, constată că îi seamănă mult. Respectiv, pacientul are de clarificat unde se va situa el pe mai multe dimensiuni ale vieții: cum se va realiza profesional, cât va manifesta din potențialul său, cât va arăta din succesele sale, cum își va construi relațiile de prietenie, toate aceste dimensiuni fiind acoperite de un laitmotiv anxios – de a nu fi trădat, exilat și omorât.

Mecanisme de apărare și interogații identitare. Constituirea unui Sine fals (D. Winnicott, 1978/2004), în sensul „ascunderii” propriei personalități și a propriei identități, a fost aleasă ca o modalitate de apărare. Pacientul a realizat în terapie că intenția de a cunoaște bine limba rusă ar fi fost un element indispensabil al strategiei de apărare. Își amintește că se simțea în siguranță atunci când vorbitorii de limbă rusă spuneau că au crezut că este rus, deoarece vorbește atât de bine rusește. Studiile superioare și le-a făcut în Russia, considerând că doar acolo se fac studii de calitate. În timpul terapiei a realizat că în spatele acestor raționalizări se ascundea dorința unei protecții suplimentare, fiind convins că având studii în Russia, va fi mai puțin vulnerabil, va fi considerat „de-al lor”.

Inhibiții privind afirmarea de sine. Se pare că o altă consecință a căutărilor defensive a fost sărăcirea propriei personalități. Pacientul menționează că deseori se întâmpla să audă complimente de la alții privind înfățișarea și felul de a fi sau se întâmpla ca femeile să manifeste interes față de persoana sa. Aceste situații erau marcate de trăiri complexe. Pe de o parte, trăia emoții și plăcere datorate acelor comentarii și invitații din partea Celuilalt de a intra în această zonă a aprecierii de sine și a trăirii plene a iubirii de sine prin plăcere exhibiționistă, relaxare, seducere etc. Pe de altă parte, simțea frică și neîncredere, momentele de deschidere în relații fiind urmate de crize de angoasă, de ideea de pedeapsă, trădare, culpabilitate. În contextul terapiei, aceste realități au fost puse în relație cu istoria bunicului. Bunicul deportat și omorât în Siberia a avut o poziție socială înaltă în comunitate – era un „om văzut”, după cum spunea mama pacientului de fiecare dată. Respectiv, în pofida realizărilor profesionale importante, pacientul, pe parcursul întregii vieți adulte, și-a construit o imagine socială ștearsă, încercând să se ascundă, să „nu fie văzut”. Latura ascunsă a plăcerii de a trăi și de a fi în centrul atenției era simțită de analist pe

parcursul terapiei, printr-un contratransfer caracterizat de fantasma de a provoca pacientul spre exprimarea părților autentice ale personalității. Pacientul avea uneori stări de inspirație, făcea replici spirituale, pe care se străduia să le anuleze tot atunci, cerându-și scuze. Aceste stări scurte de inspirație erau urmate de stingerea expresiei feței și de trecerea la o stare de tăcere, închidere, tristețe, precauție, manifestări prin care erau anulate momentele anterioare de vivacitate. Despre stările sale pacientul va vorbi după mai mult de un an de terapie, când va conștientiza că, atunci când își permite să fie liber, deschis în comunicare, urmează o stare de angoasă copleșitoare.

Aceste schimbări și ascunderea vivacității au putut fi legate ulterior de amintiri din istoria familiei. Mama povestea cum acest bunic era un bărbat vesel și puternic și cum ei, copiii, se veseleau atunci când el venea seara acasă. Deportarea a schimbat totul: odată ce tatăl a fost deportat, le-a fost luată casa. Mama a fost nevoită, împreună cu restul familiei, să se mute în altă casă și să stea în chirie, străbunica s-a îmbolnăvit și a decedat. Mama pacientului era numită în localitate „fiică a dușmanului poporului”. Aceasta trebuia să ascundă condamnarea tatălui, să se facă nevăzută, neauzită, întotdeauna precaută, iar la 18 ani a plecat în altă regiune a URSS, în scopul de a-și ascunde identitatea pentru a fi admisă la studii superioare.

Problematica doliului. Mama pacientului este descrisă ca fiind prinsă toată viața într-o stare depresivă deghizată, manifestată prin nemulțumire permanentă față de sine și față de ceilalți, la limită cu agresivitatea, de parcă protejându-se pe ea și pe cei apropiați de ceea ce s-ar numi plăcerea pleneră a dragostei și atașamentului, a plăcerii de a fi. Odată cu înaintarea în vârstă, moartea tatălui și deportările reprezintă o temă permanentă în discursul mamei pacientului. Aceasta povestește recurent istoria, cu multă furie și accente paranoide referitoare la relațiile umane. Atunci când era mai liniștită, mama pacientului reușea să vorbească cu tristețe despre faptul că locul înmormântării tatălui ei nu este cunoscut. Încercările rudelor de a merge la locul detenției bunicului nu au clarificat lucrurile.

Transfer și repetiție în cura analitică. Pacientul a trăit emoții puternice în timpul redării în spațiul terapiei a atmosferei din noaptea deportării – au venit militarii, au intrat abuziv în casă, au făcut percheziții, l-au arestat pe bunic. Mama pacientului, atunci în vârstă de șase ani, își amintește că era siderată de frică. Transmiterea a fost atât de vie la nivel de atmosferă, emoții, încât pacientul a trăit în ședință un atac de panică, similar celor pe care le avea înainte. Atacul de panică al pacientului apare ca o modalitate inconștientă de a repeta acel traumatism, neelaborat de mamă și transmis transgenerațional fiului-pacient, pentru a fi „păstrat”, retrăit și, poate, mentalizat. Atacul de panică poate avea și o semnificație defensivă – de a controla nereprezentabilul, traumaticul, pierderea reperelor etc.

Resorturile reprezentării asupra trecutului traumatic. În cazul ilustrat reprezentarea asupra trecutului traumatic presupune încercarea imaginării celor întâmplate cu bunicul pacientului, a celor trăite de mama pacientului în perioada nemijlocită a deportării, ea fiind prea mică pentru a înțelege ce se întâmplă și suficient de mare pentru a nu uita multe din cele întâmplate. În această încercare de fantasmare și reconstrucție, pacientul folosea informații venite din surse literare, filme, informații de la alți deportați – informații care permiteau umplerea aceluși gol cognitiv și atribuirea unui sens celor întâmplate.

M. N. Vinar (2005) menționează că o provocare în lucrul terapeutic este gândirea spațiului între experiența traumatică cu toată avalanșa ororii, siderarea subiectului și povestirea experienței traumatice ca una reprezentabilă, care poate fi împărtășită în contextul terapiei. Această ruptură între experiență și reprezentarea ei, între ceea ce s-a trăit și ce a fost povestit este constitutivă pentru elaborarea experienței traumatice. Restabilirea temporalității și legarea trecutului cu viitorul, acesta din urmă reinsurat în cursul general al propriei istorii, depășind experiența grea, se numără printre obiectivele ce trebuie atinse în lucrul psihanalitic.

J. Puget (1989) susține că procesul de mentalizare a unei amenințări trece prin diferite etape. În primul rând, organizarea mentală se dezorganizează și provoacă o trăire de panică și de teroare (trăite nu o dată de pacient și resimțite de analist în cură). În al doilea rând, se caută un nume sau niște semne care ar putea facilita semantizarea amenințării, însoțită de iluzia de a evita aneantizarea și de a folosi sisteme de apărare pentru a o controla sau a o anula. La etapa următoare se produce o oscilare între negare și conștientizare și, în cel mai bun caz, se restabilește o organizare psihică vitală, a cărei axă iluzorie constă în a împiedica concretizarea amenințării.

O muncă analitică de durată permite accesul la reprezentabilitate, iar subiectul are nevoie de cineva care să-l poată asculta și să-i poată valida experiențele, având în minte, în același timp, și dimensiunea fantasmatică a reconstrucției istoriei. Pacientul sublinia cu uimire că mama nu a mers niciodată la întâlniri cu victimele deportărilor, nu a încercat să ceară reîntoarcerea averii confiscate și în afara familiei nu vorbea despre această parte a istoriei din viața ei. Pacientul a fost surprins când a realizat că nici el nu a fost niciodată la vreuna din aceste întruniri.

Tendința de a fi în umbră, de a nu ieși în evidență sau de a se asemăna cu agresorul reprezintă modalități de apărare care mențin subiectul departe de autenticul personalității sale. În cazul pacientului, nu doar descendența dintr-o familie în care o persoană a fost deportată și omorâtă în Siberia era periculoasă, dar și asemănarea fizică cu bunicul, des invocată de mama, îl pune pe pacient, în fantasmaticul său, în pericol. Pentru a da sens ororii ce nu poate fi semnificată, sunt necesare proiectarea și găsirea unor vinovați, așa încât chiar „și prietenii cei mai apropiați trădează”. Are loc o identificare cu obiectul extern temut, cel care este atât de puternic încât poate

anula o ordine a vieții de mult stabilite. În același timp, identificarea cu agresorul înseamnă o îndepărtare de sine, construită printr-o contraînvestire – nu doar preluarea unei identități inautentice, ci și dezvoltarea unei atitudini negative, denigrative față de lucrurile care îi reprezintă spațiul cultural de origine.

Pacientul descris în studiul de caz ajunge într-o terapie psihanalitică fiind determinat de unele simptome pe care nu le asocia inițial cu trauma deportărilor și nici cu propriul parcurs existențial. Asocierea liberă în lucrul analitic îl duce spre istoria familiei, dar și spre locul și mandatul său în această istorie.

În sensul transmiterii transgeneraționale, vom menționa că în cazul prezentat pacientul avea o istorie de comunicare cu mama sa asupra istoriei deportării și morții bunicului. Din relatările pacientului deducem că ceea ce a fost transmis pe acest nivel al comunicării era mai degrabă un material factual brut, sub forma scenariului traumatic. Începutul procesului de psihoterapie psihanalitică implica această achiziție istoriografică a pacientului, dar care nu beneficia de un proces plenar de mentalizare în psihicul acestuia. La momentul începerii terapiei, pacientul nu anunță vreun interes pentru istoria deportărilor și nici nu o invocă ca material semnificativ pentru el, care ar avea vreo legătură cu simptomele sale.

Transmiterea transgenerațională se revelează în contexte terapeutice de lungă durată. În cazul de studiu prezentat, materialul neconștientizat a reieșit din înțelegerea legăturii dintre unele simptome și trăsături de caracter ale pacientului și felul în care acesta a interiorizat istoria bunicului. La fel, dimensiunea relațională în terapie a presupus manifestarea în transfer și contratransfer a anumitor trăiri care s-au dovedit a fi revelatoare în sensul ipotezelor asupra cazului.

Studiul de caz prezentat relevă următoarele caracteristici ale transmiterii transgeneraționale a traumei:

1. Elaborarea traumatismului deportărilor reprezintă un travaliu de lungă durată, iar în majoritatea cazurilor inițiativa unei confruntări psihoterapeutice cu aceste evenimente le revine descendenților. Cererea terapiei de către descendenții deportaților este determinată inconștient și de dorința de a scăpa de destinul programat în virtutea automatismului transmiterii transgeneraționale a traumei.

2. Aspectele psihologice care îi determină pe descendenții deportaților să apeleze la ajutor psihoterapeutic se referă la problemele actuale ale acestor persoane, legate de evenimente profesionale, relaționale, pacienții neavând în minte, în momentul adresării după ajutor psihologic, ipoteza legăturii acestor probleme cu istoria familiei.

3. Relația dintre simptomele repetitive ale pacienților și istoria familială a deportărilor se dezvoltă pe parcursul demersului psihoterapeutic, ca urmare a identificării unor mesaje recurente privind relațiile umane și convingerile despre lume din partea predecesorilor, a identificării similarităților dintre patternurile relaționale, comportamentale ale predecesorilor și ale pacientului.

4. Păstrarea traumatismului familial într-o formă neelaborată poate fi explicată prin ipotezele psihanalitice asupra traumei, care se referă la excitația psihică masivă ce însoțește trauma și care nu permite asocierea și reorganizarea reprezentărilor simbolizabile. De aici derivă dificultatea primelor generații de a întreprinde un lucru personal de conștientizare și de elaborare a traumei.

Discuții

Relație duală versus relație triangulară în procedura mentalizării și vindecării traumei istorice

Comunicarea dintre generații asupra subiectului memoriei traumatice are multe caracteristici specifice. Mai întâi de toate, caracteristici traumatice, prin care se prefigurează prioritar o comunicare care implică nevoia de evacuare a afectelor, de verbalizare, de conținere din partea Celuilalt. În acest context, descendentul, în poziția sa de ascultător, este receptorul și conținătorul narațiunii predecesorului. Această narațiune este una subiectivă, nu în sensul factual al lucrurilor, ci în sensul atribuirii semnificațiilor, deseori marcată de clivaje, idealizări, devalorizări, zone oarbe, dificultăți de reprezentare. În acest sens, descendentul trebuie să analizeze de unul singur materialul traumatic transmis, iar acest lucru este dificil de realizat. Aceste realități ne confirmă o dată în plus nevoia de asistență socială, educațională, culturală a familiei care a trecut prin deportări. Elaborarea traumatismului unei familii ce ține de un trecut represiv poate fi realizată doar prin implicarea comunității. În opinia noastră, comunicarea duală predecesor-descendent sau chiar deportat-psiholog sau descendent-psiholog nu este suficientă pentru a elabora traumatismul istoric masiv. Traumatismele masive, de genul deportărilor, solicită un Terț, care ar organiza un spațiu colectiv de gândire, în care să fie create semnificații, reprezentări, interogații, problematizări – ceea ce ar asigura diminuarea clivajelor și a fixațiilor paranoid-schizoide. Relația duală în această comunicare are o limită a potențialității de elaborare. Grație efortului demersului terapeutic, ea poate crea zone izolate de gândire, dar pentru obținerea unui impact colectiv și pentru o vindecare a individului concret, este nevoie de ceea ce psihanaliza numește „triangulare”. Respectiv, doar prezența Terțului, care este reprezentat de comunitate, instituții ale statului, reprezentanți ai instituțiilor statului, asigură accesul plener la simbolizare și la gândirea fenomenului represiv, sub aspect individual și colectiv.

Interviuri de cercetare versus demersuri psihoterapeutice

Prezentând în acest capitol atât analiza asupra materialului din interviurile cu descendenții, cât și analiza materialului din cadrul demersului terapeutic, putem formula anumite concluzii în privința valorificării acestor tipuri de material empiric și în privința relaționării dintre tipurile de material empiric, ceea ce face și dovada triangulării datelor de cercetare.

Astfel, putem constata că ambele tipuri de material scot în evidență tematici similare referitoare la transmiterea istoriei deportărilor în cadrul familial și la reprezentările descendenților asupra istoriei predecesorilor.

Materialul clinic din cadrul demersului psihoterapeutic ne oferă posibilitatea de a identifica relația dintre simptomatologia pacientului și istoricul familiei, prin prisma eforturilor de definire a identității proprii, de elaborare a trecutului familial și de separare de destinul traumatic al predecesorilor.

5.6. Concluzii la capitolul 5

1. Pornind de la premisa unei elaborări continue a materialului psihic traumatic transmis între generații, am fost interesați de ipotezele pe care le formulează descendenții asupra celor relatate de către predecesori în privința deportărilor din RSSM. Interviurile realizate cu descendenții din a doua generație ne relevă informații importante despre comunicarea între generații pe subiectul deportărilor, despre felul în care descendenții își creează o reprezentare proprie asupra deportărilor și felul în care participă la elaborarea acestui traumatism.

2. Descendenții din a doua generație de deportați relatează despre comunicarea privilegiată bunici-nepoți pe subiectul deportărilor. Această reprezentare a respondenților este în concordanță cu rezultatele enunțate în alte studii, dar permite și o interpretare pertinentă a faptului, având în vedere condițiile psihosociale ale perioadei de latență în cazul fenomenului deportărilor din RSSM, și anume continuitatea existențială în cadrul sistemului social-politic care a organizat deportările.

3. În discursurile lor, descendenții persoanelor deportate descriu mai multe conținuturi reprezentative asupra istoriei deportărilor care le-a fost relatată de către predecesori. Aceste conținuturi au legătură cu specificul gândirii infantile și cu anumite condiții în care se desfășoară comunicarea. Din punct de vedere tematic, aceste conținuturi reprezentative se referă la: frica de repetiție a evenimentului traumatic; asocieri între deportări și pedeapsă; neîncredere și îndoială față de istoria relatată; straniețea istoriei și straniețea cadrului comunicării; curiozitatea determinată de tăcerea asupra fenomenului deportărilor; presupuziții asupra experiențelor traumatice ce nu pot fi verbalizate în context familial.

4. Descendenții persoanelor deportate relatează despre narațiuni diferențiate ale predecesorilor, pe care le-am nominalizat ca fiind transmitere mentalizată și transmitere nementalizată, descendenții anunțându-și capacitatea de a reflecta asupra acestor discursuri și asupra diferențelor dintre discursuri. În același timp, tipologia narațiunilor transmise mai include și narațiuni paradoxale – narațiunile contrastante și narațiunile de normalizare a traumei.

5. Cu referire la mesajele latente decelate în contextul comunicării, descendenții susțin că au sesizat nevoia și dorința bunicilor de a vorbi despre deportări, percependu-i pe aceștia ca fiind în căutarea unui spațiu de comunicare. La fel, în aceeași dimensiune a mesajelor latente, nepoții relatează despre sentimentul de a fi mandatați cu anumite responsabilități legate de istoria deportărilor. Un alt rol important invocat de către descendenți este cel psihoterapeutic, care implică poziția de ascultător, dar și poziția terapeutică de mentalizare a evenimentului și de găsim a unor semnificații.

6. Analiza de conținut a interviurilor realizate relevă că descendenții din a doua generație sunt implicați într-un proces de elaborare a traumatismului predecesorilor. Acest proces de elaborare și cunoaștere a memoriei deportărilor implică formularea ipotezelor asupra istoriei factuale, asupra trăirilor subiective ale predecesorilor, dar și asupra transformărilor acestei memorii în mentalul familial. Nepoții intervievați sunt dispuși să abordeze subiecte sensibile și intangibile pentru generațiile anterioare, cum ar fi idealizarea bunicilor deportați sau ascunderea unor experiențe traumatice considerate rușinoase. În același timp, nepoții nu diminuează traumatismele predecesorilor. Din contra, sunt dispuși să le abordeze în profunzime și să-și asume în procesul elaborativ realități traumatice neanunțate de predecesori (dar formulate ipotetic de către descendenți), unele dintre aceste interogații ale respondenților fiind actualizate de evenimente traumatice colective actuale.

7. Deschiderea urmașilor spre un demers psihoterapeutic este precedată de un proces lent de metabolizare/mentalizare a traumatismului de către generațiile precedente. Această metabolizare este legată, pe de o parte, de tendințele libidinale și relațiile obiectuale care permit depășirea suferinței traumatice, iar pe de altă parte, de revenirea în timp a capacităților de mentalizare, blocate de traumatism.

6. SPECIFICUL REZILIENȚEI ÎN CAZUL FENOMENULUI DEPORTĂRILOR DIN RSSM

„Persoanele deportate spun cel mai des că religia i-a ajutat să supraviețuiască, dar eu nu cred. I-a ajutat grija pentru celălalt, pentru copii. Mamele se sacrificau enorm, cerșeau, furau, ca să-și hrănească copiii.”

(Din interviul cu Anatol Petrencu, doctor habilitat în istorie, profesor universitar)

Așa cum am menționat în partea teoretică a lucrării, persoana rezilientă, în pofida unor condiții existențiale de limită, reușește să păstreze suficiente părți sănătoase din sine, care să asigure o continuitate a integrității fizice, psihice, spirituale. În termeni psihanalitici, persoana rezilientă se va regăsi predominant în poziția depresivă, nu în cea paranoid-schizoidă, va reuși diminuarea în timp a clivajului intensificat de fenomenul războiului, ajungând la o percepere integră de Sine și de Celălalt. Din punct de vedere social, considerăm că problema rezilienței în cazul deportărilor din RSSM pune social-politicul și psihologicul foarte aproape, întrucât reziliența socială în perioada postdeportare presupunea adaptarea într-un sistem politic-administrativ care a organizat deportările, în acest sens unele dintre persoanele deportate menționând despre conflictul dintre psihologic și social în procesul de adaptare după revenirea acasă. Menționăm aceste lucruri pentru a sublinia că reziliența în cazul traumelor istorice antropogene reprezintă, din punct de vedere psihosocial, un scenariu complex, deseori marcat de conflictualități intrapsihice inconștiente, de multe ori paradoxal în sens relațional și comportamental, cu patternuri individualizate, implicând, în același timp, factori de natură social-politică. Astfel, reiterăm poziția enunțată în capitolul teoretic al lucrării, prin care subscriem tendinței de a ne referi la fenomenul de reziliență prin prisma multitudinilor de strategii de supraviețuire, considerând că forma plurală a termenului – „reziliențe” – reflectă mai bine vicisitudinile și finalitățile fenomenului de reziliență.

Revenind la specificul rezilienței în cazul deportărilor din RSSM, vom menționa că în aceeași manieră în care mai multe decenii la rând nu s-a anunțat o preocupare pentru traumatismul deportărilor, la fel nu a fost subiect de interes nici tematica resurselor psihice prin care protagoniștii deportărilor și-au asigurat supraviețuirea. Putem spune cu siguranță că persoanele deportate au fost nevoite să-și asume pe cont propriu realitatea traumatismului și căutarea resurselor reziliente. Facem aceste remarci preliminare expunerii rezultatelor, pentru a prezenta liniile directoare ale cadrului nostru interpretativ asupra rezultatelor.

În cercetarea noastră, prin conceptul de reziliență ne referim la mecanismele de apărare ca

manifestare defensivă inconștientă în fața traumatismului, respectiv fiind interesați de aspectele intrapsihice, în mare parte inconștiente, ale efortului psihic în scopul rezilienței. Totodată, am fost interesați de identificarea și analiza unor resorturi și patternuri de reziliență care țin de relaționarea cu Celălalt, de specificul cultural-social al contextului.

În procesul de analiză a defenselor inconștiente, am respectat diferențierea anunțată în literatura de specialitate psihanalitică privind „mecanismele de apărare primare/primitive” și „mecanismele de apărare secundare/mature” (McWilliams, 2014), aceste două categorii teoretice reprezentând categoriile de bază în grila de analiză a textelor interviurilor realizate cu persoanele deportate pe subiectul rezilienței.

Analiza mecanismelor de apărare dezvoltate de persoanele deportate ne-a solicitat și o diferențiere a discursului acestora după criteriul capacității de mentalizare/elaborare (Allen et al., 2008). În acest sens, am numit „discurs mentalizat” discursul în care identificăm capacitatea de a gândi reflexiv, din diferite puncte de vedere și din perspectiva diferitor protagoniști, realitățile deportărilor. Prin contrast, utilizând sintagma „discurs slab mentalizat” ne referim la discursul în care predomină atitudinile categorice. Această diferențiere de discurs nu presupune intenția de a diferenția calitatea discursului din punct de vedere intelectual sau etic. Mai degrabă, această diferențiere ne ajută să clarificăm calitatea spațiului discursiv, implicit psihic, în care se regăsesc anumite strategii defensive.

6.1. Mecanisme de apărare primare în narațiunile persoanelor deportate

Mecanismele de apărare primare pot fi identificate cel mai des în discursul slab mentalizat. În urma analizei de conținut a textelor interviurilor de istorie orală, am constatat că în cazul acestei categorii de narațiuni predomină idealizarea și devalorizarea ca mecanisme de apărare, urmate de identificarea cu agresorul, construirea unui Sine fals, negarea. Vom prezenta mai jos conținuturi ale mecanismelor de apărare, în cazul unora dintre acestea – idealizarea și devalorizarea – punctând și forme specifice ale acestor două defense decelate în narațiunile persoanelor deportate.

Idealizarea

Idealizarea unor personaje din familie sau din comunitate. Atribuim acestui fenomen statutul de mecanism de apărare, dat fiind faptul că personajele invocate sunt descrise doar prin trăsături pozitive accentuate, deseori eroice. Este necesar să clarificăm că nu anulăm realitatea acestor calități, cel puțin din două motive: 1) a fost deportată elita intelectuală, socială, economică a RSSM; 2) în situațiile de limită se exprimă deseori calitățile eroice ale personalității umane. Dar, în același timp, trebuie să luăm în considerare și nevoia de a internaliza în perioadele traumatice personaje puternic idealizate, care să constituie inclusiv o resursă de reziliență internă, chiar dacă

această resursă face trimitere la clivaj și la îndepărtarea de realitate.

În acest sens, considerăm că personajul idealizat – membru al familiei, autoritate din comunitate, alți deportați – reprezintă simbolic umanul sintetizat intens în anumite persoane, în condițiile în care inumanul devenea realitate concretă a vieții.

În analiza acestui mecanism de apărare avem drept repere teoretice conceptele de „obiect intern” și „obiect parțial” (M. Klein, 1940; 1946) și conceptul de „ambivalență” (S. Freud, 1912). Aceste concepte fac referință la capacitatea de a-l percepe pe Celălalt ca obiect întreg – cu trăsături pozitive și negative, capacitatea de a putea tolera și integra părțile pozitive și negative ale Celuilalt, urmată de capacitatea de a tolera ambivalența la modul general – atitudinile diferențiate (bune și rele) față de Celălalt.

Idealizarea unui grup etnic din locurile deportărilor. Atestăm frecvent în mărturiile persoanelor deportate idealizarea de către deportați a grupului etnic din locurile deportării. „Știi, mai buni erau kazahii decât moldovenii. Păi, dacă ne-au ridicat?! Ce au fost buni? Kazahii erau tare blânzi la suflet. Ne jeleau.” (Petrencu, Cojocaru, Pădureac, 2015, p. 264). Vom menționa mai jos că idealizarea unui grup etnic străin este corelată cu devalorizarea moldovenilor, această reacție defensivă fiind rezultatul traumatismului relațional indus de represiuni, descris în capitolul 4 al lucrării. În condițiile traumatice ale deportării, idealizarea presupune și o modalitate de alipire psihică de un grup investit pozitiv, ca o sursă suplimentară de însuflețire și încredere.

Devalorizarea

Devalorizarea consătenilor care au asistat regimul. Devalorizarea consătenilor, a unor personaje concrete din comunitate capătă statutul de mecanism de apărare, pentru că în prezentarea acestor personaje sunt invocate doar trăsături negative, fiind exclusă posibilitatea atribuirii ipotetice a unor trăsături pozitive de personalitate sau posibilitatea constrângerii acestor persoane de către organele represive, așa cum relatează chiar unii deportați: „Tata era cărturar și a fost numit deseatnik. Toată ziua muncea la pământ, că nu era încă colhoz la noi, iar seara era chemat la selsovet, unde toată noaptea aveau zasedanie. Tata era în comisia de colectare a impozitelor la stat, dar, de fapt, era impus să umble pe la casele oamenilor” (Petrencu, Cojocaru, Pădureac, 2015, p. 173).

După cum am menționat, în textele interviurilor găsim exemplificări ale cuplului interpretativ-defensiv „idealizare-devalorizare”, care implică idealizarea persoanelor deportate și devalorizarea persoanelor implicate în organizarea deportărilor: „Oamenii care au revenit din Siberia au fost și mai departe buni gospodari, iar din acei care ne-au dus pe lume nu s-a ales nimic. Au fost niște nenorociți și cam așa au și rămas” (Petrencu, Cojocaru, Pădureac, 2014, p. 216).

Devalorizarea generalizată a moldovenilor. Afirmații de genul „*moldovenii sunt invidioși*” sau „*moldovenii noștri sunt trădători*” se întâlnesc frecvent în textele analizate. În condițiile lipsei posibilității de a analiza fenomenul deportărilor (în perioada deportărilor, precum și după revenirea la baștină), ale absenței unui proces de elaborare a deportărilor la nivel colectiv și de identificare a adevăraților responsabili pentru represiuni, trebuiau formulate raționalizări care să clarifice haosul existențial. Devalorizarea compatrioților face parte din mecanismele de apărare, prin care este introdusă o „logică”, chiar dacă aceasta este una greșită. Prin urmare, devalorizarea moldovenilor reprezintă o consecință a neelaborării traumei deportărilor, am spune la modul general. Dar, atunci când ne referim la deportările din RSSM, trebuie să menționăm și faptul că strategia manipulativă a sistemului represiv totalitar își asigură continuitatea și robustețea pentru perioade îndelungate.

Faptul că traumatismul rămâne neelaborat implică mai multe realități psihice: insuficiența travaliului de doliu, incapacitatea distanțării afective de eveniment, blocarea gândirii evenimentului, atașarea trăirilor afective aferente traumei – furie, ură, rușine – de personaje concrete. Atunci când ne-am referit la traumatismul relațional și la fenomenul invidiei în violențele sociale, am accentuat de fiecare dată stratagema sistemelor represive de a actualiza ceea ce conține arhaicul individual și colectiv. Astfel, în urma cercetării, constatăm că „moldovenii” rămân în această poziție devalorizantă în discursul multor persoane deportate. Nocivitatea acestui mecanism de apărare rezidă în faptul că aduce dezavantaje atât persoanei devalorizate, grupului devalorizat, cât și celui care devalorizează. În această ordine de idei, ne permitem să presupunem că astfel de mecanisme păstrează pentru mult timp resurse pentru confuzii identitare, atât la nivel individual, cât și la nivel colectiv, sciziuni în grupuri și comunități.

În același timp, mecanismele de apărare primare, chiar dacă reprezintă un nivel de funcționare mai puțin elaborat, asigură un anumit echilibru psihic, construit din elemente arhaice. În situațiile traumatice, clivajul prin idealizare și devalorizare este puținul pe care îl poate face psihicul pentru a-și menține o anumită funcționalitate. Astfel, clivajul introduce o anumită „ordine”, „structură”, „logică” unor realități traumatice greu de elaborat și de asumat.

Alte mecanisme de apărare care fac parte din categoria defenselor primare, atestate în interviurile cu deportații, sunt *identificarea cu agresorul*, *negarea*, *construirea unui Sine fals*, *idealizarea agresorului*.

Identificarea cu agresorul. Acest mecanism psihic a fost nominalizat ca mecanism de apărare de către S. Ferenczi, atunci când acesta se referea la situațiile de abuz psihologic și sexual asupra copilului: „Personalitatea încă nedevelopată reacționează la dezorganizarea bruscă prin identificare anxioasă. Pentru a se proteja de pericolul adulților necontrolați, copilul trebuie mai

întâi să se poată identifica complet cu aceștia”. A. Freud (1937/2002) va dezvolta ulterior acest mecanism de apărare, mai puțin raportându-l la situațiile traumatice și mai mult la conflictele de dezvoltare ale copilului: „Copilul introiectează un atribut al obiectului temut, ceea ce îi permite să asimileze o experiență angoasantă. Aici, mecanismul identificării sau introiectării este combinat cu un al doilea mecanism important. Intrând în rolul agresorului, asumându-și atributele sale sau imitând agresivitatea sa, copilul se transformă din persoană amenințată în persoană amenințătoare” (p. 110).

În contextul analizei fenomenului deportărilor nu trebuie să ne alarmeze faptul că atât S. Ferenczi (1932/2005), cât și A. Freud (1937/2002) se referă la funcționarea copiilor, iar noi transpunem aceste observații și reflecții asupra tuturor protagoniștilor unei traume istorice. În primul rând, represiunile de tipul deportărilor determină o regresie masivă la trăiri arhaice infantile. În acest context, este necesar să menționăm că infantilizarea individului reprezintă o miză centrală a sistemelor totalitare, acest obiectiv fiind pus în aplicare în contextul deportărilor prin impunerea la neputință și supunere totală. În plus, persoanele deportate, care au oferit interviuri cercetătorilor, erau în momentul deportării la vârsta copilăriei/adolescenței. În această ordine de idei, este important a menționa că atât copilăria, cât și adolescența, din perspectiva de dezvoltare a personalității, reprezintă perioade de vârstă în cazul cărora nu asistăm la cea mai fortificată formă a Eului, această parte a personalității fiind încă în proces de formare.

Totodată, considerăm că identificarea cu agresorul, în forma lui clasică, este mai puțin specifică deportaților care s-au oferit să povestească experiențele legate de deportări. Acest mecanism de apărare, concretizat într-o dimensiune socială, poate fi asociat mai degrabă cu persoanele deportate care s-au declarat – prin poziția lor profesională, ideologică, nomenclaturistă – loiali partidului comunist sau culturii politice proestice după anii '90 și care, bineînțeles, nu s-au alăturat proiectelor de consemnare a mărturiilor.

În cazul persoanelor deportate, identificăm manifestări izolate ale acestui mecanism de apărare, precum cunoașterea foarte bună a limbii ruse ca o modalitate de a se identifica cu agresorul, conform următoarei logici defensive: „*Dacă o să fiu ca ei, voi supraviețui, nu mă vor ataca*”. Unii deportați au preferat să-și povestească mărturiile în limba rusă, alții au vorbit despre faptul că foloseau cunoașterea bună a limbii ruse ca o modalitate de protecție și, tot ca modalitate de protecție, și-au dat copiii la școli de predare în limba rusă: „*Copiii au făcut școală în limba rusă. De ce așa? Pentru că nu se vedeau schimbările astea. Bine am făcut că i-am dat în școală rusă*” (Cojocaru, 2016, p. 159). Deși cunoașterea limbii ruse a fost și o consecință firească a aflării de lungă durată într-un mediu vorbitor de limbă rusă, inclusiv pentru perioada studiilor, totuși în cazul unor deportați această afiliere cultural-lingvistică este pronunțat defensivă, fapt atestat și de

ei înșiși. Alături de afilierea lingvistică la cultura rusă, implicarea activă în activități ideologice era un alt mecanism de apărare pe care tinerii foști deportați îl foloseau în sens defensiv: „*Eu comunistă nu am fost, dar comsomolistă am fost, și eram o comsomolistă activă. Ei nu știau și nici eu nu spuneam la nimeni (că tata a fost în lagăr). Eram secretarul organizației comsomoliste pe brigadă: organizam, cântam... am fost delegată la Congresul la VIII-lea al Comsomolului în Chișinău, când era Lucinschi*” (Cojocaru, 2016, p. 38).

Totuși, prin referințele de mai sus, descriem forme de identificare cu agresorul, care, din perspectiva psihanalitică topologică asupra aparatului psihic (conștient-preconștient-inconștient), se situează inclusiv pe dimensiunile conștient și preconștient, alături de determinismul inconștient. Aici dorim să specificăm că la aspectele mai profunde ce țin de identificarea cu agresorul avem acces, așa cum e și firesc, în contextul curelor psihanalitice, acolo existând posibilitatea investigării unor forme de identificare cu agresorul neconștientizate de către protagonist.

Construirea unui Sine fals. Acest mecanism de apărare este descris de D. Winnicott (1978/2004) și se referă la tendința psihicului de a-și construi un Sine fals ca urmare a unor ingerințe ce vin din partea mediului și nu permit, așa cum spune D. Winnicott, „gestul și replica adecvate” (p. 183). În contexte de viață traumatică, persoana ar putea alege să-și construiască un Sine fals pentru a putea supraviețui. În legătură cu istoria deportărilor, constatăm că uneori constituirea unui Sine fals în sensul „ascunderii” propriei personalități a fost aleasă ca o modalitate de apărare conștientă. Ascunderea destinului de deportat impunea uneori modificarea unor fapte importante ale biografiei referitoare la locul nașterii, studii, etnie. În același timp, ca și în cazul identificării cu agresorul, formele inconștiente ale Sinelui fals pot fi reperate și înțelese în contexte psihanalitice și culturale specifice.

Negarea. Mărturiile deportaților se caracterizează prin pregnanța memoriei traumatice și contactul cu istoria traumatică a deportărilor. Totuși, în rare cazuri atestăm mecanismul negării, care se manifestă în forme specifice. În cazul unor deportați identificăm negarea realităților traumatice prin invocarea unor „beneficii ale deportărilor” – în Siberia au făcut studii, au văzut locuri foarte frumoase, pe care nu le-ar fi putut vedea altfel, și-au călît caracterul: „*Copii mei acum zic așa: «Pe mama a învățat-o viața, din orice situație iese». Nu mă laud, dar eu din orice situație găsesc ieșire*” (Pădureac, 2017, p. 22). Aceste raționalizări-negări, rar identificate în mărturiile deportaților, contrastează cu descrierile majoritare ale unor situații extrem de traumatice. Le denumim raționalizări-negări anume pentru că în discursul deportaților acestea capătă statutul unor mecanisme de apărare de limită, în sensul diferențierii mecanismelor de apărare în mecanisme primare/imature și secundare/mature.

În unele mărturii identificăm relatări care reliefează o mișcare defensivă specifică – negarea

unei situații traumatice și hipercompensarea acesteia prin fantasmarea unei situații de fericire: „Pe la opt seara am ajuns la Călărași și ne-au încărcat în vagoane... Țin minte cum femeile din vagon plâneau... Mai țin minte cum fetele cântau în vagon: «Patru mere-ntr-o basma,/ Eu plec la Moskva,/ Să-mi văd iubita mea». Iată așa cântec... (lacrimi)” (Petrencu, Cojocaru, Pădureac, 2014, p. 22). Acest pasaj scoate în evidență capacitatea psihicului de a nega prin sublimare o situație extrem de traumatică și de a face apel la fantasmarea unor scenarii pozitive.

Idealizarea abuzatorului: „Mi s-a întâmplat o dată în viață, în 1963, lucram deja medic, când am vrut să mă duc în Cehoslovacia... Nu am mai plecat atunci în Cehoslovacia, pentru că nebunul de Hrusciov, în 1965, a unit raioanele; în Moldova a unit raionul Orhei cu raionul Rezina, iar la noi (în Kazahstan) era peste 300 kilometri ca omul să se ducă la raion... „Hrusciov” a fost un bandit, un nimic în comparație cu Stalin” (Petrencu, Cojocaru, Pădureac, 2014, p. 41). Acest tip de idealizare a persoanei lui Stalin este rar identificată în mărturiile deportaților și reprezintă o reminiscență a mecanismului de apărare prin care abuzatorului îi sunt atribuite calități importante. Necesitatea de a idealiza abuzatorul vine din stările de neputință și oroare trăite; în același timp, adularea abuzatorului poate crea iluzia unui sentiment de siguranță.

Violențele sociale perturbă logica și rutina vieții, individul fiind pus în situații existențiale dificil de conținut, ceea ce determină actualizarea unor stări arhaice, inclusiv a unor mecanisme de apărare arhaice. În acest sens, atestăm în mărturiile deportaților mecanisme de apărare arhaice precum clivarea prin idealizare și devalorizare. Aceste mecanisme sunt folosite în încercarea de a găsi o explicație celor întâmplate, precum și pentru a elabora afectele negative. În mărturiile celor deportați, clivajul ia, cel mai des, forma idealizării unui grup etnic, a idealizării unui personaj, a devalorizării unui grup etnic. Prin traumatismele caracteristice, fenomenul deportărilor, ca și alte traume istorice antropogene, a avut un impact considerabil asupra procesului de mentalizare. În acest sens, idealizarea și devalorizarea rămân pentru unii protagoniști ai deportărilor mecanisme predilecte de apărare. În cazul altor deportați – celor care au reușit, în virtutea unor resurse psihice suficiente, să realizeze un proces de mentalizare mai bun – identificăm tendința de reducere a clivajului, gestionarea mai bună a ambivalenței și atribuirea vinovăției pentru deportări regimului represiv stalinist și mai puțin unor indivizi sau categorii sociale concrete: „Regimul comunist este vinovat de toate cele întâmplate...” (Petrencu, Cojocaru, Pădureac, 2015, p. 187).

6.2. Mecanisme de apărare secundare în narațiunile persoanelor deportate

Dintre mecanismele de apărare secundare/mature descrise în literatura de specialitate am identificat în narațiunile persoanelor deportate următoarele defense: activismul și sublimarea.

Activismul este definit drept gestionarea conflictelor psihice sau a situațiilor traumatice

externe prin recurgerea la acțiune, în locul reflecției sau al trăirii afectelor. Această activitate de substituție este defensivă atunci când se află în relație cu conflicte emoționale subiacente. În cazul deportărilor putem diferenția două forme de activism: 1) activism care s-a realizat prin muncă, mai apropiat de valența sublimatorie – „activism – sublimare”; 2) activism în sensul implicării în activități de promovare a ideologiei comuniste – activismul ideologic. Ambele forme de activism își au sorginea în motivația de a găsi soluții pentru a îndepărta afectele și gândurile indezirabile derivate din experiența deportărilor și pentru a supraviețui în noile condiții existențiale.

Chiar dacă activismul îndepărtează subiectul de reflexivitatea și conștientizarea afectelor, acest mecanism de apărare este considerat, mai degrabă, unul matur, pentru că pe dimensiunea comportamentală permite implicarea într-un proces de muncă și creație, care asigură constituirea unui cadru de viață.

În cazul cercetării noastre, atestăm frecvent și activismul ideologic, manifestat prin tendința de a fi „activist” în sensul solicitat de perioada istorică – a fi intens implicat în activități ale organizațiilor de pioneri, comsomoliști, membri de partid: *„M-au ales secretar al organizației comsomoliste la mina 117, eram komsorg în acel an, când au ridicat tineretul la țelină în Kazahstan. Eram secretar comsomolist la o mină mare, aveam peste 200 de comsomoliști în subordine”* (Postică, 2016, p. 118).

Considerăm că în cazul deportaților putem formula următoarele supoziții privind semnificațiile activismului: nevoia de adaptare; nevoia de a demonstra loialitatea față de regim pentru a-și salva viața și familia; evitarea contactului cu resentimentele asociate experienței deportărilor; evitarea trăirilor afective asociate pierderii (depresie, anxietate); manifestarea unor forme mai arhaice ale activismului, apropiate identificării cu agresorul.

În acest sens, este important să menționăm o ușoară deplasare conceptuală în cazul activismului raportat la fenomenul deportărilor din RSSM, întrucât susținem că în acest caz activismul, considerat în literatura de specialitate un mecanism de apărare matur, se apropie de identificarea cu agresorul – un mecanism de apărare primitiv. Bineînțeles, diferențierea metapsihologică a acestor mecanisme nu reprezintă obiectivul lucrării noastre, de aceea doar menționăm despre dinamica transformărilor defensive, despre faptul că o diferențiere categorică a acestora este practic imposibilă.

Sublimarea. Anumite relatări despre creațiile artistice referitoare la experiența deportărilor ne permit demararea unor reflecții privind implicarea acestui mecanism psihic în elaborarea traumatismului deportărilor.

Conceptul de sublimare a fost supus unor remanieri în contextul evoluției continue a gândirii psihanalitice, inclusiv în contextul trecerii de la prima la a doua teorie asupra pulsioniilor.

În perioada primei teorii asupra pulsuniilor, care indica dualitatea *pulsuni sexual-pulsuni de autoconservare*, sublimarea este definită din perspectiva acestei dualități. J. B. Pontalis și J. Laplanche (1990/1994) menționează sublimarea în sens psihanalitic și evocă termenul *sublim*, care ține de domeniul artei și sugerează măreția, elevația, precum și termenul *sublimare*, utilizat în chimie pentru a desemna procedeul prin care un corp trece direct din stare solidă în stare gazoasă. Această transformare a ceva în altceva a stat la baza conceptualizării respectivului mecanism psihic. În 1908, aflându-se încă în perioada primei teorii asupra pulsuniilor, S. Freud (1908/2000) prezintă în lucrarea *Morala sexuală culturală și nervozitatea modernă* (1908) următoarea definiție a sublimării: „Ele [pulsuniile sexuale] pun la dispoziția procesului cultural forțe extrem de mari și aceasta datorită proprietății deosebit de pronunțate de a putea să renunțe la scopul lor fără a-și pierde esențialmente din intensitate. Numim capacitate de sublimare această capacitate de a schimba scopul original sexual cu un altul înrudit cu el, care nu mai este sexual, ci psihic” (p. 15).

Pentru a aborda fenomenul sublimării în contextul deportărilor, ne vom referi la reflecțiile metapsihologice care țin de perioada celei de a doua teorii asupra pulsuniilor, reflectată în lucrarea *Dincolo de principiul plăcerii* (1920). A doua teorie asupra pulsuniilor implică dualitatea *pulsuni de viață-pulsuni de moarte*, Freud fiind inspirat pentru această remaniere de fenomenele distructive din cura analitică, dar și din realitatea obiectivă social-politică – realitățile Primului Război Mondial. Conform acestei teorii, dualitatea viață-moarte reprezintă mișcări psihice centrale și pe parcursul întregii vieți psihicul uman realizează travaliul de intricare/legare a acestor două tipuri de pulsuni. Forma sănătoasă a vieții psihice este cea în care intricarea pulsuniilor presupune predominarea pulsunii de viață, din care face parte și procesul creației, întrucât, conform uneia dintre definițiile freudiene asupra sănătății mintale, aceasta implică capacitatea de muncă, creație și iubire. Utilizând un limbaj nu tocmai psihanalitic, cu intenția de a oferi mai multă claritate asupra acestor teorii, specificăm că pulsunea de moarte ține de toate tipurile de mișcări auto- și heterodistructive. În același timp, pulsuniile de viață implică toate tipurile de efort psihic prin care, în diverse contexte existențiale, este asigurată continuitatea vieții, implicit este asigurată contracararea auto- și heterodistructivității.

Respectiv, odată definitivată a doua teorie asupra pulsuniilor, sublimarea este asociată și acestei conflictualități viață-moarte din psihic și este pusă, conform perspectivei freudiene, în serviciul pulsunii de viață. Astfel, în lucrarea *Disconfort în cultură*, S. Freud (1930/2000) se referă inclusiv la sublimarea agresivității, menționând: „Cultura trebuie să ofere totul pentru a stabili restricții pulsuniilor agresive ale oamenilor, a le diminua manifestările prin formațiuni reacționale psihice” (p. 179).

M. Klein (1937/2011) va adăuga sublimării dimensiunea psihică care ține de nevoia de

reparație, reperând în mecanismul sublimării tendința de a restaura și de a repara obiectul bun, atacat de pulsunile distructive. În opinia kleiniană, creația este legată de accesul la poziția depresivă și de travaliul doliului.

Ulterior, autorii postfreudieni au explorat fenomenul sublimării în legătură cu problematici și fenomene narcisice și perverse, individuale și de grup, reperând și forme negative ale acestui mecanism, în contextul reflecțiilor în cauză fiind propus și termenul de pseudosublimare (Green, 1983 *apud* Sirota, 1998). Pseudosublimarea nu asigură contracararea energiei pulsionale și nici o finalitate utilă din punct de vedere cultural, dar, mai ales, relațional.

Facem prezentarea acestei diferențe dintre sublimare și pseudosublimare în special din intenția de a reveni la fenomenul deportărilor din RSSM și la felul în care pulsionea de viață a fost parte luptătoare a ceea ce numim fenomenul de reziliență. În acest sens, materialul pe care îl identificăm în narațiunile persoanelor deportate îl includem în fenomenul sublimării în sensul freudian inițial de mecanism matur de apărare, care implică efortul de transformare a afectelor, permite deplasarea și valorificarea energiei psihice în scopuri sociale și culturale. Tot în sens freudian, ne raportăm și la felul în care, în contextul reflecțiilor legate de conceptualizarea celei de-a doua teorii asupra pulsionilor, sublimarea implică utilizarea resorturilor psihice pentru contracararea durerii psihice, a agresivității, a furiei, a urii.

Analiza de conținut a mărturiilor de istorie orală relevă prezența creațiilor artistice la tema deportărilor chiar în primul val al acestora. În discursurile deportărilor cel mai pregnant sublimarea se relevă în alcătuirea cântecelor despre deportare.

Sublimarea și evocarea descriptivă a traumatismului

În mărturiile deportaților identificăm cântece cu text descriptiv, în care este prezentat scenariul traumatic cumulativ al deportărilor. Aceste creații simple comportă o semnificație sublimatorie, întrucât presupun o descriere verbală a experienței, o încercare de a controla afectul și de a pune experiența traumei într-o formă artistică:

Într-o noapte și-ntr-un ceas,

În mașină ne-au încărcat,

La gară ne-au deplasat,

În vagon ne-au încuiat.

Trei sutce în gară am stat

Sub lăcată și soldat.

Noaptea trenul a șuierat

Și din gară a plecat.

Mergea trenul șuierând,

*Moldovenii toți plângând,
Ne duceau din gară-n gară.
Și ne-au dus în țări departe
Și hârtia greu răzbate... ” (lacrimi).
(Petrencu A., Cojocaru D.L., Pădureac L., 2014, p. 247).*

Sublimarea și libidinizarea traumatismului

Cântecul pe care îl prezentăm mai jos relevă mișcarea de intricare a pulsioniilor, prin impunerea părții libidinale, fiind introdusă tematica iubirii în scenariul traumatic:

„... țin minte cum fetele cântau în vagon:

*«Patru mere-ntr-o basma,
Eu mă duc la Moskva,
Să-mi văd iubita mea.»*

*Iată așa cântec. ... (lacrimi). Atât țin minte, cum femeile celea oftau, iar tineretul cânta”
(Petrencu, Cojocaru, Pădureac, 2014, p. 22).*

Aceeași tendință sublimatorie de libidinalizare a suferinței o reperăm și într-un alt cântec, în care este relatat travaliul psihic de adaptare la realitatea traumatică, prin care, la finalul cântecului, locul exilului devine unul frumos și primitiv – „Siberia cu flori”. În contextul analizei acestor creații, este important a menționa și despre încercarea de a depăși angoasele legate de incertitudine prin fantasmarea în termeni „frumoși” a locului deportării:

*„La șapte iulie
S-a ’nceput răscoala-n lume.
Pe lume-i aresta
Și la gara, la Reitel îi ducea.
Îi mâna ca pe oi,
Și-i încărcă ca pe boi...*

Of, mama mea!

Of, mama mea!

N-am nici mamă,

N-am nici tată,

Of, mama mea!

(Când ziceau așa – Of, mama mea! – așa plângea norodul, de Doamne ferește! Apoi zicea cântecul):

„N-am nici moși,

N-am nici mătuși,

Numai Siberia cu ruși!”

(Apoi așa plângea):

„N-am nici frați,

Numai pădurea cu brazi!”

(Noi încă nu ajunsesem, dar cântau):

„N-am nici surori,

Numai Siberia cu flori” (Petrencu A., Cojocaru D. L., Pădureac L., 2014, p. 131).

Protagonista interviului are la momentul interviuării 75 de ani, dar reproduce pe de rost versurile cântecului; de asemenea, cântecul este expus într-o formă explicativă, fiind clarificat cum este cântat fiecare cuplet și descrise emoțiile aferente cupletului.

Analizând textele cântecelor despre deportări, constatăm că acestea abordează următoarele teme: momentul deportării și stresul aferent; umilința; traumatismul separării; traumatismul incertitudinii. În același timp, conținutul cântecului scoate în evidență transformările psihice în sensul efortului adaptativ la noile realități existențiale.

Este important a menționa și despre un alt statut al acestor produse artistice create în contextul unui traumatism istoric antropogen, și anume statutul de mărturie. Vom invoca în acest sens prezumția anunțată de Sh. Felman și D. Laub (1992) referitoare la faptul că literatura și arta reprezintă o formă precoce de mărturie, atunci când toate celelalte moduri de cunoaștere a realității traumatice sunt excluse.

Creație atemporală, sublimare și travaliu al doliului

În unul dintre interviurile realizate de către cercetătorii istorici cu persoanele deportate, am identificat un cântec evocat de o persoană deportată, care se aseamănă mult cu unul dintre șlagărele anilor '80, cu titlul „Du-mă în Moldova mea”. Textul cântecului relatat de către persoana deportată este următorul:

„Odată am visat

Că Stalin ne-a furat

Și ne-a lăsat într-o pădure,

Pădurile frumoase,

Bărăci ploșnițoase,

Dar mie altă țară-mi place.

Eu mă rog la nori, la stele,

Eu mă rog la nori, la soare,

Să mă ducă în țărișoara mea.

Că acolo m-am jucat,

*Acolo copilăria mea a fost,
Acolo m-am jucat,
Acolo am cântat ...” (Pădureac L., 2017, p. 274)*

Textul din narațiunea persoanei deportate este identic ca ritm și structură și foarte asemănător textual cu șlagărul anilor '80 „Du-mă în Moldova mea”:

*„Aseară am visat
Că luna m-a furat,
Și m-a lăsat într-o poveste,
Palate de azur,
Lumina multă-n jur,
Dar un alt loc mai drag îmi este.
Un plai unde am crescut, anume,
Îmi este cel mai scump pe lume,
M-am rugat atunci la mare,
La copaci, la flori, la soare,
Să mă ducă-n țărișoara mea.
Du-mă, du-mă-n țara doinelor!
Du-mă, du-mă-n țara florilor!
Du-mă, du-mă-mi zice inima,
Du-mă, du-mă în Moldova mea!”*

Persoana intervievată susține că autorul cântecului ar fi Mihai Dolgan, familia acestuia fiind deportată în aceeași localitate. Autorii șlagărului din anii '80 „Du-mă în Moldova mea” sunt poetul Nicolae Dabija și compozitorul Eugen Doga. Intervievarea urmașilor autorilor cântecului ne-ar oferi posibilitatea accederii la o concretete a fenomenului. Dar în plan ipotetico-interpretativ ne pare importantă însăși continuitatea acestui cântec în mentalul colectiv – din perioada deportărilor în perioada sovietică a anilor '80.

Referindu-ne la relația dintre travaliul doliului și sublimare, precum și la imposibilitatea de a anunța în anii sovietici suferința legată de experiența deportării, putem formula ipoteza că acest cântec, în cazul căruia, chiar dacă nu avem o certitudine a localizării temporale și a paternității, reprezintă un element al travaliului de doliu de lungă durată, implicit de elaborare psihică a traumatismului deportării.

În acest sens, semnificația sublimării pentru fenomenul deportării este apropiată de perspectiva asupra sublimării și a creației prezentată de psihanalistul francez D. Anzieu. În lucrarea *Psihanaliza travaliului creator* (1981), Anzieu afirmă că psihanalistii întotdeauna au fost interesați

să surprindă procesele operațiilor transformatoare: cum se întâmplă transformările prin care sunt asigurate trecerea de la sănătatea mentală la dezordinile psihice și trecerea de la dezordinile psihice la vindecare, aceste treceri rezultând dintr-un travaliu psihic. D. Anzieu descrie trei forme de travaliu psihic: travaliul visului, travaliul doliului și travaliul creației, și susține că visul, doliul și creația au în comun faptul de a constitui niște faze de criză pentru aparatul psihic. Din perspectiva autorului, criza psihică presupune „o răvășire interioară, o exacerbare a patologiei individului, o punere la îndoială a structurilor dobândite, interne și externe, o regresie către niște resurse nefolosite” (p. 58). Psihanalistul francez descrie două posibile finalități ale crizei – finalitatea reușită a crizei, prin care se realizează un nou echilibru, cu o depășire creatoare, sau finalitatea ce presupune pericolul decompensărilor grave, al bolii psihice și somatice și chiar al morții psihice, atunci când regresia găsește doar un spațiu psihic gol, iar resursele pentru o transformare sanogenă sunt insuficiente. Din perspectiva ipotezelor enunțate de D. Anzieu, travaliul psihic de creație, ca și travaliul de doliu, este în legătură directă cu condiția existenței umane, luptându-se cu absența, cu pierderea, cu separarea, cu durerea și asigurând identificarea obiectului iubit și pierdut, pe care îl face să trăiască din nou, activând zone necunoscute ale libidoului, dar și ale pulsionii de moarte. Pentru D. Anzieu o criză presupune un travaliu al doliului și, totodată, un travaliu al creației.

Constatăm că și în cazul deportărilor doliul separării și al pierderii este atașat de un proces de creație, de sublimare. Angoasa, suferința, teroarea, vidul interior pot fi atât de intense, încât creația să apară ca singura soluție alternativă. În acest context, trebuie să menționăm că, dacă S. Freud vorbea despre desexualizare prin sublimare, în cazul traumatismelor vorbim despre detraumatizare prin sublimare.

Realizând această analiză a mecanismelor de apărare identificate în narațiunea persoanelor deportate, ne întrebăm: cum se raportează structura defensivă a individului la procesul de reconciliere? Din punct de vedere psihanalitic, mecanismele de apărare reprezintă o parte fundamentală a aparatului psihic. Oricare ar fi conținutul structurii defensive, aceasta trebuie respectată, întrucât asigură funcționarea psihică și echilibrul psihic într-un moment dat. Însăși sintagma „mecanism de apărare” face referință la această funcție de asigurare a echilibrului psihic, indiferent dacă acest echilibru se înscrie pe o funcționare nevrotică, de limită sau chiar psihotică. Structura defensivă, așa cum s-a constituit ea – preponderent prin mecanisme de apărare primitive sau preponderent prin mecanisme de apărare mature, protejează psihicul de dezorganizări mai dramatice. Din acest considerent, una dintre regulile fundamentale în tehnica psihanalitică este respectarea mecanismelor de apărare. Acestea se vor modifica în timp, prin înlocuirea mecanismelor de apărare primitive cu mecanisme de apărare mature, dacă procesul analitic și situația analitică vor fi asigurate într-un cadru securizant, fiind realizate obiective psihanalitice

precum dezvoltarea capacității de mentalizare, dezvoltarea capacității de autoanaliză și de analiză a realității obiective. Având în vedere în cazul cercetării noastre un fenomen social, vom reitiera că aceste reguli tehnice ce vizează cura psihanalitică sunt relevante și pentru constituirea procesului de schimbare și reconciliere la nivel de comunitate. Consemnând în narațiunile persoanelor deportate mecanisme de apărare primitive, precum idealizarea, devalorizarea, identificarea cu agresorul, trebuie să conștientizăm firescul acestor poziții defensive. Trecerea la o altă modalitate de gândire a realității, implicit prin modificarea structurii defensive, solicită și în cazul traumatismului istoric un cadru securizant, în acest caz constituit prin asistența din partea instituțiilor Statului și a societății civile.

6.3. Tipuri de reziliență în cazul fenomenului deportărilor din RSSM

Identificarea și analiza mecanismelor de apărare, implicit a aspectelor atitudinale și comportamentale ale persoanelor deportate, ne-au permis să avem o perspectivă asupra elementelor constitutive ale fenomenului de reziliență în cazul persoanelor deportate și a comunităților de deportați.

Mai jos ne vom referi la resorturile rezilienței familiale, rezilienței comunitare (Turliuc, Măirean, 2014) și ale rezilienței spirituale în contextul deportărilor din RSSM.

Reziliența familială

Solidarizarea familiei. În narațiunile persoanelor deportate, familia este prezentată drept resursa centrală de supraviețuire. Astfel, în toate interviurile analizate remarcăm că unul dintre obiectivele centrale formulate în contextul adaptării la noile condiții ale deportărilor era menținerea familiei împreună.

Persoanele deportate relatează că membrii familiei recurgeau inclusiv la strategii periculoase pentru a recupera unitatea familiei: „*Mama, când a aflat unde suntem, și-a pierdut cunoștința. A întrebat unde e raionul nostru, cel din adresă. Era alături de raionul Iurghinsk (unde au fost repartizate mama și sora Maria). Mama a aflat și a fugit la noi, noaptea cu vagoanele încărcate cu lemn de pădure. Se putea spune că a fugit de lucru! Asta nu trebuia, era periculos. Când trecea eșalonul cu bârne pe pod, știți, când trenul trecea mai încet, ea s-a agățat de tambur și a mers spre sud, spre noi. Avea la ea scrisoarea cu adresa noastră... Mama povestea apoi că se temea să nu o prindă; peste tot erau soldați cu automate. Când a ajuns mama la noi, eu eram în drum, mă jucam în colb ca copiii. Seara au venit și ceilalți. Pe urmă a venit comandantul: «Mî vas budem suditi!»» (Petrencu, Cojocar, Pădureac, 2014, p. 60).*

Faptul întregirii familiei oferea posibilitatea asumării în comun a unui parcurs de recuperare în locurile exilului: „*Tata m-a luat și pe mine la lucru; frații mei mai mari, Tolea și*

Vanea, lucrau și ei cu tata. Eram o forță familia noastră, eram un nucleu de meșteri” (Cojocaru, 2016, p. 284).

Unii descendenți intervievați relatează despre faptul că bunicilor bărbați le-a fost mai greu în condițiile deportărilor, pentru că procedura represiunilor implică separarea bărbaților de familie și amplasarea acestora în lagăre de muncă. Astfel, descendenții presupun o legătură importantă între faptul că bunicii au fost separați de familie și sechelele deportărilor – bunicii care au fost privați de mediul familial au venit cu sechele emoționale mai grave: „*Pe bunica dragostea mamei a protejat-o, faptul că au fost toate împreună. Bunicul a fost deportat singur, într-o țară străină. Bunica avea cu cine să schimbe o vorbă, dar bunelul nu*”.

Pre existența unui atașament durabil în cadrul familial. În toate interviurile analizate identificăm descrierea unor relații familiale ce evocă trăsături ale atașamentului securizant, care s-a dezvoltat atât în cadrul relației părinte-copil, cât și în cadrul relației dintre frați. Tindem să avem încredere în aceste interpretări ale persoanelor deportate, întrucât acest fapt ține și de specificul epocii – de faptul prevalenței familiilor numeroase, în care individul avea un sentiment sigur de apartenență la o familie mare, la un neam.

În legătură cu reziliența familială, care este descrisă plener în toate interviurile cu persoanele deportate, vom face referință la teoriile psihanalitice care relatează despre rolul obiectului salvator în traumatism. Prin urmare, un factor important în procesul de supraviețuire psihică și rezistență într-o alienare colectivă este capacitatea individului de a păstra un spațiu subiectiv propriu, care poate fi construit, de exemplu, pe grija față de cei apropiați, față de copii. J. Baranger (1987 *apud* Amati Sas, 2002) menționează că obiectul care trebuie salvat nu poate fi reprimat sau refulat în perioada traumatică, iar prezența lui poate da sens prezentului sau viitorului în situația traumatică, întrucât o caracteristică centrală a traumatismului se referă la lipsa de sens. În consecință, resursa psihologică de bază o constituie legăturile externe și obiectele interne care rămân vii în atmosfera mortiferă a traumatismului.

Astfel, într-o situație de traumă socială, de confuzie existențială, grija pentru Celălalt reprezintă o importantă resursă de reziliență, dat fiind faptul că organizarea grijii pentru Celălalt introduce sens într-o situație de alienare colectivă. Nevoia de a avea grijă de Celălalt se prezintă în istoriile deportaților în ambele direcții generaționale – dinspre părinți spre copii și dinspre copii spre părinți: sensul părintelui era salvarea copilului, iar pentru copii sensul era revederea tatălui, reîntregirea familiei, ajutorarea părinților.

Figuri parentale puternic investite. În narațiunea persoanelor deportate figurile parentale sunt reprezentate ca personaje puternice, integre psihic, ca un important factor de protecție. În toate interviurile analizate figurile parentale sunt descrise în termeni pozitivi. Considerăm acest

fenomen parte din mecanismul defensiv de idealizare, iar acest tip de idealizare – o resursă importantă de reziliență pentru persoanele deportate.

Descrierea idealizată a persoanelor de referință, în mod special a părinților, reprezintă o realitate identificată și în cazul altor traume istorice și face parte din specificul defensiv în acest gen de traume. Fără a ne implica în polemici privind sursa acestor descrieri – că este una fantasmată sau una obiectivă, trebuie să menționăm că prezența figurii parentale puternic și pozitiv investite este conturată de către persoanele deportate drept o resursă centrală de reziliență. Anume prin acest specific identificat în cazul deportărilor vedem fluiditatea statutului idealizării. Gândită din punct de vedere metapsihologic și identificată clinic-empiric în spațiile de patologie psihică – astfel fiind considerată un mecanism de apărare primitiv, idealizarea devine un element constitutiv al unei forme de reziliență, într-un anumit context psihic și istoric.

Legenda familiei și asigurarea continuității istoriei familiale. Deportajii aveau grijă să povestească istoria familiei și să mențină intact din punct de vedere psihologic statutul familiei și al membrilor ei. În contextul deportărilor, cel mai des deceda sau se pierdea legătura cu părintele de sex masculin, întrucât tații erau separați deseori de familii în drum spre Siberia și erau duși în lagăre. În acest caz, celălalt părinte păstra continuitatea relației prin scrisori și prin povestiri despre părintele absent.

Rolul Celuilalt în reziliență este clarificat și prin invocarea conceptelor de *atașament sigur* (J. Bowlby, 1979/2016) și *încredere fundamentală* (E. Erikson, 1963/2015). Atașamentul sigur și încrederea fundamentală se dezvoltă în condițiile unei relații și ale unui mediu suficient de bune, în care copilul reușește să trăiască încredere, siguranță, continuitate alături de părinte sau îngrijitor. Aceste realități psihice pun bazele încrederii în sine și ale încrederii în relația cu persoanele semnificative, facilitând interiorizarea unor obiecte interne bune, care vor avea ulterior rolul de reper intern fără prezența fizică a Celuilalt. Aceste două concepte – atașamentul sigur și încrederea fundamentală – se referă la realități psihice care se construiesc în primii ani de viață, iar atunci când se reușește interiorizarea lor ca trăire permanentă, acestea servesc drept resursă psihoemoțională importantă pe parcursul întregii vieți.

Reziliența comunitară

În continuare vom prezenta câteva fragmente din interviurile cu persoanele deportate, care relatează despre felul în care comunicarea și solidarizarea în cadrul comunității au reprezentat o resursă de reziliență pentru persoanele deportate.

Ajutorul în interiorul grupului de deportați: „În tren m-am îmbolnăvit de friguri... Țin minte, când am deschis ochii, totul era galben și nu vedeam nimic, și plângeam că vroiam păpușa. Mama ședea la capul meu și plângea, și femeile au rupt de la cămeșă, de la poale, care s-a nimerit

că era mai îmbrăcat ..., și mi-au făcut o păpușă de petece și aceea a fost prima și ultima jucărie pe care am avut-o în viața mea. Păpușa ceea din petece! O țineam în mână și n-o dam nimănui” (Pădureac, 2017, p. 230).

„Vreau să vă spun că fetele mai mari ca noi, de 16-17 ani, erau ca mamele pentru noi: ne împloteau cosițe, ne controlau lecțiile, ne învățau să avem grijă una de alta. Aveau grijă de noi, nu au făcut «dedovcina» cu noi! Toți copiii eram din familiile de deportați” (Petrencu, Cojocaru, Pădureac, 2014, p. 183).

Ajutorul din partea băștinașilor din locurile deportării: „Aveam noroc de rușii băștinași, care se îndurau și ne dădeau câte o bucată de pâine sau un cartof, un morcov fiert, pește. Oamenii simpli ruși nu sunt vinovați cu nimic, vina o poartă Stalin și călăii lui, care și-au bătut joc de lume. Și rușii ăștia, săracii, nu trăiau bine, duceau aceeași povară ca și noi, dar erau de ajutor, săreau la nevoile și greutățile noastre” (Petrencu, Cojocaru, Pădureac, p. 211).

Ajutorul din partea rușilor deportați în anii '30: „Într-o zi a venit o femeie, cheochea Sașa, ca azi o țin minte. Ea avea cinci copii ai ei, bărbatul i-a murit în război și ea a mai luat trei copii, le ziceau «deti voinî» – umblau din sat în sat și care îi lua, care nu prea îi jelea, care numai le da o bucățică de ceva, o cană de lapte și o cartofă, că nu-i putea ajuta. Ea a oprit trei, trei băieței a oprit, a zis că unde or muri ai ei, or muri și aceia. Erau de seama noastră și mai mititei, ei nu țineau minte de unde-s, știau numai că i-au bombardat în tren, s-au pierdut de părinți și ea i-a luat la dânsa. Ea nu era din Moldova, prin '27 au ridicat-o de pe la Leningrad. Să vă spun că a venit ea la noi și zice: «Tasea, ia copiii, că ai să îngheți și hai la mine!» Dar, mama, de-acum oleacă răzbire rusa, zice: «Tu ai opt copii și tu ești al nouălea, și cu noi vom fi 12!». «Vot budem 12 i proriomsea» – a zis ea atunci” (Pădureac, 2017, p. 27).

Deportările fac parte din categoria *traumelor antropogene*, denumite astfel dat fiind faptul că acțiunea traumatogenă este gândită și pusă în act de către un personaj uman. Analiza interviurilor cu personale deportate ne sugerează că resorturile rezilienței sunt, la fel, *antropogene*, în sensul în care din perspectivă individuală, familială și comunitară, investirea în Celălalt ca personaj real sau ca obiect intern reprezintă un factor central în supraviețuirea psihică.

Reziliența spirituală

Prin sintagma „reziliență spirituală” ne referim la resursele care au venit din spațiul cultural și spațiul religios. Persoanele deportate relatează despre menținerea contactului cu reperele culturale în locurile exilului. Cele mai multe se referă la perpetuarea tradițiilor în locurile deportării (sărbătorirea Paștelui și a altor sărbători religioase, naționale, respectarea tradițiilor naționale).

Reziliența prin religie. Analiza interviurilor realizate cu persoanele deportate relevă că recursul la religie a reprezentat o resursă centrală de reziliență pentru o bună parte dintre cei

deportați. Vom prezenta câteva ipoteze din literatura psihanalitică privind statutul religiei pentru psihicul uman și câteva exemple referitoare la felul în care această resursă psihică este utilizată de psihic în contextul regimurilor represive.

S. Freud vede religia ca parte a patrimoniului cultural al omenirii, ca parte importantă a civilizației care a permis gestionarea instinctelor arhaice, distructive ale individului. Dar, în același timp, asociază credința în Dumnezeu cu neajutorarea infantilă, cu nevoia de a fi în contact cu o autoritate atotputernică care va diminua angoasa existențială a individului. În lucrarea *Viitorul unei iluzii*, S. Freud (1927/2000) susține că religia este o iluzie, desigur, necesară din punct de vedere istoric, dar care trebuie să cedeze locul rațiunii și științei în epoca modernă.

Violența spațiului totalitar – o realitate „de negândit”. Această logică psihanalitică freudiană, conform căreia religia trebuie să cedeze locul rațiunii și științei, a fost anulată peste câțiva ani prin instaurarea regimurilor totalitare, care au reprezentat ele însele spații de anulare a gândirii, de pervertire a gândirii, spații de teroare și violență: închisorile comuniste, zonele deportărilor, lagărele de concentrare – spații în care erau materializate realități imposibil de gândit și de tolerat psihic (Kaës, 1989; Kogan, 2007; Puget, 1989; Gampel, 2003; Bohleber, 2007; Volkan 2007, 2021; Segal, 1997; Fonda, 2017).

Studiile de istorie orală și de cercetare calitativă relevă că teroarea creată în dictatură pune individul în contact cu lucruri de negândit, iar recursul la religie devine o soluție importantă de reziliență (Talaban, 2007; Clit, 2010). Acest lucru este confirmat și prin cercetarea mărturiilor persoanelor deportate din RSSM: „*Tata tare credea în Dumnezeu, el zicea așa: «Pe mine Dumnezeu m-a scăpat de vișcă...»*” (Pădureac, *Arhivele memoriei*, vol. II, tom II, p. 15). Aproape în toate mărturiile deportaților constatăm că în noaptea deportării, într-o situație de confuzie și incertitudine, aceștia au luat cu ei obiecte de cult religioase: „*Fiecare a avut acolo o icoană luată de acasă. Mama, la fel, a avut o iconiță mică. Mama s-a întors cu icoana de acolo. Știți, când a murit mama, a dispărut iconița ceea și tare ne pare rău, căci toată Siberia a fost icoana ceea cu noi*” (Petrencu, Cojocar, Pădureac, p. 224).

Importanța reperelor spirituale este consemnată și de istorici. În acest sens, istoricul L.D. Cojocar (2014) menționează: „*Iconițele, Biblia, Cartea cu rugăciuni, cruciulița de la gât – sunt cele care apar sistematic în textul narațiunii, cât și în documentele însoțitoare ale acestora. Deportării manifestă o credință profundă în Dumnezeu, cinstesc cu sfințenie sărbătorile religioase, țin rugăciunile, sărbătoresc Paștele, urmează obiceiurile creștinești de logodnă, botez și înmormântare a celor decedați pe tot parcursul exilului, în pofida riscului de a fi descoperiți și pedepsiți, mai ales cei condamnați pe motive religioase*” .

Evident, rutina existențială prin practici religioase prezente era încetățenită și până la

momentul deportării, dar la locul deportării, în mod special, contactul cu credința le-a permis oamenilor să supraviețuiască fizic și psihic.

Deportările martorilor lui Iehova din RSSM. Atunci când ne referim la narațiunile martorilor lui Iehova deportați în 1951, constatăm că recursul la religie reprezintă pentru această categorie de deportați o resursă prioritară de reziliență și are un specific aparte. Identificăm în narațiunile acestora referiri nu doar la practicile private, cum ar fi rugăciunea sau meditația, ci și la practici active, comunitare – de întrunire, de copiere a textelor religioase, de diseminare a literaturii și a informației.

În ceea ce privește atitudinea față de realitățile traumatice și față de nedreptate, constatăm anumite caracteristici specifice reprezentanților respectivei confesiuni în sensul acceptării acestui traumatism ca rezultat al voinței lui Dumnezeu – multă smerenie, anumite raționalizări religioase, încercarea de a găsi beneficii spirituale: „*Niciodată n-am auzit părinții să vorbească despre puterea sovietică, erau fericiți în credință și tata întotdeauna spunea: Conducătorii aceștia sunt aranjați de la Dumnezeu, da'noi suntem fericiți că am venit aici să predicăm, să trăim și să ne vadă [și alții] purtarea noastră...*” (Petrencu, Cojocar, Pădureac, 2015, p. 90).

Interpretări psihanalitice contemporane asupra fenomenului credinței

Aria intermediară a psihicului și fenomenul religios. În a doua jumătate a secolului al XX-lea psihanaliztii gândesc dintr-o perspectivă diferită de a lui S. Freud sentimentele religioase, sursa de inspirație pentru unele ipoteze fiind textele lui D. Winnicott, care nu se preocupă de religie, dar elaborează concepte ce au permis să fie formulate noi ipoteze referitoare la sentimentul religios. D. Winnicott (1967/2006) vine cu o nouă paradigmă asupra reprezentării realității. El introduce, pe lângă realitatea internă și realitatea externă, o a treia realitate – aria intermediară a experienței. Pentru D. Winnicott, individul sănătos psihic trăiește în trei arii – realitatea internă, realitatea externă și realitatea intermediară, aceasta din urmă fiind aria creației, a imaginației, a lucrurilor ce pot fi doar imaginate, dar nu pot fi controlate, o zonă a incertitudinii, dar și a capacității de a suporta incertitudinea, deci o arie a paradoxurilor psihice sănătoase.

Capacitatea de iluzie psihică și fenomenul religios. D. Winnicott modifică și statutul iluziei psihice, atunci când susține că la începutul vieții trăim în relația cu obiectul matern stări de omnipotență și de iluzie pozitivă, ca rezultat al simbiozei mamă-copil și al îngrijirii suficient de bune. Deci, capacitatea de iluzie, asociată uneori și cu sentimentul religios, care se dezvoltă grație omnipotenței infantile create în relația cu mama, este fondatoare pentru narcisismul uman, dar este fundamentală și pentru capacitatea individului de a se afla în spațiul intermediar – și această experiență specifică ariei intermediare nu o punem la îndoială. În omnipotența infantilă a bebelușului, acestuia i se oferă iluzia că există o realitate ce corespunde propriei lui capacități de

a crea. Obiectul tranzițional și fenomenele tranziționale reprezintă începutul a ceea ce va fi întotdeauna important pentru ființele umane, adică o arie neutră de experiență care nu va fi pusă la îndoială.

Valorificând conceptele winnicottiene de obiect tranzacțional, arie intermediară, fenomen tranzacțional, A.-M. Rizzuto (1981) afirmă că Dumnezeu este creat din experiența individului privind comunicarea cu alte obiecte – părinți, bunici, frați, surori, unitatea familială extinsă, clasa socială căreia îi aparține individul, religia și alte subculturi. Autoarea susține că această experiență a ceva fundamental, ce nu poate fi pus la îndoială, o avem în psihicul nostru și va fi actualizată în anumite momente: „Dumnezeu, ca un ursuleț de pluș părăsit, este lăsat într-un cotlon de mansardă, după toate aparențele uitat. Un deces, o mare suferință sau o mare bucurie îl pot aduce înapoi pentru o îmbrățișare ocazională sau pentru maltratare și respingere, după care este din nou dat uitării” (p. 197).

Studii internaționale referitoare la fenomenul de reziliență în perioada comunistă

În acest scurt recurs ne vom referi la câteva studii dedicate rezilienței în contexte represive, realizate în România, Kalmâkia și Rusia.

Pentru România, unul dintre cazurile de cea mai mare rezonanță este cel al închisorii de la Pitești, fiind relevantă, în acest sens, cercetarea psihanalistei I. Talaban (2007) *Teroare comunistă și rezistență culturală. Experimentul Pitești*. Analizând mărturiile deținuților politici trecuți prin Experimentul Pitești, I. Talaban identifică recursul la religie ca un mecanism privilegiat de apărare în procedura de supraviețuire psihică, în condițiile în care deținuții erau intelectuali, oameni de știință, lideri de opinie, majoritatea dintre ei cu educație laică. Și totuși, foștii deținuți politici, în momentul interviului, au convingerea intimă că-i datorează supraviețuirea lui Dumnezeu. În cadrul procedurii de reeducare de la Pitești, deținuții erau aduși nu doar la stări de neputință și durere fizică, ci și la stări care presupuneau riscul unei dezorganizări psihice și morale, fiind impuși să-și defăimeze părinții, prietenii, mentorii – această procedură perversă fiind cel mai dureros de îndurat. În mod paradoxal, susține I. Talaban, acest tip de tortură a avut efectul contrar, facilitând, la majoritatea celor trecuți prin Pitești, o revelație a sacrului. Ipotezele formulate de cercetătoare în privința acestui fenomen se referă la regresia psihică masivă care se întâmplă în situațiile existențiale de limită, manifestată prin identificarea cu reprezentarea lui Hristos, ca personaj el însuși supus torturii pentru credința sa, precum și cu imaginea parentală și conținătoare a autorității divine.

Un alt eveniment traumatic înscris în perioada comunistă din România a fost deportarea etnicilor germani în URSS în anul 1945. Cercetătoarea L. Betea (2012) se referă la fenomenologia rezilienței prin termenul de „pattern al supraviețuitorului deportărilor”, invocând reperatele

creștinești drept una dintre resursele reziliente centrale: „Porunci ale creștinismului precum «iubește-ți aproapele ca pe tine însuși» sau «iartă greșelile tale, căci și ție ți se vor ierta atunci multe» – le-au modelat definitiv atitudinile și opiniile” (p. 27).

În legătură cu deportările staliniste din Kalmâkia, E. B. Gucinova (2009) spune că pentru kalmâcii deportați și copiii acestora învățarea limbii ruse a însemnat supraviețuirea fizică, inițial fiind incapabili să se angajeze la muncă, pentru că nu știau limba rusă. Ulterior, învățarea și preluarea identității lingvistice ruse au însemnat și o încercare de reabilitare socială și de îndepărtare de identitatea stigmatizată.

Referindu-se la intelectualii ruși deportați în Gulag în perioada represiunilor staliniste, T. Pușkariova (2020) vorbește despre literatură ca factor de protecție a intelectualilor aflați în condiții extreme, atât din punct de vedere fizic, cât și narcisic, fiind supuși umilințelor din lagărele staliniste. La fel, Pușkariova, ea însăși descendentă din părinți și bunici deportați și exterminați în Gulag, menționează despre faptul că feminitatea și maternitatea au supraviețuit grație transmiterii transgeneraționale a unor obiecte materne suficient de bune în psihicul individual și în cultură; astfel, chiar și în condiții de lagăr, oamenii țineau neapărat să păstreze și să perpetueze tradițiile de familie.

În urma analizei mărturiilor persoanelor deportate, constatăm prezența unor patternuri de reziliență similare altor grupuri de supraviețuitori ai regimurilor totalitare. În acest sens, ne vom referi la patternuri generale, care țin de resursele individuale și grupale valorificate în condițiile existențiale de limită. În această ordine de idei, identificăm anumite patternuri regresive în sensul benefic al acestei mișcări (de exemplu, recursul la religie este considerat de unii psihanalisti, precum S. Freud, un gest regresiv infantil, pe când alți psihanalisti, precum D. Winnicott, îi atribuie și semnificații pozitive). De asemenea, constatăm patternuri reziliente culturale și spirituale ce fac trimitere la valorificarea activă a patrimoniului valoric al omenirii în contexte existențiale de limită. Prin urmare, capacitatea persoanei de a valorifica resursele culturale și spirituale reprezintă o resursă psihică importantă de supraviețuire.

6.4. Concluzii la capitolul 6

1. Dinamica defensivă inconștientă identificată în cazul fenomenului deportărilor include atât mecanisme de apărare primare, cât și mecanisme de apărare secundare. Dintre mecanismele de apărare primare anunțate în literatura de specialitate, în cazul deportărilor prevalează idealizarea și devalorizarea și se atestă printr-o frecvență mai scăzută identificarea cu agresorul, construirea unui Sine fals, negarea. Dintre mecanismele de apărare mature, cel mai frecvent sunt atestate activismul și sublimarea. Formele de activism reperate în narațiunea persoanelor deportate sunt

activismul sublimatoriu și activismul ideologic. În ceea ce privește aspectul sublimatoriu, decelăm cântecul ca formă de creație, în care găsim forme de libidinizare a traumatismului.

2. Reziliența familială identificată în cazul fenomenului deportărilor este constituită din realități care se referă la solidarizarea familiei, păstrarea legăturii cu familia extinsă, asigurarea unei istorii a familiei în care să predomină continuitatea spațiului familial și imaginea pozitivă a familiei. Aceste forme de reziliență familială sunt determinate de condiții preexistente deportărilor, precum calitatea atașamentului intrafamilial și interiorizarea obiectelor parentale bune.

3. Reziliența comunitară identificată în cazul fenomenului deportărilor este definită prin următoarele dimensiuni: solidaritatea și ajutorul din partea unor consăteni; ajutorul din partea băștinașilor din locurile deportării; ajutorul reciproc în cadrul grupului de deportați.

4. Reziliența spirituală identificată în cazul fenomenului deportărilor este definită prin următoarele dimensiuni: repere existențiale pozitive interiorizate în cadrul familiei până la declanșarea traumatismului; menținerea contactului cu reperele spirituale; menținerea contactului cu reperele culturale; perpetuarea tradițiilor în locurile deportării.

5. După cum relevă studiile psihanalitice, individul traumatizat va face apel la experiența pozitivă pe care a avut-o în trecut cu personajele semnificative. Aceste mecanisme psihice pot fi caracterizate de unii psihanalști prin recursul copilului la gândire magică (Freud) sau ca o formă creativă și matură de a accesa o dimensiune psihică fundamentală a funcționării psihice – aria intermediară, capacitatea sănătoasă de iluzie, capacitatea de individualizare.

6. Individul plasat într-un context de teroare face apel la resursele culturale și spirituale proprii, dar și ale umanității, actualizându-le ca resurse de reziliență. Ca și contrareacție valului de dezumanizare ce intervine prin realitățile regimului totalitar, psihicul individului reacționează prin nevoia de a se pune în contact cu repere morale și spirituale, iar această actualizare a părții umane din istoria umanității este accesibilă inclusiv prin recursul la religie.

CONCLUZII GENERALE ȘI RECOMANDĂRI

Demersul nostru de cercetare vizează fundamentarea teoretică, metodologică și empirică, din perspective psihosocială și psihanalitică, a fenomenului deportărilor din RSSM. Respectiv, rezultatele științifice, de ordin conceptual-teoretic, metodologic și empiric, sunt sintetizate în următoarele concluzii generale:

1. A fost realizată clarificarea nosologică și fenomenologică a traumei psihice și a traumei istorice, fiind urmate tradițiile teoretice psihanalitice și socioculturale contemporane. În acest sens, în lucrarea noastră trauma istorică este definită în termenii incapacității de reprezentare a faptului traumatic la momentul întâmplării acestuia, atât la nivel individual, cât și la nivel social, respectiv, retrospectivitatea elaborării traumatismului fiind considerată o caracteristică centrală a acestuia. În această ordine de idei, accesul la realitatea obiectivă și subiectivă a traumatismului istoric implică valorificarea memoriei traumatice, prin care avem posibilitatea de a vedea cum este reprezentată trauma în narațiunile supraviețuitorilor, cum este transmisă experiența și ce se întâmplă în procesul de transmitere a acestei memorii. Referindu-ne la caracterul antropogen al traumei istorice, menționăm că trauma istorică implică un eveniment colectiv marcat de violență socială, în contextul căruia în calitate de factor traumatogen figurează o entitate umană – individ, grup, instituție, ideologie totalitară gândită și implementată de indivizi umani. Astfel, antropogenismul traumei istorice reprezintă un factor important în punerea traumei istorice în latență prelungită, crearea și menținerea zonelor „mute”.

2. A fost elaborat un cadru teoretic extins privind traumatismul istoric, în interiorul căruia clarificarea conceptului de traumă istorică a avut continuitate în sintezele și elaborările conceptuale referitoare la fenomenul transmiterii inter- și transgeneraționale a traumatismului și la fenomenul rezilienței. Astfel, în lucrarea noastră definim transmiterea inter- și transgenerațională a traumatismului istoric în termenii dinamicii longitudinale inerente faptului traumatic istoric, în care sunt implicați factori conștienți și inconștienți de natură psihoemoțională, socială și culturală. Din aceeași perspectivă a dinamicii de lungă durată a traumatismului, transmiterea inter- și transgenerațională este parte integrantă a procesului de doliu, care cuprinde mai multe generații. În acest sens, travaliul individual și colectiv de doliu reprezintă efortul de creare a reprezentărilor individuale, sociale și culturale asupra traumatismului istoric. Tematica rezilienței se înscrie în perspectiva complexă asupra traumatismului istoric, de la care pornim în cercetarea noastră, urmând constructul conceptual „traumatism – transmitere – reziliență”. Ca urmare a sintezelor și a analizei realizate, definim reziliența prin multitudinea patternurilor conștiente și inconștiente de adaptare la traumatism, de valorificare a resurselor intrapsihice și interpsihice în contextul traumatic și de dezvoltare a personalității în perioada posttraumatică.

3. A fost valorificată științific relația dintre psihanaliză, științele socioumane și cercetarea calitativă. Astfel, au fost reperate și analizate afinitățile dintre psihanaliză și științele socioumane, fiind accentuate în mod special punctele de convergență dintre psihanaliză și istorie. În scopul clarificării cadrului epistemologic psihanalitic, a fost analizată definiția tridimensională a psihanalizei – ca procedeu terapeutic, ca metodologie de cercetare și ca teorie asupra psihicului. Valorificând dimensiunea epistemologică a psihanalizei, a fost clarificată relația dintre psihanaliză și cercetarea calitativă, fiind analizate conceptele psihanalitice relevante paradigmei calitativiste de cercetare – asociere liberă, atenție flotantă, conținut latent, conținut manifest, transfer și contratransfer. În acest sens, manifestarea și valorificarea trăirilor contratransferențiale în cercetarea calitativă a reprezentat subiectul central al acestor fundamentări.

4. Sub aspect metodologic, a fost elaborat un demers de cercetare a fenomenului deportărilor din RSSM, în baza paradigmei calitativiste. Fiind gândită în termenii construcționismului social și ai interacționismului simbolic, cercetarea calitativă asigură un cadru epistemic pertinent și sigur pentru analiza în profunzime a fenomenului studiat. Astfel, decelarea reprezentărilor respondenților asupra aspectelor studiate, identificarea și analiza fenomenologiei relaționale în spațiul de cercetare, valorificarea subiectivității cercetătorului și respondentului – sunt câteva dintre oportunitățile de cercetare oferite de paradigma calitativistă. Demersul metodologic a inclus date primare și date secundare, eșantionul care a furnizat datele fiind alcătuit din trei grupuri de respondenți – persoane deportate, descendenți ai persoanelor deportate, cercetători implicați în realizarea interviurilor cu persoanele deportate. Diversitatea datelor și a grupurilor de respondenți ne-a permis asigurarea condiției de triangulare și, totodată, extinderea posibilităților de analiză și conceptualizare a dimensiunilor psihosociale defnitorii pentru fenomenul deportărilor din RSSM.

Sub aspect empiric, au fost formulate obiective referitoare la analiza dimensiunilor traumatice, transgeneraționale și reziliente, defnitorii pentru deportările din RSSM. Investigarea acestor dimensiuni a inclus și o intervenție epistemică transversală care s-a referit la cercetarea trăirilor psihoafective ale cercetătorilor implicați în proiectele de istorie orală. Rezultatele obținute ca urmare a operaționalizării acestor obiective de cercetare ne-au permis formularea următoarelor concluzii:

1. Fenomenul deportărilor staliniste din RSSM comportă traumatisme multiple, acestea înscriindu-se pe dimensiunile fizică, narcisică, relațională, într-un cadru temporal de lungă durată. Deportările prezintă caracteristici similare fenomenului de traumă cumulativă, caracterizându-se printr-o traumatizare longitudinală repetată, ca urmare a contextului social-politic care a extins perioada de statuare a persoanelor deportate într-un rol social investit negativ. Respectiv,

traumatismele narcisic și relațional s-au extins ca trăire psihică peste perioada cronologică a deportărilor, prezentând o dinamică de lungă durată, în virtutea unei perioade de latență prelungită a traumatismului.

2. Au fost analizate valențele narcisice în cazul deportărilor din RSSM, fiind elaborat conceptul de „traumatizare narcisică”. Dimensiunea narcisică în cazul traumatismului deportărilor a implicat fenomene psihosociale care au afectat reprezentarea de sine a individului și locul narcisic al individului în câmpul social. Traumatismul narcisic a presupus, la nivel social, fenomenul stigmatizării, pe care l-am diferențiat în „stigmatizare oficială” și „stigmatizare neoficială”. Conform conceptualizărilor noastre, stigmatizarea oficială reprezintă metodologia oficială represivă și este parte din discursul ideologic argumentativ al represiunilor, iar stigmatizarea neoficială reprezintă un discurs cu tematici arhaice și este rezultatul regresiei masive a grupului aflat în condiții existențiale de limită și de propagandă.

3. Traumatismul fenomenului deportărilor din RSSM, elaborat în cadrul cercetării, este definit și prin valențele sale relaționale, reprezentând un traumatism relațional care a determinat schimbări majore în climatul psihologic al grupului. Rezultatele cercetării noastre scot în evidență tematici care construiesc discursul referitor la trauma relațională: invidia și trădarea consătenilor, responsabilizarea consătenilor pentru fenomenul deportărilor, pierderea încrederii în relațiile umane. Aceste constructe ale traumatismului relațional sunt derivate din metodologia represivă, care a valorificat animozitățile sociale, fiind actualizate, în context regresiv și de manipulare a grupului, tendințele paranoid-schizoide de funcționare la nivel individual și grupal. În vederea analizării dinamicii intergrupale în contextul deportărilor din RSSM, a fost valorificată teoria postkleiniană privind pozițiile psihice și teoria psihosocială privind perversitatea relațională. În consecință, au fost elaborate conceptele de poziție paranoid-schizoidă activă și poziție paranoid-schizoidă pasivă, definitorii pentru fenomenul deportărilor din RSSM, fiind conceptualizată și o analiză a câmpului social al deportărilor din RSSM din perspectiva modelului grupal constituit pe mize perverse.

4. Memoria traumatică a deportărilor din RSSM a fost analizată și în contextul cercetării trăirilor psihoafective ale cercetătorilor implicați în proiectele de istorie orală. Rezultatele cercetării relevă că cercetătorii sunt în contact atât cu informația factuală, cât și cu informația afectivă inerentă interviului de cercetare. Trăirile psihoafective ale cercetătorilor implicați în realizarea interviurilor cu persoanele deportate corespund caracteristicilor reacțiilor contratransferențiale, așa cum sunt prezentate acestea atât în literatura psihanalitică, cât și în studiile de istorie orală și cercetare calitativă care valorifică subiectivitatea cercetătorului. Respectiv, în ceea ce privește aspectul contratransferențial, au fost identificate următoarele

categorii de manifestări: somatice, afective, comportamentale, onirice, acestea acoperind întreaga paletă a topologiei psihanalitice asupra psihicului (conștient, preconștient, inconștient). Trăirile contratransferențiale ale cercetătorului implică eforturi suplimentare, din punct de vedere cognitiv și afectiv, pentru asigurarea cadrului cercetării, dar permite, în același timp, extinderea reprezentării științifice și umane asupra fenomenului studiat.

5. Traumatismul istoric antropogen implică transmiterea materialului psihic traumatic generațiilor ulterioare. În lucrare au fost identificate și analizate reprezentările descendenților din a doua generație asupra memoriei traumatice a deportărilor. Descendenții relatează despre diferite tipuri de narațiuni ale predecesorilor, în funcție de nivelul implicării afective și de mesajele transmise. În acest context, au fost diferențiate transmiterea mentalizată și transmiterea nementalizată a experienței deportărilor, fiind identificate tipuri specifice de discurs, pe care le-am numit paradoxale, date fiind contradicțiile implicate în narațiuni. Rezultatele cercetării scot în evidență semnificațiile pe care le atribuie descendenții comunicării cu predecesorii asupra subiectului deportărilor: nevoia predecesorilor de a povesti experiența deportării, mandatarea urmașilor, rolul psihoterapeutic al comunicării între generații. Comparând narațiunile persoanelor deportate și narațiunile descendenților, identificăm aceleași dimensiuni definitorii ale traumatismului deportărilor – fizică, narcisică, relațională. În același timp, descendenții manifestă o atitudine reflexivă față de narațiunile predecesorilor, problematizând anumite subiecte și formulând ipoteze asupra istoricului familial.

6. Aspectele inconștiente în comunicarea dintre generații privind fenomenul deportărilor, care reprezintă dimensiunea transgenerațională în transmiterea materialului traumatic, se relevă cu predilecție în spațiul psihoterapeutic. Studiul de caz prezentat în lucrare scoate în evidență tematicile și afectele asociate traumatismului familial determinat de deportări. Totodată, studiul de caz validează ipotezele formulate în contextul cercetării noastre cu privire la mecanismele de apărare implicate în traumatismul deportărilor și la temporalitatea traumatismului deportărilor din RSSM. Deschiderea generațiilor ulterioare spre un demers psihoterapeutic este precedată de un proces lent de mentalizare a traumatismului de către generațiile precedente. Această elaborare este determinată și de revenirea în timp a capacităților de mentalizare, blocate de traumatism. Împărtășind părerea că trauma istorică nu se referă doar la un fapt istoric concret, ci are o dinamică în timp, care presupune efecte de lungă durată, trăite inclusiv transgenerațional, considerăm că fenomenul deportărilor din RSSM, în mod special, comportă această logică a temporalității traumatice, dată fiind absența timp de mai multe decenii a unor condiții suficiente care ar fi permis elaborarea traumei la nivel individual și colectiv.

7. A fost identificat și analizat patternul rezilient în cazul deportărilor din RSSM. Problematika rezilienței în cazul fenomenului deportărilor din RSSM a fost abordată din perspectiva conlucrării unei multitudini de factori și contexte care permit apariția unei realități psihosociale reziliente. Rezultatele cercetării scot în evidență un specific defensiv al persoanelor deportate, care implică atât mecanisme de apărare primare, cât și mecanisme de apărare secundare. Dintre mecanismele de apărare primare, cele mai frecvent identificate în narațiunea persoanelor deportate sunt idealizarea, devalorizarea, identificarea cu agresorul, construirea unui Sine fals. Dintre mecanismele de apărare secundare prevalează activismul și sublimarea. Cu privire la tipurile de reziliență, am diferențiat în narațiunile persoanelor deportate reziliența familială, reziliența comunitară și reziliența spirituală.

8. Unul dintre obiectivele implicite ale cercetării s-a referit la compararea deportărilor din RSSM cu alte traume istorice ale secolului al XX-lea, organizate în cadrul regimurilor totalitare. În acest sens, am constatat că fenomenul deportărilor din RSSM prezintă atât similitudini, cât și diferențe în raport cu alte traume istorice. Astfel, am stabilit că una dintre caracteristicile centrale ale deportărilor din RSSM este „latența prelungită” a traumei, la care au contribuit diverși factori social-politici, în special aflarea victimelor deportărilor în același spațiu social-ideologic care a organizat deportările. Ceea ce denumim în lucrarea noastră „latență prelungită” se referă la absența comunicării despre experiențele legate de deportări, tabuizarea acestui subiect la nivel comunitar, iar deseori și la nivel de familie, timp de aproape jumătate de secol. Comparând deportările din RSSM cu alte traume istorice organizate de sisteme totalitare, constatăm că fenomenul deportărilor din RSSM împarte aceleași caracteristici cu fenomenul represiunilor staliniste din anii '30 ale intelectualității și elitei nomenclaturiste sovietice și cu fenomenul deportărilor din anii '40 și '50 ale populației din Republicile Baltice și din Kalmâkia. În această ordine de idei, conchidem că deportările din RSSM se înscriu într-un pattern represiv general caracteristic spațiului sovietic și postsovietic. În ceea ce privește felul în care se diferențiază fenomenul deportărilor din RSSM de alte traumatisme istorice, referința centrală o facem la fenomenul Holocaustului, în cazul căruia perioada de latență a presupus două decenii, urmată de proiecte științifice, civice, culturale, care au organizat procesul traumei. În logica celor menționate mai sus, subscriem în totalitate poziției autorilor enunțate în literatura de specialitate dedicată memoriei traumatice a spațiului postcomunist și postsovietic, potrivit căroră memoria traumatică a Estului european are un specific temporal și dinamic care se referă la faptul că a fost și este în continuare puternic influențată de condițiile sociale, politice, culturale ale spațiului postcomunist și că urmează a fi depuse eforturi considerabile pentru încadrarea memoriei totalitarismului în memoria comună a Europei.

Noutatea și originalitatea științifică a rezultatelor cercetării. Lucrarea prezentată este primul studiu psihanalitic și psihosocial dedicat fenomenului deportărilor din RSSM. Originalitatea lucrării rezidă în specificul demersului epistemologic realizat, fiind valorificată din punct de vedere teoretic abordarea psihanalitică, iar din punct de vedere metodologic perspectiva calitativă a cercetării faptului psihosocial. Cercetarea noastră reprezintă un produs epistemologic original și în virtutea concepției sale inter- și pluridisciplinare. În acest sens, a fost prezentat un model de conlucrare între psihanaliză și științele socioumaniste, psihanaliză și istorie, psihanaliză și cercetarea calitativă, fiind configurat un cadru epistemologic în care sunt valorificate resorturile teoretice și metodologice ale psihanalizei pentru cercetarea traumei istorice. Ca rezultat, a fost fundamentată o concepție teoretico-metodologică, de sorginte psihanalitică și psihosocială, referitoare la dimensiunile psihologice ale fenomenului deportărilor din RSSM și a fost elaborat o concepție psihanalitică în vederea cercetării deportărilor din RSSM. Sub aspect empiric-aplicativ, au fost analizate valențele psihosociale ale fenomenului deportărilor din RSSM, fiind prioritizate trei dimensiuni: traumatismul, reziliența, transmiterea inter- și transgenerațională. De asemenea, prin analiza trăirilor psihoemoționale ale cercetătorilor, a fost clarificat specificul cadrului relațional în contextul proiectelor de istorie orală dedicate deportărilor din RSSM.

Semnificația teoretică a cercetării rezidă în elaborarea unei concepții teoretice, de sorginte psihanalitică și psihosocială, asupra fenomenului deportărilor din RSSM. Concepția prezentată în lucrare derivă dintr-o analiză sintetică a mai multor domenii de cunoaștere – psihanaliză, psihologie generală, psihologie socială, cercetare calitativă, istorie, sociologie, oferind o reprezentare științifică pluridisciplinară asupra fenomenului deportărilor din RSSM. Concepția teoretică elaborată include analiza și conceptualizarea particularităților traumatice, a rezilienței și a transmiterii inter- și transgeneraționale a fenomenului deportărilor din perspectiva mai multor categorii de protagoniști – persoane deportate, descendenți ai persoanelor deportate, cercetători, finalizând cu teoretizări care permit valorificarea și aplicarea teoriei psihanalitice asupra fenomenelor istorice. Astfel, considerăm că conceptele elaborate în cadrul cercetării noastre – traumatism narcisic, traumatism relațional, stigmatizare oficială, stigmatizare neoficială, poziție paranoid-schizoidă activă, poziție paranoid-schizoidă pasivă, narațiune paradoxală – extind spațiul reprezentational științific asupra fenomenului deportărilor din RSSM, dar și spațiul conceptual al psihanalizei.

Valoarea aplicativă a cercetării rezidă în configurarea unui cadru analitic-interpretativ, de sorginte psihanalitică și psihosocială, care are scopul să clarifice procesul și dinamica elaborării traumei deportărilor din RSSM și care extinde resorturile asistenței psihologice și ale culturii civice în spațiul Republicii Moldova. Sub aspect metodologic, lucrarea prezintă un model de

cercetare calitativă adaptat studiului fenomenului deportărilor din RSSM și care poate fi valorificat în cercetări ulterioare dedicate traumei istorice. Rezultatele empirice ale lucrării au permis configurarea unei concepții analitico-interpretative asupra fenomenului studiat, care asigură extinderea reprezentărilor științifice asupra fenomenului deportărilor din RSSM. Rezumând, menționăm că rezultatele cercetării oferă instrumente metodologice și rezultate empirice utile cercetătorilor din diverse domenii: 1) psihologilor care abordează în activitatea profesională traumatismul istoric; 2) istoricilor, sociologilor, antropologilor care sunt implicați în cercetarea subiectelor sensibile; 3) psihologilor, istoricilor, sociologilor și pedagogilor în elaborarea programelor didactice și a proiectelor de cercetare; 4) entităților social-politice și administrative în elaborarea politicilor de stat în domeniul educației și culturii civice.

Implementarea rezultatelor s-a realizat în cadrul Programului de stat „Recuperarea și valorificarea istorică a memoriei victimelor regimului totalitar-comunist din RSS Moldovenească în perioada anilor 1940-1941, 1944-1953”; al conferințelor, simpoziunelor științifice naționale și internaționale; al activității didactice de pregătire și formare a studenților, masteranzilor și doctoranzilor de la specialitatea Psihologie (USM); al proiectelor culturale și civice dedicate deportărilor din RSSM.

Concluziile formulate ca urmare a cercetării noastre permit înaintarea anumitor **recomandări** în vederea valorificării rezultatelor cercetării în diverse contexte științifice, didactice și aplicative:

1) pentru factorii de decizie:

valorificarea memoriei istorice referitoare la fenomenul deportărilor din RSSM în cadrul proiectelor naționale în domeniul educației și în proiectele de dezvoltare a culturii civice;

promovarea programelor și a proiectelor de cercetare referitoare la diverse problematici psihosociale asociate fenomenului deportărilor din RSSM;

2) pentru cercetare:

promovarea proiectelor de cercetare care să extindă reprezentarea științifică asupra deportărilor din RSSM; promovarea proiectelor de cercetare care ar permite dezvoltarea paradigmei calitativiste de cercetare; promovarea proiectelor pluridisciplinare de cercetare;

3) pentru domeniul didactic:

valorificarea rezultatelor cercetării în programele de studii universitare la discipline din domeniul psihologiei, istoriei, sociologiei, antropologiei;

valorificarea rezultatelor cercetării în programele de studii școlare la disciplinele Educație civică, Istorie;

4) pentru domeniul psihologic-aplicativ:

elaborarea programelor de consiliere și intervenție psihologică în care să fie luat în considerare specificul multidimensional al traumei psihice și al traumei istorice;

5) pentru domeniul pedagogic-aplicativ:

crearea spațiilor favorabile pentru analiza subiectelor sensibile în cadrul disciplinelor de Educație psihologică, Educație civică, prin dezvoltarea abilităților de gândire critică, reflecție, analiză, toleranță și respect față de realitățile spațiului social și față de multitudinea perspectivelor de interpretare a fenomenelor psihosociale.

Impactul elaborărilor în dezvoltarea științei, economiei, educației, culturii:

- Rezultatele cercetării contribuie la dezvoltarea bazei teoretice și aplicative a serviciilor de asistență psihologică din Republica Moldova, prin clarificările conceptuale, elaborările metodologice și rezultatele empirice referitoare la trauma psihică și trauma istorică, la specificul manifestărilor transferențiale și contratransferențiale în cazul activităților de cercetare și de asistență psihologică.

- Rezultatele cercetării contribuie la dezvoltarea bazei teoretice și aplicative a serviciilor educaționale din Republica Moldova, oferind o reprezentare complexă asupra fenomenului deportărilor din RSSM, în care sunt prezentate realitățile aferente traumatismelor de lungă durată, resorturile rezilienței și ale reconcilierii, dinamica și specificul comunicării între generații privind deportările din RSSM.

- Rezultatele cercetării contribuie la dezvoltarea culturii civice în Republica Moldova, dezvăluind specificul traumatismului istoric și al memoriei deportărilor din RSSM, dinamica și impactul acestora asupra calității vieții sociale. În același timp, rezultatele cercetării oferă informații relevante referitoare la procesul și resursele reconcilierii, la potențialul de fortificare a conștiinței civice și la condițiile de asigurare a gândirii critice asupra proceselor social-politice.

- Rezultatele obținute contribuie la extinderea cercetărilor în domeniul psihologiei generale, psihologiei sociale, istoriei, sociologiei, cu referire la fenomenul deportărilor din RSSM, dar și al traumelor istorice, la modul general, fiind extinsă reprezentarea științifică asupra cercetării traumei istorice, prin enunțarea și analiza problematizărilor pe care le comportă aceasta.

- În ceea ce privește aspectul cantitativ, impactul științific al cercetării se concretizează prin realizarea a 38 de publicații, inclusiv o monografie, prin participări la conferințe științifice naționale și internaționale, participări în proiecte culturale.

Limite ale cercetării și potențiale direcții viitoare de cercetare referitoare la fenomenul deportărilor din RSSM

Ca urmare a analizei multidimensionale a fenomenului deportărilor din RSSM, ne întrebăm dacă avem în prezent o memorie unitară asupra acestuia. Această interogație derivă din constatarea faptului că metodologia represivă de organizare a deportărilor a avut ca premisă centrală scindarea comunității, actualizând animozitățile latente care fac parte din structura psihică conștientă și inconștientă a oricărei societăți. În sensul acestei interogări, vom menționa o limită a cercetării noastre, și anume faptul că nu au fost implicați respondenți care ar reprezenta familii nedeportate, astfel încât să extindem aria reprezentărilor asupra fenomenului deportărilor. Această limită a demersului nostru ne permite să formulăm obiectivul demarării unor proiecte ulterioare de cercetare, care să se axeze pe studierea reprezentărilor populației nedeportate asupra fenomenului deportărilor.

Transformările de ordin social, cultural, politic, care au loc în societatea noastră în ultimii ani, inclusiv ca parte a proiectului național de aderare la Uniunea Europeană, solicită solidaritate și coeziune socială, dar și competențe de gândire a realităților social-politice locale și internaționale. În acest sens, problematizarea și analizarea uneia dintre cele mai marcante traume istorice naționale, construite pe mize ideologic-totalitare de scindare a comunității, pot contribui la o dinamizare eficientă a proceselor societale, prin extinderea reprezentării asupra felului în care s-a constituit și s-a transformat capacitatea de mentalizare a comunității noastre în ultimul secol.

În această ordine de idei, considerăm că aducerea și menținerea fenomenului deportărilor în spațiul reflexiv al comunității pot facilita un proces comun de elaborare a traumei. La fel, pornim de la premisa că impactul traumatic a atins toată populația spațiului pruto-nistean – atât persoanele deportate, cât și persoanele implicate în asistarea sistemului represiv, precum și restul populației afectate de propaganda sovietică în capacitatea lor de înțelegere și elaborare a acestor evenimente, dar și a propriei istorii și identități. Grație mai multor proiecte științifice, civice, culturale, putem spune că suntem astăzi într-un proces de creare a reprezentărilor asupra fenomenului deportărilor, într-un proces de simbolizare a acestuia, într-un demers de creare a procesului traumei. Putem afirma că reprezentarea, inclusiv cea științifică, asupra deportărilor din RSSM este într-o fază a *postlatenței*, când sunt descoperite multiple semnificații ale acestui fenomen, prin diverse metodologii de cercetare.

BIBLIOGRAFIE

1. ADOMNICĂI, I. (2010). Decompensarea psihosomatică: un răspuns individual posibil condiționat de consecințele traumatice pe care le implică orice sistem politic totalitar. În: NECULAU, A., SIROTA, A. (coord.). *Indivizi și societăți sechestrate. Abordare psihosociologică*. Iași: Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, pp. 264-272. ISBN 978-973-703-535-6.
2. AGABRIAN, M. (2004). *Cercetarea calitativă a socialului*. Iași: Institutul European. ISBN 973-611-284-5.
3. ALLEN, J., FONAGY, P., BATEMAN, A. (2022). *Mentalizarea în practica psihoterapiei*. București: Trei. ISBN 978-606-40-0816-9.
4. ANZIEU, D. (1981/2004). *Psihanaliza travaliului creator*. București: Trei. ISBN: 973-707-000-3.
5. ARENDT, H. (1951/2014). *Originile totalitarismului*. București: Humanitas. ISBN 978-973-50-43-28-5.
6. BARDIN, L. (2003/2007). Analiza conținutului și a formelor comunicării. În: MOSCOVICI, S.; BUSCHINI, F. (coord.). *Metodologia științelor socioumane*. Iași: Polirom. ISBN 9789734605965.
7. BETEA, L. (2010). Manipularea și controlul gândirii sociale în reprezentările națiunii. În: NECULAU, A., SIROTA, A. (coord.). *Indivizi și societăți sechestrate. Abordare psihosociologică*. Iași: Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, pp. 95-119. ISBN 978-973-703-535-6.
8. BETEA, L. (2012). Țărmurile memoriei: povestea de viață, amintirea urmașilor, memoria colectivă. In: *Societal and Political Psychology International Review*, Editura Universității „Aurel Vlaicu”, Arad, vol. 3, nr. 2, pp. 21-31.
9. BETEA, L., DIAC C., MIHAI F-R., ȚIU I. (2012). *Lungul drum spre nicăieri. Germanii din Romania deportați în URSS*. Târgoviște: Cetatea de Scaun. ISBN 9786065371309.
10. BETTELHEIM, B. (1943). Individual and mass behavior in extreme situations. In: *The Journal of Abnormal and Social Psychology*, vol. 38, no 4, pp. 417-452.
11. BÎRLĂDEANU, V. (2017). Ce ne poate spune astăzi proiectul „Cercetarea memoriei represiunilor staliniste în Basarabia”. În: *Revista Academica*, București: Academia Română nr. 10-11, pp. 55-59. ISSN: 1220-5737.

12. BLANCHET, A., GOTMAN, A. (1992/1998). Interviu de producere a datelor. În: SINGLY et Al. *Ancheta și metodele ei: chestionarul, interviul de producere a datelor, interviul comprehensiv*. Iași: Polirom, pp. 111-198. ISBN 973-683-141-8.
13. BOLEA, Z., NACU, A. (2011). Activismul ca mecanism de apărare în stările depresive. In: *Analele Științifice ale USMF „N. Testemițanu”*, vol. 12, nr. 3, pp. 546-549. ISSN 1857-1719.
14. BOLEA, Z., PLATON, C., TURCHINA, T. (2012). Analiza elementelor constitutive ale afirmării personale. În: *Studia Universitatis Moldaviae*, vol. 55, nr. 5, p. 111-115. ISSN 1857-2103.
15. BOLEA, Z. (2015). *Bazele consilierii psihologice*. Chișinău: CEP USM, 2015. ISBN 978-9975-71-670-3.
16. BOLEA, Z., COJOCARU, N. Influențe negative și comportamente perverse în grupuri și organizații. În: BOLEA Z., COJOCARU N. (coord.). *Strategii de intervenție și consiliere psihologică în grupuri și organizații*. Chișinău: Editura Lexon-Prim, 2015, pp. 101-116. ISBN 978-9975-9609-6-0.
17. BOLEA, Z. (2015). Afirmarea de sine la tinerii din Republica Moldova. În: PLATON C. (ed.) *Dimensiuni psihologice ale calității vieții în mediul educațional din perspectivă regională durabilă*. Chișinău: CEP USM, pp. 122-154. ISBN 978-9975-71-660-4.
18. BOLEA, Z. (2015). Funcționarea defensivă în situații existențiale-limită. In: *Studia Universitatis Moldaviae*, vol. 89, nr. 9, pp. 186-189. ISSN 1857-2103.
19. BOLEA, Z. (2015). Reziliența psihică și fenomene psihosociale traumatice. În: *Materialele conferinței științifice naționale cu participare internațională „Integrare prin cercetare și inovare”*, Chișinău: CEP USM, pp. 145-147. ISBN 978-9975-71-704-5.
20. BOLEA, Z. (2016). Mecanisme psihice cu impact de scindare a societății în contextul deportărilor. In: *Studia Universitatis Moldaviae*, nr. 5(95), pp. 179-182. ISSN 1857-2103.
21. BOLEA, Z., NACU, A. (2016). Perspective psihanalitice asupra dimensiunilor traumatice în deportări. In: *Studia Universitatis Moldaviae*, nr. 9(99), pp. 175-178. ISSN 1857-2103.
22. BOLEA, Z. (2017). Mecanisme de transmitere transgenerațională a traumei. În: *Materialele conferinței științifice naționale cu participare internațională „Integrare prin cercetare și inovare”*, Chișinău: CEP USM, pp. 180-183, ISBN 978-9975-71-701-4.
23. BOLEA, Z. (2017). Totem și tabu: despre importanța practicilor comemorative. În: MICU G., DUMITRESCU Ș. (ed.) *România identitară*. București: Editura OSCAR PRINT, pp. 105-111, ISBN 978-973-668-471-5.

24. BOLEA, Z. (2017). Perspective psihologice în cercetarea memoriei deportărilor staliniste. În: *Revista Academica a Academiei Române*, nr. 9, pp. 70-76. ISSN: 1220-5737.
25. BOLEA, Z., PODUBNÎI C. (2018). Imaginea figurilor parentale în consultația psihanalitică: cercetare și psihoterapie. In: *Studia Universitatis Moldaviae*, nr. 9(119), pp. 294-297. ISSN 1857-2103.
26. BOLEA, Z. (2018). Modificări ale realităților psihopatologice: dinamici și provocări. În: *Studia Universitas Moldaviae*, nr. 9 (119), pp. 10-14. ISSN 1857-2103.
27. BOLEA, Z., CUREA, I. (2018). Perspective psihanalitice asupra fenomenului periculozității și agresivității umane. În: *Studia Universitas Moldaviae*, nr. 9 (119), pp. 302-306. ISSN 1857-2103.
28. BOLEA, Z. (2018). Valențe transferențiale și contratransferențiale în interviurile cu persoanele deportate. În: *Materialele conferinței naționale cu participare internațională „Profilaxia sindromului burn-out în sistemul medical prin dezvoltarea rezilienței emoționale”*. Chișinău: Tipocart Print, pp. 17-26, ISBN 978-9975-133-95-1.
29. BOLEA, Z. (2018). Particularități ale funcționării defensive în fenomenul deportărilor staliniste în RSS Moldovenească. In: *Prolegomene din istoria psihologiei în Republica Moldova*. România, Iași: Pan Europe, pp. 156-164. ISBN 978-973-8483-84-2.
30. BOLEA, Z. (2018). Polemici asupra validității memoriei traumatice. În: *Integrare prin cercetare și inovare. Științe sociale*. Chișinău: CEP USM, , pp. 241-244.
31. BOLEA, Z. (2019). Atribuirea vinovăției și specificul iertării în fenomenul deportărilor din RSSM. In: *Integrare prin cercetare și inovare. Științe sociale*. Chișinău: CEP USM, pp. 139-141. ISBN 978-9975-149-50-1.
32. BOLEA Z., CUREA I. (2019). *Trăirea depresivă ca indiciu al capacității persoanei deținute de recuperare psihosocială*. Studia Universitas Moldaviae, nr. 5 (125) p. 302-306. ISSN 1857-2103.
33. BOLEA, Z. (2019). Perversitatea narcisică și spațiul psihoterapeutic. În: *Materialele Conferinței naționale cu participare internațională „Profilaxia sindromului burnout”*. Chișinău: Tipocart Print, pp. 15-27, ISBN 978-9975-3264-7-6.
34. BOLEA, Z. (2019). *Psihanaliză clinică*. Chișinău: CEP USM, 144 p. ISBN 978-9975-149-54-47.
35. BOLEA, Z. (2019). Trăvialul doliului și valorificarea memoriei victimelor regimurilor totalitare. In: *Patrimoniul cultural de ieri – implicații în dezvoltarea societății durabile de maine dedicată zilelor europene ale patrimoniului*. Chișinău: Biblioteca Națională a Republicii Moldova, p. 18. ISBN 978-9975-3290-4-0.

36. BOLEA, Z. (2020). Imaginea Celuilalt în descrierea fenomenelor reziliente în fenomenul deportărilor din RSSM. In: *Integrare prin cercetare și inovare. Științe sociale*. Chisinau: CEP USM, pp. 14-17. ISBN 978-9975-152-53-2.
37. BOLEA, Z., CAȘCAVAL, I. (2020). Studiul de caz ca metodă psihanalitică de cercetare. În: *Studia Universitas Moldaviae*, nr. 5 (135), pp. 129-133. ISSN 1857-2103.
38. BOLEA, Z. (2021). Unele aspecte privind specificul transmiterii transgeneraționale în cazul deportărilor din RSSM. In: *Integrare prin cercetare și inovare. Științe sociale*. Chisinau: CEP USM, pp. 13-15. ISBN 978- 9975-152-48-8.
39. BOLEA, Z. (2022). Reprezentări ale descendenților asupra memoriei traumatice a deportărilor din RSSM. In: „*Current Affairs and Perspectives in Psychological Research. International conference of applied psychology*”. Chisinau: CEP USM, pp. 30-36. ISBN 978-9975-159-97-5.
40. BOLEA, Z. (2022). O perspectivă psihanalitică privind trăirile afective în proiectele de cercetare a traumei istorice. Cazul deportărilor din Republica Sovietică Socialistă Moldovenească. În: *Revista de Psihologie a Academiei Române*, vol. 68, nr. 4, pp. 267–326, ISSN:0034-8759, eISSN: 2344-4665.
41. BOLEA, Z. (2023). Dinamici regresive ale grupului în traumatismul social: devalorizarea Celuilalt. În: *Studia Universitas Moldaviae*, nr.5, pp. 229-239. ISSN 1857-2103 | E-ISSN 2345-1025.
42. BOLEA, Z. (2023). Problematika doliului în trauma istorică: perspective psihanalitice. În: *Materialele Conferinței internaționale Jean Monnet „Parteneriatul Estic: spre o comunitate a democrației și prosperității”*, Chișinău: Print-Caro, pp. 238-248. ISBN 978-9975-165-94-5.
43. BOYNE, R. (2006/2010). Subiectivitate. În: JUPP, V. (coord.). *Dicționar al metodelor de cercetare socială*. Iași: Polirom, pp. 376-378. ISBN 978-973-46-1616-9.
44. BRUSH, B. L. et al. (2018). Understanding Trauma Normativeness, Normalization, and Help Seeking in Homeless Mothers. În: *Violence Against Women*, nr. 4, vol. 13, pp. 1523-1539.
45. CAȘU, I. (2015). *Dușmanul de clasă. Represiuni politice, violență și rezistență în R(A)SS Moldovenească, 1924-1956*. Chișinău: Cartier. ISBN 978-9975-79-902-7.
46. CLIT, R. (2010). *Cadru totalitar și funcționare narcisică*. București: Editura Fundației Generația. ISBN 973-86377-3-2.
47. CLIT, R. (2010). De la experimentul lui Milgram la reeducarea de la Pitești – cadru totalitar și refulare originală. În: NECULAU, A., SIROTA, A. (coord.). *Indivizi și societăți sechestrate. Abordare psihosociologică*. Iași: Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, pp. 151-174. ISBN 978-973-703-535-6.

48. COJOCARU, L. D. (2014). Deportările staliniste – o traumă a memoriei românilor basarabeni. În: PETRENCU, A.; COJOCARU, L. D.; PĂDUREAC, L. (coord.). *Românii în Gulag*, vol. I, 2014, pp. 305-318. ISBN 978-9975-128-10-0.
49. COJOCARU, L. D. (2014). Bibliografia memoriei. În: PETRENCU, A.; COJOCARU, L. D.; PĂDUREAC, L. (coord.). *Românii în Gulag*, vol. I, 2014, pp. 319-337. ISBN 978-9975-128-10-0.
50. COJOCARU, L. D. (2016). *Arhivele memoriei*. Chișinău: Tipografia Balacron. ISBN 978-9975-128-63-6.
51. COJOCARU, L. D. (2017) Reconcilierea în societatea din Republica Moldova: Probleme, premise, imperative. În: *România identitară*. București: OSCAR PRINT, pp. 105 - 110. ISBN 978-973-668-471-5.
52. COJOCARU, N. (2010). *Cercetarea calitativă*. Chișinău: CEP USM. ISBN 978-9975-71-050-3.
53. COJOCARU, N. (2018) *Obiecte sensibile, reprezentări polemice și relații intergrupuri. Conceptualizări teoretico-metodologice și ilustrări empirice*. Chișinău: Primex-Com. ISBN: 978-9975-3281-2-8.
54. COJOCARU, N.; COJOCARU, O. (2012) Reprezentarea vinei și ipostazierea Celuilalt în reconstituirile narrative ale etnicilor germani deportați în URSS. În: *Societal and Political Psychology International Review*, vol. 3, nr. 2, pp. 61-68. ISSN 2068-6315.
55. CONSTANTIN, T. (2005). *Memoria autobiografică*. Iași: Institutul European. ISBN 973-611-314-0.
56. CROCQ, L. (2012/2014). *Șaisprezece conferințe despre traumă*. București: Trei. ISBN 978-606-719-016-8.
57. DAVIES, P. (2006/2010). Interviu. În: V. Jupp (coord.). *Dicționar al metodelor de cercetare socială*. Iași: Polirom, pp. 238-239. ISBN 9789734616169.
58. DOLGHI, A. (2022). *Copilăria în Moldova Sovietică (1924-1961). O investigație istorico-antropologică a copilăriei de la periferia imperiului*. Chișinău: Arc. ISBN 978-9975-0-0623-1.
59. ETCHEGOYEN, R. H. (1991/2011). *Fundamentele tehnicii psihanalitice*. București: Editura Fundației Generația. ISBN 978-973-1998-11-4.
60. FAIMBERG, H. (2005/2020). *Telescopajul generațiilor*. București: Editura Fundației Generația. ISBN 9789731998206.
61. ERIKSON, E. (1963/2015). *Copilărie și societate*. București: Trei, 536 p. ISBN 978-606-719-015-1.
62. FENICHEL, O. (1947/2013). *Teoria psihanalitică a nevrozei*. București: Trei. ISBN 978-973-707-700-4.

63. FERENCZI, S. (1932/2005). *Jurnal clinic*. București: Editura Fundației Generația. ISBN 973-86377-5-9
64. FISCHER, G., RIEDESSER, P., (1998/2001). *Tratat de psihotraumatologie*, București: Trei. ISBN 973-9419-84-4.
65. FREUD, A. (1937/2002). *Eul și mecanismele de apărare*. București: Trei. ISBN 973-85683-0-7.
66. FREUD, S. (1895/2017). Studii despre isterie. În: FREUD, S. *Studii despre isterie*. București: Trei, pp. 71-282. ISBN 978-606-40-0107-8.
67. FREUD, S. (1900/2003). *Interpretarea viselor*. București: Trei. ISBN 978-973-707-317-4.
68. FREUD, S. (1905/2004). Despre psihoterapie. În: FREUD, S. *Tehnica psihanalizei*. București: Trei, pp.41-54. ISBN 973-707-011-9.
69. FREUD, S. (1907/2002). Acțiuni compulsive și practici religioase. În: FREUD, S. *Nevroză, psihoză, perversiune*. București: Trei, pp. 11-24. ISBN 973-8291-18-6.
70. FREUD, S. (1908/2000). Morala sexuală culturală și nervozitatea modern. În: FREUD, S. *Studii despre societate și religie*. București: Trei, pp. 9-26. ISBN 973-9419-68-2.
71. FREUD, S. (1905/2001). Fragment dintr-o analiză de isterie. În: FREUD, S. *Inhibiție, simptom, angoasă*. București: Trei, pp. 75-166. ISBN 973-9419-97-6.
72. FREUD, S. (1909/2000). Analiza fobiei unui băiețel de 5 ani. În: FREUD, S. *Nevroza la copil*. București: Trei, p. 7-120. ISBN 973-9419-44-5.
73. FREUD, S. (1910/2004). Șansele viitoare ale terapiei psihanalitice. În: FREUD, S. *Tehnica psihanalizei*. București: Trei, pp. 55-66. ISBN 973-707-011-9.
74. FREUD, S. (1912/2004). Despre dinamica transferului. În: FREUD, S. *Tehnica psihanalizei*. București: Trei, p. 89-100. ISBN 973-707-011-9.
75. FREUD, S. (1913/2000). Totem și tabu. În: FREUD, S. *Studii despre societate și religie*. București: Trei, pp. 337-536. ISBN 973-9416-68-2
76. FREUD, S. (1914/2004). Amintire, repetiție și elaborare. În: FREUD, S. *Tehnica psihanalizei*. București: Trei, pp. 137-148. ISBN 973-707-011-9.
77. FREUD, S. (1915/2000). Refularea. În: FREUD, S. *Psihologia inconștientului*, București: Trei, pp. 97-113. ISBN 978-973-707-318-1.
78. FREUD, S. (1915/2000). Considerații actuale despre război și moarte. În: FREUD, S. *Studii despre societate și religie*, București: Trei, pp. 27-48. ISBN 973-9416-68-2.
79. FREUD, S. (1915-1917/2004). Prelegeri de introducere în psihanaliză. În: FREUD, S. *Introducere în psihanaliză*. București: Trei, 2004, 660 p. ISBN 973-8291-68-2.
80. FREUD, S. (1919/1999). Straniul. În: FREUD, S. *Eseuri de psihanaliză aplicată*, București: Trei, pp. 317-356. ISBN 973-9419-29-1.

81. FREUD, S. (1917/2000). Doliu și melancolie. În: FREUD, S. *Psihologia inconștientului*. București: Trei, pp. 191-212. ISBN 978-973-707-318-1.
82. FREUD, S. (1920/2000). Dincolo de principiul plăcerii. În: FREUD, S. *Psihologia inconștientului*. București: Trei, pp. 213-286. ISBN 978-973-707-318-1.
83. FREUD, S. (1921/2000). Psihologia maselor și analiza Eului. În: FREUD, S. *Studii despre societate și religie*. București: Trei, pp. 49-106. ISBN 973-9416-68-2.
84. FREUD, S. (1927/2002). Umorel. În: FREUD, S. *Comicul și umorul*. București: Trei, pp. 227-231. ISBN 973-8291-34-8.
85. FREUD, S. (1930/2000). Disconfort în cultură. În: FREUD, S. *Studii despre societate și religie*. București: Trei, pp. 223-316. ISBN 978-973-707-351-8.
86. FREUD, S. (1933/2000). De ce război? În: FREUD, S. *Studii despre societate și religie*. București: Trei, pp. 318-336. ISBN 973-9416-68-2.
87. FREUD S. (1937/2004). Construcții în analiză. În: FREUD, S. *Tehnica psihanalizei*. București: Trei, pp. 363-378. ISBN 973-707-011-9.
88. FROMM E. (1984/1998). *Frica de libertate*. București: Teora. ISBN 973-601-402-9.
89. FROMM, E. (1973/2015). *Anatomia distructivității umane*. București: Trei. ISBN 978-606-719-384-8.
90. GABBARD, G. (2005/2007). *Tratat de psihiatrie psihodinamică*. București: Trei. ISBN 978-973-707-164-4.
91. GREEN, A. (1990/2006). *Psihanaliza cazurilor-limită*. București: Editura Trei. ISBN 973-707-092-5.
92. IONESCU, Ș. (2006/2009). Elaborarea unui proiect de cercetare. În: Ionescu Ș., Blanchet A. (coord.) *Tratat de psihologie clinică și psihopatologie*. București: Trei, p.277-298. ISBN 978-973-707-251-1.
93. JANET, P. (1889/2022). *Automatismul psihologic*. București: Editura Herald. ISBN 978-973-111-960-1.
94. JODELET, D. (2003/2007). Privire generală asupra metodologiilor calitative. În: MOSCOVICI, S.; BUSCHINI, F. (coord.). *Metodologia științelor sociumane*. Iași: Polirom, 2007, ISBN 978-973-46-0596-5.
95. JUPP, V. (2010). *Dicționar al metodelor de cercetare socială*. Iași: Polirom. ISBN 9789734616169.
96. KAUFMANN, J.-C. (1996/1998). Interviuul comprehensiv. În: FR DeSINGLY et Al. *Ancheta și metodele ei: chestionarul, interviul de producere a datelor, interviul comprehensiv*. Iași: Polirom, pp. 201-311. ISBN 973-683-141-8

97. KLEIN, M. (1937/2011). Iubire, vinovăție și reparație. În: KLEIN, M. *Iubire, vinovăție și reparație*. București: Trei, pp. 479-536. ISBN 978-973-707-558-1.
98. KLEIN, M. (1937/2011). Doliul și relația sa cu stările maniac-depresive. În: KLEIN, M. *Iubire, vinovăție și reparație*. București: Trei, pp. 536 - 576. ISBN 978-973-707-558-1.
99. KLEIN, M. (1946/2008). Observații asupra unor mecanisme schizoide. În: KLEIN, M. *Invidie și recunoștință*. București: Trei, pp. 54-81. ISBN 978-973-707-127-9.
100. KLEIN, M. (1948/2008). Despre teoria anxietății și vinovăției. În: KLEIN, M. *Invidie și recunoștință*. București: Trei, pp. 15-53. ISBN 978-973-707-127-9
101. KLEIN, M. (1946/2008). Observații asupra unor mecanisme schizoide. În: KLEIN, M. *Invidie și recunoștință*. București: Trei, pp. 54-81. ISBN 978-973-707-127-9.
102. KLEIN, M. (1952/2008). Câteva concluzii privind viața emoțională a bebelușului. În: KLEIN, M. *Invidie și recunoștință*. București: Trei, pp. 111-165. ISBN 978-973-707-127-9.
103. KLEIN, M. (1957/2008). Invidie și recunoștință. În: KLEIN, M. *Invidie și recunoștință*. București: Trei, pp. 294 - 390. ISBN 978-973-707-127-9.
104. KOGAN, I. (2007) *Evadarea din sine. Încălcarea granițelor și dorința de comuniune*, București: Ed. Fundației Generația, 160 p. ISBN 9789731998015.
105. LAPLANCHE, J., PONTALIS, J-B. (1990/1994) *Vocabularul psihanalizei*. București: Humanitas, 480 p. ISBN 973-28-0430-0.
106. LBOVICI, S. (1998/2006) *Arborele vieții. Elemente de psihopatologia bebelușului*, București: Ed. Fundației Generația. ISBN 973-87797-0-7.
107. LE GUEN, C. (2018/2021). *Dicționar freudian*. București: Editura Fundației Generația. ISBN 9789731998176.
108. LEVI, P. (1947/2022). *Mai este oare acesta un om?* București: ART. ISBN 9786067108781.
109. *Manualul de diagnostic și clarificare statistică a tulburărilor mentale (DSM-V)*. (2016). Ed. a 5-a. București: Editura Medicală Callisto. ISBN 978-606-8043-14-2.
110. MANZANO, J., ESPASA, F., ZILKHA, N. (1999/2002). *Scenariile narcisice ale parentalității*. București: Editura Fundației Generația. ISBN 978-85683-1-5.
111. MANOLACHE, C. (2019). *Arhivele Memoriei. Recuperarea și valorificarea istorică a memoriei victimelor regimului totalitar-comunist din Republica Sovietică Socialistă Moldovenească. Memorii, documente, studii de caz. Cercetări realizate în localitățile din sudul Republicii Moldova*. Chișinău: Balacron, vol. III, tom III. ISBN 978-9975-3283-9-5.
112. MCDOUGALL, J. (1978/2008). Anti-analizandul în analiză. În: MCDOUGALL, J. *Pledoarie pentru o anumită anormalitate*. București: Trei, pp.134-159. ISBN 978-973-707-181-1.

113. MCWILLIAMS, N. (2011/2014). *Diagnostic psihanalitic*. București: Editura Fundației Generația. ISBN 978-973-1998-14-5.
114. NECULAU, A. (1999). *Memoria pierdută*. Iași: Polirom. ISBN 973-683-355-0.
115. NECULAU, A. (2010). „Plasa psihosocială” sau controlul total. În: NECULAU, A., SIROTA, A. (coord.). *Indivizi și societăți sechestrate. Abordare psihosociologică*. Iași: Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, pp. 44-74. ISBN 978-973-703-535-6.
116. NILS F., RIME B. (2003/2007). Interviu. În: MOSCOVICI, S.; BUSCHINI, F. (coord.). *Metodologia științelor sociumane*. Iași: Polirom. ISBN 978-973-46-0596-5.
117. OGDEN, TH. (2005/2014). Originile teoriei relațiilor de obiect: o nouă lectură. În: *Arta psihanalizei*, București: Insight, pp. 70-104. ISBN 978-606-93778-0-2.
118. OLARU-CEMÎRTAN, V. (2020). *Teroarea stalinistă în RSSM, 1940-1941, 1944-1956: deportările, exilările în Gulag, foametea*. Chișinău: Lexon- Prim. ISBN 978-9975-3300-2-2.
119. PASAT, V. (2000). *Asprul adevăr al istoriei. Deportări de pe teritoriul RSS Moldovenești în anii '40 - '50*. Chișinău: Topografia Centrală, 2000. ISBN 9975-78-050-4.
120. PASAT, V. (2006). *Calvarul. Documentarul deportărilor de pe teritoriul RSS Moldovenești 1940-1950*. Moscova: ROSSPEN. ISBN 9975-78-357-0.
121. PASAT, V. (2011). *RSS Moldovenească în epoca stalinistă (1940 – 1953)*. Chișinău: Cartier. ISBN 978-9975-79-698-9.
122. PĂDUREAC, L. (ed.). (2017). *Arhivele Memoriei*. Chișinău: Tipografia Balacron. ISBN 978-9975-128-63-6.
123. PETRENCU, A. (2013). *Teroarea stalinistă în Basarabia. Studii, documente, memorii*. Chișinău: Tipografia Balacron. ISBN 978-9975-100-94-6.
124. PETRENCU, A., COJOCARU, L., PĂDUREAC, L. (2014). *Românii în Gulag*. Chișinău: Tipografia Balacron. ISBN 978-9975-128-10-0.
125. PETRENCU, A., COJOCARU, L., PĂDUREAC, L. (2015). *Românii în Gulag*. Chișinău: Tipografia Balacron. ISBN 978-9975-128-42-1.
126. PETRENCU, A. (2016). Spirala Istoriei. Deportarea familiei Curoș: studiu de caz. In: *Sesiunea științifică a departamentului Istoria românilor, universală și arheologie*, 13 mai 2016, Chișinău, Academia de Administrare Publică, pp. 63-64. ISBN 978-9975-71-774-8.
127. PETRENCU, A. (2017). Includerea în lista deportaților: practici utilizate (Cazul familiei Kirov din Tvardița, raionul Ceadâr-Lunga). In: *Integrare prin cercetare și inovare: Științe umanistice*. Chisinau: CEP USM, R, SU, pp. 171-174.
128. PETRENCU, A. (2022). Reabilitarea victimelor deportărilor din RSSM. In: *Reabilitarea victimelor infracțiunii*. Chișinău: CEP USM, pp. 22-27. ISBN 978-9975-159-02-9.

129. PEREZ-SANCHEZ, A. (2021). *Interviu și indicatori în psihanaliză și psihoterapie*. București: Editura Trei. ISBN: 978-606-40-1151-0.
130. PLATON, C., PALADI, A. (2013). Aprecierea interpersonală din perspectiva orientărilor implicite și constructive. In: *Integrare prin cercetare și inovare. Științe sociale*, 26-28 septembrie 2013, Chișinău. Chisinau, Republica Moldova: CEP USM, 2013, 2013, R, SS, pp. 82-84.
131. PLATON, C. (2018). Evaluarea dimensională a personalității: dimensiuni secundare specifice. In: *Studia Universitatis Moldaviae (Seria Științe ale Educației)*, nr. 9(119), pp. 66-70. ISSN 1857-2103.
132. PLEȘU, A., LIICEANU, G., PATAPIEVICI, H.-R. (2014/2022). *O idee care ne sucește mințile*. București: Humanitas. ISBN 9789735075224.
133. POSTICĂ E., PRAPORȘCIC M., STĂVILĂ V. (1999). *Cartea Memoriei. Catalog al victimelor totalitarismului comunist*. Chișinău: Știința, 480 p., ISBN 9975-67-109-8.
134. POSTICĂ, E. (2016). *Arhivele Memoriei*. Chișinău: Tipografia Balacron, ISBN: 9789975128636.
135. QUINODOZ J.-M. (2005). Citindu-l pe Freud. Descoperirea cronologică a operei freudiene. București: Editura Fundației Generația. ISBN 973-86377-4-0.
136. ROUSSILLON, R. (2007/2010). *Manual de psihologie și psihopatologie clinică generală*. București: Editura Fundației Generația. ISBN 9789731998060.
137. RUPPERT, F. (2010/2015). *Simbioză și autonomie*. București: Trei. ISBN 978-606-719-388-6.
138. SAVA, F. A. (2013). *Psihologia validată științific. Ghid practic de cercetare în psihologie*. Iași: Polirom. ISBN 978-973-46-2238-2.
139. ȘANDOR, V. (2018). Psihanaliză și cercetare. Eseu despre cercetarea în psihanaliză. În: *Studia Universitatis Moldaviae* vol. 119, , nr. 9, pp. 282-285. ISSN 1857-2103.
140. SCÂRNECI, F. (2006). *Îndrumar de cercetare calitativă în științele socioumane*. Brașov: Editura Universității Transilvania, ISBN 978-973-598-059-7.
141. SIROTA, A. (1998). *Conduite perverse în grup. Interpretări și intervenții*. Iași: Polirom. ISBN: 973-683-136-1.
142. ȘLEAHTIȚCHI, M. (2017). Mecanica invidiei. In: *Psihologie. Pedagogie Specială. Asistență Socială*, vol. 49, nr. 4, pp. 3-18. ISSN 1857-0224.
143. ȘLEAHTIȚCHI, M. (2019). *Imaginabilis*. București: RAO, ISBN 978-606-006-325-4.
144. ȘLEAHTIȚCHI, M. (2020). Psihologia științifică în metamodernitate: divergențe, convergențe și complementarități. In: *Psihologia în mileniul III – provocări și soluții*, 25-26 octombrie 2019, Bălți. Bălți: Universitatea de Stat „Alec Russo” din Bălți, 2020, vol.1, pp. 7-25. ISBN 978-9975-50-246-7.

145. SOPONARU C. (2010). Societatea totală și efectele sale târzii: psihismul românilor de astăzi. În: NECULAU, A., SIROTA, A. (coord.). *Indivizi și societăți sechestrate. Abordare psihosociologică*. Iași: Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, pp. 120-151. ISBN 978-973-703-535-6.
146. SUMNER M. (2006/2010). Cercetare calitativă. În: JUPP, V. (coord.). *Dicționar al metodelor de cercetare socială*. Iași: Polirom, p. 86-87. ISBN 978-973-46-1616-9.
147. TALABAN, I. (2007). *Teroarea comunistă și rezistența culturală. Experimentul Pitești*. București: Editura Fundației Generația. ISBN 978-973-87797-7-8.
148. TALABAN, I. (2010). Traumatismul organizat în mod deliberat ca dispozitiv de metamorfoză a identității. „Reeducarea” și fabricarea „omului nou” într-un sistem totalitar de tip communist. În: NECULAU, A., SIROTA, A. (coord.). *Indivizi și societăți sechestrate. Abordare psihosociologică*. Iași: Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, pp. 175-194. ISBN 978-973-703-535-6.
149. TISSERON, S. (2011/2014). *Secretele de familie. Cum se moștenesc traumele*. București: Editura Philobia. ISBN 978-606-8560-02-1.
150. TODOROV, T. (1995/1999) *Abuzurile memoriei*. Timișoara: Amarcord. ISBN 973-9244-46-7.
151. THOMA, H., KAHELE, H. (2006/2011). *Tratat de psihanaliză contemporană. Cercetare*. București: Trei. ISBN 978-973-707-511-6.
152. ȚÎCU, O. (2018). *Homo Moldovanus Sovietic. Teorii și practici de construcție identitară în R(A)SSM (1924-1989)*. Chișinău: Editura Arc. ISBN: 978-9975-0-0158-8.
153. TURLIUC, M. N., MĂIREAN, C. (2014). *Psihologia traumei*. Iași: Polirom, ISBN 978-973-46-5075-0.
154. WINNICOTT, W. (1960/2004). Teoria relației părinte-bebeluș, În: *Procesele de maturizare*, București: Ed. Trei, pp. 43-68. ISBN: 973-8291-19-4.
155. WINNICOTT, W. (1960/2004). Perturbarea Eului în termeni de sine adevărat și fals, În: *Procesele de maturizare*, București: Ed. Trei, pp. 178-195. ISBN: 973-8291-19-4.
156. WINNICOTT, W. (1963/2004). Dezvoltarea capacității de a fi îngrijorat. În: *Procesele de maturizare*, București: Ed. Trei, pp. 91-103. ISBN: 973-8291-19-4.
157. WINNICOTT, D. (1967/2006). Rolul de oglindă al mamei și familiei în dezvoltarea copilului. În: *Joc și realitate*. București: Trei, pp. 159-169. ISBN 973-707-080-1.
158. WINNICOTT, D. (1967/2006). Localizarea experienței culturale. În: *Joc și realitate*. București: Trei, pp. 139-149. ISBN 973-707-080-1.
159. WINNICOTT, D. (1971/2006). Spaima de prăbușire. În: *Spaima de prăbușire*. București: Editura Fundației Generația, 670 p. ISBN 973-86377-6-7.

160. WINNICOTT, D. (1978/2004). Perturbarea Eului în termeni de sine adevărat și fals. În: WINNICOTT, D. *Procesele de maturizare*. București: Trei, p. 178-194. ISBN 973-8291-19-4.
161. WOLTON, TH. (2019). *Negaționismul de stânga*. București: Editura Humanitas. ISBN 978-973-50-6600-0.
162. WOLTON, TH. (2021/2022). *Reflecții despre communism*. București: Editura Humanitas. ISBN 978-973-50-7566-8.
163. ZAMFIRESCU, V. D. (2008). La haine de soi chez les roumains. In: *Revue Roumaine de Psychanalyse*. București: Editura Trei, no. 3, pp. 19-32. ISSN 1844-2382.
164. ZAMFIRESCU, V. D. (2012). *Nevroza balcanică*. București: Trei. ISBN 978-973-707-588-8.
165. ZAMFIRESCU, V. D. (2014). Psihanaliză și communism. În: *În căutarea Sinelui*. București: Editura Trei, p. 417- 429, ISBN 978-606-719-136-3.
166. АЛЕКСАНДЕР, ДЖ. (2011/2012). Культурная травма и коллективная идентичность. В: *Социологический журнал, № 3*. (Disponibil online: <https://cyberleninka.ru/article/n/kulturnaya-travma-i-kolektivnaya-identichnost>)
167. АНИКИН, Д. (2012). Стратегии политики памяти на постимперском пространстве. В: *Известия Саратовского университета, т.12, Серия Философия. Психология. Педагогика*, вып. 2, с. 34-38. (Disponibil online: <https://cyberleninka.ru/article/n/strategii-politiki-pamyati-na-postimperskom-prostranstve>)
168. АНИКИН, Д. (2018). Память о Сталине как символический ресурс: современные противоречия и риски. В: (Под ред.) СЫРОВА, В. *Историческая память: травмы прошлого, противоречия настоящего, перспективы будущего. Сборник статей по итогам всероссийской научной конференции*. Саратов: ИЦ «Наука», 279 с. ISBN 978-5-9999-3102-3
169. АНТОНЯН, Ю. (2015). Тоталитарная преступность и коллективное бессознательное. В: *Lex Russica, № 9, [CVI]*. (Disponibil online: <https://cyberleninka.ru/article/n/totalitarnaya-prestupnost-i-kollektivnoe-bessoznatelnoe>)
170. АССМАН, А. (2006/2018). *Длинная тень прошлого*. Москва: Новое Литературное Обозрение. ISBN 978-5-4448-0146-8.
171. БУСЫГИНА, Н. (2018). Психоанализ вне клиники: перспектива психосоциальных исследований. В: *Социальная психология и общество, Т.9, № 3*, с. 31-41. ISSN 2221- 1527.
172. ГРИН, А. (1993/2020). *Работа негатива. Психоаналитическая работа, фокусирующаяся на концепте негатива*. Киев: Издательство Бурлака Ростислав. ISBN: 978-617-7840-02-1.
173. ДЕМОЗ, Л. (1982/2000). *Психоистория*. Ростов-на-Дону: Феникс. ISBN: 5-222-005380.

174. ФОНДА, П. (2021). Психоанализ и культура. Краткий комментарий к статье Татьяны Николаевны Пушкаревой «Разрушенные жизни: репрессии в Советском Союзе». В: *Журнал клинического и прикладного психоанализа*. Том II. № 4.
175. ГОЛОВАШИНА, О. (2018). Trauma studies: постановка проблемы и общая характеристика темпорального подхода к исследованию травм. В: (Под ред.) СЫРОВА, В. *Историческая память: травмы прошлого, противоречия настоящего, перспективы будущего. Сборник статей по итогам всероссийской научной конференции*. Саратов: ИЦ «Наука». ISBN 978-5-9999-3102-3
176. ГУЧИНОВА, Э.-Б. (2005). *Помнить нельзя забыть: антропология депортационной травмы калмыков*. Stuttgart: Ibidem-Verlag. ISBN 978-3-89821-506-0.
177. ГУЧИНОВА, Э.-Б. (2009). Текст депортации и травмы в сочинениях школьников Калмыкии. В: УШАКИН, С.; ТРУБИНА, Е. *Травма: пункты: Сборник статей*, Москва: Новое литературное обозрение. ISBN 978-5-86793-722-5.
178. ИВАНОВА, Г. (2006). *История ГУЛАГа, 1918 — 1958: социально-экономический и политико-правовой аспекты*. Москва: Наука, 438 с. ISBN 5-02-035045-1 (в пер.).
179. КАРУТ К., Травма, время и история. (2009). В: УШАКИН, С.; ТРУБИНА, Е. *Травма: пункты: Сборник статей*, Москва: Новое литературное обозрение, с. 561-581. ISBN 978-5-86793-722-5.
180. КВАЛЕ, С. (2003). *Исследовательское интервью*. Москва: Смысл, 301 с. ISBN 5-89357-145-2.
181. КЕРСНОВСКАЯ, Е.,А. (2006). Сколько стоит человек (под редакцией ПАСАТ, В.). Москва: РОССПЭН, 856 с., ISBN 5-8243-0793-8.
182. КИГАЙ, Н. (2010). Травма - прошлое и настоящее. В: *Журнал клинического и прикладного психоанализа*. Том II. № 4.
183. КОПОСОВ, Н. (2001). *Как думают историки*. Москва: Новое литературное обозрение. ISBN: 5-86793-162-5.
184. КОПОСОВ, Н. (2011). Память строгого режима: История и политика в России. В: *Новое литературное обозрение*. Москва. ISBN: 978-5-86793-851-2
185. МАК ВИЛЬЯМС, Н. (1999/2015). *Формулирование психоаналитического случая*. Москва: Класс. ISBN 978-5-86375-210-5 (РФ).
186. МАСАЛКОВ, И. (2018). Психоаналитическая ориентация в клинической социологии. В: *Развитие личности Development of personality*, № 3, с. 50-85.
187. МИСЬКОВА, Е., (2019). Травма сталинских репрессий в контексте коллективных травм геноцидов. В: *Психология и психотерапия семьи*. № 4, с. 39-41.

188. МОРОЗ, О., СУБЕРИНА, Е. (2014). История, репрезентация, свидетель. В: *Новое Литературное Обозрение. Журнальный клуб Интерлос*. № 125.
189. ПАРКЕР, И. (2013). *Психоаналитическая культура. Психоаналитический дискурс в западном обществе*. Ижевск: ERGO. ISBN: 978-5-98904-196-1.
190. ПАСАТ, В. (1994). *Трудные страницы истории Молдовы 1940 - 1950-е гг.* Москва, Издательский Центр «ТЕРРА», 1994. ISBN 5-85255-690-4.
191. ПОТАПОВА, В. (2020). Между нарциссизмом жизни и нарциссизмом смерти. От тоталитарного объекта к внутреннему тоталитарному объекту. В: *Журнал клинического и прикладного психоанализа*, 1 (2). (Disponibil online: [Том 1 № 2 \(2020\): Журнал клинического и прикладного психоанализа | Журнал клинического и прикладного психоанализа \(hse.ru\)](#))
192. ПРИМО, Л. (1947/«Человек ли это?». Москва: Текст, 2021. ISBN 978-5-7516-1633-5.
193. ПУШКАРЕВА, Т. (2021). Разрушенные жизни: репрессии в Советском Союзе. В: *Журнал клинического и прикладного психоанализа*, 2(4), с 96-113. (Disponibil online: <https://psychoanalysis-journal.hse.ru/article/view/13726>)
194. РЕШЕТНИКОВ, М., (2004). Клинический метод в изучении и разрешении межнациональных конфликтов. Социально-историческая психиатрия. В: *Телескоп: журнал социологических и маркетинговых исследований*, № 3. (Disponibil online: <https://cyberleninka.ru/article/n/klinicheskiy-metod-v-izuchenii-i-razreshenii-mezhnatsionalnyh-konfliktov-sotsialno-istoricheskaya-psihiatriya>)
195. РЕШЕТНИКОВ, М. (2018). *Психическая травма*. М.: Издательство Юрайт, 200 с. ISBN: 978-5-534-05650-1.
196. РОМАНОВ, И. (2021). Коллективные травмы –личные преодоления. Памяти Татьяны Николаевны Пушкаревой. В: *Журнал клинического и прикладного психоанализа*. Том II. № 4.
197. РОМАНОВ, И., Ю. (2006). Психоанализ, общество и психоаналитики. В: *Журнал практической психологии и психоанализа*, № 2.
198. САВИНСКАЯ, О. (2007). Субъективность в качественном исследовании: новые подходы. В: *Социологические исследования*. № 10, с. 122-131.
199. СОЛОЕД, К. (2010). Психологические последствия репрессий 1917-1953 годов в судьбах отдельных людей и в обществе. В: *Журнал клинического и прикладного психоанализа*. Том II. № 4.
200. СТОЛОРУУ, Р. (2016). *Травма и человеческое существование. Автобиографические, психоаналитические и философские размышления*. М.: Когито-Центр. ISBN: 978-5-89353-463-4.

201. ШЕБЕК, М. (2010). Тоталитарная психика. В: *Журнал практической психологии и психоанализа*, №4; (Disponibil online: <https://psyjournal.ru/articles/totalitarnaya-psihika>)
202. УШАКИН, С. (2009). Нам этой болью дышать. О травме, памяти и сообществах. В: УШАКИН, С.; ТРУБИНА, Е. *Травма: пункты: Сборник статей*, Москва: Новое литературное обозрение, с. 33. ISBN: 978-5-86793-722-5.
203. УЗЛАНЕР, Д. (2021). *Объективная субъективность: психоаналитическая теория субъекта*. Москва: Издательский дом Высшей школы экономики, 208 с. ISBN: 978-5-7598-2192-2.
204. ЭППЛЕ, Н. (2020). *Неудобное прошлое. Память о государственных преступлениях в России и других странах*. Москва: Новое литературное обозрение, 630 с. ISBN:978-5-4448-1414-7
205. ЭРИКСОН, Э. (1996). *Молодой Лютер. Психоаналитическое историческое исследование*. Москва: Медиум. Московский философский фонд, 507 с. ISBN: 5-85691-042-7.
206. ALEXANDER, S., TAYLOR, B. (eds). (2013). History and Psyche: Culture, Psychoanalysis and the Past. In: *American Historical Review*, vol. 118, no. 2, pp. 213-241. ISBN 978-0230113855.
207. ALFORD, C.F. (2015). Subjectivity and the intergenerational transmission of historical trauma: Holocaust survivors and their children. In: *Subjectivity*. vol. 8, no 3, pp. 261-282.
208. BARANOWSKY, A., YOUNG, M., JONSON-DOUGLAS, S., McCARREY, M. (1998). PTSD transmission: A review of secondary traumatization in Holocaust survivor families. In: *Canadian Psychology*, vol. 39(4), pp.247-256.
209. BAROCAS, H. A. (1975). Children of purgatory: Reflections on the concentration camp survival syndrome. In: *International Journal of Social Psychiatry*, vol. 21, no 2, pp. 87–92.
210. BAROCAS, H. A., BAROCAS, C. B. (1980). Separation-individuation conflicts in children of Holocaust survivors. In: *Journal of Contemporary Psychotherapy*, vol. 11, no.1., pp. 6-14.
211. BAROCAS, H. A., BAROCAS, C. B. (1980). Manifestation of concentration camp effects on the second generation. In: *American Journal Psychiatry*, vol. 130, no 7, pp. 820-835.
212. BAR-ON, D., (1995). *Fear and hope: Three generations of the Holocaust*. Cambridge, MA: Harvard University Press. ISBN 9780674418912
213. BLEIMLING, J. (2018). Assessing traumatic re-enactment – now moments in survivor interviews. In: HAMBURGER, A. (ed). *Trauma, Trust and Memory: Social Trauma and Reconciliation in Psychoanalysis, Psychotherapy, and Cultural Memory*. London and New-York: Routledge, p. 179-190, ISBN: 978-1-78220-447-3.

214. BOHLEBER, W., (2000). The development of trauma theory in psychoanalysis. In: VARVIN, S. & STAINER POPOVIC, T. (ed.), *Upheaval: Psychoanalytic perspectives on trauma*. Belgrade: International Aid Network, pp. 207–234.
215. BOHLEBER, W., (2013). The concept of intersubjectivity in psychoanalysis: Taking critical ctock. In: *The International Journal of Psychoanalysis*, no. 94, pp. 799-823.
216. BOLEA, Z. (2016). *Sigmund Freud de Jean-Michel Quinodoz*. *Revue Romaine de Psychanalyse*, tome IX, janvier-june, pp. 191-197, ISSN 2285-1518 ISSN–L 2285-1518.
217. BOLEA, Z. (2018). Interviewer's Perspective on Psychotherapeutic Aspects Specific to Interviews with Deported Persons. In: *Proceedings of CEEA 2018. The Fifth International Conference on Adult Education. Education for values – continuity and context (Iași (Romania, April 25th-27th, 2018, Chisinau (Moldova), April 27th- 28th, 2018)*. Bologna: EdLearning, pp. 71-79. ISBN 978-88-87729-48-1.
218. BOLEA, Z., (2020). The Image of a villager in the narration of the Deportees from Moldavian RSSM. In: BONDAREVSKAYA, I.; TODOSIJEVIĆ, B. (ed.). *Political and Economic Self-constitution: Media, Political Culture and Democracy*, Institute of Social Sciences Belgrade, 2020, pp. 34-39, ISBN 978-86-7093-243-2.
219. BOLEA, Z. (2020). The Totalitarian Creation in its Claim of Genius. In: *Romanian Journal of Psychoanalysis*, vol. 12., issue 2, pp. 131-139.
220. BOLEA, Z. (2022). The fates of the group subjected to terror in the totalitarian regime. In: *Romanian Journal of Psychoanalysis*, 2022, vol. XV, issue 1, pp. 58-68.
221. BOLEA, Z. (2023). Psychoanalytical interpretations on the psychosocial realities of the deportations from the Moldavian SSR: the issue of envy. In: *Journal of Romanian Literary Studies*, nr. 33, 2023, pp. 101-110. ISSN: 2248-3004.
222. BURKE, P. (2007). Freud and Cultural History. In: *Psychoanalysis and History*, no. 9, pp. 6-8.
223. CLARKE, S. (2002). Learning from experience: psycho-social research methods in the social sciences. In: *Qualitative Research*, vol. 2, no. 2, pp. 173-194.
224. COJOCARU, L. D., (2018). My parents wew dubbed enemy of the people. Issues and Perspectives on Approaching Silence in oral History Research. In: BUDEANCĂ, C.; BATHORY D. (ed.). *Histories (Un)Spoken: Strategies of Survival and Social-Professional Integration in Political Prisoners' Families in Communist Central and Eastern Europe in the '50s and '60s*, Münster: LIT Verlag, pp. 326-340, ISBN 364390983.
225. CONNOLLY, K., & REILLY, R. C. (2007). Emergent issues when researching trauma: A confessional tale. In: *Qualitative Inquiry*, vol. 13, no. 4, pp. 522-540.

226. DENHAM, A.R. (2008). Rethinking historical trauma: Narratives of resilience. In: *Transcultural Psychiatry*. vol. 45, no 3, pp. 391-414. ISBN 9789734616169.
227. DE M'UZAN, M. (2007). The Same and the Identical. In: *The Psychoanalytic Quarterly*, vol. 76, no. 4, 1205–1220.
228. DEVEREUX, G. 1967). *From Anxiety to Method in Behavioral Sciences*. The Hague: Mouton. ISBN 978-3111282596.
229. DIECKMANN, H. (1976), Transference and countertransference: results of a Berlin research group. In: *Journal of Analytical Psychology*, vol. 21, no. 1, pp. 25–36.
230. DRAPEAU, M. (2002), Subjectivity in research: Why not? But. In: *The Qualitative Report*, vol. 7, no. 3, pp.1-15.
231. ETKIND, A. (2013). *Warped Mourning. Stories of the Undead in the Land of Unburied*. Stanford: University Press. ISBN 978-0804773935.
232. FASSIN, D., RECHTMAN, R. (2009). *The Empire of Trauma. An inquiry to the condition of victimhood*. Princeton University Press. ISBN 9780691137537.
233. FELMAN, SH., LAUB, D., (1992). *Testimony: Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis and History*. New York: Taylor & Francis. ISBN 978-0415903929.
234. FELMAN, SH. (2003). *Writing and Madness: Literature / Philosophy / Psychoanalysis*. Cornell University Press. ISBN 978-0804744492.
235. FERENCZI, S., (1933/1988). Confusion of Tongues between Adultes and the Child – The Language of Tenderness and of Passion. In: *Contemporary Psychoanalysis*, vol. 24, no. 2, pp. 196-206.
236. FIGLIO, K. (1998). Oral history and the unconscious. In: *History Workshop Journal*, vol 26, pp. 120-133.
237. FIGLIO, K. (2003). Historical Imagination/Psychoanalytic Imagination. In: *History Workshop Journal*, 45 (1998), pp. 203–6.
238. FIGLIO, K. (2003). Getting to the Beginning: Identification and Concrete Thinking in Historical Consciousness. In: RADSTONE, S.; HODGKIN, K. (ed.). *Regimes of Memory* London, Routledge, pp. 152–167.
239. FIGLIO, K. (2019). A Psychoanalytic view of qualitative methodology. Observing the elemental psychic world in social processes. In: *Methods of Research into the Unconscious. Applying Psychoanalytic Ideas to Social Science*. ISBN 9781138326620.
240. FIGLIO, K. (2019). The dread of sameness: social hatred and Freud's narcissism of minor differences". In: AUESTAD L. (ed). *Psychoanalysis and Politics. Exclusion and the Politics of Representation*. London: Routledge, 288 p., ISBN 9780429478741.

241. FONAGY, P. (1999). The transgenerational transmission of Holocaust trauma. Lessons learned from the analysis of an adolescent with obsessive-compulsive disorder. In: *Attachment and Human Development*, no 1, pp. 92-114.
242. FONDA, P. (2017). A mind at war. In: *Romanian Journal of Psychoanalysis*. X (2), pp. 135-156.
243. FROSH, S., PHOENIX, A., PATTMAN, R. (2002) *Young masculinities: understanding boys in contemporary society*. London, UK: Palgrave Macmillan. ISBN 9780333779231.
244. FROSH S., EMERSON, P. D. (2005). Interpretation and over-interpretation: disputing the meaning of texts. In: *Qualitative research*, vol. 5, no. 3, pp. 307-324.
245. FROSH, S., BARAITSER, L. (2008). Psychoanalysis and psychosocial studies. In: *Psychoanalysis, Culture & Society* 13, pp. 346–365.
246. GAILIENĖ D. (2019). The „captive mind” is worse than repressions. Psychotraumatological study of historical trauma in Lithuania. In: *Rocznik Antropologii Historii*, vol. IX, no 12, pp. 159-176.
247. GARMEZY, N. (1993). Children in Poverty: Resilience Despite Risk, In: *Journal of Psychiatry*, vol. 56, no. 1, pp. 127-36.
248. GEMIGNANI, M. (2011). Between researcher and researched: an introduction to countertransference in qualitative inquiry. In: *Qualitative Inquiry*, vol. 17, no. 8, pp. 701–708.
249. GEORGACA, E. (2005). Lacanian psychoanalysis and the subject of social constructionist psychology: analysing subjectivity in talk. In: *International Journal of Critical Psychology*, no. 4, pp. 74–94.
250. GLASER B., STRAUSS A. (1968). *The Discovery of Grounded Theory. Strategies for Qualitative Research*. New Brunswick: Aldine Transaction, ISBN 0-202-30260-1.
251. GRAND, S., and SALBERG J. (2021). Trans-Generational Transmission of Trauma. In: HAMBURGER, A.; HANCHEVA, C.; VOLCAN V. D. (ed.). *Social Trauma – An Interdisciplinary Textbook*. Cham: Springer, 409 p. ISBN 978-3030478162.
252. GOMOLIN, R.P. (2019). The Intergenerational Transmission of Holocaust Trauma: A Psychoanalytic Theory Revisited. In: *Psychoanalytic Quarterly*, vol. 88, pp. 461–500.
253. GULINA, M. (2013). The siege of Leningrad (1941–1944): memories of the survivors who have lived through the trauma. In: *Psychology in Russia: State of the Art*, vol. 6, no. 2, 2013, pp. 103-113. ISSN 2074-6857.
254. HAAKEN, J. et al. (2012). Global Hip-Hop identities: black youth, psychoanalytic action research, and the moving to the beat project. In: *Journal of Community & Applied Social Psychology*, no. 22, pp. 63–74.

255. HAMBURGER, A. (2021). Social Trauma: A Bridging Concept. In: HAMBURGER, A., HANCHEVA, C., VOLCAN V. D. (ed.). *Social Trauma – An Interdisciplinary Textbook*. Cham: Springer, pp. 105-124. ISBN 978-3030478162.
256. HARKE, R. (2005). The Basic traumatic situation in the analytical relationship. In: *The International Journal of Psychoanalysis*, 2005, vol. 86, no. 2, pp. 267-290.
257. HEBERLEIN P., HAMBURGER A. (2018). Scenic re-enactment in Holocaust testimonies: scenic-narrative microanalysis and grounded theory. In: HAMBURGER, A. (ed). *Trauma, Trust and Memory: Social Trauma and Reconciliation in Psychoanalysis, Psychotherapy, and Cultural Memory*, London and New-York: Routledge, 2018, pp. 171-179, ISBN: 978-1-78220-447-3.
258. HEDRIH, V. (2021). Social trauma research. In: HAMBURGER, A.; HANCHEVA, C.; VOLCAN V. D. (ed.). *Social Trauma – An Interdisciplinary Textbook*. Cham: Springer. ISBN 978-3030478162
259. HEIMANN, P. (1950). On countertransference. In: *International Journal of Psychoanalysis*, no. 31, pp. 81-84.
260. HERMAN, J. L. (1992). Complex PTSD: A syndrome in survivors of prolonged and repeated trauma. In: *Journal of traumatic stress*, vol. 3, no. 3, pp. 377-391.
261. HINSHELWOOD, R. (2013). *Research on the Couch. Single-case studies, Subjectivity and Psychoanalytic Knowledge*. London: Routledge, ISBN: 978-0-415-62519-7.
262. HOLLWAY, W., JEFFERSON, T. (2000). *Doing Qualitative Research Differently*. London: SAGE Publications. ISBN 0761964258.
263. HOLLWAY, W., FROGETT, L. (2012). Researching in-between subjective experience and reality. In: *Historical Social Research / Historische Sozialforschung*, vol. 38, no. 2 (144), pp. 140-157.
264. HOLMES, J. T. (2014). Countertransference in qualitative research: a critical appraisal. In: *Qualitative research*, vol. 14, no 2, pp. 166–183.
265. JACOBS, J. (2011). The Cross-Generational Transmission of Trauma: Ritual and Emotion among Survivors of the Holocaust. In: *Journal of Contemporary Ethnography*, vol. 40, no 3, pp. 342–361.
266. JERVIS, S. (2009). The use of self as a research tool. In: CLARKE, S. and HOGGETT, P. (ed.). *Researching Beneath the Surface*. London: Karnac, pp. 145-166. ISBN 9780429479564.
267. KAPLAN, S. (2013). Child survivors of the 1994 Rwandan genocide and trauma-related affect. In: *Journal of Social Issues*, vol. 69, pp. 92–110.
268. KELLERMANN, N. (2001). Transmission of Holocaust Trauma – An Integrative View. In: *Psychiatry*, vol. 64, no. 3, pp. 256-67.

269. KESTENBERG, J. S. (1980). Psychoanalyses of children of survivors from the holocaust: Case presentations and assessment. In: *Journal of the American Psychoanalytic Association*, vol. 28, pp. 775–804.
270. KHAN, M. (1963). The concept of cumulative trauma. In: *Psychoanalytic Study of the Child*, vol. 1, no. 8, pp. 286-306.
271. KHAN, M. (2014). Countertransference in an anthropological study of extreme violence in Pakistan, In: *Clio's Psyche*, vol. 20, no. 4, pp. 408–411.
272. KOGAN, I. (2022) Craving for polymorphous perverse relationships. In: *Romanian Journal of Psychoanalysis*, no. 1, pp. 17-41.
273. KRYSTAL, H. (1968). *Massive psychic trauma*. New York: International Universities Press, 369 p. ISBN 9780823681464.
274. KVALE, S. (1999) The psychoanalytic interview as qualitative research. In: *Qualitative Inquiry*, vol. 5, no. 1, pp. 87–113.
275. LACAPRA, D. (1999). Trauma, Absence, Loss, In: *Critical Inquiry*, vol. 25, no. 4., p. 721-739.
276. LAUB, D., AUERHAHN, N. C. (1993). Knowing and not knowing massive psychic trauma: Forms of traumatic memory. In: *The International Journal of Psychoanalysis*, vol. 74, no. 2, pp. 287–302.
277. LAUB, D. (2009). On Holocaust Testimony and Its “Reception” within Its Own Frame, as a Process in Its Own Right. In: *History and Memory*, vol. 21, no. pp. 127-150.
278. LEVINE, S. (1981). Dreams of the informant about the researcher: some difficulties inherent in the research relationship. In: *Ethos*, vol. 9, no 4, pp. 276–293.
279. LEWIS, A. (1991). The Patient’s Experience of the Analyst’s Subjectivity. In: *Psychoanalytic Dialogues*, vol. 23, no 2, pp. 29-51.
280. LONG, S. (2019). The socioanalytic interview. In: *Methods of Research into the Unconscious. Applying Psychoanalytic Ideas to Social Science*. 280 p. ISBN 9781138326620.
281. MARKS, S., and MONNICH-MARKS, H. (2003). The analysis of counter-transference reactions is a means to discern latent interview-contents. In: *Forum: Qualitative Social Research*, vol. 4, no 2, pp. 87-98.
282. MARKS, S., (2001). Research Project History and Memory. In: KIEGELMANN, M. (ed.). *Qualitative Research in Psychology*. Schwangau: Verlag Ingeborg Huber, pp. 123-138.
283. MATTSSON, B., MALINIEMI-PIISPANEN, S., AALTONEN, J., (2017). Traces of the past: an interview study with Finnish war children who did not return to Finland after the Second World War. In: *The Scandinavian Psychoanalytic Review*, vol. 40, no. 2, pp. 129-137.

284. MIDGLEY, N., & HOLMES, J. (2018). Psychoanalytic perspectives on research interview. In: STAMENOVA, K., HINSHELWOOD, R. D. *Methods of Research into the Unconscious*. London: Routledge, 280 p. ISBN 9781138326620.
285. MIDGLEY, N. (2006). Psychoanalysis and qualitative psychology: complementary or contradictory paradigms? In: *Qualitative Research in Psychology*, vol. 3, no 3, pp. 213-232.
286. MIDGLEY, N. (2006). Re-reading Little Hans: Freud's Case Study and the Question of Competing Paradigms in Psychoanalysis. In: *Journal of the American Psychoanalytic Association*, vol. 2, no. 54, pp. 537-559.
287. MITCHELL, J. (1974/2000). *Psychoanalysis and feminism: A radical reassessment of Freudian psychoanalysis*, London: Allen Lane, 496 p. ISBN 978-0465046089.
288. MITSCHERLICH A., MITSCHERLICH M. (1965/1975). *The Inability to Mourn*, New York: Grove Press, Inc., 320 p. ISBN: 0-394-49255-2.
289. MONEY-KYRLE, R. (1941). The Psychology of propaganda. In: Money-Kyrle R. (1978) *The Collected Papers of Roger Money-Kyrle*. London: Clunie Press. pp. 160–175.
290. MORGENROTH, C. (2010). The research relationship, enactments and 'counter-transference' analysis: on the significance of scenic understanding. In: *Psychoanalysis, Culture and Society*, vol. 15, no, 3, pp. 267–280.
- 291. NACU, A., BOLEA, Z. (2018). The unelaborated trauma of deportations. In: *Romanian Journal of Psychoanalysis*, vol. 1., no. 1., pp. 51-65. ISSN 2285-1518.**
292. NIR, B. (2018). Transgenerational Transmission of Holocaust Trauma and Its Expressions in Literature. In: *Genealogy* vol. 2, pp. 49.
293. OSOFSKY, H., and OSOFSKY, M. (2009). Like father, like son: a psychoanalytical approach to interviewing in extreme circumstance. In: *Psychoanalytic Inquiry*, vol. 29, no 6, pp. 529–541.
294. PARKER, I. (2010). The place of transference in psychosocial research, In: *Journal of Theoretical and Philosophical Psychology*, vol. 30 no. 1, pp. 17-31.
295. PATTERSON, J. (1995). Promoting Resilience in Families Experiencing Stress. In: *Pediatric Clinic of North America*, vol. 42, no. 1, pp. 47-63.
296. PATTERSON, J. (2002). Understanding Family Resilience, In: *Journal of Clinical Psychology*, vol. 58, pp. 233-246.
297. PICHON-RIVIERE, E. (1979/2017). The link and the theory of the three Ds (Depositant, Depository, and Deposited): Role and status. In: *The International Journal of Psychoanalysis*, vol. 98, nr.1, pp. 177-186, ISSN: 0020-7578.
298. PLETSCHE, C. E. (1982). Freud's Case Study and the Locus of Knowledge. In: *Partisan Review*, vol. 49, no 1, pp.101-118.

299. PUGET, J. (1989). Social Violence and Psychoanalysis in the Argentinian Context. In: *British Journal of Psychotherapy*, vol. 5, no 3, pp. 98-112.
300. PUSHKAROVA, T. (2020). Ruined lives: Repressions in the Soviet Union. In: *Romanian Journal of Psychoanalysis*, vol. 13, no 2, pp. 131–156.
301. RACAMIER, P.-C. (2014). On narcissistic perversion. In: *The International Journal of Psychoanalysis*, vol. 95, no.1, pp. 119-132.
302. RACKER, H. (1948/1953). A contribution to the problems of counter-transference. In: *The International Journal of Psychoanalysis*, vol. 34, no 3 pp. 313-324.
303. REIS, B. (2015). How deep the sky: Discussion of special issue on the evolution of witnessing: Emergent relational trends in holocaust studies. In: *Contemporary Psychoanalysis*, vol. 51, no 2, pp. 333–347.
304. RICHARDSON, G. E. et al. (1990). The Resiliency Model. In: *Health Education*, vol. 21, no 1, pp. 33-39.
305. RICHARDSON, G. E. (2002). The Metatheory of Resilience and Resiliency. In: *Journal of clinical psychology*, vol. 58, no. 3, pp. 307-321.
306. RIZZUTO, A.-M. (1981). *The Birth of the Living God*. University of Chicago Press, 246 p. ISBN 978-0226721026.
307. ROBBEN, A. M. (1996). Ethnographic Seduction, Transference, and Resistance in Dialogues about Terror and Violence in Argentina, In: *Ethos*, vol. 24, no. 1, pp. 71-106.
308. ROPER, M., The unconscious work of history, In: *Cultural and Social History*, vol. 11, no. 2, 2014, p. 181.
309. ROPER, M. (2003). Analysing the analysed: transference and countertransference in the oral history, In: *Oral History*, vol. 31, no. 2, pp. 20–32.
310. ROPER, M. (2014). The unconscious work of history, In: *Cultural and Social History*, vol. 11, no. 2, p. 181.
311. ROTH, M. (2016). History and Psychoanalysis, In: ELLIOTT, A.; and PRAGER, J. (ed.). *The Routledge Handbook of Psychoanalysis in the Social Sciences and Humanities*, New York: Routledge, 478 p. ISBN 978-0415626927.
312. RUTTER, M. (1985). Resilience in the Face of Adversity: Protective Factors and Resistance to Psychiatric Disorder. In: *British Journal of Psychiatry*, vol. 147, no2, pp. 598-611.
313. RUTTER, M. (1993). Resilience: Some Conceptual Considerations, In: *Journal of Adolescent Health*, vol. 14, pp. 626-631.
314. SALBERG, J. (2015). The texture of traumatic attachment: Presence and ghostly absence in transgenerational transmissions. In: *Psychoanalytic Quarterly*, vol. 84, no 1, pp. 21-46.

315. SALBERG, J., GRAND, S. (2017). *The wounds of history: Repair and resilience in the transgenerational transmission of trauma*. New York: Routledge. ISBN 9781138807501.
316. SANDLER, J., (1976). Countertransference and role-responsiveness. In: *International Review of Psycho-Analysis*, vol. 3, pp. 43–47.
317. SANTNER, E. (1992). History Beyond the Pleasure Principle: Thoughts on the Representation of Trauma. In: FRIEDLANDER, S. (ed.). *Probing the Limits of Representation: Nazism and the Final Solution*. Cambridge: Harvard University Press, 144 p. ISBN 978-0674707665.
318. SCHARFF, D.E., LOSSO, L., SETTON, L., (2016). Pichon-Rivière's psychoanalytic contributions: Some comparisons with object relations and modern developments in psychoanalysis. In: *International Journal of Psychoanalysis*, nr. 98, vol.1.
319. SCHECHTER, D., (2017). On traumatically skewed Intersubjectivity. In: *Psychoanalytic Inquiry*, vol. 37, no 4, pp. 251–264.
320. SEGAL, H. (1997). *Psychoanalysis, Literature and War*. London: Routledge, 192 p. ISBN 978-0415153294.
321. SEGAL, H., (1997). Silence is the real crime. In: *Psychoanalysis, literature and war*, 192 p. ISBN 978-0415153294.
322. SEGAL, H. (1997). From Hiroshima to the Gulf War and after. In: *Psychoanalysis, literature and war*, 192 p. ISBN 978-0415153294.
323. SIMMEL, E. (1937). The psychoanalytic sanitarium and the psychoanalytic movement. In: *Bulletin of the Menninger Clinic*, vol. 1, pp. 133-143.
324. SCOTT, J. (2012). The incommensurability of psychoanalysis and history. In: *History and Theory*, vol. 51, no. 1, p. 63.
325. SANTNER, E. (1992). History Beyond the Pleasure Principle: Thoughts on the Representation of Trauma. In: FRIEDLANDER, S. (ed.). *Probing the Limits of Representation: Nazism and the Final Solution*. Cambridge: Harvard University Press, pp. 144.
326. SMITH, J. K., HESHUSIUS, L. (1986). Closing down the conversation: The end of the qualitative-quantitative debate amongst educational inquirers. In: *Educational Researcher*, no. 15, p. 4-12.
327. SMOLAK, D., BRUNET, L. (2017). Psychoanalytic Interpretations of Trauma: a Theoretical and Clinical Overview. In: *Revue Québécoise de Psychologie*, vol. 38, no 3, pp. 99–124.
328. SPILLIUS, E. B., O'SHAUGHNESSY E. (2012). Projective identification. The fate of a concept. London: Routledge, 432 p. ISBN 9780415605298.
329. STANKOVIĆ, B. (2021). Qualitative Approach to Social Trauma Research. In: HAMBURGER, A.; HANCHEVA, C.; VOLKAN, V. D. (ed.). *Social Trauma – An Interdisciplinary Textbook*. Cham: Springer, 409 p. ISBN 978-3030478162.

330. STRAUSS, A., CORBIN, J. (1990). *Basics of Qualitative Research: Grounded Theory Procedures and Techniques*, Londra: Sage Publications, 270 p. ISBN: 9780803932500
331. STRAUSS, A., CORBIN, J. (1998). Grounded Theory Methodology. An Overview. In: DENZIN, N., LINCOLN, Y.S. (ed.). *Strategies of Qualitative Inquiry*, Sage Publications. nr. 13, pp. 3-21.
332. STRØMME, H., GULLESTAD, E., STANICKE, E. et al. (2010). A widening scope on therapist development: designing a research interview informed by psychoanalysis. In: *Qualitative Research in Psychology* vol. 7, no 3, pp. 214–232.
333. SEBEK, M., (1996). The Fate of the Totalitarian Object. In: *Forum Psychoanalysis*, no 5, pp. 289-294.
334. VARVIN, S., (2016). Psychoanalysis and Trauma. In: ELLIOTT, A., PRAGER, J. (ed.). *The Routledge Handbook of Psychoanalysis in the Social Sciences and Humanities*. New York: Routledge, p. 448. ISBN 9780367244620.
335. VASKELIENĖ, I. (2012). *Long-term psychological effects of political repression in Lithuania to second generations. Summary of Doctoral Dissertation Social Sciences*. Vilnius University.
336. VOLKAN, V. D. (1986). The narcissism of minor differences in the psychological gap between opposing nations. În: *Psychoanalytic Inquiry: A Topical Journal for Mental Health Professionals*, vol. 6, no. 2. pp. 175-191.
337. VOLKAN V. D. (2018). From earthquakes to ethnic cleansing: massive trauma and its individualized and societal consequences. In: HAMBURGER, A. (ed). *Trauma, Trust and Memory: Social Trauma and Reconciliation in Psychoanalysis, Psychotherapy, and Cultural Memory*. London and New-York: Routledge, 2018, pp. 8-12, ISBN: 978-1-78220-447-3.
338. VOLKAN, V. D. (2021). Chosen Traumas and Their Impact on Current Political/Societal Conflicts. HAMBURGER, A.; HANCHEVA, C.; VOLKAN, V. D. (ed.). *Social Trauma – An Interdisciplinary Textbook*. Cham: Springer. ISBN 978-3030478162.
339. WERNER, E. (1989). High Risk Children in Youth Adulthood: a Longitudinal Study from Birth to 32 Years, In: *American Journal of Orthopsychiatry*, vol. 59, pp. 71-81.
340. WERNER, E., SMITH R. (1998). *Vulnerable but Invincible: a Longitudinal Study of Resilient Children and Youth*. New York: McGraw-Hill, 228 p. ISBN 978-0937431030.
341. YEHUDA, R. et al. (1998). Vulnerability to Posttraumatic Stress Disorder in Adult Offspring of Holocaust Survivors. În: *American Journal of Psychiatry*, vol. 155, pp. 1163–1171.
342. ABRAHAM, N., TOROK, M. (1978/2009). *L'ecorce et le noyau*. Paris: Flammarion, 494 p., ISBN 978-2-0812-2384-4.
343. ALTOUNIANÉ, J. (2005). Événements traumatiques et transmission psychique La survivance. Traduire le trauma collectif. În: *Érès « Dialogue »*. no. 2, vol. 168, pp. 55 – 68. ISSN 0242-8962.

344. AMATI SAS, S. (1989). Récupérer la honte. *În*: PUGET, J., KAES, R. (coord.). *Violence d'état et psychanalyse*, pp. 105-121. ISSN 978-2-04-016983-1.
345. AMATI SAS, S. (2002). Situations sociales traumatiques et processus de la cure. *În*: *Revue Française de Psychanalyse*. 2002, vol. 66, no. 3, pp. 923-932.
346. ANAULT, M. (2006). La résilience au risque de la psychanalyse ou la psychanalyse au risque de la résilience. *În*: CYRULNIK, B. & DUVAL, P. (orgs.), *Psychanalyse et Résilience*. Paris: Odile Jacob, pp. 77-104. ISBN 978-2738118110.
347. AULAGNIER, P. (1976/2003). Le contrat narcissique. *În*: AULAGNIER, P. *La violence de l'interprétation. Du pictogramme à l'énoncé*. Paris: PUF. ISBN 978-2130537205.
348. BAILE, G. Traumatismes et clivages fonctionnels. *În*: *Revue Française de Psychanalyse*. 1988, no. 6, pp. 1339-1354.
349. BAILLY, L. (2006). Résilience et psychanalyse. *În*: CYRULNIK, B. & DUVAL, P. (orgs.), *Psychanalyse et Résilience*, Paris: Odile Jacob, pp. 223-234, ISSN 978-2738118110.
350. BERTRAND, M. (2006). Résilience et traumatismes: un point de vue psychanalytique. Dans: CYRULNIK, B. & DUVAL, P. (orgs.), *Psychanalyse et Résilience*, Paris: Odile Jacob, pp. 205-222, ISBN 978-2738118110.
351. BOHLEBER, W. (2007). Remémoration, traumatism et mémoire collective. Le combat pour la remémoration en psychanalyse. *În*: *Revue Française de Psychanalyse*. 2007, vol. 71, pp. 821.
352. BOKANOWSKI, T. (2002). Traumatisme, traumatique, trauma. *În*: *Revue Française de Psychanalyse*, 2002, vol. 66, no. 3, pp. 745-757.
353. BRAUN DE DUNAYEVICH, J., PELENTO M. L. (1989). *In*: *Violence d'état et psychanalyse*. Paris: Dunod, pp. 86 – 104. ISBN 978-2040169831.
354. CICCONE, A. (2014). Transmission psychique et parentalité. *În*: *Cliopsy*, 2014, 1(11).
355. CHILLAN, C., (2006). Réticence à propôs de la résilience. *În*: CYRULNIK, B. & DUVAL, P. (orgs.), *Psychanalyse et Résilience*, Paris: Odile Jacob, pp. 248-263. ISBN 978-2738118110
356. CYRULNIK, B., DUVAL, PH., (2006). *Psychanalyse et résilience*. Paris: Odile Jacob, 312 p. ISBN 9782738118110.
357. DELOURMEL, CH. (2002). Traumatisme et mémoire: evenement et/ou trace? *În*: *Revue Française de Psychanalyse*. 2002, nr. 3, pp. 711-726.
358. EUSTACHE, F., (2016). Mémoires stables et instables. *În*: *Revue Française de Psychanalyse*, vol. LXXX-2, pp. 431.
359. GAMPEL, Y., (2003), Violence sociale, lien tyrannique et transmission radioactive, *În*: *Psyhanalyse du lien tyrannique*, Paris: Dunod. ISBN 978-2-10-057335-6.

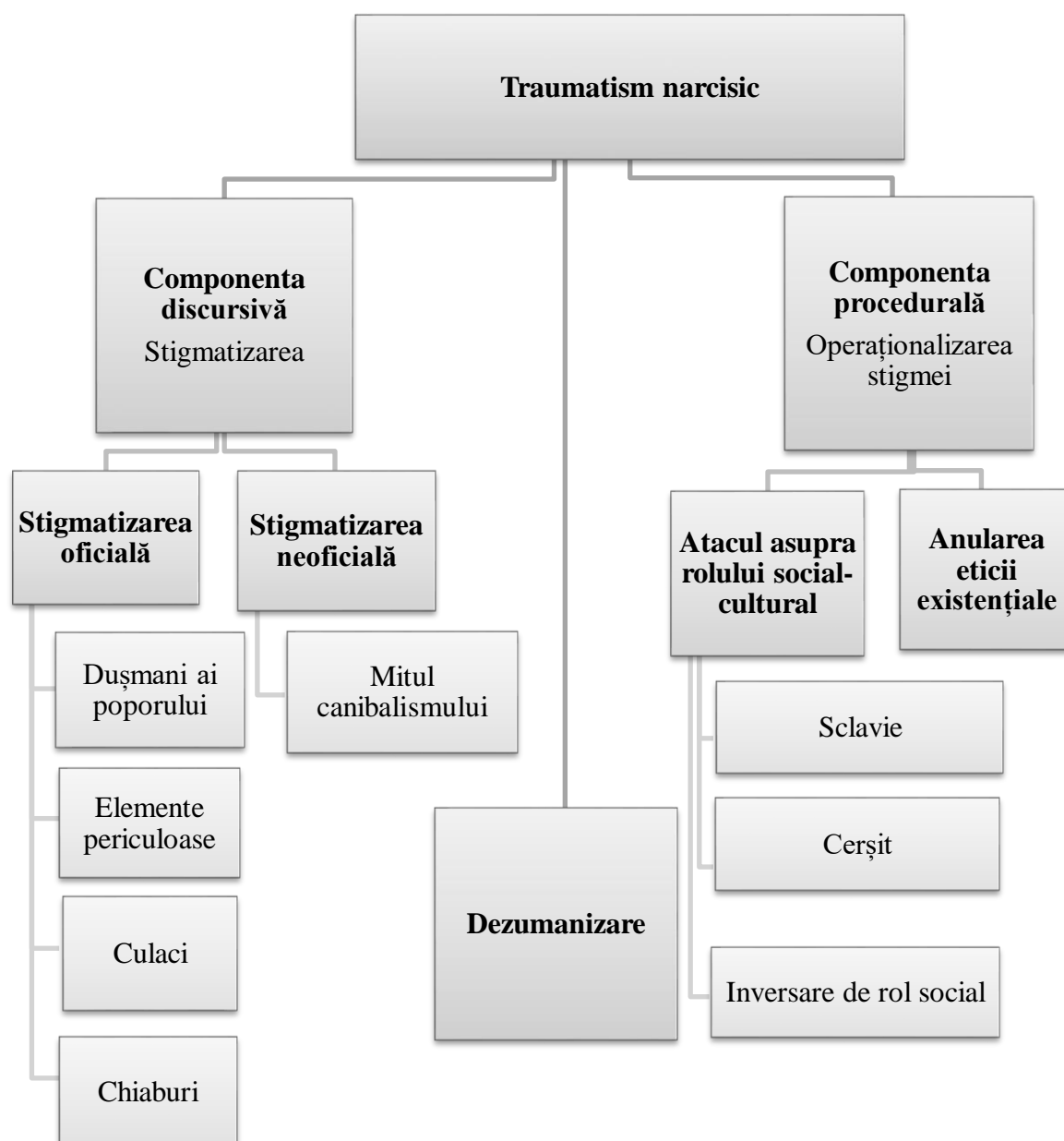
360. GRANEK, M., (1988). Malaise dans la civilisation après Auschwitz. În: *Revue Française de Psychanalyse*, no. 6, vol. LII, pp.1425-1431.
361. GRAYSON, H. (2020). Violences, stratégies adaptatives et résiliences: le cas du Rwanda. Dans: IONESCU, Ș.; MAZUREK, H. (orgs.). *Pratiques Basées sur la Résilience*. Aix Marseille Université, Institut de Recherche pour le Développement, Laboratoire Population, Environnement, Développement. 568 p.
362. GOLSE, B. (2006). Le pédopsychiatre – psychanalyste face au concept de résilience. La résilience avant l’après-coup. În: CYRULNIK, B.; & DUVAL, P. (orgs.), *Psychanalyse et Résilience*. Paris: Odile Jacob, pp. 61-76. ISBN 9782738118110.
363. GUEDENEY, A. (2006). L’attachement et la résilience: théorie, clinique et politique sociale. Dans: CYRULNIK, B.; & DUVAL, P. (orgs.), *Psychanalyse et Résilience*. Paris: Odile Jacob, pp. 61-76. ISBN 9782738118110.
364. HANUS, M. (2006). Freud et Prométhée, un abord psychanalytique de la résilience. În: CYRULNIK, B.; & DUVAL, P. (orgs.), *Psychanalyse et Résilience*. Paris: Odile Jacob, pp. 61-76. ISBN 9782738118110.
365. JANIN, C. (1995). La réalité, entre traumatisme et histoire. În: *Revue Française de Psychanalyse*, no. 1, pp. 115-131.
366. KAËS, R. (1989). Ruptures catastrophiques et travail de la mémoire. În: *Violence d’état et psychanalyse*. Paris: Dunod. ISBN 978-204016983.
367. LEMAY, M. (2006). La résilience, mythe ou réalité. În: *Psychanalyse et résilience*, Paris: Odile Jacob. ISBN 9782738118110.
368. MANCIAUX, M. (2010). La résilience Un regard qui fait vivre. În: *Études* 2001/10, pp. 321-330. ISSN 0014-1941.
369. MCDOUGALL, J. (1989/2003). Théâtres du corps. În: *Le psychosoma en psychanalyse*. Paris: Gallimard, 320 p. ISBN 9782070429868.
370. PICARD, L., EUSTACHE, F., PIOLINO, P. (2009). De la mémoire épisodique à la mémoire autobiographique: approche développementale, În: *L’Année psychologique*, vol. 109, pp. 217.
371. PUGET, J. (1989). Etat de menace et psychanalyse. De l’étrange structurant à l’étrange aliénant, In: *Violence d’état et psychanalyse*. Paris: Dunod, pp. 10. ISBN 978-2040169831.
372. RACAMIER, P.-C. (1986). Entre agonie psychique, déni psychotique et perversion narcissique. În: *Revue Française de Psychanalyse*, vol. 50, nr. 5, pp. 1299-1309.
373. RACAMIER, P.-C. (1992/2016). Le deuil originaire. Paris: Payot. ISBN 978-2-228-91624-0.
374. RICHARD, C. (2020). Résilience culturelle comparée: les pouvoirs des arts, littératures et traditions à l’encontre des traumatismes historiques majeurs. În: IONESCU, Ș., MAZUREK, H.

(orgs.). *Pratiques Basées sur la Résilience*. Aix Marseille Université, Institut de Recherche pour le Développement, Laboratoire Population, Environnement, Développement, 568 p.

375. SMADJA, C. (2001). *La vie opératoire. Etudes psychanalytiques*. Paris: Presses Universitaires de France. ISBN 978-2130514206.
376. TISSERON, S. (2017). *La résilience*. Paris: Presses Universitaires de France. ISBN 978-2-13-056033-3.
377. TOMASELLA, B. (2016). *Désubjectivation, resubjectivation et résilience collective en situation de catastrophes L'exil des Européens d'Afrique du Nord*. Thèse de doctorat dirigée par Serge Tisseron Soutenue le 2 décembre 2016 à Paris, Université Paris 7 - Denis Diderot.
378. TOMASELLA, B. (2005). Haine, envie et jalousie: psychanalyse du désastre. În: *Le Coq-héron*, no. 182, September 2005.
379. TYCHEY, C. DE, LIGHEZZOLO-ALNOT, J. (2006). La résilience au regard de la psychologie clinique psychanalytique. În: *Psychanalyse et Résilience*, pp. 127-154.
380. ULRIKSEN-VIGNAR, M. (1989). La transmission de l'horreur. În: *Violence d'Etat et psychanalyse*. Paris: Bordas, ISBN 2-04-016983-0.
381. VINAR, M. (2005). La specificité de la torture comme source de trauma. Le desert humain quand les mots se meurent. În: *Revue française, Psychanalitique*, no. 4, pp. 123-138.
382. VOLKAN, V. D. (2007). Le trauma massif: l'ideologie politique du droit et de la violence. În: *Revue française, Psychanalitique*, no. 4, pp. 90-101.
383. WAINTRATER, R. (2015). La transmission du traumatisme dans les groupes victims de genocides. În: *Revue de psychotérapie psychanalytique de groupe*, no. 65, pp. 27-38.
384. WEIL, E. (2016). Traces psychiques, mémoires cryptées et catastrophes historiques. În: *Revue Française de Psychanalyse*. 2: pp. 488-500.
385. WEIL, E. (2000). Silence et latence. In: *Revue française de psychanalyse*, no. 64, pp.169-182.
386. YEGHICHEYAN, V., (1983). Des problèmes de filiation après le vécu collectif d'un génocide à propos de la minorité arménienne en diaspora. In: *Revue Française De Psychanalyse, Les Imagos*, vol. XLVII, nr. 4.

Link:

387. <https://en.unesco.org/courier/may-1985/why-war-letter-albert-einstein-sigmund-freud>

Raportul dintre dimensiunile psihosociale și dimensiunile psihanalitice în fenomenul deportărilor din RSSM

Trauma istorică	
Dimensiuni psihosociale	Dimensiuni psihanalitice
Antropogenismul traumei istorice – Celălalt în calitate de factor traumatogen	<p>Mișcări regresive la nivel individual</p> <p>Mișcări regresive la nivel social</p> <p>Regresie la poziția paranoid-schizoidă</p> <p>Clivajul individual și grupal</p>
Stigmatizarea	<p>Mișcări regresive la nivel individual</p> <p>Mișcări regresive la nivel social</p> <p>Actualizarea invidiei primitive</p> <p>Actualizarea rivalității primitive</p> <p>Regresie la poziția paranoid-schizoidă</p> <p>Dezumanizarea Celuilalt</p> <p>Izolarea primitivă</p>
Inversarea ordinii sociale	<p>Mecanisme de apărare maniacale – omnipotență, triumf, negare</p> <p>Ambivalență arhaică</p> <p>Invidie arhaică</p> <p>Rivalitate arhaică</p> <p>Nediferențierea rolurilor</p>
Pervertirea relațiilor umane	<p>Mecanisme de apărare maniacale – omnipotență, triumf, negare</p> <p>Ambivalență arhaică</p> <p>Invidie arhaică</p> <p>Rivalitate arhaică</p>

	Dezobiectualizare
Pierderea relației cu Celălalt	Travaliul doliului Doliu patologic Deplasarea afectelor Clivajul obiectului Devalorizare Dezobiectualizare
Scindarea comunității	Regresie către poziția paranoid-schizoidă Păstrarea poziției paranoid-schizoide active Păstrarea poziției paranoid-schizoide pasive
Cercetarea traumei istorice: actualizarea traumatismului în contextul cercetării	
Dimensiuni psihosociale	Dimensiuni psihanalitice
Relația cercetător – respondent	Realități transferențiale în contextul cercetării Realități contratransferențiale în contextul cercetării Proiecția Identificarea proiectivă
Identificarea cercetătorului cu respondentul	Materialul oniric în spațiul cercetării Proiecția Identificarea proiectivă
Transmiterea inter- și transgenerațională a traumei istorice	
Dimensiuni psihosociale	Dimensiuni psihanalitice
Comunicarea între generații pe subiectul deportărilor	Dimensiunea latentă a comunicării Mandatarea inconștientă Identificarea inconștientă cu conținuturile latente Identificarea inconștientă cu predecesorii Trauma cumulativă Trauma aleasă

Tabuizarea comunicării pe subiectul deportărilor	Repetiția inconștientă a traumatismului Doliu patologic cu tendințe melancolice Clivajul narativ
Deschiderea către Celălalt	Travaliul doliului la nivel individual, familial, comunitar Elaborarea mesajelor manifeste Elaborarea mesajelor latente
Reziliența	
Dimensiuni psihosociale	Dimensiuni psihanalitice
Rolul Celuilalt în fenomenul rezilienței	Obiectul intern bun ca resursă de reziliență Idealizarea obiectului
Activismul ideologic	Identificarea cu agresorul Construirea unui Sine fals Negarea traumatismului
Transformări la nivelul identității sociale	Identificarea cu agresorul Construirea unui Sine Fals
Reziliența comunitară	Accederea la poziția depresivă Integrarea obiectelor totale Extinderea spațiului psihic

Datele privind locul de naștere, anul nașterii, vârsta la momentul deportării și regiunea deportării

	Regiunea de baștină	Anul nașterii	Anul deportării	Vârsta la momentul deportării	Regiunea deportării
1.	s. Chițcanii Vechi	1936	1941	5 ani	RSS Kazahă
2.	s. Durlești	1941	1949	8 ani	Regiunea Tiumen
3.	s. Lăgănești, jud. Lăpușna	1942	1949	7 ani	Regiunea Tiumen
4.	c. Bănila pe Siret	1928	1941	14 ani	RSS Kazahă
5.	s. Aluniș	1938	1949	11 ani	Regiunea Kurgan
6.	s. Lopatnic	1927	1951	24 ani	Regiunea Tomsk
7.	s. Nicolaevca, jud. Bălți	1937	1949	12 ani	Regiunea Irkutsk
8.	s. Drochia	1930	1949	19 ani	Regiunea Tiumen
9.	s. Drochia	1942	1949	7 ani	Regiunea Tiumen
10.	s. Recea	1932	1949	17 ani	Regiunea Kurgan
11.	s. Limbenii Vechi	1935	1949	14 ani	Regiunea Kurgan
12.	or. Bălți	1935	1949	14 ani	Regiunea Irkutsk
13.	r-nul Râșcani	1946	1951	5 ani	Regiunea Tomsk
14.	r-nul Sângerei	1933	1949	16 ani	RASS Bureat-Mongolă
15.	r-nul Ialoveni	1932	1949	17 ani	Regiunea Tiumen
16.	r-nul Ialoveni	1928	1949	21 ani	Regiunea Tiumen
17.	r-nul Căușeni	1942	1949	7 ani	Regiunea Kurgan
18.	r-nul Dondușeni	1934	1949	15 ani	Regiunea Habarovsk
19.	r-nul Drochia	1922	1949	27 ani	Regiunea Irkutsk
20.	r-nul Drochia	1946	1949	3 ani	Regiunea Irkutsk
21.	r-nul Hâncești	1943	1949	6 ani	Regiunea Tiumen
22.	r-nul Râșcani	1938	1949	11 ani	Regiunea Kurgan
23.	s. Recea	1935	1949	14 ani	Regiunea Kurgan
24.	r-nul Strășeni	1926	1941, 1949	15 ani, 23 ani	RSS Kazahă
25.	r-nul Baimaclia	1927	1941	14 ani	RSS Kazahă
26.	r-nul Soroca	1936	1949	13 ani	Regiunea Kurgan
27.	r-nul Strășeni	1932	1949	17 ani	Regiunea Tiumen
28.	r-nul Călărași	1936	1941	5 ani	RSS Kazahă

29.	r-nul Râșcani	1937	1949	12 ani	Regiunea Kurgan
30.	r-nul Rezina	1932	1949	17 ani	Regiunea Kurgan
31.	r-nul Rezina	1941	1949	8 ani	Regiunea Kurgan
32.	r-nul Hâncești	1943	1949	6 ani	Regiunea Tiumen
33.	r-nul Rezina	1933	1949	16 ani	Regiunea Altai
34.	r-nul Rezina	1932	1949	17 ani	Regiunea Kurgan
35.	r-nul Nisporeni	1930	1941	11 ani	RSS Kazahă
36.	r-nul Anenii Noi	1938	1949	11 ani	Regiunea Irkutsk
37.	r-nul Ungheni	1930	1941, 1949	8 ani, 16 ani	RSS Kazahă
38.	mun. Chișinău	1946	1949	3 ani	Regiunea Tiumen
39.	r-nul Soroca	1935	1949	14 ani	Regiunea Kurgan
40.	r-nul Râșcani	1940	1949	9 ani	Regiunea Kurgan
41.	r-nul Râșcani	1933	1949	16 ani	Regiunea Kurgan
42.	r-nul Ocnița	1934	1949	15 ani	Regiunea Amur
43.	r-nul Dondușeni	1930	1949	19 ani	Regiunea Tiumen
44.	r-nul Dondușeni	1929	1949	20 ani	Regiunea Tiumen
45.	r-nul Râșcani	1942	1949	7 ani	Regiunea Kurgan
46.	r-nul Sângerei	1936	1949	13 ani	RASS Bureat-Mongolă
47.	r-nul Dondușeni	1929	1941	12 ani	Regiunea Novosibirsk
48.	r-nul Vulcănești	1927	1941	14 ani	Regiunea Akmolinsk
49.	r-nul Soroca	1935	1941	6 ani	Regiunea Novosibirsk
50.	or. Leova	1937	1949	12 ani	Regiunea Amur
51.	or. Comrat	1949	1949	2 luni	Regiunea Kurgan
52.	r-nul Cahul	1943	1949	6 ani	Regiunea Altai
53.	r-nul Baimaclia	1942	1949	7 ani	RASS Bureat-Mongolă
54.	r-nul Nisporeni	1939	1949	10 ani	Regiunea Irkutsk
55.	reg. Ismail	1937	1941	4 ani	RSS Kazahă
56.	r-nul Cantemir	1933	1941	8 ani	RSS Kazahă
57.	r-nul Cahul	1926	1949	23 ani	Regiunea Altai
58.	r-nul Cahul	1932	1949	17 ani	Regiunea Altai
59.	r-nul Cahul	1935	1949	14 ani	Regiunea Altai
60.	r-nul Vulcănești	1936	1949	13 ani	Regiunea Altai
61.	r-nul Cahul	1934	1949	15 ani	Regiunea Altai
62.	r-nul Cahul	1934	1949	15 ani	Regiunea Altai
63.	r-nul Ialoveni	1937	1949	12 ani	Regiunea Tiumen
64.	r-nul Ialoveni	1931	1941	10 ani	Regiunea Tiumen
65.	r-nul Telenesti	1937	1941	4 ani	Regiunea Tomsk
66.	r-nul Hâncești	1935	1949	14 ani	Regiunea Tiumen
67.	r-nul Hâncești	1943	1949	6 ani	Regiunea Tiumen
68.	r-nul Căușeni	1942	1949	7 ani	Regiunea Kurgan
69.	r-nul Anenii Noi	1929	1949	20 ani	Regiunea Tiumen

70.	r-nul Edineț	1927	1941	14 ani	Regiunea Novosibirsk
71.	r-nul Ștefan Vodă	1937	1941	4 ani	Regiunea Aktiubinsk, RSS Kazahă
72.	r-nul Ștefan Vodă	1948	1949	9 luni	Regiunea Aktiubinsk, RSS Kazahă
73.	r-nul Ștefan Vodă	1938	1949	11 ani	Regiunea Kurgan
74.	r-nul Ștefan Vodă	1930	1949	19 ani	Regiunea Stavropol
75.	r-nul Ștefan Vodă	1949	1949	1 lună	Regiunea Celeabinsk
76.	r-nul Ștefan Vodă	1933	1949	16 ani	Regiunea Kurgan
77.	r-nul Ștefan Vodă	1925	1949	24 ani	Regiunea Kurgan
78.	r-nul Ștefan Vodă	1932	1949	17 ani	Regiunea Kurgan
79.	r-nul Cahul	1936	1949	13 ani	Regiunea Altai
80.	or. Bender	1935	1949	14 ani	Regiunea Tiumen
81.	r-nul Ștefan Vodă	1938	1949	11 ani	Regiunea Kurgan
82.	r-nul Ștefan Vodă	1939	1949	10 ani	Regiunea Kurgan
83.	r-nul Ștefan Vodă	1948	1949	1 an	Regiunea Kurgan
84.	r-nul Ștefan Vodă	1941	1949	8 ani	Regiunea Kurgan
85.	r-nul Căușeni	1930	1949	19 ani	Regiunea Kurgan
86.	r-nul Căușeni	1946	1949	3 ani	Regiunea Kurgan
87.	r-nul Hâncești	1940	1949	9 ani	Regiunea Tiumen
88.	r-nul Hâncești	1941	1949	8 ani	Regiunea Tiumen

Date cu referire la respondenți – descendenți ai persoanelor deportate

Nr. crt.	Vârsta	Gen	Studii	Profesie
1.	42 de ani	feminin	superioare	medic
2.	47 de ani	feminin	superioare	conferențiar universitar
3.	46 de ani	feminin	superioare	cântăreață
4.	38 de ani	feminin	superioare	jurist
5.	40 de ani	feminin	superioare	psihoterapeut
6.	44 de ani	feminin	superioare	pianistă
7.	49 de ani	feminin	superioare	regizoare
8.	42 de ani	feminin	superioare	medic
9.	37 de ani	feminin	superioare	psiholog
10.	32 de ani	feminin	superioare	contabil
11.	40 de ani	feminin	superioare	jurnalistă
12.	39 de ani	feminin	superioare	învățătoare
13.	30 de ani	feminin	superioare	actriță
14.	35 de ani	feminin	superioare	învățătoare
15.	38 de ani	feminin	superioare	jurnalistă
16.	37 de ani	feminin	superioare	învățătoare
17.	30 de ani	feminin	superioare	contabil
18.	45 de ani	feminin	superioare	economist
19.	41 de ani	feminin	superioare	asistent social
20.	34 de ani	masculin	superioare	pictor
21.	33 de ani	masculin	superioare	jurnalist
22.	26 de ani	masculin	superioare	psiholog
23.	30 de ani	masculin	superioare	specialist IT
24.	35 de ani	masculin	superioare	medic
25.	38 de ani	masculin	superioare	blogger
26.	27 de ani	masculin	superioare	psiholog
27.	40 de ani	masculin	superioare	regizor
28.	55 de ani	masculin	superioare	medic
29.	44 de ani	masculin	superioare	medic
30.	41 de ani	masculin	superioare	jurist

Date cu referire la respondenți – cercetători istorici implicați în cercetare

Nr. crt.	Vârsta	Gen	Titlul științific	Instituția
1.	66 de ani	masculin	doctor habilitat, profesor universitar	Universitatea de Stat din Moldova
2.	50 de ani	masculin	doctor habilitat, conferențiar universitar	Universitatea de Stat „Bogdan Petriceicu Hasdeu” din Cahul
3.	51 de ani	feminin	doctor, conferențiar universitar	Universitatea de Stat „Bogdan Petriceicu Hasdeu” din Cahul
4.	50 de ani	feminin	doctor, conferențiar cercetător	Institutul de Istorie
5.	51 de ani	masculin	doctor, conferențiar cercetător	Institutul de Istorie
6.	50 de ani	feminin	doctor, conferențiar universitar	Institutul de Istorie
7.	52 de ani	feminin	doctor, conferențiar universitar	Universitatea de Stat „Alecu Russo” din Bălți
8.	46 de ani	masculin	doctor, cercetător științific coordonator	Universitatea de Stat din Moldova
9.	34 de ani	masculin	doctorand	Universitatea de Stat din Moldova

Ghid de interviu – intervierea cercetătorilor implicați în proiectele de istorie orală

Ghidul este elaborat în baza următoarelor obiective de cercetare:

- percepția materialului traumatic în cadrul interviurilor de cercetare;
- gestionarea trăirilor afective în cadrul interviurilor de cercetare;
- evaluările cercetătorilor privind felul în care trăirile afective în cadrul interviurilor influențează procesul de cercetare.

1. Vă rog să-mi povestiți ce a însemnat pentru Dvs. realizarea interviurilor cu persoanele deportate.

2. Ce stări ați trăit în timpul interviurilor?

3. Ați avut stări neașteptate pentru Dvs. în cadrul interviurilor? Ce fel de stări erau acestea și de ce erau legate?

4. Au existat subiecte sau situații care v-au marcat în mod special?

5. Care au fost cele mai dificile momente pentru Dvs. în munca de interviere a persoanelor deportate?

6. Care au fost cele mai dificile interviuri pentru Dvs.?

7. Cum credeți, ce stări/emoții trăiau persoanele interviuate în timpul discuției cu Dvs.?

8. Cum vă dădeați seama de trăirile persoanei interviuate?

9. Ce făceați atunci când persoana interviuată era afectată emoțional?

10. Ce făceați atunci când Dvs. erați afectat emoțional?

11. S-a întâmplat să vă gândiți la interviuați după interviu? Ce fel de gânduri au fost acestea?

12. Ați avut stări neașteptate/negative Dvs. după interviu?

13. S-a întâmplat să visați interviurile și/sau interviuații?

14. Ați trăit momente emoționante în timpul descifrării interviurilor?

15. Interviurile realizate au schimbat percepția Dvs. asupra deportărilor? În ce fel?

16. Care au fost cele mai pozitive momente din munca Dvs. de interviator?

17. Ce ați luat prețios pentru Dvs. din interviurile cu persoanele deportate?

18. Cum credeți, care era mesajul principal pe care intenționau să-l transmită intervievații cercetătorului?

Anexa 7

Ghid de interviu – interviuarea descendenților persoanelor deportate

- **Vă rog să-mi povestiți, așa cum vă vine în minte și așa cum vă amintiți Dvs., despre istoria deportărilor în familia Dvs.** (*Aceasta este o frază introductivă, cu care începem interviul. Este apropiată interviului psihanalitic, prin care avem posibilitatea să auzim discursul liber al interviuatului despre subiectul cercetării. În cazul în care interviuatul povestește ușor, asociativ, îl lăsăm să vorbească, fiind atenți să vedem dacă se referă și la întrebările din ghidul de interviu, dar atenți și la subiectele noi, introduse de interviuat, care, la fel, pot fi valoroase pentru cercetare. Chiar dacă interviuatul povestește liber, vom avea grijă să-i adresăm ulterior și întrebările din ghidul de întrebări.*)

În cazul în care interviuatul are dificultăți în a vorbi liber, intervenim din start cu următoarele întrebări din ghid.

Despre comunicare:

- Cum și când ați aflat prima dată despre deportările din familia Dvs.?
- Cine din familia Dvs. povestea despre asta?
- În ce momente/contexte avea loc povestirea?
- Care era scenariul factual al acestei povestiri?
- Care era starea emoțională a povestitorului?
- Ce însemnau aceste momente pentru Dvs.?
- Cum vă influențau aceste povestiri – ce gândeați, ce simțeați, ce vă imaginați, adresați sau nu întrebări?
- Cum a evoluat, odată cu înaintarea Dvs. în vârstă, reprezentarea Dvs. asupra deportărilor?
- Ce înseamnă acum pentru Dvs. această istorie?
- Care au fost mesajele centrale pe care vi le-au transmis bunicii despre deportări?
- Cum credeți, ce însemna pentru bunici comunicarea cu Dvs. la acest subiect?
- Care au fost subiectele/temele cel mai des invocate?

- Credeți că au fost subiecte despre care intenționat nu s-a povestit? Dacă da, cum credeți, la ce s-ar putea referi acele subiecte?

Despre traumă:

- Ce a fost cel mai dificil pentru bunici în contextul deportării și după?
- Ce le-a provocat cea mai mare suferință?
- Cum s-a manifestat această suferință?
- Ce trăiri emoționale aveau când vă povesteau despre suferința lor legată de deportări?

Despre reziliență:

- Cum au supraviețuit bunicii Dvs. în locurile deportării?
- Ce i-a ajutat să supraviețuiască?
- Cine i-a ajutat să supraviețuiască?
- V-au povestit istorii speciale despre supraviețuirea lor?

Despre relațiile umane:

- Ce vorbesc bunicii Dvs. despre oameni?
- Pe cine consideră bunicii responsabil pentru deportări?
- Cum v-a influențat pe Dvs. istoria deportărilor în familia Dvs.?
- Ce mesaje ați preluat Dvs. din ceea ce v-au povestit bunicii?
- Sunteți de acord în totalitate cu perspectiva bunicilor asupra deportărilor sau aveți și diferențe de opinii?

Grilă de lectură – tipuri de mecanisme de apărare (N. McWilliams, 2011/2014)

<i>Mecanisme de apărare primare</i>	<i>Mecanisme de apărare secundare</i>
Retragerea extremă	Refularea
Negarea	Regresia
Controlul omnipotent	Izolarea afectului
Idealizarea extremă	Intelectualizarea
Devalorizarea	Raționalizarea
Proiecția	Transformarea în contrariu
Introiecția	Întoarcerea împotriva propriei persoane
Identificarea proiectivă	Moralizarea
Clivajul Eului	Sublimarea
Disocierea	Umorul

Declarația privind asumarea răspunderii

Subsemnata, Bolea Zinaida, doctor în psihologie, conferențiar universitar, Universitatea de Stat din Moldova, declar pe răspundere personală că materialele prezentate în teza de doctorat sunt rezultatul propriilor cercetări și realizări științifice. Conștientizez că, în caz contrar, urmează să suport consecințele în conformitate cu legislația în vigoare.

Bolea Zinaida

10.03.2024

INFORMAȚII PERSONALE

Bolea Zinaida

✉ zinaida.bolea@usm.md; zbolea@yahoo.com

ORCID ID: 0000-0002-9078-3058

Data nașterii: 09/08/1974

EXPERIENȚA PROFESIONALĂ

2021-prezent	Director al Școlii doctorale Științe Sociale, USM
2012-prezent	Conferențiar universitar, doctor în psihologie Universitatea de Stat din Moldova, Catedra Psihologie Aplicată, Facultatea de Psihologie, Științe ale Educației, Sociologie și Asistență Socială, www.usm.md
2019-prezent	Cercetător al Institutului de Istorie Socială „ProMemoria”
2008-2012	Lector superior, Catedra Psihologie Aplicată, Facultatea de Psihologie și Științe ale Educației
2005-2008	Lector, Catedra Psihologie Aplicată, Facultatea de Psihologie și Științe ale Educației
2003-2010	Psiholog, Asociația Medicală Teritorială „Centru”

2000-2005 Autorul rubricii de psihologie, revista „Capitala-Magazin”

STAGII PROFESIONALE

Ianuarie 2019 - 2021 Formare în psihosomatică psihanalitică (*Fundația Generația (România); Institutul de Psihosomatică al Societății Psihanalitice din Paris*)

2013 – prezent Formare în psihanaliză, *Societatea Română de Psihanaliză*, București, România

Aprilie 2009 – martie 2011 Stagiul de formare în psihoterapia psihanalitică, *Societatea de Psihoterapie Psihanalitică din Moldova, Societatea Psihanalitică din Paris*

Stagiul de formare în psihologia adolescentului, Stockholm, (*Swedish Association for Sexuality Education*), Stockholm, Suedia

Octombrie – noiembrie 2005

Domenii de activitate profesională

Psihologie generală, psihologia personalității, psihologie socială, psihanaliză, psihanaliză aplicată, psihanaliză socială

EDUCAȚIE ȘI FORMARE

2017-2018 **Studii postdoctorale**
Universitatea de Stat din Moldova
Tema: Dimensiuni psihologice ale fenomenului deportărilor în RSSM: Aspecte traumatiche, de reziliență și transgeneraționale

2017 Abilitare cu drept de conducător de doctorat, specialitatea *Psihologie clinică*

2016 Abilitare cu drept de conducător de doctorat, specialitatea *Psihologie generală*

2013-prezent Formare în psihanaliză
Societatea Română de Psihanaliză (București, România)

2015 **Diplomă conferențiar universitar**
Universitatea de Stat din Moldova

2008 **Diplomă de doctor în psihologie**
Universitatea de Stat din Moldova
Specialitatea Psihologie

Diplomă de studii superioare

COMPETENȚE PERSONALE

Competențe digitale Word, Excel

Limba maternă română

Alte limbi străine cunoscute

	INȚELEGERE		VORBIRE		SCRIERE
	Ascultare	Citire	Participare la conversație	Discurs oral	
Engleză	B2	B2	B2	B2	B2
Franceză	A2	A2	A2	A2	A2
Rusă	C2	C2	C2	C2	C2

Niveluri: A1/A2: Utilizator elementar - B1/B2: Utilizator independent - C1/C2: Utilizator experimentat

INFORMAȚII SUPLIMENTARE

Proiecte de cercetare:

Ianuarie 2017-
decembrie 2018

Proiectul instituțional „Traumă, strategii de supraviețuire și probleme de reintegrare socială în memoriile victimelor regimului totalitar-comunist din RSS Moldovenească. Cercetări în raioanele din centrul Republicii Moldova” în cadrul Programului de Stat „Recuperarea și valorificarea istorică a memoriei victimelor regimului totalitar-comunist din RSS Moldovenească în perioada anilor 1940-1941, 1944-1953 (cercetător științific superior)

- Iunie –noiembrie 2016 Proiect „România identitară. Recuperarea memoriei istorice și a sentimentului identitar”, Societatea Română de Psihanaliză (România, București); www.romaniaidentitară.ro
- Ianuarie –decembrie 2016 Proiectul instituțional „Interferențe dintre viața profesională și cea privată. Aspecte interculturale, experiențe locale și strategii de intervenție” (cercetător științific superior)
- Iunie –decembrie 2015 Proiect de editare a monografiei „Strategii de intervenție și consiliere psihologică în grupuri și organizații” (director de proiect)
- 2011-2014 Proiectul instituțional „Cercetarea dimensiunilor psihologice ale calității vieții în mediul educațional din perspectivă regională durabilă” (cercetător științific superior)

**Participări în
activități de
expertiză,
consultanță,
activități editoriale:**

Membru al Consiliului științific al Universității de Stat din Moldova

Coordonatorul programului de master „Psihologie clinică” în cadrul Departamentului de Psihologie, Universitatea de Stat din Moldova

Membru al colegiului de redacție al „Romanian Journal of Psychoanalysis”, București, România

Membru al Comisiei științifico-metodică de profil *Sănătate mintală și Psihologie medicală*, Universitatea de Stat de Medicină și Farmacie „Nicolae Testemițanu”

Formator în cadrul Fundației „Generația” (psihoterapia psihanalitică a copilului, adolescentului și adultului), București, România www.generatia.ro

Membru al Școlii doctorale Științe Sociale, USM

Abilitare pentru coordonarea tezelor de doctorat pentru specialitățile 511.01 – Psihologie generală; 511.07 – Psihologie clinică

**Afilieri
profesionale:**

Candidat al Societății Române de Psihanaliză (Asociația Internațională de Psihanaliză) vw.srdp.ro

Formator în cadrul Fundației „Generația” (psihoterapia psihanalitică a copilului, adolescentului și adultului), București, România www.generatia.ro

Membru IPSO (International Psychoanalytical Studies Organisation) www.ipso.world

Președinte al Societății de Psihanaliză Clinică și Aplicată din Moldova

Premii, mențiuni:

- 2001 Premiul pentru cel mai bun articol despre sănătatea mentală în cadrul concursului republican cu genericul „Opriți respingerea, acordați ajutor!”, organizat de către Centrul Independent de Jurnalism și Biroul de coordonare al O.M.S. în Republica Moldova, cu susținerea financiară a Fundației Soros Moldova, Chișinău, 10 octombrie, 2001.
- 2004 Premiul special, compartimentul „Presă scrisă națională”, în cadrul Concursului „Promovarea egalității gender în Republica Moldova prin modificarea legislației”, proiectul UNIFEM în Moldova „Promovarea egalității gender în Republica Moldova prin modificarea legislației”, Chișinău, 1-20 noiembrie, 2004.
- 2008 *Medalia Universitatea de Stat din Moldova*, decernată cu prilejul celei de-a 60-a aniversări a USM; legitimația nr. 1248.
- 2019 Diploma Academiei de Științe a Moldovei, pentru participare activă și realizări remarcabile în recuperarea și cercetarea memoriei victimelor regimului totalitar în cadrul Programului de Stat „Recuperarea și valorificarea istorică a memoriei victimelor regimului totalitar-comunist din RSS Moldovenească în perioada anilor 1940-1941, 1944-1953”; hotărârea Prezidiului AȘM nr. 64 din 15 mai 2019.